

**ГУИН ДАЙЪР
ВОЙНАТА
СМЪРТОНОСНАТА ИГРА НА
ЧОВЕЧЕСТВОТО**

Превод от английски: Антоанета Дончева-Стаматова, 2005

chitanka.info

„Смъртта на бойното поле, приятелю, не е сред най-изящните на този свят.“

Уилям Шекспир,
„Хенри V“

„Втурваме се яростно напред, за да спечелим бедна кърпчица земя. Каква печалба носят нейните предели? Едното име само май е тя.“

Уилям Шекспир,
„Хамлет“

ВЪВЕДЕНИЕ

Когато в средата на 80-те години завърших първото издание на тази книга, Студената война се намираше във втората си критична фаза и светът живееше в страх и ужас от тоталната ядрена война — десет хиляди ядрени бойни глави, избухващи почти едновременно в основните градове на Европа, Северна Америка и Азия и унищожавщи не само милиони и милиарди човешки същества, но и петхилядолетното наследство, натрупано от човешката цивилизация. И ето че само след пет години изпълнението на присъдата бе отменено — вълната от мирни, безкръвни демократични революции ни завари напълно неподготвени. И тази нова вълна повлече всички правителства, участващи в продължителната и кошмарна конфронтация, към един-единствен бряг.

Засега, поне за момента, сме спасени. Единственият тип международни бойни действия, който тревожи хората в развитите страни, е тероризмът. Иначе от петнадесет години насам основните притеснения варират от внезапен инфаркт до забрал нокът. Ние сме раса с късмет, но се налага да използваме изключително мъдро времето, което ни беше отпуснато. Защото световната, унищожителната война, не е победена — в момента просто е заспала. Всички основни политически сили по света са все още отлично организирани за война. За завръщането на света към ядрената надпревара не е необходимо кой знае колко много — само една случайна приумица и завъртане на калейдоскопа, който преподрежда международните отношения в нови антагонистични модели на съюзи и коалиции.

Възможно е този момент да не настъпи поне още едно десетилетие, но ако не съумеем да съградим институции, които да бъдат в състояние да ни отклонят решително и окончателно

от старата игра на великите сили, то рано или късно мигът, от който се опасяваме, отново ще настъпи. И тогава, на някакъв не особено далечен етап, ще се завърне и войната на великите сили —

мегатонни заряди ще се стоварят върху нас, прахът на земята ще се издигне нагоре, светлината на слънцето ще угасне и човешката раса ще изчезне. Завинаги. Възможно е днес да обитаваме циганското лято на човешката история — сезон, след който да не ни остава нищо друго, което да очакваме, освен ядрената зима. И това ще е краят.

Вероятно мнозина ще възприемат подобна гледна точка като прекалено апокалиптична. Добре е обаче да имаме предвид, че научните и организационни умения, които са направили възможни както ядрените, така и други, все още неизмислени, оръжия за масово унищожение, не могат да бъдат забравени. Следователно на човешката раса ще ѝ се наложи да измисли начини за управление на своите дела, които окончателно да изключат войната като алтернатива за продължаване на политиката. А отправната точка за създаването на подобна стратегия е войната да бъде възприета и разгледана като институция — институция, чиито механизми на действие трябва да бъдат проучени, анализирани и напълно овладени.

През по-голямата част от човешката история войната е представлявала повече или по-малко функционална институция, осигуряваща блага за онези от обществата, които са били добри във воденето ѝ, въпреки че цената ѝ в пари, човешки живот и страдания е била открай време значителна. Едва през последното столетие все по-голям брой хора започват да поставят под въпрос основния постулат на цивилизованото общество — а именно, че войната е неизбежна и често пъти полезна. Този нов дебат съдържа и два взаимно допълващи се аспекта.

Единият от тях е моралният. Въпреки всички жестокости на ХХ век (а може би и точно заради тях) през това столетие у все повече хора се заражда убеждението, че войната — тоест убиването на чужденци по политически причини — е нещо лошо. Същото онова бясно навлизане на новите технологии, които направиха модерната война толкова унищожителна, помогна на целия свят да стане по-осезаем и ясен. Да видиш „врага“ си по телевизията не означава непременно, че ще го обикнеш, но пък става все по-трудно да отречеш, че и той е човешко същество като самия теб. И дори моралът да не е нищо друго, освен правила, които обществото само си създава, за да оцелява, то едно от тези правила обикновено гласи, че убиването на хора е и погрешно, и грешно.

Другият аспект е с изключително практическа насоченост — ако продължаваме в същия дух да водим война след война, то не само е вероятно всички ние да умрем, но покрай нас да загине и цялата човешка цивилизация. Вярно е, че крайният срок е отложен, но също така е вярно, че не е бил отменен! А цивилизация, в чието бъдеще все още съществува перспективата за повсеместна и унищожителна ядрена война, не се нуждае от кой знае какви морални подбуди, за да преосмисли сериозно институцията, наречена война. Алтернативите не са многобройни — или ще се променим, или ще се погубим.

Всичко това в никакъв случай не означава, разбира се, че на всяка цена ще се променим или че няма начин да не оцелеем. Вселената не дава гаранции на никого и за нищо. Промяната обаче със сигурност е възможна — при условие, че проумеем природата на институцията, която се опитваме да променим, и сме напълно готови да приемем последиците от тази промяна.

ПЪРВА ГЛАВА

ПРИРОДАТА НА ЗВЯРА

Ако продължат да ни дразнят сериозно с тези бомбардировки над Лондон и започнат да сипят още по-мощни далекобойни ракети с унищожителен ефект над останалите ни важни центрове, вероятно ще се наложи да ви помоля да подкрепите моята идея за използването на бойни отровни вещества. Ще използваме такива количества от тях за градовете в областта Рур, а и в цяла Германия, че после по-голямата част от населението ще може да преживява единствено посредством постоянни медицински грижи.

Уинстън Чърчил
(пред Комитета на
началник-щабове,
юли 1944 г.)

Дъждът от искри изсипваше върху улицата късове с големина на монета от пет марки. Опитах се да тичам срещу вятъра, но успях да стигна само до ъгъла на Зорбеницрасе. Не можехме да пресечем Айфецрасе, защото асфалтът се бе разтопил. Там имаше много хора — някои вече умрели, други все още живи, но затънали в асфалта. Очевидно бяха се втурнали да пресичат асфалтираната улица, без да помислят. Първо са им залепнали краката, после са се подпрели с ръце, за да се опитат да се

*измъкнат. И сега те седяха на четири крака във
вече стягащия се асфалт, и пицяха.*

Кейт Хофмайстер,
(тогава на 19 г., по повод
огнената буря над
Хамбург през 1943 г.)^[1]

Изводът се налага от само себе си и на човечеството става все по-трудно да си затваря очите пред него — приближава краят на военната игра, затова, ако държим да оцелеем, ще се наложи да променим правилата на тази игра. А началото на края е положено много преди настъплението на ядрените оръжия. Кратката и изключително едностранчива кампания на добре въоръжените Западни държави срещу нефункционалните автокрации на Третия свят покосява живота на десетки хиляди, геноцидните етнически конфликти на крехките постколониал-ни държави са истински трагедии, макар и локални, ала само през последните две години от Втората световна война всеки месец са загивали милиони. И ако днес великите сили решат да влязат във война една с друга, възползвайки се от целия си боен арсенал, то отново ще загиват милиони, но този път на всяка минута. Понастоящем никоя от тях няма подобни намерения. Но докато старите структури съществуват, Голямата война никога няма да умре. Тя просто е излязла в почивка.

Именно технологията опосредства методите, с които ръководим нашия свят, но най-лесната и преди всичко фатална грешка, която бихме могли да допуснем, е да прехвърлим цялата вина за настоящата си дилема върху военните технологии. Напалмът, нервно-паралитичният газ и ядрените оръжия не са ни подхвърлени в от някакъв зложелателен бог — ние сами сме вложили огромно количество изобретателност и умения в тяхното измисляне и производство, при това поради една-единствена причина: да ги използваме на бойното поле.

Много хора знаят, че в Хирошима са загинали седемдесет хиляди души, но само малцина са наясно, че в Токио са умрели двеста двадесет и пет хиляди, при това в резултат само на две бомбардировки с конвенционални бомби. Преди много години аз бях

пилот на бомбардировач. Пусках бомби над Хамбург. Когато накрая се запали и въздухът, там загинаха седемдесет хиляди човека. Близко осемдесет хиляди пък умряха в Дрезден. И ако продължим със статистиката, трябва да знаете, че в Иво Джима загинаха сто двадесет и три хиляди... Следователно проблемът е в самата война като такава, а не точно в ядрената война.

Минувач по улиците на Вашингтон, САЩ

По своята същност войникът не се е променил. Независимо дали стреля с бойна пращка от Адриановия вал или се намира в съвременен танк, той си е все същият — войник.

Генерал сър Джон Хакет

Войникът е едно от първите изобретения на цивилизацията и през последните пет хиляди години на съществуване на армиите не е претърпял почти никакви промени. Иранските юноши доброволци, препъващи се през минните полета край Басра през 1984 година и обречените британски батальони, превземащи поредната кота по време на юлското настъпление при река Сомма през 1916 година, вземат участие в абсолютно същия по вид ритуал на саможертва и изстребление, който е унищожил младите мъже на Рим при Кан през 216 г. пр.н.е. Емоциите, залозите и изходът са на практика едни и същи. Битката — централният акт на цивилизованите бойни действия, е уникално събитие, в което обикновените мъже се бият и умират с такава готовност, като че ли всичките тези ненормални действия са напълно нормални и приемливи. А промените в оръжията и тактиката в ни най-малка степен не са допринесли за каквато и да било трансформация в характера на тези съществени елементи.

Промяната е възможна и напълно реална, но тя касае последиците от войната. Силата е основният и единствен аргумент, алфата и омегата, а веднъж приведена в действие, единственият ефективен отговор, който остава, е още по-голямата сила. Вътрешната логика на войната много често е превръщала военните действия в конфликти, далеч по-големи по своите мащаби, отколкото е съдържала значимостта на първоначалния проблем, превърнал се в нейно

оправдание. На фона на нашето време евентуалните последици от една голяма война приемат действително драстичен и напълно необратим обхват, в това число тоталното унищожение на човешката раса. При все това за съвременните войници в никакъв случай не може да се твърди, че се държат по-безмилостно, отколкото техните предшественици.

Надали съдбата на жителите на Дрезден и Хирошима през 1945 година може да се нарече по-благосклонна, отколкото тази на жителите на Вавилон през 680 г. пр.н.е., когато градът пада в ръцете на асириецата Сеначериб. Ето как се хвали той: „Сравних града със земята и сринах къщите до основи, а после ги хвърлих в пастта на огъня. Разруших също така и външните, и вътрешните стени, храмовете и зигуратите, изградени от тухли, и изхвърлих целия боклук в канала Арахту. И след като унищожих Вавилон, разбих на прах боговете му и изклах всичките му жители, разорях земята му и я изхвърлих в Ефрат, така че реката да я отнесе чак до морето“^[2]. Вярно, че подобен метод на унищожение е изисквал далеч повече физически усилия, отколкото ядрените оръжия, но по своята същност ефектът (поне за отделния град) е напълно идентичен.

Преобладаващата част от градовете през античността рано или късно са сполетени от участ, подобна на тази на Вавилон — а някои от тях по няколко пъти — тогава, когато приумиците на войната ги оставят незащитени пред мощта на враговете им. Различията между военните командири от древността и онези, които контролират най-мощните съвременни оръжия (като изключим разликите в способите на влияние върху общественото мнение) са по-скоро по отношение на технологиите и ресурсите, с които разполагат, отколкото в методиката на работата им. Войниците обикновено предпочитат да завоалират бруталната реалност на своя занаят под булото на идеализма и сантиментализма — както за да защитят самите себе си от истината, така и за да я скрият от останалите, но на професионално ниво те са напълно наясно с факта, че ключът към военния успех е ефективното убийство. Методичността, характеризираща безмилостното търсене на все по-ефикасни методи за убиване, накрая довело до създаване на ядреното оръжие, е абсолютно същата по своя характер като онази, чиято цел е била единствено попадането на все по-големи парчета желязо в тялото на противника, първоначално чрез физическа сила.

Нека се запознаем със следните инструкции за използване на меч, записани в тренировъчния наръчник на римската армия:

Разсичащият удар, колкото и силен да е, рядко убива, защото жизненоважните органи са защитени както от оръжията на врага, така и от костите му. От друга страна обаче намушкването на пет сантиметра в тялото може да бъде смъртоносно. За да убиеш човек, просто трябва да проникнеш в някой негов жизненоважен орган. Да не забравяме, че при работа с меча дясната ръка и страна на човека са открити. При замах и намушкване обаче тялото е прикрито, и още преди да осъзнае какво става, врагът е ранен. Точно затова този метод на бой е особено предпочитан от римляните.^[3]

Инструкциите се отличават с хирургическа прецизност и яснота, и понякога наистина става точно така, а оръжията обичайно (макар и не винаги) изпълняват предназначението си. Хората, които боравят с тях обаче, си остават преди всичко хора, което ще рече, че поведението им на бойното поле — както по времето на Римската империя, така и до ден днешен — се отличава преди всичко със сложност и непредсказуемост. Точно така се развива и първият контакт с врага за ефрейтора от Морската пехота на САЩ Антъни Суофърд по време на Войната в залива през 1991 година:

Чуваме гласовете на иракските войници и тихото бръмчене на дизеловите двигатели на машините. Двамата с Джони стигаме пълзешком до върха на възвишението, докато останалата част от взвода се подготвя да ни прикрива по десния фланг... А после чуваме как двигателят на техния бронетранспортър превключва на по-висока скорост и ето че бавният, гърлен мъжки говор вече го няма, и ние разбираме, че отново, по някаква случайност, сме били пропуснати...

Никога няма да разбере защо тогава и там, на онова възвишение, онези мъже не ни нападناха. Вероятно сме споделяли някаква обща аура на взаимноизгодно съществуване, която ни е помогнала бавно да се приближим един към друг и да се подготвим да влезем в бой, обаче накрая, при преброяването, се е оказало, че и за двете ни страни цифрата не е била особено добра, така че влизането в бой е било логично отменено. Ако всички войни се водеха от мъже,

стъпили здраво на земята, от мъже, които се изправят очи в очи, в реална битка, то повечето от тези войни щяха да свършват бързо и разумно. Хората са умни, но понякога действат инстинктивно, защото нямат никакво желание да умрат по толкова лесен начин и при толкова малък залог.^[4]

Би било прекрасно нещата винаги да са толкова прости, но за съжаление не са. Няколко дена по-късно войната внезапно свършва, и ефрейтор Суофърд, който е един от двамата снайперисти, заели перфектни позиции към едно иракско военно летище, иска разрешение по радиото за откриване на огън. Капитанът му заповядва да не го прави под претекст, че това ще разколебае иракчаните и те ще откажат да се предадат. Суофърд не вярва на ушите си.

Не мога да не си направя извода, че определени командири, и особено онези с чин командир на рота, не желаят да ни използват. Те много добре знаят, че двама снайперисти с две от най-добрите пушки на света и няколко пълнителя под ръка за съвсем кратко време могат да причинят жестоки и непоправими щети на врага, в резултат на което ще принудят цялото летище да се предаде. Капитаните искат да воюват, но не може да не са наясно, че изходът по принцип е крайно несигурен. От друга страна, също както и ние, капитаните не искат да воюват. И ето те сега, станал си капитан и трябва да командваш цяла рота, а двама снайперисти ги сърбят ръцете да си пострелят на лесна пусия и да си ходят по живо, по здраво — какво да ги правиш, освен да им кажеш „не“, защото... какво ще правиш после с тази черна точка в служебното си досие!^[5]

И така, цялата рота атакува въпросното военно летище, и от двете страни загиват мнозина, още повече са ранените, а двамата снайперисти си седят на позициите, напълно забравени. Суофърд е толкова разочарован, че, докато се чуди какво да прави, си играе да взема на прицел военнопленниците на неголямо разстояние от тях, надявайки се все нещо да се случи, и крещейки: „Бум! Бум! На ти, шибан иракчанин такъв!“.

Да, нещата действително не са прости. И човешките особености на ниво командир на рота в никакъв случай не стават по-прости на ниво генерал. Те не само че не се опростяват, а дори се усложняват.

Войната е огромна и многоаспектна древна човешка институция, която е закодирана дълбоко в основите както на обществото и историята, така и на нашата психика. И откъдето и да подходим към нея, пак ще се озовем в позицията на един от тримата слепци от легендата, опитващи се да опишат слона. Но вероятно най-подходящото място, откъдето бихме могли да започнем нашето описание, е сърцевината на проблема — природата на боя.

Войната е територия на несигурността. Три четвърти от факторите, върху които се основават военните действия, са скрити в мъглата на несигурността — било то по-голяма или по-малка.

Карл фон Клаузевиц

Техни Величества ни оказаха честта да обядват с Дорис и мен в сградата на правителството. Държаха се много естествено. Кралят изглеждаше твърде притеснен, но като че ли не беше в състояние да проумее напълно несигурността от изхода на всички войни между великите нации, независимо за колко добре подготвен се смята човек за тях.

Генерал Дъглас Хейг, 11 август 1914 г.^[6]

Военните често търпят критики заради своите упорити — и упорито неуспешни — опити да сведат всички свои ходове до рутинни дейности, заповеди и разпоредби. Но на практика всичко това представлява отчаян и само частично сполучлив опит за намаляване на иначе огромния брой променливи, с които професионалните военни са принудени непрекъснато да се борят. Командирът е в състояние да постави под контрол, при това в ограничена степен, единствено дивото и непредсказуемо поведение на подчинените си, изложени на стрес — чрез налагане на общовойсково обучение и втъпяване на определени идеи. Ала за него не съществува никакъв начин да ограничи в предсказуема парадигма многообразието от взаимодействия между волята, хитрината и чистия късмет на силите, изправени една срещу друга на бойното поле.

Иначе армиите безспорно експериментират. Колкото генерални щаботове съществуват по света, толкова и директиви. В генералните щаботове има много каталози с принципи за войната, всеки от тях

състоящ се от десетина-дванадесет правила — банални, изтъркани, видни от само себе си или напълно безполезни за човека, който ще бъде принуден да взема важни решения, когато по него стрелят. Реалният бой представлява обстановка, която в никакъв случай не може да бъде подчинена посредством предварително закодирани директиви. Тактиката и стратегията са дисциплини, които безспорно трябва да бъдат научени, всеки офицер е длъжен да може да прави планове, ала непредсказуемите и неконтролируеми елементи са толкова многобройни, че дори и най-добрите планове, приведени в действие от най-компетентните и смели офицери, често се провалят. И задължително търпят промени.

Въпрос: Бихте ли ми казали как се развива битката?

Отговор: По мое мнение битката никога не се развива добре — или поне не и според предварителния план. Планът е само база, подлежаща на промени. Много е важно всички да са запознати с този план, за да могат по-бързо да схванат промените. Но съвременната битка е изключително нестабилна материя. Командирът е длъжен да взема решенията си много бързо и в повечето случаи — без да се съобразява с плана.

В.: Но нали все пак всички са наясно откъде тръгват?

О.: Да, както и приблизително накъде отиват.

Генерал Дан Ланър, Командир на израелската отбрана при Голанските възвишения, 1973 г.

На абсолютно всички нива битката представлява обстановка, която изисква от офицерите да вземат решения, изхождайки от неадекватна информация, при това да го правят изключително бързо и под невъобразимо огромен стрес. След това определя смъртно наказание за голяма част от онези, които са взели погрешни решения, както и за част от другите, които са решили правилно. Поставени при подобни обстоятелства, офицерите са принудени да разчитат на основни правила, които са нищо повече от груби изчисления, извлечени от миналия им опит — изчисления на вероятностите за успеха на съответното действие. Като цяло командирите се придържат максимално стриктно към въпросните правила, макар че законите на случайността в повечето случаи им изневеряват.

Докато напредвахме към позициите, пред нас се ширна огромно оризово поле, което трябваше да пресечем. Спомням си, че се наложи да изпратя някого на разузнаване. И човек се пита: „Кого да изпратя сега? Сам ли да тръгна?“. Но тъй като си водач, просто не можеш да си го позволиш. Налага се да изпратиш някой друг на тази мисия. И ако си позволиш да приседнеш и да се замислиш, няма начин да не си кажеш: „Какво правя сега! Като че ли жертвам този човек! Май го пращам напред, само и само да привлече вражеския огън!“.

Вероятно на всеки командир му минават подобни мисли, но е по-добре да прати само един човек, отколкото да поведе целия си отряд право под вражеския обстрел. Спомням си как тогава просто посочих някого и му казах да тръгва. Имаше момент на колебание, когато той вдигна очи към мен и попита: „Мен ли имате предвид? Точно мен ли?!“ Сигурно съм го погледнал особено, защото разбра, че наистина него имам предвид и веднага хукна през полето.

Всички гледаха след този човек. После започнах да изпращам войниците по двойки и нямаше никакъв проблем. Накрая поведох всички към другата страна. И когато бяхме към средата на оризището, врагът ни нападна в тил. Виетконгците ни бяха оплели е паяжина и така изловиха по-голямата част от моите хора в откритото пространство.

В тактическо отношение бях направил всичко, което трябваше да се направи, но ето че пак загубихме няколко мъже. Друг начин просто не съществуваше. Нямаше начин да заобиколим това поле — налагаше се да го пресечем. Дали съм сгрешил? Не знам. Дали друг път бих постъпил по различен начин? Не мисля, защото точно по този начин съм обучаван да действам. Дали благодарение на тази моя заповед успяхме да намалим броя на загубите си? Точно на този въпрос надали някой някога би могъл да отговори.

Майор Робърт Оули, Сухопътни войски на САЩ

Общовойсковата и физическа подготовка, която е получил майор Оули, е разработена от професионални войници и целта ѝ е да сведе до минимум вероятността от неприятни изненади по време на бой и да ограничи щетите, ако изненадата все пак стане реалност. Подобни тактически доктрини непрекъснато търпят промени в светлината на новия опит, а операциите се подлагат на същия тип анализ по цялата командна верига на армията. В днешно време се полагат огромни

усилия за създаване на правила, които биха дали на съвременните офицери най-малкото някои основни насоки за начините за успешно комбиниране по време на реални бойни действия на всички ресурси, които се намират под тяхното непосредствено командване. Тактическите наръчници на модерните армии са в състояние да обхванат стотици страници.

При все това резултатът от всичките тези усилия е на практика един и същ — обикновено нищо повече от програмирана несигурност и никакви насоки за постигане на успех, на които да може да се разчита. Официалните доктрини се концентрират върху манипулиране на изчислимите и рационално планируеми параметри на войната. Друга част, непредвидимите характеристики, са в най-добрия случай частично ограничени от тях, а останалите просто се изплъзват от процеса на рамкиране и планиране. На бойното поле обаче несигурностите не могат да се скрият и да се изплъзнат от обектива на решенията. Така битката се превръща в хазартна игра както за генерал Йоси Бен Ханаан, който е участвал в няколко кратки, но спечелени войни, така и за майор Оули, който се е бил в продължителна и накрая загубена война.

Генерал Бен Ханаан е командвал танкова бригада на Голанските възвишения по време на Близкоизточната война през 1973 година. На шестия ден от войната, със само осем останали танка, той успява да пробие сирийската фронтова линия.

Веднага щом заобиколихме в тил, открихме огън по врага и за около двадесет минути унищожихме всичко, което можеше да се види, защото бяхме заели отлични позиции.

Реших да заповядам атака и да се опитам да превзема следващия хълм, но трябваше да оставя два танка, които да ни прикриват. Затова нападнах само с шест танка. Сирийците откриха огън по фланговете с противотанкови ракети, и само за няколко секунди успяха да унищожат шест от машините ни. Моят танк също избухна. Аз се измъкнах и останах до него... Сега мисля, че цялата тази атака беше огромна грешка.

Генерал Бен Ханаан е изключително компетентен офицер, но атаката му се оказва неуспешна и така губи няколко от своите хора. При все това, ако сирийците не бяха ги нападнали по фланговете с

противотанкови ракети (нещо, което той е нямало как да знае), въпросната атака сигурно е щяла да бъде успешна и израелците са щели да спечелят важна стратегическа позиция. Много от израелците, загинали при последващите бойни действия, сега вероятно щяха да бъдат живи, а линията на примирието вероятно щеше да бъде разположена много по-близо до Дамаск. В онзи момент обаче генерал Бен Ханаан е преценил, че рискът си заслужава — поел е този риск и е сгрешил. В реалната битка съществуват прекалено много променливи, които командирът не е в състояние да контролира, както и безброй неща, които той просто не знае.

За да спечелят битките, военните командири са длъжни да приемат несигурността като нещо напълно нормално. Ала подобна характеристика е най-малко приложима във въоръжените сили, с техните еднакви униформи и строго определена йерархична система, с бюрократичната стандартизация на всичко — от „Мечове, Церемонии, Офицери, За използване от“ до задължителната форма, в която командирът е длъжен да представи своите оперативни заповеди, както и до тяхната безсъмнено генерализирана нетърпимост към каквито и да било отклонения от нормата. Но ето че се сблъскваме с две страни на една и съща монета.

За фабриките и търговските сдружения не е необходимо да строят в боен ред своите служители и стриктно да следят всеки аспект от работата им, защото оперират в една относително сигурна и предсказуема обстановка. Почтата ще се носи всяка сутрин, търговските представители няма да попадат в засада и да бъдат убивани на път към следобедните си срещи, счетоводният отдел няма да бъде докаран до масова психоза и принуден да побегне от гранатомети, стоварващи зарядите си на близкия паркинг. И точно в този смисъл организацията, царяща в мирновременните армии, на пръв поглед граничи с тоталния абсурд, но не мирът е тяхната работна обстановка.

По време на реални бойни действия очевидният лунатизъм на издаваните и приемани в точно определена форма заповеди, на непознатата никъде другаде формализация на служебен ред и ранг, на обучението, което прави напълно сигурен факта, че всеки офицер ще докладва своите наблюдения за движенията на врага точно в тази

форма, а не в друга, когато първата не се отличава с нищо особено от втората — всичко това става оправдано поради простата причина, че придава предсказуемост и ред в една иначе напълно хаотична ситуация. В подобна странна обстановка дори и най-чудатият аспект от военната организация — разграничаването между офицерски и сержантски състав — придобива смисъл и значение.

Строгото разграничение, което всички военни организации правят между офицерски и сержантски състав — две напълно различни йерархични структури на хора, обхващащи иначе почти еднаква възрастова група, които, особено на по-младшите нива изпълняват почти идентични задачи, е толкова универсално, че вече надали някой би го отчел като забележително. При все това въоръжените сили се отличават с най-прецизно стратифицираната система на рангове в сравнение с всички останали човешки институции и определено обичат да паради-рат с нея.

Сред най-сложните разграничения в званията вероятно най-значима е пропастта между офицерите и останалите рангове.

Лейтенантите от сухопътните войски на възраст между двадесет-двадесет и една години, обикновено се назначават за командири на редници и сержанти, които са не само по-възрастни, но и по-опитни от тях. И армията очаква от тях да разчитат на преценката на своите сержанти, но все пак да знаят, че окончателното решение и крайната отговорност са изцяло техни. И наистина — двадесетгодишният лейтенант е по закон с по-висше звание и от най-опитния и изпитан сержант в армията (който би трябвало да прояви благоразумието да налага своята власт едва след внимателно обмисляне и преценка на ситуацията). Интересно е и още нещо — повечето армии съвсем целенасочено са създали максимален брой трудности и усложнения за прехвърляне на когото и да било от редовите войници и сержанти в кастата на офицерите.

Историческите корени на разграниченията между офицери и войници са както политически, така и социални, но най-удивителното е, че дори и най-егалитарните държави, като например революционна Франция или болшевишка Русия, не ги премахват, фундаменталната причина за това е, че, за да изпълнят задачите, поставени от държавата, офицерите са длъжни да се възползват от живота на поверените им войници в низходящ ред.

Войниците трябва да спазват дистанция. Дистанцията между офицерите и редовия състав определено помага. Това е едно от най-болезнените неща — да си задължен да се въздържаш и да не показваш обичта си към тях, защото си наясно, че когато се налага, ще си принуден да ги унищожши. И го правиш. Ти просто ги използваш — те са само материал. И част от работата на добрия офицер е да знае точно колко от тях може да използва, и пак да си свърши добре работата.

Пол Фъсел, офицер от Сухопътните войски, Втората световна война

Офицерите играят изключително важна роля по време на битка, а в процентно отношение жертвите сред тях обикновено са много повече, отколкото сред редниците и сержантите. Кратката професионална кариера на лейтенантите от пехотата на Западния фронт по време на Първата световна война е пословична, но през Втората световна война цифрите в никакъв случай не стават по-приятни.

Реших, че не е зле да си запиша точния брой на офицерите, служили в нашия батальон от Деня на десанта насам. Установих, че до 27 март — края на форсирането на Рейн (тоест, за по-малко от десет месеца), дванадесетте стрелкови взвода са били командвани от 55 офицери със среден срок на служба 38 дена... От тях 53% бяха ранени, 24% — убити или умрели от раните си, 15% — инвалидизирани и само 5% — оцелели.

Полковник М. Линдзи, Командир на Първи батальон „Гордън Хайлендърс“^[7]

Жертвите сред офицерите в британската и американската армия, командири в стрелковите батальони — изнесли на гърба си по-голямата част от бойните действия по време на Втората световна война, са като цяло много повече, отколкото сред редовия и сержантски състав. Подобни са цифрите и за повечето от армиите, участвали в сериозни бойни действия и през последните няколко столетия. (Доста подозрителен е фактът, че процентът сред офицерите в американската армия, участвала във Виетнамската война, е доста под този на войниците.)^[8] Въпреки това начинът, по който офицерите преживяват битката, е доста по-различен от този на редовия състав.

Страхът, който офицерите изпитват и опасностите, на които са непрестанно изложени, са точно толкова големи, колкото и тези на техните подчинени, ала те по принцип не си служат със своите оръжия — правят го само в краен случай. Ролята на офицера е да направлява онези, които използват оръжията си, както и да ги кара да го правят. Задачите, които офицерите са длъжни да изпълняват и обстоятелствата, при които са принудени да действат, постепенно закодират у тях един много специфичен поглед към света и начина, по който той се осъществява.

Военната етика поставя ударение върху перманент-ността на ирационалността, на слабостта и на злото, присъщи на човешките дела. Тя набляга на върховенството на обществото над индивида, както и на значимостта на реда, йерархията и разделението на функциите.

Тя определя националната държава като най-висша форма на политическа организация и приема за даденост непрекъснатата вероятност от война между отделните държави... Тя превъзнася подчинението като най-висшата добродетел на хората под пагон... Казано накратко, военната етика е изключително реалистична и консервативна по своя характер.

Самюел Хънтингтън^[9]

Голяма част от класическата дефиниция на Хънтингтън на „военната настройка на съзнанието“ обрисова перфектно образа на офицерите на продължителна служба от далечното минало, но за съвременния офицер тя придобива нови, допълнителни измерения, защото представлява гледната точка на една напълно отделна и специализирана професия. Макар че на ниските нива на армейските командни структури открай време е имало постоянни специалисти, едва през последните няколко столетия всяка една по-голяма държава се сдобива с огромна общност от хора — професионалните военни офицери, — чиято единствена задача е в мирно време да поддържат войниците в добра форма, а във война — да ги поведат напред.

Именно професия е правилната дума за призванието на съвременния офицер, при това в абсолютно същия смисъл, в който думата важи за много по-стари професии, като например медицина или право. Офицерският състав е саморегулиращо се управително тяло,

състоящо се от мъже и жени с експертни познания в редица сложни интелектуални дисциплини. Това управително тяло притежава монопол върху упражняването на своята функция, както и изключителното право да подбира и обучава онези свои нови членове, които е приело в редиците си. Неговият клиент е обществото като цяло (чрез опосредстващата роля на правителството — неговият единствен работодател). Тази група хора се радва на специални привилегии като компенсация за тежките отговорности, които лежат на раменете им. Подобно на редица други професии, офицерите също притежават широк обхват от корпоративни интереси и позиции, които защитават и се стремят да прокарат. Ала все пак има и един ключов аспект, по отношение на който военната професия се отличава коренно от всички останали цивилни общности — нещо, което самите военнорслужещи често наричат клаузата на „неограничената отговорност“, заложена в трудовия им договор. Защото на пръсти се броят трудовите договори, които задължават служителите да отдадат и живота си, ако трябва, когато работодателят им го поиска.

Политиците може и да предпочитат да се преструват, че в етично отношение войникът не се намира в позиция, много по-различна от тази на останалите професии. Защото той е в такава позиция. Войникът служи под клаузата на неограничената отговорност и именно тази неограничена отговорност придава достойнство на военната професия... Налице е също така и фактът, че военните действия са групови действия, особено в армиите... Успехът на армиите зависи в изключително голяма степен от степента на сработване в групата, а то от своя страна зависи от доверието, което членовете на групата имат един към друг.

Онова, което някога Арнолд Тойнбий наричаше военни добродетели — сила на духа, издръжливост, лоялност, кураж и т.н. — са все добри качества за всеки човек и обогатяват обществото, в което преобладават. Но в общността на военните те са функционално необходими, което ги прави напълно, изцяло различни. Искам да кажа, че един човек може да бъде лицемерен, лъжлив, страхлив, порочен и слаб в какъвто и да било смисъл, и при все това да бъде блестящ математик или един от най-великите художници на света. Но има едно нещо, което подобен човек в никакъв случай не

може да бъде — и това е добър войник, моряк или пилот. Затова именно доброто сработване в групата и неограничената отговорност са факторите, които, взети заедно, напълно отделят военната професия от всички останали и които, надявам се, ще продължат да ни правят уникални.

Генерал Джон Хакет

Има и лоши офицери, разбира се — такива, за които нищо от гореказаното не е валидно, но все пак генерал Хакет е прав в едно: именно липсата на тези военни добродетели е причината, превърнала ги в лоши офицери. В известен смисъл генералът предлага обобщаваща и донякъде романтична формула на добротата която по необходимост надмогва злото сред войниците на фронтовата линия. За същия феномен говори и един редник, описвайки го като „приятелска взаимопомощ и даже веселие, увеличаващи се дотолкова, че накрая, с приближаването към фронтовата линия, се превръщат в нещо невъобразимо осезаемо и абсолютно неуместно.“ По-нататък редникът продължава с цитат от писмото на свой братовчед: „Никъде другаде мъжете не са толкова обичани или способни да обичат така, както по време на бойни действия. И това е не само самата истина, а и началото и края на всичко.“^[10]

И все пак това не е цялата истина.

Ходех там, където ми кажеха да ходя и правех онова, което ми кажеха да правя. Обаче край! През цялото време ме гонеше такъв страх, че чак лайното ми се подплаши!

Джеймс Джоунс, пехотинец от Втората световна война

Ако кръвта беше кафява, сега всички щяхме да сме окичени с медали.

Канадски сержант, служил в Северозападна Европа, 1944–1945 г.

Страхът е не само състояние на духа — той има и напълно физически измерения. Водена от иначе полезната си мания да пуска различни въпросници, по време на Втората световна война американската армия се заема да разбере до каква степен факторът „страх“ влияе на успеваемостта на войниците на бойното поле. В една от пехотните дивизии, намиращи се през август 1944 година във

франция, 65% от войниците си признават, че поне в един случай не са били в състояние да си свършат правилно работата заради огромния си страх, а над две пети споделят, че при тях това е почти постоянно състояние.

В друго пехотно подразделение на американската армия, разформирано тогава в южната част на Тихия океан, две хиляди войници били помолени да определят физическите симптоми на страха. 84% от тях казали, че го свързват с неконтролируемо сърцебиене, а над три пети си признали, че се тресат неудържимо. Приблизително половината допълнили, че често имат усещането, че ще припаднат, че ги облива студена пот и че започва да им се гади. Над една четвърт добавили, че са повръщали от страх, а 21% споделят, че са загубили контрол над отделителните си органи.^[11] Да не забравяме, че тези цифри са почерпени единствено от доброволните признания — истинските вероятно са още по-големи от дадените, особено по отношение на по-смущаващите проявления на страха. Изразът на редник Джеймс Джоунс, че „лайното му се е подплашило“, в никакъв случай не е само метафора.

Ето такъв е суровият материал, с който офицерите са принудени да водят своите битки — мъже, чието обучение, самоуважение и лоялност към най-близките приятели много често се заличават само с един замах от невъобразимия човешки страх и отчаяното желание на всяка цена да съхранят живота си. По време на бой, независимо от привидната си стабилност, войниците обикновено се превръщат в подплашено стадо — тълпа, обхваната от страх и паника. За да могат да ги контролират, офицерите са принудени да положат огромни усилия както за тяхната предварителна военна подготовка, така и за организацията им по време на самите бойни действия.

С течение на времето задачата на офицерите става още по-трудна. Те вече не разполагат с подредените като по конец войници, изпълнали гърди под зоркия поглед на своите сержанти в обстоятелства, при които, стига да изпълняват добре механичните действия по зареждане и стрелба, се считат за ефективни във военно отношение. Съвременните сухопътни войски водят битки при обстановка на изключителна разпокъсаност, в която за командира е абсолютно невъзможно да упражнява пряк контрол върху действията на своите подчинени. И макар че командната структура е все още налице и

развързва ръцете на командирите за принуда и наказание при провал на техните подчинени, за да владее своите хора, съвременният офицер е принуден да разчита все повече и повече на убеждението и гъвкавата манипулация.

Командирът води чрез личния пример. Мисля, че на всички беше добре известно, че и аз се страхувах да не ме застрелят. Не ми харесваше мисълта да умра — надали на някого му харесва. Но тогава правех онова, което трябваше да се направи, съобразно обстановката във всеки един момент, и смятам, че подобно поведение е заразително. Защото когато започне стрелбата и около теб се случват разни неща, човек прави онова, което трябва да се направи, а после и другите поемат да правят онова, което трябва да се направи, и така се превръщаме в екип, действащ заедно.

Подполковник Майкъл Пети, Сухопътни войски на САЩ, Виетнам, 1969–1971 г.

Ако прекалено голям брой войници от едно подразделение не успеят да си свършат работата както трябва, то тогава вероятността за оцеляване на хората се свежда до минимум. Затова този командирски подход често дава изключително добри резултати, особено при малки, локални войни, като например тази във Виетнам, при които жертвите са относително малко на брой (само една пета от американските войници, участвали във Виетнамската война, са били убити), а епизодите на ожесточени битки — предимно редки и краткотрайни. Що се отнася до причината, която води до снижаване на боеспособността на американската армия във Виетнам, то тя по-скоро се корени в моралния упадък сред войниците и командирите им, а не толкова в изтощението от битките.

Но при широкообхватните бойни действия между редовните армии нещата са твърде различни — и това се отнася най-малко за последните две поколения. При която и да е голяма битка до края на XIX век броят на убитите и ранените само за един ден е достигал до 40–50% от общия брой на участващите в сраженията, а средната цифра е била не по-малко от 20%. При две битки годишно всеки пехотинец е бил изложен на риска да бъде ранен или убит през всяка година от съответната война — перспектива, която, както и да я погледне човек, звучи твърде обезкуражаващо. Но за останалите 363 дни годишно

перспективата е само хипотетична, тъй като през тях войникът не участва в битки и дори не се намира в близост до врага. Възможно е да му е студено, да е постоянно мокър и гладен — което е обичайното състояние на пехотата по време на отделните преходи, — но през по-голямата част от годината той знае, че ще прекара нощта под покрив. При подобни обстоятелства той се справя с високия процент на вероятност да бъде ранен или убит по същия начин, по който всеки човек се бори с предопределеността на смъртта.

Съвременните военноморски и военновъздушни сили участват в битки, чиито психологически ефекти са почти идентични с битките от недалечното минало. На военните кораби съществува постоянното психологическо напрежение от мисълта да се намиращ под горната палуба, когато те улучи торпедо, ала действителният, близък контакт с врага рядко достига повече от няколко часа месечно. Дори и отрядите от бомбардировачи по време на Втората световна война, животът на чиито пилоти се е изчислявал само в месеци, са водили същия тип война, макар и в доста по-екстремална форма — между кратките мигове на смъртна опасност, когато противниковият самолет се е приближавал прекалено много, всеки е прекарвал нощта под покрив, в чисти чаршафи, а понякога е можел да се отбие вечер и в местната кръчма. За сухопътните войски обаче съвременните бойни условия са коренно различни от някогашните.

Такова нещо като „привикване към битката“ не съществува... Всеки миг на бойното поле поражда такова огромно напрежение, че психиката на войниците се разпада право пропорционално на интензитета и продължителността на тяхното участие в бойните действия.

Из психологическо изследване на американската армия, посветено на последиците от участие в битки^[12]

Колкото и парадоксално да звучи, най-зашеметяващият, най-видим знак за промяната, увеличила до голяма степен трудността на наземните бойни действия за самите войници, е рязкото спадане на смъртните случаи в деня на самата битка. Вярно е, че някои малки подразделения, на които не им е провървяло, все още биха могли да бъдат унищожени само за час, ако нещо се обърка, но иначе средните дневни загуби за армейски сили в рамките на дивизия при интензивни

бойни действия по време на Втората световна война са били около 2% от наличния състав. А за цяла армия жертвите, дори и от първия ден на голяма офанзива, рядко възлизат на повече от 1%. През последните две столетия смъртоносната сила на оръжията се е увеличила хилядократно, но степента на разширение на потенциалните им мишени е станала още по-голяма, така че в наши дни е далеч по-безопасно да бъдеш войник, отколкото е било преди сто или хиляда години. Проблемът за съвременния войник обаче е, че битките могат да продължат със седмици — време, през което отделни по-малки подразделения биват изпращани напред и връщани обратно, а самите битки следват бързо една след друга.

По отношение на общия брой на годишните загуби процентът на жертвите при големите войни е относително същият като този в недалечното минало — днешните пехотинци са изправени пред почти същата вероятност от смърт или раняване в рамките на една година. Но що се отнася до психологическите последици, те са доста различни. Непрекъснатият контакт с врага, непрестанното излагане на всякакви природни стихии, ежедневните бомбардировки и животът сред повсеместна смърт постепенно подриват вярата на мъжете в тяхното оцеляване и накрая разрушават и малкото им останали воля и кураж. Всеки е в състояние да прояви храброст поне веднъж, ала никой не може да бъде смел непрекъснато. „Куражът ти избликва с най-голяма сила само в началото, после постепенно намалява. Може би, ако по характер си много смел, намаляването не е чак толкова забележимо. Но все пак е налице и не може да бъде другояче“ — споделя един британски войник, който е преживял какво ли не на бойното поле.^[13]

По време на Втората световна война американската армия стига до извода, че почти всеки войник, ако е успял да избегне смъртта или раната от куршум, след двеста до двеста и четиридесет „бойни дни“ се разстройва психически. Британците, които са въртели по-често своите войски по фронтовата линия, отчитат четиристотин дни, но и те са съгласни, че психологическият срив е неизбежен. А причината, поради която само една шеста от общия брой медицински случаи е бил от психиатричен характер, е, че преобладаващата част от войниците не са успели да оцелеят достатъчно дълго, за да получат душевно разстройство.

Този модел е абсолютно универсален и засяга всички бойни подразделения от всички националности, по всички фронтове. След първите няколко дена на фронтовата линия, през които членовете на поредната бойна единица показват признаци на постоянен страх и тревожност, всички се научават да различават истински опасните явления от обикновените, просто плашещи случки, и така самоувереността и боеспособността им се подобряват значително. След около три седмици тези качества достигат своята кулминация — и оттам нататък започва продължителният упадък. Според доклада на двама военни психиатри, придружавали пехотен батальон през 1944 година, към шестата седмица на непрестанни бойни действия повечето от войниците стават напълно убедени в неизбежността на собствената си смърт и престават да вярват, че куражът или уменията им биха могли да променят тази ситуация с каквото и да било. В продължение на няколко месеца те продължават да функционират, но с постепенно намаляваща ефективност, а накрая, ако не бъдат убити, ранени или изтеглени от бойното поле, резултатът е неизменно един и същ: „Що се отнася до самите тях, ситуацията е напълно безнадеждна... Войниците губят здравия си разум, оглупяват... Мозъчните им отклонения стават толкова големи, че на тях повече не може да се разчита да изпълнят каквато и да било устна или писмена заповед... Един от тези войници например непрекъснато клечи в окопа, а по време на битка не взема почти никакво участие в нея — само седи свит и трепери.“ На този етап се появява и така нареченото „две хилядогодишно виждане“ (във Виетнам е било известно като „трикилометрово виждане“). Следващата степен е кататония или пълна дезориентация, а накрая тотален психически срив.^[14]

Количеството време, необходимо на войниците да стигнат до този етап, варира в съответствие с индивида, и продължителността му би могла да бъде доста голяма, ако на войниците се позволи от време навреме да почиват. Основната причина, поради която единствено малък брой големи военни подразделения са се разпаднали, е, че същата онази бойна обстановка, станала причина за появата на въпросните психологически симптоми, е допринесла и за такова увеличаване на броя на загиналите, че те е трябвало непрекъснато да бъдат попълвани с нови доброволци. (Например загубите на Съветската армия през 1943 година са 80% от общия брой бойци;

същото е и през 1944 година.) Следователно по-голямата част от военните единици в съвременната война се състоят от една странна смесица от напълно зелени и неуверени в себе си млади доброволци, неколцина ветерани, оцелели след дълги месеци на страховити битки, повечето от които са съвсем близо до окончателния срыв, и голяма част войници — колкото повече, толкова по-добре от гледна точка на командирите, — които се намират в период на преход от първия етап към последния.

3.

Ето това е реалността, с която се налага да се справя един офицер (стига, разбира се, самият той да не е достигнал етапа, в който да не може да се справи абсолютно с нищо). Като изключим първоначалните реални сблъсъци на поверената му бойна единица с врага, в най-добрия случай той трябва да борава с хора, намиращи се в състояние, описано много добре от полковник С. Л. А. Маршал:

Когато човек обгърне с поглед силите, разположени на бойното поле, първото, което веднага съзира, е страхът. Но веднага след това забелязва, че войниците въобще не желаят да показват страха си в конкретните си действия, защото се опасяват другарите им да не ги помислят за страхливци.

Преобладаващата част от тях нямат никакво желание да поемат кой знае какви рискове, нито да се вживяват в ролята на герои, но в същата степен нямат и желание да бъдат считани за най-малко достойните сред присъстващите.

Пипалата на паниката задължително обгръщат войските, намиращи се наред огромна физическа опасност. Съхранението на самодисциплината зависи в голяма степен от поддържането поне на видимата дисциплина сред бойното подразделение.

Когато останалите се разбягат, социалният натиск над отделния индивид се премахва и средностатистическият войник реагира така, сякаш току-що са го сменили от пост, защото знае, че сред всеобщия хаос и неподчинение личният му провал ще остане незабележим.^[15]

Опитният професионален офицер избира напълно лишената от романтика гледна точка по отношение на поведението на войниците, намиращи се под стрес, и е твърдо убеден, че всичките му усилия по

време на войната възлизат ни повече, ни по-малко на изграждане на не особено устойчиви мостове над пропастта на хаоса, при това с изключително изменчив човешки материал. По време на разбора на една битка, свързана с атаката срещу малко немско укрепление при Брест през 1944 година, на който е присъствал и Маршал, млад американски офицер от сухопътните войски демонстрира удивителна откровеност във връзка с тези реалности пред оцелелите от своята рота. Хората му са извършили забележителна офанзива през открито поле, хвърляйки в бяг по-голямата част от немския гарнизон и достигайки укритието на живия плет, намиращ се на тридесетина метра от укреплението. Ала после, в продължение на седем часа, нищо не е било в състояние да ги убеди да се изправят и да пресекат оставащото нищожно разстояние до форта, въпреки че там били останали само шепа от немските защитници.

Имате план. Имате и цел. Хората ви се активизират чрез дадената цел. Но в процеса на придвижването към целта и на заемането на позиция за стрелба, между редиците им настава пълна дезорганизираност. Войниците започват да търсят прикрития и така се разпръскват. Срещу тях противникът открива огън, а това пък разпръсква мислите им. И те престават да мислят като група, и започват да разсъждават като индивиди. Всеки човек иска да остане там, където е. За да ги накара отново да тръгнат напред като група, офицерът е принуден да се изложи на смъртна опасност, равняваща се почти на самоубийство. Войниците се намират в психичен колапс — винаги стават такива, когато са били изложени на огромен риск. Затова е много по-лесно да накараш хората си да атакуват, отколкото да ги организираш отново в група след атаката.

Лейтенант Робърт Райдаут, Брест, 1944 год.^[16]

Маршал привежда десетки примери за случаи на „просветляващи емоционални промени“ у мъжете по време на битка, които карат „същата тази група войници да действат като лъвове, а после като подплашени зайци, при това в рамките само на няколко минути“. Освен това той си дава ясна сметка за лекотата, с която нежеланието на войниците може да подкопае авторитета на командира. Възможно е, например, те да се хванат за липсата на подкрепления за

атаката, които са били обещани и не са пристигнали, било в точното време, било в необходимите количества (танкове, артилерийска поддръжка и прочие). „Мъжете си клечат в окопите и пресмятат. Ако забележат някаква грешка, която, според тях, им дава пълно извинение за собствената им бъдеща грешка, те не се помръдват. Започват да спорят и да се бунтуват.“ Накрая нападението се провежда, но без никакво желание, без никаква надежда за успех. Маршал заключава така: „Правилото за войника трябва да бъде същото, което е получил онзи австралийски кавалерист, когато се обърнал за съвет към Сфинкса. Той му отговорил: «Не очаквай прекалено много!»“^[17]

Всичко, което офицерите знаят за природата на битката, ги води към едно и също заключение — че тя е обстановка, където на нищо не може да се разчита, където нито един план или стратегия не успяват да оцелеят прекалено дълго, за да проработят така, както се е очаквало от тях. А всичко, което знаят за човешката природа, им подсказва, че човекът е крехко същество, което лесно греша и което, за да се държи подобаващо и да функционира ефективно по време на битка, се нуждае от твърда ръка и непоклатима дисциплина. Този фундаментален песимизъм относно границите на героизма и идеализма е централен за света на професионалните войници, а в най-външната, погранична територия на човешкия опит, където са принудени да действат по време на битка, вижданията за човешката същност, от която те изхождат, се оказват абсолютно правилни. Поради тази причина е напълно разбираемо и логично начинът, по който командирите манипулират идеите и поведението на своите войници, да се определи ни повече, ни по-малко като безмилостен.

[1] Martin Middlebrook, *The Battle of Hamburg* (London: Allan Lane, 1980), 264–7. ↑

[2] James Wellard, *By the Waters of Babylon* (London: Hutchinson, 1982), 147. ↑

[3] Leonard Cottrell, *The Great Invasion* (London: Pan, 1961), 83. ↑

[4] Anthony Swofford, *Jarhead: A Soldier's Story of Modern War* (New York: Simon & Schuster, 1997), 197–99. ↑

[5] *Ibid.*, 230–31. ↑

[6] Robert Blake, ed., *The Private Papers of Douglas Haig, 1914–1919* (London: Eyre and Spottiswoode, 1952), 70. ↑

- [7] M. Lindsay, *So Few Got Through* (London: Arrow, 1955), 249. ↑
- [8] John Ellis, *The Sharp End of War* (North Pomfret, Vermont: David and Charles, 1980), 162-64; Richard Holmes, *Acts of War: The Behaviour of Men in Battle* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1986), 350. ↑
- [9] Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State* (New York: Vintage, 1964), 79. ↑
- [10] S. Bagnall, *The Attack* (London: Hamish Hamilton, 1947), 21. ↑
- [11] S.A. Stouffer et al., *The American Soldier*, vol. II (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1949), 202. ↑
- [12] Lt. Col. J.W. Appel and Capt. G.W. Beebe, „Preventive Psychiatry: An Epidemiological Approach“, *Journal of the American Medical Association* 131 (1946), 1470. ↑
- [13] Bagnall, op cit, 160. ↑
- [14] Appel and Beebe, op. cit. ↑
- [15] Col. S.L.A. Marshall, *Men Against Fire* (New York: William Morrow and Co., 1947), 149–50. ↑
- [16] *Ibid.*, 191. ↑
- [17] *Ibid.*, 191, 182, 153. ↑

ВТОРА ГЛАВА

ДАЙТЕ НИ СИНОВЕТЕ СИ — КОЙТО И ДА Е, ВСЕ ЩЕ СВЪРШИ РАБОТА

Мислиш много по този въпрос и знаеш, че ще се наложи да убиваш, обаче въобще не разбираш смисъла от всичко това, защото си израснал в общество, където убийството се счита за едно от най-грозните престъпления, а ето че се намиращ в ситуация, където всичко се е обърнало с главата надолу. А когато накрая наистина убиеш някого, преживяването — или поне моето, е свързано с отвращение и погнуса.

Чуствах се напълно ужасен — по-точно вцепенен, — обаче знаех, че наблизо, в малката рибарска колиба, трябва да има японски снайперист. Той стреляше в противоположната посока, към морските пехотинци от друг батальон, обаче аз знаех, че щом е нарочил хората от онази страна, скоро ще се обърне и срещу нас, защото и от нашата страна имаше прозорец. И тъй като нямаше кой друг да отиде, аз побягнах към колибата, влятах вътре и се озовах в празна стая.

Насреща имаше врата, което означаваше, че има и друга стая и че снайперистът е точно там, така че аз блъснах вратата и влязох. Бях напълно скован от страх, че този човек сигурно вече ме очаква и веднага ще ме застреля. Обаче се оказа, че той е изцяло в снайперистко снаряжение, което не му позволи да се обърне достатъчно бързо. Заплете се, така че аз

безпроблемно го застрелях с моя 45-калибров пистолет. Веднага усетих угризения и срам. Спомням си, че като последния глупак започнах да шепна: „Извинявай!“. А после повърнах. Омазах се целият. Защото вече бях предал всичко, на което ме бяха учили като дете.

Уилям Манчестър

Въпреки всичко той е убил японския войник точно както са го учили. Отвращението е дошло много по-късно. И макар Манчестър да е бил вече наясно какво е да убиеш друго човешко същество — млад мъж като него самия, той е продължил да убива своите „врагове“ чак до края на войната. Подобно на всички останали десетки милиони войници, на които от деца им е втъпявано, че убийството е грях, а после са били изпратени да се бият за своята страна и народ, той е бил напълно безсилен да се съпротивлява на изпълнението на заповедта, озовал се в ръцете на институция, толкова мощна и толкова всепроникваща, че за нея въобще не е проблем да преобърне с главата надолу моралния кодекс, по който хората са живели до този момент.

Същността и ефикасността на военната институция се базират преди всичко на неизчерпаемите ѝ възможности да изтръгва от своите членове най-вече подчинение — подчинение както до смърт, така и за причиняване смъртта на другите. Методите и стратегиите на принудата, с които борави, са, разбира се, изключително мощни. Но важна тяхна характеристика е фактът, че цялата власт в крайна сметка се основава на взаимен консенсус. В днешно време задачата по изтръгването на този консенсус от нейните членове като че ли става все по-трудна, което се дължи на все по-разширяващата се пропаст между света на цивилните и този на военните. Цивилните граждани вече не възприемат заплахата от жестока смърт като ежедневен риск на своето съществуване, а категориите хора, включени в моралната забрана за убиване, са се увеличили дотолкова, че обхващат цялата човешка раса. При все това въоръжените сили на всяка една държава все още са в състояние да приемат в редиците си който и да е млад гражданин от мъжки пол и само за няколко седмици да го превърнат във войник, заедно с всичките му присъщи рефлексии и подходящото

отношение към нещата. Новобранците в армията рядко могат да се похвалят с повече от двадесетина години житейски опит на този свят, а преобладаващата част от тях са все още деца, докато самата армия има зад себе си цялата човешка история, позволила ѝ да обогати практиката си и да доведе своите методи и техники на обучение до съвършенство.

Нека сега си помислим как се отнасят към войника. Докато е все още дете, го затварят в казармата. По време на обучението му непрекъснато го люшкат насам-натат. Ако допусне и най-нищожната грешка, го бият — един изгарящ удар върху тялото му, друг в окото, нищо чудно и рана в главата. Войникът непрекъснато е подложен на бой и издевателства. По време на поход на врата му увесват тежки товари, сякаш е магаре.

Египетски военачалник, около 1500 г. пр.н.е.^[1]

В мига, в който си позволя да заговоря пред новобранците за родните им места, сякаш попадам на сухопътна мина. Затова се старая да си държа езика зад зъбите. Вместо това се опитвам да направя от тях войници. От сутрин до мрак превръщам живота им в ад. Те започват да проклинат, да проклинат цялата армия, да проклинат цялата държава. После започват да проклинат в един глас — и се превръщат в напълно сплотена група, в единица — бойна единица.

Израелски военачалник, около 1970 г. н.е.^[2]

Човешките същества са относително ковки като материал, особено в ранна възраст, а всеки млад мъж разполага с качества, върху които армията спокойно може да надгражда — това са повече или по-малко осъзнатите унаследени ценности и отношение към света на първобитния воин, които всяко малко момче се старае да копира и изяви. Вярно е, че анархичното мъжкарство на примитивните воители не е сред нещата, от които съвременните армии се нуждаят, но все пак то се превръща в изключително благодатен суров материал за трансформацията, която трябва да претърпи всеки новобранец.

Пътищата, по които тази трансформация се постига, варират както през вековете, така и през границите на отделните държави. В изцяло милитаризираните общества — Древна Спарта, кастата на самураите в средновековна Япония, областите, контролирани от

организации, като например съвременните „Тигри за Освобождение на Тамил Илам“ — обучението започва още през пубертета, ако не и по-рано. Малкото момче автоматично попада в изключително дисциплинирано общество, където единствено допустимите са военните ценности. В големите модерни общества процесът е по-кратък и по-концентриран, а начините, по които той оперира — далеч по-видими. По своята същност обаче това е процес на покръстване — почти в религиозния смисъл на думата — и, подобно на всички такива явления, и тук емоциите придобиват много по-голяма тежест, отколкото специфичните идеи.

Когато бях ученик, всеки ден в училище започвахме с Клетвата за вярност. В днешно време вече не го правят. При нас идват деца, които въобще нямат представа какво е това Клетвата за вярност към националното ни знаме. И това е... как да се изразя... това е като смъртен грях. Докато навърши три години, дъщеря ми ще знае Клетвата. Сега е на две и вече се труди упорито, за да я запомни. Според мен всеки трябва да има добра основа — базисните неща, откъдето трябва да се продължи с изграждането на морала на всяко дете.

Инструктор по строева и физическа подготовка от Морската пехота на САЩ, Военно-учебна база на остров Парис, 1981 г.

Преобладаващата част от войниците чувстват необходимост от някакво патриотично или идеологическо оправдание за нещата, които вършат. Ала има ли на света държава или идеология, които да се възприемат като по-малко значими от другите?! Мъжете се бият и умират точно толкова храбро и всеотдайно както за „Червените кхмери“, така и за „Бог, цар и отечество“. И макар че хората, които изпращат войниците на война, обикновено изхождат от висши национални и морални ценности, мотивацията на повечето мъже на бойното поле често се свежда до далеч по-основни цели. Колкото по-близо се намиращ до фронтовата линия, толкова по-малко абстрактни понятия ти остават в главата.

Силата, която позволява на войниците да се бият, е тяхното себеуважение — един специфичен вид любов, който няма нищо общо както със секса, така и с идеализма. Когато е настъпвал моментът, само

шепа хора са умирали било то за Съединените американски щати, било за каузата на комунизма, било дори за дом и семейство. Ако хората на предните линии въобще са разполагали с някакъв избор, то те са избирали да умрат един за друг и за начина, по който самите те са се възприемали.

Щом веднъж се озовеш там и си дадеш сметка, че някакъв тип стрелу срещу теб, първата ти, инстинктивната ти реакция, независимо от обучението, което си получил, е, че трябва да живееш... Обаче не можеш просто ей така да се обърнеш и да побегнеш в обратната посока. Натискът отгоре си казва думата. Защото тук, до теб, има хора, които вероятно са ти спасявали кожата стотици пъти, или пък ще ти я спасят, така че не можеш да им обърнеш гръб.

Ветеран от Виетнамската война, Морска пехота на САЩ

Сигурно ще ви прозвучи много странно, обаче по време на битка се поражда една особена любов към човека до теб — ти зависиш от него за най-важното нещо, с което разполагаш — своя живот, и ако той те изостави, или ще те ранят, или направо ще те убият. Ако ти допуснеш някаква грешка, същите тези неща ще сполетят и него. Затова доверието трябва да бъде непоклатимо. Бих казал, че подобна връзка е изключително силна — по-силна от повечето други връзки, с изключение на тази между родител и дете. Тази връзка е много по-силна от връзката между съпруг и съпруга — животът ти е в ръцете на човека до теб, и ти му доверяваш най-ценното нещо, което имаш. Със сигурност ще установите, че повечето хора, които търсят афродизиака на битката или както там искате го наречете, са на предните линии, защото са приятели — същите тези хора са рамо до рамо, един до друг, война след война.

Капитан Джон Ърли, бивш офицер от американската армия във Виетнам, бивш наемник в Родезия

Джон Ърли е интелигентен и чувствителен мъж, който се превръща във военно хили („Аз съм едно огромно терминологично противоречие — защо е така, не мога да обясня.“) И като такъв е огромна рядкост. За повечето войници доверието и интимността, които

се пораждат в малкото войсково подразделение по време на битка, въобще не са в състояние да компенсират страха и отвращението. Но по време на бой именно самопожертвователната идентификация на войника с останалите хора в неговата бойна единица е онзи фактор, който кара армиите да изпълняват своите задачи. Ала основите на тази безкористност трябва да бъдат положени още в мирно време. „Битката е социално изкуство, базиращо се на колективна дейност, сътрудничество и взаимопомощ — отбелязва един израелски войник. — Това пълно опирание на другите е интегрална част от усилието да се изправиш достойно срещу врага, независимо от рисковете, и именно то се оказва решаващо за готовността на мъжете да рискуват живота си по време на атака... Накратко казано, пред лицето на смъртта рядко може да се появи братско чувство, ако то не е съществувало още в мирно време.“^[3]

Начините, по които армиите създават това братство чувство още в мирно време, са залегнали в основното обучение на всеки войник. Те представляват апотеоз на психологическа манипулация от най-висш порядък, която е толкова последователна в своята успеваемост и толкова универсална, че често пропускаме нейната забележителност. В държавите, където армиите са принудени да набират своите новобранци в края на пубертета — независимо дали като доброволна или като задължителна военна служба, изтръгвайки ги от едно цивилно обкръжение, което въобще не споделя военните ценности, основното обучение включва кратко, но изключително интензивно индоктриниране. Основната цел на това индоктриниране е не толкова да даде на новобранците военни умения, а по-скоро да промени техните основни житейски ценности и пристрастия. „Вероятно спокойно можем да кажем, че в известна степен ние им промиваме мозъците — признава един инструктор по строева и физическа подготовка от американската морска пехота. — Но иначе те са добри хора.“

Продължителността и интензитетът на основното обучение зависят в огромна степен от вида на обществото, от което произлизат новобранците, както и от вида на военна организация, към която се зачисляват. Безспорно е много по-лесно да обучиш мъже, израснали в общество с военна нагласа, отколкото произлизащи от среди, чиито доминантни ценности са цивилни и търговски. Много по-лесно е също

така да боравиш с доброволци, отколкото с вечно хленчещи наборници. Трябва да признаем все пак, че наборниците не винаги влизат неохотно в армията — в редица държави тя е изключително популярна по икономически причини.

В зараждаща се модерна Европа например военната служба е била по правило крайно непопулярна сред огромните маси от населението. Поради тази причина преобладаващата част от войниците били набирани от най-бедните и най-отчаяни групи социални съсловия. През XIX век тази ситуация внезапно се променя и зачислението в армията, както и задължителната военна служба се сдобиват с нарастваща популярност. Причината за този неочакван бум се крие отчасти и в ожесточения национализъм, характеризиращ деветнадесетото столетие, но не тя е единствената.

Призованите на задължителна военна служба получавали месо два пъти дневно, по два чифта ботуши и два ката белъо — неща, с които повечето от мъжете рядко разполагали в своята бедна селска къщурка или в затънтения си градски квартал. И днес голяма част от армиите на Третия свят продължават да черпят дивиденди от подобен вид популярност, поради което за всяко свободно място има от пет до десет кандидати (а в някои страни дори се налага да подкупиш човека, който набира войниците, за да те запише). Но дори и в съвременните индустриални държави, където средният стандарт на живот отдавна е надминал този на войника и където горещата вълна на национализма е като цяло утихнала, армиите не срещат трудности в набирането на новобранци, било то на задължителна или доброволна военна служба.

Далеч по-сложен обаче е въпросът в какъв точно вид войник (дали моряк, или летец) трябва да бъде превърнат новобранецът. Отговорът на този въпрос все по-често се търси по посока нарастващите изисквания за добри технически познания, наложени от модерните оръжия. Но това не е проблем, касаещ основната военна подготовка. Истинската сърцевина на проблема е типът социално обкръжение, в което войникът ще трябва да се бие.

През преобладаващата част от човешката история та чак допреди петдесетина години средата е била все една и съща — изключително пренаселена, с всички бойни другари, скупчени наблизко. В римския батальон, на оръдейната палуба на бойния кораб от XVII век или в пехотните батальони на Наполеон мъжете са се били все рамо до рамо.

Присъствието на толкова много хора около теб, които са подложени на същите изпитания, е представлявало както, огромна морална подкрепа за всеки войник, така и морален императив да си играе добре ролята. Ако успееш да обучиш новобранеца до степен на досада да използва своя меч, оръдие или мускет, ако му втълпиш дълбоко чувството за лоялност към неговия легион, кораб или полк, и ако насадиш в душата му смъртен страх от висшестоящите, то можеш да си сигурен, че по време на битка той вероятно ще се представи добре.

Екипажите на модерните кораби и самолети (дори и танковете) — все мъже, които се бият заедно от вътрешността на машини — в много голяма степен все още обитават същата социална среда, макар че са забележително намалели по своята численост. И когато хората влизат в бой в присъствието на равни, същите добре познати принципи на подготовка дават абсолютно същите резултати. Светът на пехотата обаче, която столетия наред се е била рамо до рамо, се е обърнал с главата надолу.

Дори и през Първата световна война пешаците все още са могли да видят с очите си как цялата им рота влиза в атака. Но разгърнатостта на строя, наложена на сухопътните войски от съвременната огнева мощ, е свела броя на хората, които биха могли да се видят или чуят по време на бой, до десетина, та и по-малко. А дори и те обикновено са разпръснати. За войника пешак бойното поле днес се е превърнало в отчайващо самотно място — измамно празно на пръв поглед, но жужащо от скрити заплахи, където той не може да очаква нито преките напътствия от своя командващ офицер или сержант, нито успокояващото присъствие на група войници до него.

Най-изтънчените форми на основната строева и физическа подготовка в съвременните сухопътни войски изхождат именно от този факт. Поради тази причина в напредналите фази на обучението те поставят основното ударение върху „динамиката на малката група“ — изграждане на чувство за солидарност в „първичната група“ от пет до десет човека, която по време на бой ще бъде единственият източник на подкрепа за индивида и единствената публика на неговите проявления на бойното поле. В съвременните методи на обучение се залага далеч повече на инициативността на отделния войник, както и на неговата мотивация — елементи, за чието прецизиране армиите полагат все по-големи усилия. В Съединените щати, където контрастът между

аскетичността, йерархичната структура и дисциплината на военния живот и този в цивилното общество е най-ярък, върху основната военна и физическа подготовка — тоест превръщането на младите цивилни във войници — се поставя най-голямо ударение в сравнение с всички останали армии по света. В американските сухопътни войски, които изхождат от презумпцията, че всеки техен войник при определени обстоятелства ще се озове в бойна зона, се залага на седемседмична основна строева и физическа подготовка, следвана от индивидуално специализирано обучение по родове войски. А в морската пехота на САЩ се изискват дванадесет седмици строева и физическа подготовка от всеки мъж и жена, които изберат да се запишат в нея.

Морската пехота е изключително старомодна по дух организация (последна в списъците на американските въоръжени сили, когато се опре до получаване на каквито и да било нови оръжия), която се придържа неотклонно към убеждението, че абсолютно всеки морски пехотинец трябва първо и най-вече да умее да стреля с автомат, дори и ако впоследствие се специализира като готвач или снабдител. Наред с това морската пехота е елитна нападателна военна единица, чиято бойна доктрина приема като естествена необходимостта понякога да се жертва живот за време. Въобще цялостната ориентация на морската пехота е насочена към изискванията на боя — той дефинира всичко, което тези войски правят.

Всички тези характеристики правят морските пехотинци крайно нетипични както за останалата част от съвременните въоръжени сили на САЩ, така и за армиите по света, които обикновено се състоят от изключително голям брой псевдо-военен личен състав, изпълняващ технически и административни задачи, та дори и отговарящ за връзките с обществеността. По своята численост този състав обхваща далеч по-малобройни истински бойни единици. А морската пехота се състои почти изцяло от такива. По същата тази причина обаче те са превъзходно поле за изследвания за начините, по които действат методите на строевата и физическа подготовка. Пехотинците извличат своите войници от най-екстравагантното и индивидуалистично цивилно общество в целия свят и само за дванадесет седмици успяват да ги превърнат в елитни бойци.

Най-лесно е, ако успееш да ги изловиш, докато са още млади. Вярно е, че и по-възрастни мъже могат да бъдат превърнати във войници — правило се е във всяка война. Ала тях никога не би успял да накараш да повярват, че онова, което правят, им харесва. Точно тук се корени и основната причина, поради която преобладаващата част от армиите по света се стараят да набират своя боен състав от момчета, все още ненавършили двадесет години.

Младите цивилни доброволци, които са кандидатствали и са били приети в Морската пехота на САЩ, пристигат на остров Парис — базата за основна военна подготовка, с която войските разполагат по източното крайбрежие на страната, изпълнени едновременно с огромно вълнение и тревога. Повечето от тях са напълно наясно, че им предстои да преживеят нещо изключително необичайно и трудно. Но те не се придвижат сами до базата. Пристигат поединично с различни полети на летище Чарлстън, в деня, в който е обявено събирането на техния взвод, където биват държани до късно през нощта в състояние на все по-нарастващо нервно напрежение. Когато най-сетне пристигнат автобусите, които трябва да ги извозят за останалите сто и двадесет километра до остров Парис, обикновено вече минава полунощ. И това въобще не е административно недоглеждане. Знае се, че шокото обучение, което им предстои, ще даде най-ефективни резултати върху хора както изтощени, така и леко дезориентирани.

Организацията на основната военна строева и физическа подготовка е машина, която ежесечно смила по няколко хиляди млади мъже. Всеки нейн аспект, както и всяко винтче и болтче от тази машина са създадени с единствената цел да превърнат цивилния в морски пехотинец колкото е възможно по-успешно. При условие, че машината разполага с тотален контрол над телата и обстановката на тези момчета за период от приблизително три месеца, покръстването им е почти гарантирано. Остров Парис осигурява контролирана околна среда, извън която новобранците въобще не могат да припарят. Напускат я едва след дванадесет седмици, вече като редници от морската пехота.

Позволено им е да поддържат контакт с близките си, стига нещата да не излязат извън контрол. На всеки три седмици имат право да се обаждат вкъщи, за да са спокойни, че всичко е наред освен

ако вече са получили писмо, както и при някои особени обстоятелства. В случай че за тях има спешно съобщение, позволява им се да го получат. Ако не е спешно, някой от моя състав го получава.

Понякога се обаждат родители, които очевидно не са успели да свикнат с факта, че синът им се е откъснал завинаги от тях — защото в повечето случаи става точно така. Армията им дава възможност да напуснат дома си и да продължат живота си в една доста сигурна обстановка.

Капитан Брасингтън, Морска пехота на САЩ

За младите новобранци основната военна подготовка е единственото, което обществото може да им предложи като заместител на ритуала по съзряването. Тази институционална характеристика продължава без прекъсване още от първобитното общество, когато младите мъже е трябвало да преминат тежки изпитания, за да бъдат приети като членове на воинската общност на племето.

Строевата и физическа подготовка не цели да обучи хората на кой знае какви умения. Главната ѝ цел е да ги промени така, че после да могат да правят неща, за които доскоро не са и сънували. Тя действа чрез прилагане на огромен физически и психологически натиск върху мъже, изолирани напълно от нормалното си цивилно обкръжение и поставени в такова, където им е позволено да мислят и да действат само по начина, по който армията изисква от тях. Ключовата дума, чрез която хората, управляващи тази машина, описват процеса, е мотивация.

Аз мога да мотивирам новобранец до такава степен, че на третата фаза, ако му кажа да скочи от третата палуба, той ще скочи. Както вече споделих, аудиторията ми е доста впечатлителна и поддаваща се на обработка, така че няма никакъв проблем да я обуча. Мога да накарам всеки от хората си да направи всичко, което искам от него... Добри деца са момчетата и са се заели с правилното нещо. Отвреме навреме ни се случват и лоши хлапета, но нали знаете — имаме си начини да отсеем плевелите. Мотивацията — това е главното. Основната военна подготовка е в състояние да мотивира всички да правят всичко, което командирът пожелае.

Инструктор по строева и физическа подготовка от Морската пехота на САЩ, остров Парис

Първите три дена от престоя на зелените новобранци на остров Парис са всъщност относително лесни, въпреки че непрекъснато ги бутат насам-натам и им крещят. През това време им изготвят документите, слагат им ваксини, раздават им униформи и ги научават на основните строеви заповеди, които ще дадат възможност на младите американци (иначе напълно непривикнали към този аспект от живота) да вършат всичко едновременно в големи групи. Но най-важното от нещата, случващи се по време на това „форматиране“, е предаването на личните дрехи, на косата — все физически доказателства за индивидуалността и самоличността им.

За период от само седемдесет и два часа, през които почти не им се разрешава сън, новобранците изоставят предишния си живот в серия скоростни ритуали (като например избръсването гола глава). Те са доста наясно със символичното значение на тези ритуали, макар да са целенасочено лишени както от достатъчно време за размисъл, така и дори от намек, че биха могли да обърнат гръб на избраното от тях поприще. Мъжете, които отговарят за тях пък знаят колко е нестабилно въжето, по което вървят, защото на този етап новобранците са все още току-що изловени цивилни, които не са се подчинили съзнателно и доброволно на дисциплината на армията.

Форматиращ ден номер едно обикновено доста ме изнервя. Пред теб се разстила съвсем нова тълпа новобранци, някъде шестдесет-седемдесет на брой, които не знаят абсолютно нищо. И човек няма никаква представа каква ответна реакция ще предизвика, когато ги постави на необходимия стрес. Ето това ме притеснява най-много. Няма да ви лъжа — случват се какви ли не неща. Всичко може да стане. Някой новобранец може да реши, че тази работа не е за него, и да те нападне. Или нещо още по-лошо. В ситуации като тази трябва да се решава на момента и точно това ме тревожи.

Инструктор по строева и физическа подготовка

Подобни неща всъщност се случват доста рядко. Оживената суматоха през първите три дена има за цел да не оставя на новобранеца никакво време, през което би му хрумнало да се съпротивлява на ставащото с него. И така, новобранците са приети в

системата и се появяват в редиците ѝ, лишени от цивилните си дрехи, лишени от собствената си коса и най-вече — лишени и от малкото увереност в идентичността си, с която вероятно са успели да се заредят през краткия си, осемнадесетгодишен живот, преди желанието да придобият самоличността на морски пехотинци да ги е завладяло.

Първата фаза от всеки един процес по покръстване е пълното унищожение на предишните убеждения и ценности на индивида, последвано от свеждането му до положение на безпомощност и нужда. Три дни не са в състояние да заличат наслояването в продължение на осемнадесет години — мислите и основните черти на характера не могат да се изтрият така лесно, — ала новобранците вече са научили, че единственото приемливо поведение в тази среда е да потискаш всяка по-необичайна своя мисъл и да се опитваш да имитираш характера, който морската пехота изисква. Не че момчетата изпитват особена неохота да го правят — като цяло, те искат да бъдат пехотинци. От мига, в който пристигнат на остров Парис, неясното усещане, предавано генетично от хиляди поколения мъже преди тях, че, за да си мъжествен, трябва да бъдеш воин, се превръща в категоричен, непрекъснато проповядван канон: да бъдеш мъж означава да бъдеш морски пехотинец.

Повечето момчета на осемнадесет години са надъхвани с достатъчно много романтични идеи за това какво значи да си мъж, така че морската пехота разполага с достатъчно слаби места, върху които да работи. И тя започва да натиска тези бутони още от първия ден на същинското обучение. Офицерът, командващ съответното подразделение, се появява пред тях в пълния блясък на своята парадна униформа, по възможност и с медалите си, и им обяснява как могат да станат мъже.

Вие сте взели най-важното решение в своя живот, като сте отдали своето име, своя живот и своята вярност на правителството на Съединените щати, а още по-важно — на Морската пехота на Съединените щати, която е братство, елитно подразделение. Вие ще се превърнете в част от неговата история, неговите традиции, неговата организация — но само ако притежавате онова, което е необходимо за тази цел.

Всеки от вас смята, че може да го направи, само като се подпише като мъж. Но в Морската пехота ние казваме, че създаваме мъже. И по-конкретно — ние довеждаме до максимална прецизност онези инструменти, с които вече разполагате. Всеки от вас ги има в известна степен, при това още в този момент. Ние ще ви дадем готов план и ще ви покажем как се създава морски пехотинец. А останалото трябва да свършите вие. Разбрахте ли ме?

Капитан Пингрий. Морска пехота на САЩ

И втрещените в него новобранци, с блеснали от възторг и страхопочитание очи, крещят едновременно: „Да, сър!“ — точно както са ги учили. Те го правят с огромно желание, защото са доброволци. Но дори и задължителните донаборници притежават този романтичен плам на доброволците, ако са само на осемнадесет години. Основното военно обучение, независимо от трудностите, които го придружават, е бърз начин да станеш мъж сред мъже с безсъмнен статус на такива, а като изключим първоначалното желание и съгласие да минеш през него, то не изисква повече никакви решения от твоя страна.

Тъкмо бях завършил гимназия и не правех нищо особено, освен да се мотая по улиците, точно както правеха и повечето тийнейджъри на моята възраст. Но после ми дадоха нова възможност. Сержантът, който вербуваше войници, ме срещна, поговори с мен, след което каза, че в Морската пехота ще бъда много добре, че там имам бъдеще. И понеже до този момент живеях при родителите си, реших, че това е прекрасен шанс да започна свой собствен живот и най-сетне да порасна.

Новобранец в Морската пехота

Много харесвам ръкопашния бой и други подобни неща. Сега ми идва малко нагорно, защото съм доста крехък, обаче искам да се превърна в смъртоносна машина. Бих искал да стана всичко онова, на което ни учат тук.

Новобранец в Морската пехота

За повечето от новобранците самото обучение — когато наистина започне — е изключително непосилно, а с всяка следваща седмица става все по-трудно и по-трудно. Те са подложени на непрекъснат обстрел от обиди и издевателства, чиято главна цел е да сломи гордостта и по този начин да унищожи способността им да се

съпротивляват на трансформацията на ценности и убеждения, която военните са предназначили за тях.

Същевременно изискванията за постоянна бдителност и автоматично подчинение нарастват главоломно, а стандартите, по които се оценяват облеклото и поведението на младите войници, стават все по-безпощадни. Ала всичко това е внимателно обмислено и изчислено от хората, които ръководят военната машина. Ето как размишляват те относно стреса и натиска, който налагат върху новобранците: „Вземаме достатъчно количество стрес и го вкарваме в кръвта на всеки новобранец. Те трябва да бъдат и малко уплашени, и малко несигурни, но като цяло се приспособяват.“ Целта е обучението да бъде достатъчно трудно, но в рамките на издръжливостта на преобладаващата част от момчетата. Едно от най-забележителните постижения на инструкторите по строева и физическа подготовка е създаването и поддържането на илюзията, че тази подготовка е уникално предизвикателство и автоматично ще открои над останалите всеки, който я премине успешно, макар че накрая почти всички завършват.

Да не забравяме, че още преди започването на същинското обучение, има предварително отсяване на потенциалните редници, което безспорно цели да елиминира неподходящото малцинство. Някои от тях действително се провалят и биват изпращани обратно къщи — или поне в мирно време. Стандартите за приемлива успеваемост във въоръжените сили на САЩ — така, както и в повечето военни организации по света — се повишават или понижават обратно пропорционално на броя и качеството на наличните новобранци, необходими за запълването на войските до ниво хора, имащи право да вземат решения. Но ако армията реши да инвестира достатъчно сили и време в обучението, малцина ще бъдат онези, които не могат да бъдат превърнати в сносни войници. За причиняване на тази трансформация не е необходима дори физическа сила, макар че през вековете повечето армии са прибегвали до употребата ѝ доста често.

Нашето общество се променя така, както се променят и повечето общества. Нашето общество прецени, че дори и поучителните тренировъчни методи могат да постигнат същите

цели. Като се замисли човек, нещата стоят точно така... Нашите 100 кубически сантиметра стрес са наистина всичко, което ни е необходимо — а не цели два галона от него, както е било някога... В някои случаи при част от по-младите ни инструктори по строева и физическа подготовка то е по-скоро въвеждане, отколкото същински тест. Затова назначихме допълнителен брой офицери и сега подбираме инструкторите си по уменията им за „фина настройка“.

Капитан Брасингтън, Морска пехота на САЩ

Действително съществува огромна доза фина настройка в ролите, които преките командири са длъжни да играят по време на обучението на разнородните групи млади новобранци. На най-простото ниво се прилага манипулация от типа „доброто ченге, лошото ченге“, целенасочено формираща отношението на новобранците към хората, които ги ръководят. Тримата по-млади инструктори, които съпровождат всяка „серия“ по време на престоя ѝ на остров Парис, са обикновено твърде близо до възрастта на самите новобранци, но и абсолютно безмилостни в изискванията си за все по-добри постижения. Но старшият инструктор — обикновено достатъчно зрял мъж, за да им бъде баща, играе по-благосклонна и съчувстваща роля и е неизменно на тяхно разположение за индивидуални срещи и съвети. И обикновено извън сцената, ала неизменно присъстващ в картината, е ротният командир — невероятно строг и почти богоподобен персонаж.

Или поне това са образите, които се представят пред новобранците, макар че всички тези мъже работят в неизменен синхрон и сътрудничество за една основна цел. И я постигат — накрая те се превръщат не само в образи, достойни за подражание и в кумири, но и във фокус на все по-задълбочаващата се лоялност на новобранците към военната организация.

Предполагам, че страхът винаги съществува, особено в началото, защото те нямат представа какво да очакват... Мисля, че отначало ни мразят, или поне в продължение на една-две седмици, но постепенно това се превръща в уважение... Те съзнателно търсят дисциплината, нуждаят се от някого, който да ги ръководи, защото у дома си обикновено не го получават... С нетърпение очакват да им се каже какво да направят, а и има някой, който заповядва какво да им кажат да направят. Получава се нещо като игра между баща и син,

през цялото време е така. Независимо дали искат или не, постепенно те започват да възприемат своя пряк командир — инструктора — като баща.

Сержант Карингтън, Морска пехота на САЩ

Дори само физическата тренировка, налагана в големи дози, скоро помага на новобранците да се почувстват по-силни и много по-умели от преди. Инспекциите, провеждани по няколко пъти на ден, бързо изграждат уменията им да носят добре униформата и да се държат като истински пехотинци, което е забележителен източник на гордост за тях. Наред с това тези инспекции спомагат за изграждане на нов мисловен модел у всеки новобранец — модел на безпрекословно подчинение на висшестоящите във военната йерархия. Да седиш застинал, изпънат като струна, вперил поглед напред, докато някой те разглежда подробно и за най-дребния пропуск, е може би максималният ритуален акт на подчинение, който човек би могъл да изпълни с дрехите на гърба си.

Но новобранците не се подчиняват безропотно само на грубия сержант, който прави крайно нелицеприятни забележки за космите в носа им. Около тях непрекъснато се демонстрират символи на идеализираната организация, на „братството“, в което ще бъдат приети само ако се подчинят и приспособят изцяло към него: знамената и отличителните знаци по време на прегледа на войската, военната музика, маршируващите наоколо военни подразделения и напевните призови на инструкторите. Няма друго място във въоръжените сили на Съединените щати, където военните церемонии да се спазват толкова стриктно, където униформите на наличния състав да са до такава степен безупречни (някои сержанти — инструктори се преобличат по няколко пъти на ден) и където ритуалните аспекти от военния живот да са до такава степен видими, както е във военноучебните бази на Морската пехота.

Дори и привидната безсмисленост на преките заповеди играе важна практическа роля в процеса на трансформация. Повече от столетие ни дели от времето, когато големите войсковы формирования са били решаващи звена на бойното поле, но и до ден днешен всяка армия по света продължава да провежда стриктна строева подготовка на своите войници, особено по време на основното военно обучение. И

това е така, защото движението на всички тела по един и същ начин, в един и същ момент, е директен физически метод боецът да научи две важни неща, които всеки като него трябва да знае — че заповедите трябва да се изпълняват автоматично и моментално, и че ти вече не си индивид, а част от групата.

Най-важният урок, който новобранците получават, е пълната идентификация с останалите членове на техния взвод — цел, към която са насочени всички средства и методи на обучението. Момчетата прекарват заедно почти всеки миг — самотният новобранец е почти аномалия в подобна обстановка — и през по-голямата част от времето са подложени на почти еднакви по тип изпитания. Наред с това те търпят колективни наказания, доста често заради пропуски или прегрешения само на един от тях (говорене в строя, неизпънато легло по време на проверка и други) — метод, доказал своята безспорна ефективност за потискане на склонността към индивидуализъм. После идва, разбира се, и безмилостното съревнование с останалите взводове, на което инструкторите изключително много държат. Вероятно за страничния наблюдател гледката на група анонимни новобранци, които маршируват и пеят нещо от рода на: „Горе главите, дръжте ги високо, 3313 минава покрай вас!“ би се сторила достойна единствено за съжаление, но бъдете сигурни, че мъжете в строя изобщо не мислят така.

Ала нищо не е така ефективно при изграждане на висок боен дух и чувство на солидарност в групата, колкото постоянното захранване с малки успехи. Още в началните етапи на основната военна подготовка новобранците вършат неща, които на пръв поглед изглеждат доста опасни: спускане по въже от 150-метрови кули, преминаване с ръце по жици, опънати над пропаст (познато като „Спускане на смъртта“) и други подобни изпитания. Общоприето мнение е, че всички тези дейности безспорно всяват страх, но в действителност не са особено опасни — двойните въжета няма да позволят на никого да пострада, падайки от кулата, а под „Спускането на смъртта“ има басейн с идеално изчислена дълбочина, напълно достатъчна, за да омекоти удара на падащ човек, но не чак толкова, че той да се удави. Целта на военната машина е не да убива новобранците, а да изгради тяхната самоувереност както като индивиди, така и като група, като им даде възможност да преодолеят привидно страховити препятствия.

Тук, на остров Парис, вие имате враг. Врагът, срещу който ще трябва да се изправите на остров Парис, е във всеки един от вас. Нарича се страхливост. Най-голямата награда, която ще получите по време на обучението си тук, е всяка вечер да застанете в строя, да се погледнете в очите и да можете да си кажете с очи: „Измина още един добър ден! Ние победихме страхливеца в нас!“.

Капитан Пингрий, Морска пехота на САЩ

По списък в строя, сър, четиридесет и петима. Високо мотивирани, изцяло отдадени, луди, бесни, жадни за кръв, вманиачени да убиват новобранци от Морската пехота на Съединените щати, СЪР!

Песен на морските пехотинци, остров Парис

Ако някой не успее да премине конкретен тест, той обикновено е единствен. Критериите са съвсем съзнателно занижени така, че повечето новобранци да успеят да ги покрият, стига да се постараят достатъчно. Във всяка една по-голяма група хора обикновено винаги има по една черна овца — някой, чиято интелигентност или обноски, или липса на физическа издръжливост го белязва с провал и презрението на околните. Обиграният инструктор по строева и физическа подготовка, без привидно да отделя този нещастен индивид, използва провала му, за да подсили солидарността и самоувереността на останалите. Например, когато един безпомощен младеж падна от „Спускането на смъртта“ в басейна, неговият инструктор изкрещя обичайната за случая жлъчна обида: „Хайде, по-бързо излизай от водата! Не я заразявай с тялото си!“, а след това произнесе присъдата: „Върви и се преоблечи! Точно сега си напълно безполезен за своя взвод!“.

Фразата „безполезен за своя взвод“ е ключова и всички новобранци са напълно наясно, че истинското ѝ значение е „безполезен в боя“. Инструкторите от Морската пехота на САЩ, които работят на остров Парис, въобще не са хора от задните ешелони, назначени на приятна служба, а най-всеотдайните и интелигентни сержанти, които армията е в състояние да намери. Морската пехота има абсолютно ясна представа за онова, в което обучава своите новобранци — реалния бой — затова прави всичко възможно хората,

които извършват това обучение, винаги да имат предвид тази крайна цел.

Сержантите инструктори подлагат своите подчинени на огромен стрес, хранят ги с ежедневни порции синтетични победи над привидни препятствия, като нито за момент не забравят, че главната цел е да положат основите на инстинктивните самоотвержени реакции и на безпрекословната лоялност към групата, от която войниците ще се нуждаят, ако заминат на бойното поле. Те са манипулатори от най-висша класа — нещо, за което напълно си дават сметка и от което въобще не се срамуват. Защото знаят, че хлапетата пред тях са се записали доброволно в Морската пехота и че най-вероятно ще излязат в истински бой — а ако искат да останат живи, точно това е начинът, по който трябва да мислят.

Виждал съм във Виетнам да идват момчета откъде ли не. До един бяха хора, които се плашеха — някои от тях са били уплашени през целия си живот и все още си оставаха такива. Но когато влязоха в бой, реагираха по един и същ начин — 99% от тях реагираха като един... Голяма част от това се дължи на обучението тук, на остров Парис, насочено към оцеляване. Те знаят, че ако не се приспособят — така го наричам аз, — ако не реагират по абсолютно същия начин, по който и другите, няма да оцелеят. Това е. Защото, ако не се действа като един, никой няма да оцелее.

Инструктор по строева и физическа подготовка,
остров Парис, 1982 г.

Когато постъпих в лагера за специална военна подготовка, ни казаха, че ако попаднеш в засада, единственото, което трябва да направиш, е да се обърнеш в правилната посока — наляво или надясно, в зависимост от това, от къде идва огънят, и да нападнеш. Тогава си казвах: „Човече, ама това е истинска лудост! Никога няма да направя нещо толкова глупаво!“.

Когато за първи път попаднахме под вражески обстрел — на кота 1044 в Лаос, го направихме автоматично. Точно както поглеждаш часовника си, за да видиш колко е часът. Обърнах се в правилната посока, нападнахме хълма — укрепена позиция с бетонни бункери, автомати и картечници — и го превзехме. Убихме доста хора по време на това нападение — около тридесет и пет

северновиетнамски войници, а от нашите загубихме само трима. Да, мисля че бяха само двама или трима, а около осем бяха ранени.

Трябва да ви кажа, че обикновено не можеш да осъзнаеш онова, на което те учат, до момента, в който трябва да го използваш, макар че иначе ти е някъде в главата. Нещо подобно на въпроса: „Какво правиш, когато стигнеш до знак «Стоп»?“ Именно защото ти е някъде в главата, ти реагираш машинално.

Сержант от Морската пехота на САЩ, 1982 г.

За онези, на които съдбата е предопредила да влязат в сухопътен бой, ключовият въпрос е дали основното военно обучение наистина ги е подготвило за него. А отговорът е категоричен: и да, и не. Не защото нищо не е в състояние да подготви човек за реалността на боя, а защото най-трудната задача си остава убиването.

Мисля, че ако на войниците, които сега си тръгват оттук, се наложи да влязат в бой, ще им бъде необходим някой с боен опит, някой, който е бил на бойното поле и наистина е трябвало да убива — за да ги мотивира до степен такава, че да го направят и те. Щом падне първият и нещата ще станат значително по-лесни.

Инструктор по строева и физическа подготовка, остров Парис, 1982 г.

Но също така и да, защото обучението на остров Парис е снабдило новобранците с всичко, което могат да се надяват да имат, преди да влязат в реален бой: с уменията и реакциите, които ще подпомогнат личното им оцеляване, с виждания, които бързо ще трансформират бойната единица в затворен кръг, сплотен от чувството за лоялност, както и с почти смехотворна самоувереност, която ще ги изведе максимално напред на фронтовата линия.

Искам да бъда първият, който стъпва на брега. Изобищо не ме е страх, защото когато пристигнах тук, си мислех, че никога не бих могъл да скоча от сто и петдесетметрова кула или да хвърля граната. Тук инструкторите те зареждат със самоувереност. Точно в този момент имам чувството, че бих могъл да направя абсолютно всичко.

Завършващ редник от Морската пехота, остров Парис, 1982 г.

Този човек се чувства по такъв начин, макар стотици пъти да му е повтаряно, че неговата работа е много близо до смъртта. Възможно е тази идея все още да не е успяла да достигне съзнанието му — осемнадесетгодишните рядко вярват във вероятността да умрат, докато и освен ако не участват в реален бой и не преживеят достатъчно, за да проумеят какво точно става. В морската пехота не се опитват да избегнат този въпрос. Точно обратното — там всички полагат забележителни усилия да напомнят на новобранците защо са длъжни при определени обстоятелства да дадат и живота си, ако трябва. Това става на по-късен етап от обучението им, когато постепенно започва да се набляга върху поведението на пехотинците в боя. И въпреки че те може би все още не са в състояние да проумеят логиката, която кара индивида да жертва живота си в името на организацията, в този момент са повече от готови да го приемат емоционално.

Един пехотинец лежи в средата на оризището, ранен. Той не реве за майка си. Само е ранен. Вероятно леко простенва, или ругае силно, защото е откачил. Друг пехотинец, който е в относителна безопасност, защото е успял да се прикрие зад дигата и реално е невредим, започва да пълзи по посока на средата на оризището, за да издърпа ранения пехотинец зад дигата. Рисува живота си, макар да знае, че раненият пехотинец може и да не оживее. Той ще умре! А може би и онзи, който излиза от прикритието си и се опитва да го спаси, също ще умре!

Защо става така? Вероятно мнозина от вас сега си задават този въпрос. На никого не минава през ума да провери името му или откъде е... Единственото, което ви интересува, е че е пехотинец и че е от вашия взвод. Той е един от вас!

Капитан Пингрий, Морска пехота на САЩ, 1982 г.

Макар и не винаги, но твърде често поведението на войниците по време на бой е точно такава. И със сигурност точно това е начинът, по който Морската пехота изисква от своите войници да се държат по време на битка. Причината е безмилостно практична — бойците ще проявят далеч по-голяма готовност да рискуват живота си, ако са сигурни, че останалите членове на тяхното бойно подразделение ще предприемат абсолютно същите рискове, за да ги спасят, в случай че се окажат в беда. Но практичната необходимост и романтичните илюзии

на войниците непрекъснато се преплитат. По време на битка подразделението на пехотинеца се превръща в единственото важно нещо в неговата вселена. Извън нея нищо друго няма значение. А саможертвата за другарите е невероятно велика.

Спомням си случай, когато при нас дойдоха двама офицери от друго подразделение. Държаха се прекалено началнически и арогантно и искаха да знаят къде точно е фронтът. Сержантът им каза: „Ето там, долу“. Те се запътиха натам и веднага бяха разкъсани от японските картечници. На цивилните им е доста трудно да проумеят подобно нещо, но ветеранът го разбира перфектно. Просто, ако някой не е от твоите, ти не го обичаш.

Изправяш се пред прекомерна любов и омраза, а сред мъжете, които се бият заедно, любовта е особено силна. С тях ти си по-близък, отколкото с всички други хора по света, с изключение на семейството ти, когато си бил малък... Не бях особено храбър младеж, но след като ме раниха, отново се върнах, защото разбрах, че моят полк напредва към областта зад японската фронтова линия и реших, че ако съм там, бих могъл да спася живота на мъже, които са спасявали моя много пъти. Мисълта да не бъда до тях бе направо непоносима. Те лш липсваха, копнеех за тях — както се казва, все нюанси на любовта. Каква радост изпитах, когато се събрах отново с тях! Но това не продължи много дълго — само два дни по-късно ме уцелиха, при това значително по-сериозно, така че се наложи завинаги да изляза от строя.

Уилям Манчестър

Единствено реално преживеният бой е в състояние да породи подобна всеотдайност и самопожертвувателност у един човек, но основното военно обучение е база, без която никой не може. Въпреки промените с оглед на новите реалности на бойното поле, което обитават съвременните войници, и обществата, в които служат, строевата и физическата подготовка е останала на практика почти

същата. Това е така, защото на този етап тя работи със същия суров материал, с който е боравила открай време — момчета в края на пубертета, с по-трудно или по-лесно стаявана агресия, силна склонност да общуват с групи и с отчаяно желание да бъдат приети в тези групи. Войниклъкът отнема далеч по-голяма част от живота на човека, отколкото която и да е друга професия, но специфичното при него е, че той не изисква никакви специални качества — дайте ни синовете си — който е да е, все ще свърши работа.

Изключително важно е да се отбележи, че мъже като капитан Пингрий например, които обучават новобранците как да убиват и как да умират, не проявяват цинизъм в стремежа си да манипулират умовете на впечатлителните тийнейджъри — те си вярват на всяка една дума, която изричат. Ако човек приеме необходимостта от съществуване на въоръжени сили по света — така, както е приел и капитан Пингрий, — то тогава той е абсолютно прав. Дори нещо повече — той е достоен за възхищение, защото не изисква от своите подчинени нищо, което самият той не е готов да направи. Войниците не са престъпници. В преобладаващата си част те са изключително почтени мъже, посветили живота си на трудната и често ужасяваща работа, която ние, останалите, сме ги помолили да вършат. Ние непрекъснато се обръщаме към тях да убиват заради нас, а те нямат нищо против да го правят — нещо, което само по себе си казва достатъчно както за нас, така и за същността на човешката природа. А какво точно е то?

Съществува понятие „родени войници“ и това са хора, които получават най-голямо удовлетворение от мъжкото другарство, от непрекъснатото вълнение и от преодоляването на физически и психологически препятствия. Подобен човек по принцип не е изпълнен с желание да убива хора, но не би имал нищо против да го прави, ако подобно действие се появи в моралната рамка, която оправдава убийството — войната — и ако точно това е цената за получаване на достъп до обкръжението, за което той копнее. И до ден днешен не мога да си отговоря на въпроса дали подобни мъже се раждат или създават, но истината е, че повечето от тях се оказват в крайна сметка в армията (а мнозина от тях по-късно стават наемници, защото редовната армия в мирно време е единствено рутина и досада).

Повечето наемници стават такива заради приятелите си. Там са, защото така се чувстват важни и защото обичат да побеждават, а и защото играят своята игра. Боят е терен, на който енергията ти просто бликва.

Има някакъв еуфоричен ефект всеки път, когато влезеш в близък контакт с врага или пък си попаднал в засада, усещаш нарастването на интензитета на огъня и знаеш, че всяко решение, което вземеш, трябва да бъде абсолютно правилно, защото ако не е, някой ще бъде убит или ранен, а това е ужасяваща отговорност.

И през повечето време те е страх. Когато си член на патрулен отряд, никога не знаеш какво може да ти се случи, а това изостря сетивата ти. Те са напрегнати до такава степен, че почти усещаш плътността на въздуха около себе си, а това те кара да се чувстваш истински жив. Това се харесва на доста хора.

Капитан Джон Ърли

Ала мъже като Джон Ърли се срещат изключително рядко. Дори и в професионалните армии те представляват само незначителна част от общия състав, обикновено събрана във формирования със специално предназначение от типа командоси. А в големите донаторни армии те на практика се губят под тежестта на огромния брой обикновени мъже. Именно тези обикновени мъже, които въобще не обичат битките, са основните обекти на внимание за армията, които тя е длъжна да убеди да убиват. А само допреди едно поколение на никого не му е хрумвало, че трябва да убеждава когото и да било.

Армиите са приемали за даденост факта, че веднъж получил подходящото военно обучение за боравене с оръжията, средностатистическият войник веднага ще започне да убива на бойното поле, без да му е необходим никакъв друг стимул, освен съзнанието, че това е единственият начин да защити собствения си живот. В крайна сметка никъде в хрониките не е записано, че римските легионери са отказвали да използват мечовете си или че пешаците на граф Марлбъро са отказали да стрелят с мускетите си срещу врага. Но с течение на времето строят на бойното поле става все по-разгърнат и всеки от стрелците остава доста далече от непосредственото наблюдение на неговите другари. И когато полковникът от американската армия С. Л. А. Маршал накрая си прави труда да

провери какво точно прави неговата пехота на фронтовата линия през 1943–1945 година, той установява, че средно само 15% от обучените стрелци използват оръжието си по време на бой. Не че останалите бягат — просто отказват да убиват. Дори и когато обстрелват собствените им позиции и собственият им живот е изложен на непосредствена опасност.

Нещата стоят така — от стотина мъже, разположени по огневата линия в период на бойни действия, само петнадесет вземат участие в тях със своите оръжия. Това е истината, независимо дали бойните действия продължават един или два-три дена. В най-агресивните роти на пехотата, при най-интензивен натиск от страна на командирите, цифрата на участниците рядко надхвърля 25% от наличния състав — от началото до края на бойните действия.

Полковник С. Л. А. Маршал^[4]

Маршал провежда както индивидуални, така и групови разговори с повече от четиристотин пехотни роти и в Европа, и в централната част на Тихия океан, веднага след като войниците са участвали в близък бой с немски или японски войски. И всеки път резултатите са едни и същи. И шокират ротните командири и самите войници точно толкова, колкото и Маршал. Всеки войник, който не е стрелял с оръжието си, си е мислил, че единствен е дезертирал от своите задължения.

Още по-показателен за протичащите процеси е фактът, че почти всички оръжия, обслужвани от екипажи, са стреляли. Всеки мъж, който е бил обучаван да убива, е бил наясно, че задължението му е да убива, и докато се е намирал в присъствието на други войници, които биха могли да го видят какво прави, той си е вършел работата, за която е бил на бойното поле. Ала преобладаващата част от стрелците, всеки от тях незабележим за останалите в тесния си окоп, са избрали да не убиват, въпреки че това тяхно решение увеличава стотици пъти вероятността точно те да бъдат убити.

Налага се изводът, че средностатистическият индивид, намиращ се в добро общо здравословно състояние — тоест човекът, който е в състояние да издържи на умственото и физическо напрежение на битката — все още притежава вътрешно и обикновено неосъзнато съпротивление спрямо мисълта да убие друг човек. Подобен човек никога не би отнел човешки живот по своя собствена воля, стига да е възможно да загърби тази своя отговорност... В сублимния момент той се превръща в лице, отказващо се от военна служба по религиозни причини, без да си дава сметка за това.

Държа да припомня, че по време на Първата световна война огромното облекчение, което е обземало войските, когато били прехвърляни в по-тихи сектори от фронта, като например старата фронтова линия при Тул, се е дължало не толкова на осъзнаването, че там нещата са по-спокойни, а по-скоро на блажената мисъл, че там няма да бъдат задължени да отнемат човешки живот. „Пускай ги! Ще ги хванем някой друг път!“ е реплика, която се е чувала доста често в случаите, когато врагът е проявявал небрежност и се е подлагал на техния прицел.

Полковник С. Л. А. Маршал^[5]

Първоначалното становище на Маршал е, че тази дълбоко вродена неохота за убиване, макар и открай време заложена генетично в човека, се е превърнала в основен фактор по време на война едва в последните десетилетия — поради все по-голямото разгръщане на стрелците по бойното поле и възможността да избегнат прякото наблюдение на техните другари. Подобно нещо, разбира се, би било напълно невъзможно за войниците, строени в плътни формации и въоръжени с барутни мускети — те никога не биха могли да избегнат от задължението си да стрелят, защото е трябвало да извършат сложна серия движения, докато заредят оръжието си, което от своя страна при изстрел изригвало плътен черен облак. Проучванията, направени за този период обаче показват, че дори и при подобни обстоятелства не всички войници са стреляли — от 27 574 изоставени мускети, събрани

след битката при Гетисбърг през 1863 година, над 90% били заредени, въпреки че съотношението девет към едно между времето за зареждане и времето за стрелба би предположило, че само 5% от мускетите трябва да са заредени и готови за стрелба в момента, когато собствениците им са ги пуснали. Вярно е, че почти половината от този брой пушки — дванадесет хиляди — са били зареждани повече от един път, а шест хиляди от тях са били зареждани между три и десет пъти. Единственото логично заключение, което се налага от тези проучвания, е, че огромен брой войници, участвали в битката при Гетисбърг — както от страна на Конфедерацията, така и на Съюза — са отказали да използват оръжията си дори и в класическия бой лице в лице, на къса дистанция. Същите вероятно са се занимавали да зареждат, удължавайки периода прекалено дълго, или дори са се правели, че стрелят, когато някой наблизо все пак е произвеждал изстрел, за да прикрият психологическото си дезертиране от процеса на убиване. А мнозина от онези, които все пак са стреляли, вероятно целенасочено са се целели във въздуха.^[6]

Колкото и невероятно да звучи, този извод важи дори и за формираната рамо до рамо на пехотата от XVIII век, която си е разменяла изстрели от изключително близка дистанция. Процентът на убитите от онова време е далеч по-нисък, отколкото логиката подсказва, особено като се има предвид точността на тези оръжия на близки разстояния.^[7] Затова няма причина да смятаме, че заключенията, до които Маршал стига във връзка с американската армия през Втората световна война, са по-различни от ситуацията в германската, съветската или японската армия. Засега не съществуват анализи, които дават възможност за съпоставка, но повече от явно е, че ако по-висок процент от японците или немците са били склонни да убиват, то обемът на огъня, който биха произвели, е щял да бъде три, четири, та дори пет пъти по-голям от този, който се предполага въз основа на числения състав. А той не е бил такъв.

Хайн Северлох е бил двадесетгодишен редник от войските на Вермахта, отговарящ за картечница, охраняваща брега Омаха в Нормандия в деня на десанта, когато атакуват американските войски — 6 юни 1944 година. Неговият бункер — WN62 е един от малкото, неразрушени от бомбардировките на Съюзниците и обстрела на корабните оръдия, а картечницата му отговаря най-малко за

половината от 4 184 американци, които умират пред бункера на редник Северлох в този негов пръв и последен ден на бойното поле. Той е стрелял в продължение на девет часа, спирал е само, за да смени цевите, когато загревали прекалено, покосявайки войник след войник от американската армия, докато слизали от десантните си кораби и навлизали в плитчините на около километър и половина от бункера. „От това разстояние ми приличаха на мравки“ — разказва Северлох, който очевидно не е чувствал никакви угризения заради онова, което прави. Но внезапно един млад американец, който някак си успял да избегне касапницата, се втурнал нагоре по брега по време на поредното затишие на огъня. Северлох грабнал пушката си. Куршумът попаднал право в челото на американеца, каската му литнала нагоре и той се строполил на земята. От това разстояние немският войник вече виждал много добре разкривените черти на лицето на противника. „Едва тогава си дадох сметка, че през цялото това време съм убивал хора — споделя той. — До ден днешен сънувам този войник (до 2004 г.). Само като си помисля за това, и веднага ми прилошава.“

Когато са принудени, хората убиват. Те ще сторят абсолютно всичко, ако знаят, че точно това се очаква от тях и се намират под силния обществен натиск да се съгласят. Огромна част от тях обаче не са родени убийци. В този смисъл представлява интерес и изводът, до който стигат американските военновъздушни сили по време на Втората световна война — че по-малко от 1% от техните пилоти стават „асове“, тоест имат по пет попадения във въздушна битка, и че същите тези пилоти са отговорни за около 30–40% от всички вражески загуби във въздуха, докато преобладаващата част от военните пилоти не са свалили нито един вражески самолет. Почти всички военни пилоти са летели в едноместни самолети, където никой не би могъл да ги наблюдава отблизо и следователно да разбере какво точно правят, а по време на Втората световна война все още са били в състояние да забележат, че в кабината на вражеския самолет има друго човешко същество. Вероятно същите тези задръжки, които са попречили и на болшинството от пехотинците да убият човек, са действали и във въздуха.^[8] Като цяло обаче разстоянието е достатъчен буфер — артилеристите се мерят с мерника си и друго не виждат, подводниците изстрелват торпедата си към „кораби“ (и някак си не по хората в тях), а

съвременните пилоти пускат управляемите си ракети някъде далече, по някоя „мишена“.

Бих посочил една съществена разлика между бойния пилот и някой, който се бие с врага лице в лице на земята. Въздушната обстановка е като болничната, изключително чиста, и въобще не е толкова персонализирана. Виждаш другия самолет или просто целта някъде далече на земята. Не се намираш очи в очи с потта и емоциите на наземния бой, затова нещата за теб не са чак толкова емоционални и лични. Според мен, в този смисъл, нашата работа е много по-лесна, защото не си толкова афектиран.

Полковник Бари Бриджър, Военновъздушни сили на САЩ

При сухопътните войски убеждаването на войниците да убиват в днешно време се счита за централен проблем в процеса на обучение, фактът, че само една пехотна рота от Втората световна война е в състояние да причини подобни опустошения със само една седма от войниците си, склонни да използват своите оръжия, е ярко доказателство за смъртоносното действие на модерните стрелкови оръжия. Ала веднъж осъзнали какво всъщност става, армиите автоматично се заемат да повишат процента на стрелящите. Част от методите, които подпомагат постигането на целта, е такъв вид военна подготовка, която създава чисто рефлекторни пътища в психиката, някак си подминаващи моралния цензор, заложен у всеки човек. Обширните тревисти полета с мишени, забодени в края, отстъпват пред бойни симулатори с човешки силуети, които остават в полезрението на обучаемия само за кратко — ако стреляш автоматично и точно, те падат; ако се поколебаеш, след няколко секунди те така или иначе изчезват. Създаването на условни рефлексии обаче не изчерпва постигането на целта. От огромно значение е и работата върху психологическата неохота за директно убийство. Защото в наши дни войниците биват обучавани ни повече, ни по-малко точно в това — да убиват.

Почти целият обем от тази работа се извършва още на първия етап от военното обучение. Промяната на възгледите на новобранците по отношение на реалната жестокост започва още в началните фази, с едно упражнение, известно като „боксови пръчки“. Войниците се групират по двойки, слагат им се шлемове и ръкавици, дават им добре

подплатени пръчки и ги карат да се бият един с друг по начин, който със сигурност би причинил много смърт, ако пръчките не са подплатени. А пледоарията на инструктора прави повече от ясна задачата, която се изисква от тях.

Трябва да бъдете изключително агресивни!Щом веднъж накарате противника си да побегне, вие тръгвате след него и му нанасяте първия си смъртоносен удар. Но не спирате дотук! Само защото вече сте влезли в контакт с него, не означава, че трябва да спрете. Не му позволявате да се опомни! Не му оставяте време да си поеме въздух! Скачате върху него и продължавате да нанасяте удари с тази пръчка! Това означава, че наоколо не трябва да има нищо друго освен стонове, хленчения, изпаднали очни ябълки — въобще, наоколо трябва да се търкалят глави!

В по-късната фаза новобранците прекарват голяма част от обучението си в изучаване и практика с оръжията, които ще бъдат после оръдия на техния занаят: пушки, байонети („режете по пунктираната линия“), гранати и други подобни. При тези оръжия, разбира се, не може да има разделяне на новобранците по двойки. С тях няма как момчетата да бъдат оставени да се държат така, както би трябвало в истинска битка. Но щом в периода на основното военно обучение не можеш наистина да разбиеш главата на своя противник, то със сигурност ти се позволява да се насладиш на перспективата от неговата смърт, при това във възможно най-ярки краски.

Така. Първо, какво е това мина? Мината, редници, е нищо повече от експлозивна или химическа субстанция, създадено да унищожават и избиват врага... Вие искате да му изтръгнете очите, искате да разкъсате на парчета оная му работа, искате да го унищожите, редници! И не искате от него да остане абсолютно нищо! Искате да го изпратите вкъщи на майка му в найлонов чувал!

Хора, никаква милост към врага, защото и той няма да има никаква милост към вас! Морските пехотинци са родени и обучени убийци! И това трябва да го доказвате всеки божи ден! Ясен ли съм?!

Лекция по използването на мини, остров Парис, 1982 г.

И войниците започват да мърморят високо и ентузиазирано, точно както са ги учили, макар че повечето от тях биха повърнали или припаднали, ако внезапно зърнат пред очите си човек, чиито гениталии са били отнесени от мина. Преобладаващата част от езиковите средства, използвани на остров Парис за описание на радостта от убиването на хора, са на пръв поглед доста кръвожадни, ала нищо повече от безсмислена хипербола. Новобранците си дават ясна сметка за това, макар да се наслаждават на този език. Въпреки това тези езикови средства спомагат в значителна степен за лишаването им от чувства по отношение страданията на „врага“, а в същото време те биват индоктринирани по най-очевидния начин (за разлика от обучението на войниците от предишните поколения) с идеята, че тяхната цел е не само да бъдат храбри или да се бият добре — тяхната цел преди всичко е да убиват хора.

Виетнамската ера тогава беше в своя възход и всички бяха повече или по-малко мотивирани с онова, нали се сецате, да убиват. Сутрин, докато провеждахме физзарядката, трябваше непрекъснато да пеem: „Убивай, убивай, убивай“. Тази дума до такава степен се беше забила в мозъците ни, че ни се струваше, когато нещата наистина стигнат дотам, на никого няма да му мигне окото. Е, с първия винаги е трудно, но после като че ли става все по-лесно, но не е, защото продължаваш да се притесняваш с всеки следващ, защото го убиваш, или защото могат да те убият.

Сержант от Морската пехота на САЩ (ветеран от Виетнам), 1982 г.

Преди да пристигнат на остров Парис, повечето от новобранците не са виждали мъртъв човек (освен може би в ковчег) и при напускането на базата нещата си остават същите. Но те вече са въведени в един илюзорен свят, в който не само са виждали мъртви хора, но и са ги убили със собствените си ръце — при това отново и отново. И не виждат нищо лошо, че са го „правили“, защото им е било повтаряно отново и отново, при това от всички, които уважават, че врагът, независимо кой е той, не е истинско човешко същество като тях, следователно е напълно достойно и позволено да го убиеш.

Когато за първи път дойдох тук, мисълта аз да убия човек ми изглеждаше просто... нечувана, никой не го прави. Все едно да ловиш катерички без разрешително — човек просто не върши подобни неща. Но щом веднъж дойдеш тук, започват да те мотивират, всеки ден те карат да мислиш за това, когато дойде моментът да си тръгнеш, убиването пак си остава нещо, което не искаш да правиш, но са ти втъпнили, че искаш да го правиш, при това са го втъпнили толкова дълбоко, че когато се наложи, тръгваш напред и го правиш. Изглежда далеч по-лесно заради мотивацията, която ти дават тук.

Випускник на остров Парис, 1968 г.

Понякога инструкторите те карат да се чувстваш така, сякаш ще ти хареса. Като например войната — да тръгнеш напред и да убиваш хора. Те ти формират психиката вместо теб... аз не съм го правил. Не мога да кажа дали ми харесва или не, защото никога не съм убивал никого. Но ако трябва, сигурно ще го направя.

Випускник на остров Парис, 1982 г.

Подготовката дава резултати. „С огромна неохота сме длъжни да признаем, че по своята същност войната е бизнес, свързан с убиване“ — пише Маршал през 1947 година. Но днес подобна истина се признава с готовност. Когато по-късно изпрацат Маршал да направи същите проучвания по време на Корейската война в началото на 50-те, той установява, че след новия тип обучение 50% от пехотинците използват оръжията си, а в някои особено кризисни ситуации почти всички.^[9] До годините на Виетнамската война, вследствие на позадълбочените модификации на военната подготовка, около 80% от американските войници са стреляли, за да убиват. В интерес на истината, една от главните причини за трайното превъзходство на западните армии, изправени на бойното поле срещу други въоръжени сили, не е толкова технологичната пропаст между техните оръжия (която понякога въобще не е толкова голяма), а фактът, че повечето съвременни западни армии обучават войниците си съвсем недвусмислено и категорично да бъдат убийци, докато останалите армии по света не го правят. Този ефект често бива замаскиран от факта на съкрушителното въздушно и артилерийско превъзходство на западните армии, в резултат на което преобладаващата част от

жертвите на противника са причинени от далекобойни оръжия. Но при бойна обстановка, като например войната на фолкландските острови, където горепосочените фактори не играят чак такава роля, яркото несъответствие между броя на жертвите от британските и аржентинските войски вероятно се дължи почти изцяло на факта, че британските войници са обучавани по новия метод, а аржентинските — не. А най-впечатляващият пример са подразделенията на командосите от армията на Родезия през 70-те години, действащи срещу храбрите, но иначе зле обучени партизански сили — те надали са могли да се похвалят с прикритие от артилерийски или въздушен огън, при това са използвали почти същите оръжия като партизаните, но въпреки това командосите са успели да постигнат съотношение на убитите между тридесет и пет до петдесет на един.^[10]

И така, как трябва да тълкуваме факта, че хората толкова лесно могат да бъдат превърнати в убийци? Все пак остава успокоението, че преобладаващата част са дотолкова зашеметени от ужаса при мисълта, че трябва да сложат край на живота на друго човешко същество, че, стига да могат, избягват да го правят. Дори нещо повече — ако армиите успеят да ги подмамат да го правят посредством съвременните си методи на обучение, върху раменете на онези войници, които са сторили онова, което им е било заповядано, ляга допълнителен товар. В наши дни все повече се налага мнението, че именно високата степен на участие в реални бойни действия по време на Виетнамската война е пряко отговорна за изключително високия процент на заболели от „посттравматичен боен стрес“ американски ветерани от Виетнам.^[11]

При все това, щом задръжките по отношение на убиването, заложили в повечето хора, могат да бъдат премахнати чрез рутинно психологическо внушение — създаване на условни рефлексии, то все още има доста неща, за които да се притесняваме и тревожим. Войната е хронично обществено явление още от момента, когато масово сме преминали към цивилизацията преди около десет хиляди години. А дали е неизбежна характеристика на цивилизацията? И дали корените ѝ не са дори още по-дълбоки?

[1] Leonard Cottrell, *The Warrior Pharaohs* (London: Evans Brothers, 1968), 52. ↑

- [2] Samuel Rolbart, *The Israeli Soldier* (New York: A. S. Barnes, 1970), 206. ↑
- [3] Rolbart, *op. cit.*, 58. ↑
- [4] S.L.A. Marshall, *Men Against Fire* (New York: Wm. Morrow, 1947), 56–57. ↑
- [5] *Ibid.*, 79. ↑
- [6] Dave Grossman, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War* (New York, Little, Brown & Co., 1995), 18–28. ↑
- [7] *Ibid.*, 10–11. ↑
- [8] G. Gurney, *Five Down and Glory* (New York: Putnam's, 1958), 256. ↑
- [9] Peter Watson, *War on the Mind: The Military Uses and Abuses of Psychology* (London: Hutchinson, 1978), 45. ↑
- [10] Grossman, *op. cit.*, 178–79. ↑
- [11] *Ibid.*, 259–60, 264–66, 281–89. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

КОРЕНИТЕ НА ВОЙНАТА — РУСО, ДАРВИН И ХОБС

В племето уалбири не наблягат на милитаризма — няма класа на постоянни или професионални бойци, няма военна йерархия, а групите рядко влизат в битки за завладяване на територии... Няма никаква причина за съществуване на военни действия между отделните общности. Робството е напълно непознато, вносните стоки се броят на пръсти, а територия, извоювана по време на битка, е по-скоро повод за притеснение и неудобство за победителя, чиито духовни връзки са с други местности.

Из „Хора на
пустинята“ —
антропологично
изследване, публикувано
през 1960 г.^[1]

Бяхме внезапно нападнати от някакво многобройно племе, около триста човека. Видът на толкова много хора, пресичащи полето, вся голяма паника. Когато приближиха, видях, че всички са мъже. Не след дълго започна и битката. Мъже и жени се биеха ожесточено и до един бяха покрити с кръв... (Двама от групата на Бъкли са убити при този сблъсък, но същата нощ те контраатакуват) и заварихме

по-голямата част от племето заспали, лежащи на групи. Нашата група се нахвърли върху тях, уби на място трима, а няколко други рани. Врагът побягна, като остави своите оръдия на войната в ръцете на нападателите си, а ранените — да бъдат умъртвени от бумерангите.

Уилям Бъкли, ок.
1835 г.^[2]

Всяка сериозна дискусия относно ролята на войната в човешките общества, и преди всичко дебатите за или против нейната неизбежност, неминуемо ни отправят към въпроса за нейния произход. Знайно е, че организираната война е неизменен спътник на цивилизацията още от началото на писаната история, но това все пак не са повече от пет хиляди години. Ако войната е просто поредният артефакт на цивилизацията, то тогава бихме могли да се справим с нея точно толкова лесно, колкото се справихме с робството и правата на жените — което ще рече, изключително трудно и в продължение на много дълго време. На теория би било възможно. Ала ако все пак се окаже, че военни действия от не чак толкова формален, но идентично брутален тип, съществуват още преди цивилизацията, та дори и преди човека, то тогава изниква тревожната вероятност войната да се окаже неизбежна част от нашето генетично наследство. Подобна мисъл би била действително обезкуражаваща, но въпреки това сме длъжни да ѝ посветим достатъчно внимание.

Когато преди двадесет години писах първото издание на тази книга, използвах само първия цитат за начало на трета глава. Той описва аборигенско племе в Австралия, проучено през първата половина на ХХ век. Всяка дума от цитата е самата истина, или поне за периода, в който е правено изследването, та реших да го използвам като доказателство, че преди възхода на цивилизацията „реалните“ бойни действия не са съществували. Даже тогава написах следното: „Само преди едно поколение аборигените уалбири от Австралия все още са живели на малки групи, в общество на ловци и градинари, така, както човешката раса е живяла през 98% от своята история. И макар

всеки мъж от племето уалбири да е воин, техният начин на бой изобщо не прилича на онова, което ние наричаме «война». Убитите са били малцина. Нямащо е водачи, нямащо е стратегии, нямащо е тактики. И само родствена група, под влиянието на конкретен проблем, като например отмъщение заради нечие убийство или ритуална обида, нанесена от съседната група, но никога територия, взема участие в битката.“ Точно по този начин разсъждаваха по онова време антрополозите относно племената на ловците събирачи. И дори от съвременна гледна точка бих направил единствено фактологични поправки на този мой абзац — за да изтъкна, че убитите са били малцина по което и да е време и че „родствената група“ е била всъщност цялото племе — цялото миниатюрно общество, в което хората прекарвали живота си.

Но сравнете с първия цитат втория, който е извлечен от книгата на Уилям Бъкли — избягал от каторга на южния бряг на Австралия през 1803 година и в продължение на тридесет и две години живял като беглец сред аборигените. Пишещият за европейската публика в средата на ХІХ век Бъкли надали би могъл да демонстрира познанията на антрополога от края на ХХ век, така че преувеличенията в неговия разказ са напълно възможни — триста мъже е невероятно голяма цифра за подобно племе, дори и ако вземем предвид факта, че тази среща се случва в относително плодородна местност, преди скоростното заселване на Австралия да сложи край на традиционния начин на живот на местните племена в по-приветливите части на страната. Но освен ако авторът не е безочлив лъжец, става ясно едно: че тази битка е била кървава, безмилостна и в ни най-малка степен ритуална. При това не и единствена. Ако лично аз бях станал член на онова племе от аборигени, с които е живял Бъкли, със сигурност щях да си помисля, че войната е изключително голям проблем. Тогава защо именно първият тип описания, а не вторият, са оформили нашите възгледи относно миналото на първобитните племена?

Вече в ХХІ век ние продължаваме да живеем сред ехото на онзи велик дебат за характера на човешката природа, който избухна в Европа в началото на модерните времена. Първият изстрел в тази интелектуална битка бе даден от Томас Хобс през 1651 година, когато публикува „Левиатан“ — превъзнасяне на мощната централизирана държава като единствена надежда на човечеството за безопасност и

сигурност в един свят на насилие и случайности. Той пише в периода малко след Тридесетгодишната война, която срива голяма част от Европа, и след като Гражданската война в Англия опустошава собствената му страна. Целта му е да изгради отбрана от законно установена власт, а методът му е подчертаване на хаоса и мизерията на живота без нея. Той въобще не е познавал и почти не се е интересувал от начина, по който живеят хората в „държавата на природата“, но все пак ги използва обилно в своята аргументация — като кошмарен пример за онова, което би бил животът без държавата. Без всякакво колебание Хобс описва първобитния човек по следния начин: „Никакво изкуство; никаква писменост; никакво общество. И което е най-лошо — непрекъснат страх и опасност от жестока смърт. А животът на човека — самотен, беден, отвратителен, брутален и кратък“.

Човекът, който накрая подема този дебат и като че ли побеждава, е Жан-Жак Русо. Творящ век по-късно, в години, когато цяла Европа е залята от революционните идеи за равенство и демокрация (умира две години след началото на Американската революция и единадесет години преди избухването на френската), Русо превръща своя „благороден дивак“ в модел на начина, по който човешките същества са живели преди кралете и свещениците да ги поробят и подложат на несправедливост и неравенство. Той не е знаел почти нищо за първобитните племена. Единственото, което му е било известно, е, че те живеят в свобода и равенство, и точно това са ценностите, които поставя на първо място. Като изтъква, че народите, които все още живеят в малки общности, без държавно устройство, все още притежават тези добродетели, той заключава (в своите „Размисли върху произхода на неравенството“ от 1755 год.), че свободата и равенството са истинското наследство на цялото човечество. Русо не се интересува особено в какви точно войни неговият „благороден дивак“ е участвал или не е, но неговата идеализирана картина за живота на хората преди настъплението на цивилизацията има огромно влияние върху най-широката читателска публика, живееща все още под управлението на абсолютните монархии. Като че ли от само себе си се прави извода, че свободните и равнопоставени народи, необременени от корумпираните институции на държавата, ще бъдат също така в състояние да избегнат бруталните войни, които измъчват всички

цивилизовани земи. френските революционери са го повярвали, след тях са го повярвали и марксистите, та дори в края на ХХ век повечето от западните антрополози продължават да го вярват въпреки всички доказателства в полза на противното.

Дебатът за устройството на първобитните племена е бил и си остава централен по своя характер, защото най-точните доказателства за естеството на човешката природа безсъмнено могат да бъдат открити сред онези, които и до днес продължават да живеят така, както са живели хората през по-голямата част от своята история, с изключение на някакви си десет хиляди години. Какви са били човешките същества, преди масовите общества, селското стопанство, търговията, религията и държавата да ги променят в толкова много отношения? Войнолюбиви ли са били или миролюбиви? Тирани или демократи? Егоисти или безкористни? Екологично ориентирани пазители на природната среда или безогледни унищожители? Що се отнася до антропологията (и археологията), те открай време са имали политическа окраска, и като че ли това не е достатъчно, още по времето на Хобс и Русо вече не са били останали кой знае колко много първобитни племена, за които да се пише, камо ли по-късно. Към момента на появата на науката антропология в началото на ХХ век на практика не е имало нито едно първобитно племе, което през последните няколко поколения да не е било в досег с по-сложно устроени общества. При това нито едно от тези племена вече не е живеело в богатите на водни запаси, желани земи, които някога са били дом на преобладаващата част от племената на ловците събирачи. Всичките тези земи вече са им били отнети от фермери и селски стопани.

Следователно доказателствата, с които разполагаме за начина, по който някога са живели хората, са събраните археологически данни за някогашните първобитни племена (предимно оръдия на труда, оръжия и кости), писмените сведения за първите контакти с подобни племена през вековете на европейската експанзия по света, както и устните предания за племенни групи, записани от първите антрополози, поколение-две, след като контактът с цивилизацията започва да променя техния живот. Освен това разполагаме и със съвременните наблюдения над малкото останали племена, обитаващи затънтени земи, които все още са съхранили голяма част от първоначалния си

начин на живот. Би могло да бъде и по-добре, но все пак е значително повече, отколкото сме знаели за първобитните племена (а значи и за себе си) преди сто години. При това изводите са доста окуражаващи. Русо печели пред Хобс с приблизително три на един.

Групите на ловците събирачи са били малки. Състояли са се от около двадесет до петдесет мъже и са действали на базата на относително равенство между възрастните членове, без нарочно избрани водачи и без никаква йерархия. Когато е било необходимо вземането на колективни решения — което въобще не се е случвало толкова често, — то обикновено е ставало чрез дискусии и консенсус. И ако на някого това решение не му допадало, той бил свободен да напусне и да се присъедини към друга група. Обикновено наблизко винаги е съществувала и някоя друга група, която е говорела същия език (приблизително), и тъй като тези групи са били длъжни да се женят помежду си, за да избегнат генетични проблеми, в съседната група воинът със сигурност е можел да намери някой и друг роднина, който да му помогне да се устрои на новото място. Имало е ясно изразено разделение на труда между половете. Мъжете са имали политическо предимство при вземането на решения, защото вероятността за кръвно родство между тях е била по-голяма (обикновено жените били онези, които се премествали в друга племенна група чрез брак). При все това между половете е съществувала и относително добра равнопоставеност. Налага се заключението, че цялата наша древна история — тридесет хиляди поколения първобитни ловци събирачи — ни подсказва, че по природа ние сме както егалитарно, така и демократично устроени.

Новините действително са добри, макар и не особено изненадващи — дори и след хиляди години в утробата на Левиатан, подчинени на автократията и йерархичната структура на големите цивилизовани държави, обикновените хора са продължили да живеят точно по този начин в малкия кръг на своето семейство и приятели, който представлява истинското им социално обкръжение. Независимо какво причиняваме на чужденците на държавно ниво, на нивото на личностните взаимоотношения ние традиционно се отнасяме един към друг много добре. Все пак остава въпросът защо масовите общества са били толкова различни в политическо отношение — или поне доскоро, — но нека засега оставим тази тема настрана и да продължим. Как се е

справил Хобс с предизвикателствата на своята аматьорска антропология?

Бил е изцяло на грешен път по въпроса за „никакво общество“. Животът в света на първобитните племена въобще не е бил самотен, а по-скоро пълно преливане в общество от няколко десетки човека, които познаваш от детството си. Често този начин на живот е бил сравняван с двадесет и четиричасова група по интереси или с живот на горния етаж на лондонски автобус. Иначе Хобс е бил прав по отношение краткостта на живота в тези племена — повечето от съвременните жени не са в състояние да заченат след средата на четиридесетте, защото прекалено малко техни предци са успели да доживеят до тази възраст, следователно еволюцията не е сметнала за необходимо да прави подбор по отношение човешкия фертилитет след тази възраст. Но въпреки краткия си живот, през него те са били доста впечатляваща гледка — благодарение на високопротеиновата си диета по осанка те са били по-близо до модерните европейци или северноамериканци, отколкото до недохранените и дребни европейци по времето на Хобс. В едно отношение обаче той е прав — те наистина са живели в „непрекъснат страх и опасност от жестока смърт“, причинена от ръцете на техните побратими.

Една година по-късно стадото от Касекела се добра до третата си жертва. Този път мишената беше Голиат, вече попрехвърлил добрите си години, с оплешивяваща глава, износени зъби, изпъкнали ребра и гръбнак... Само преди пет години той беше пълноправен член на общността на Касекела, но сега (въпреки че оттогава насам се бе присъединил към групата на Кахалиш) той не представляваше заплаха за никого. Ала за нападателите всичко това нямаше никакво значение.

Всичко започна когато пограничен патрул забеляза Голиат, очевидно скрит на около 25 метра по-нататък. Похитителите се втурнаха като обезумели надолу по склона към тяхната мишена. Докато Голиат пищеше, а патрулът виеше и се перчеше, той беше бит, ритан, вдиган и пускан, и пак пребиван, и тъпкан. Отначало се опита да предпази главата си, но не след дълго се предаде и се просна

неподвижен. Атаката продължи около 18 минути, след което нападателите се обърнаха да си вървят. С обилно кървяща глава и дълбока рана на гърба, Голиат се опита да седне, но падна назад и се разтрепери. После никой никога не го видя.

„Краят на едно шимпанзе от Гомби“^[3]

Откритието, което Джейн Гудол прави през 1973 година в Националния парк Гомби в Танзания, че стадо шимпанзета обявява война на съседното, на времето предизвиква голямо удивление, но последвалите проучвания на няколко антрополози (няколко от стадата на шимпанзетата се изучават в продължение на близо четиридесет години, като всеки техен член получава име, а поведението му е подробно документирано) потвърждават, че битките между съперническите си стада шимпанзета са широко разпространени, хронични и изключително сериозни. Те никога не са предварително уговорени и не включват голям брой „войници“ от двете страни — повечето от нападенията, които завършват с истински бой, са определено едностранчиви засади. Но важното е, че отделни техни членове (предимно мъжкарите) често загиват, а понякога се случва и цели стада да бъдат унищожени напълно. Каква връзка би могло да има всичко това с човешките същества?

Нашето родословие се е отделило от това на шимпанзетата преди около пет-шест милиона години, но около 98% от генетичния ни материал е все още доста сходен. Допреди десет-дванадесет хиляди години всички наши предци са преживявали по почти същия начин както шимпанзетата — претърсвали местността за храна на малки групи от приблизително еднакъв брой членове. И хората, и шимпанзетата са и ловци, и събирачи — шимпанзетата редовно ловят маймуни, като при това го правят в координирани групи, използвайки напълно съзнателни стратегии, — въпреки че човешките оръжия, и вероятно човешкият език, са ни дали възможността да се доберем до по-едър дивеч и така да включим в храната си много повече месо.

От друга страна, освен по-големият ни ръст и интелигентност, между хората и шимпанзетата съществуват и ярки социални различия. Обществото на шимпанзетата се характеризира с ожесточено съперничество за превъзходство сред мъжките, докато човешките първобитни племена и техните предци вероятно са живели в

относително егалитарни общества с полупостоянни връзки между отделните мъжкарни, женските и техните деца — с други думи семейства — в продължение на няколко милиона години. Едрият дивеч е осигурявал големи количества месо, но то е трябвало да бъде изядено, преди да се развали, затова ловците събирачи са споделяли плячката си и особено месото. Шимпанзетата също споделят месото си, но с далеч по-голяма неохота. А после, естествено, идва и еволюцията, по отношение на която ние сме извадили много повече късмет, отколкото шимпанзетата — днес ги превъзхождаме по брой приблизително двадесет и пет пъти и обитаваме всички климатични зони на планетата, докато те са принудени да се задоволят само с една бързо стесняваща се област в Централна Африка. Въпреки всичко те са нашите най-близки роднини и начинът, по който се държат, има голямо значение за разбиране на нас самите.

„Военното дело“ при шимпанзетата се затруднява значително от факта, че нямат оръжия, а убийството с голи ръце не е никак лесна работа. В резултат на това най-успешните нападения се състоят от мъжки шимпанзета от едната група, атакуваща самотно шимпанзе от другата. Няколко го държат, докато останалите го бият и хапят. Дори и при такива обстоятелства жертвата обикновено е все още жива, когато нападателите ѝ си тръгнат, макар че по-късно обикновено умира. И все пак става въпрос за истинско военно дело, по смисъла на неговата предварителна обмисленост и целенасоченост. Според изследователя на примати Рихард Врангел, който извършва първите си проучвания с екипа на Джейн Гудол в Гомби в началото на 70-те, шимпанзетата провеждат нарочни нападения и се възползват в забележителна степен от елемента на изненада. Тук не става въпрос просто за сляпа агресия, събудена от близостта на шимпанзе от друго стадо — нападателните групи задължително слушат внимателно и преброяват виковете на другото стадо, за да са сигурни, че не ги превъзхождат числено. Всъщност, те почти винаги се оттеглят, вместо да нападнат, освен ако не заловят самотна жертва. И което е още по-интересно, въпреки че преобладаващата част от убийствата включват засади на самотни шимпанзета, отделили се от своето стадо, понякога се организира цяла кампания по целенасоченото, поэтапно изстребление на всички мъжкарни от стадото на съперниците. Тези кампании могат да продължат с месеци, дори и с години. Веднъж сторено, територията на

победеното стадо може да бъде превзета, а оцелелите женски — включени в стадото на победителите. Но децата задължително се убиват.

И още две особености, еднакво притеснителни за човешкото поведение. Една от тях е, че стадата на шимпанзетата обикновено владеят територия от около двадесет квадратни километра, макар да прекарват по-голямата част от времето си само в деветте квадрата в центъра. Не че останалата част от територията им е по-бедна на ресурси — нищо подобно. Просто те я третират като „ничия земя“, вероятно заради опасността от засада и смърт от ръцете на съседното племе. А вторият извод, до който се стига след дългогодишно проучване и наблюдение на няколко стада, е, че тези ендемични военни набези на шимпанзетата в крайна сметка причиняват смъртта на около 30% от мъжките и, макар и на доста по-малка, но все пак значителна част от женските.^[4]

Моят стар приятел бе прободен с копие, а после погнаха жена му и я убиха на място. След това диваците се върнаха до мястото, където аз се опитвах да крепя моя ранен приятел. Когато ги зърна да приближават, той, макар и лошо ранен, веднага скочи на крака и наръга с копието си най-близкия от нападателите си. После приятелят ми беше, разбира се, умъртвен с копия и бумеранги, както и един негов син.

Уилям Бъкли^[5]

Подобни преки проучвания и наблюдения на първобитни племена, все още живеещи в общества, недокоснати от цивилизацията, са изключително редки. Разказът на Уилям Бъкли за живота му сред австралийските аборигени е едно от малкото изключения. В началото на XX век обаче етнографът Лойд Уорнър провежда задълбочени изследвания върху народа мур-нгин от Арнхемските земи на северна Австралия, който живеел в богата на ресурси територия с относително висока гъстота на населението и съвсем наскоро бил осъществил контакт с европейците. Изхождайки от силната традиция на устните предания сред необразованите народи и въз основа на разговорите, които провежда, Лойд прави реконструкция на ръста на бойните действия сред народа мурнгин в края на XIX век. Тогава мурнгин са

наброявали около три хиляди души и са живеели в множество отделни групи от класическия първобитен тип на ловците събирачи. От около осемстотин зрели боеспособни мъже те изчисляват, че за период от около две десетилетия са загинали приблизително двеста. Двадесет години е средната продължителност на времето, през което отделният мъжки индивид може да се счита за активен боец, следователно тези цифри означават 25% смъртност при бойни действия сред мъжете на племето.^[6]

Тогава как е възможно някой да повярва — така, както проповядват повечето антрополози от XX век, — че бойните действия сред първобитните племена са били предимно безобидна ритуална дейност? Подобна настройка се дължи отчасти на влиянието на Русо и отчасти на факта, че сред народа мурнгин и техните събратя в останалите части на света е имало относително малко организирани битки, наподобяващи вида военни действия, доминантни за обществата, в които са израснали самите антрополози. От време на време е имало и официални битки (включително две, записани от Уорнър, в които са загинали повече от десет човека), ала преобладаващата част от военните сблъсъци са следвали обичайния модел на първобитните племена на нападения над лагери от спящи хора или засади на малоброен противник. При повечето от тези случаи са загивали съвсем малко хора, а често и нито един. Но сблъсъците били толкова ритмични, че мъжете от народа мурнгин са имали не по-малки шансове да загинат по време на война, отколкото войниците в Наполеоновата френска армия или Хитлерова Германия.

В другата част на земното кълбо антропологът Ърнест Бърч се заема с подобно проучване на военните действия през 60-те сред ескимосите от северозападните части на Аляска. И тъй като войните сред тях са вече като цяло замрели вследствие на контактите им с европейците и американците, започнали преди деветдесет години, Бърч черпи своята информация от съвременните исторически хроники, устните предания и спомените на по-старите ескимоси. Постепенно изниква военна картина от типа „всички срещу всички“, по определението на Хобс. Племенните групи, които антропологът проучва, са воювали една срещу друга; същевременно са се биели с племена ескимоси от други краища на Аляска и Сибир; наред с това са се биели и с индианците атабаскан от източните региони, известни

днес като Юкон. Обикновено воините са носели ризници, изработени от костни плочки или от слонова кост, които обличали под горните си дрехи. В региона годишно е имало най-малко една война, а атакуващите групи често са пътували дни наред и са достигали до петдесетина мъже, макар че обичайният им брой е бил по-често петнадесет-двадесет. Между съперническите си групи непрекъснато се сключвали съюзи, които после се разваляли, тъй като основната цел била численото превъзходство на общата бойна група. Понякога са се случвали и организирани битки, в които воините се изправяли в редици един срещу друг. Най-чести обаче са били нападенията на зазоряване — над села, често разположени на трудно достъпни места. Обичайна практика е била и прокопаването на тунели за бягство между отделните юрти.

Според по-старите ескимоси, с които Бърч разговарял, се оказва, че крайната цел на бойните действия сред коренното население на Аляска преди ХХ век е била ни повече, ни по-малко тоталното унищожение на опонентите — военнопленници не се вземали, освен ако целта е била да бъдат измъчвани и после задължително убивани; жените и децата също не можели да се надяват на пощада. Бърч не е в състояние да изчисли процента на населението, загинало при този тип бойни действия, но съществуват физически доказателства (включително масови гробове), че масовите кланета не са били необичайни.^[7]

А това, за съжаление, слага точка на преките или устни доказателства за военните действия между отделните първобитни племена, защото Арктическите земи (където селското стопанство е невъзможно) и Австралия (където то така и не се развива въпреки четиридесетте хиляди години човешки поселения там) са били единствените големи области в света, където все още можели да се срещнат значителен брой популации от ловци събирачи до годините, когато в Европа и Северна Америка се развива науката антропология. (Изчислено е, че 99% от коренното население на Северна Америка са били вече фермери още по времето на пътешествията на Колумб.)

Остава само още едно племе — бушмените кунг — изключително добре проучени и със сигурност не войнолюбиви в наши дни, които често се дават за образец на първобитния човек като миролюбив „благороден дивак“. Ала редица исторически хроники

сочат, че през XVII, XVIII и дори XIX век племената на бушмените са били големи войнолюбци, влизали са в бой едно с друго и дори за известно време успешно са отблъсквали както племето банту, така и европейските фермери, които са се опитвали да окупираат техните земи.

Един от начините за разширяване обема на данните, е да се спрем и върху хората, познати повече като градинари или племенни земеделци. Това са племена, които продължават да осигуряват голяма част от своята храна чрез лов, но също така практикуват прости форми на земеделие. Този начин на живот им позволява поне за няколко години да останат на едно място — доста повече от няколкото седмици, които класическите първобитни племена са се задържали. Селата им са доста по-сложно устроени от лагерите на първобитните племена, а материалните им придобивки са много повече и по-разнообразни, защото не им се налага да носят непрекъснато на гръб всичко, което притежават. В най-важните аспекти от живота си обаче те остават от другата страна на пропастта, която разделя праисторическия човек от масовото общество на земеделците. Културата им е егалитарна — всеки мъж е едновременно и ловец, и воин, а броят им е доста малък. Отделните села са не по-големи от лагерите на първобитните племена, защото в противен случай биха изловили дивеча в околността прекалено бързо, за да стигне за по-дълго. А етнолингвистичните групи (племена), към които принадлежат, рядко надвишават няколко десетки хиляди. Женят се извън своята група, точно както първобитните племена, и точно както при тях жените са тези, които се преместват в групата на своя съпруг. Докато групите на ловците събирачи обикновено се събират заедно за по няколко седмици годишно на по-голямо място, където ресурсите са достатъчни, за да се веселят и уговарят бракове, то селата на земеделците обикновено се канят едно друго на празненства — със същата цел. Официални водачи липсват (въпреки че, разбира се, някои хора са по-влиятелни от други), а решенията се вземат чрез дискусии и консенсус. Може да се заключи, че в известен смисъл те са просто не толкова мобилни ловци-събирачи.

Но и от племенните земеделци не са останали много на планетата. В преобладаващата част от регионите преходът към пълнокръвно земеделие и окрупняване на общностите е бил прекалено

скоростен, при това се е извършил преди хиляди години. Оцелелите и до наши дни се откриват предимно в изолирани и бедни на ресурси области като амазонската джунгла и планините на Нова Гвинея. И всички тези племена са били непрекъснато във война.

Внезапно чух викове: врагът, врагът! Мъжете бяха хукнали напред, за да посрещнат врага. (Мъжете от групата са победени и побягват, а жените и децата се разпръскват, за да избегнат плен.) Вече не можехме да бягаме. Караветари (врагът) бяха прекалено близо. (Групата на жените и децата е обкръжена и всички са пленени.) После мъжете започнаха да избиват децата — малки, големи, всички. Децата се опитаха да избягат, обаче ги хващаха, хвърляха ги на земята и ги пробождаха със стрели, които преминаваха през телата им и ги приковаваха към земята. Най-малките хващаха за краката, а после замахваха и ги удряха в близко дърво или скала. Очите на децата потрепваха... Избиха толкова много...

Пленник на племето яномамо, 1930 г.^[8]

И караветари, и техните жертви са били до един членове на племето яномамо — земеделци, около двадесет хиляди на брой, обитаващи амазонската тропическа гора по горното течение на река Ориноко във Венесуела и Бразилия. Войните между техните села (със среден брой на населението деветдесет човека) са били постоянни съвсем до скоро. Разказът за нападението, от който е горният откъс, е от бяло момиченце, което е било пленено на дванадесетгодишна възраст и през 30-те години е живяло сред тях. Но както при всички видове бойни действия между ловците събирачи и земеделците нивото на организация е ниско, а дисциплината — лоша. Групите на нападателите често се разпокъсват, още преди да стигнат крайната си цел, така че резултатът от сблъсъците често води само до някоя повърхностна рана. За случайния наблюдател военните действия като в племето яномамо може би ще се сторят твърде несериозни, но когато се организират както трябва, когато вземат предвид елементите на изненада и числено превъзходство, атакуващите са в състояние да елиминират цели села, като избият или прогонят надалече мъжете, избият по-малките деца и вземат жените в селото на победителите.

Вероятно ще попитате дали бойните действия на племето яномамо са били сериозни. Защо иначе селата са били непрекъснато укрепявани, като къщите са се строяли в тесен кръг с централен двор по средата? Защо иначе между селата са се поддържали неутрални зони от около петдесетина километра? Защо иначе хората от селото (точно като шимпанзетата и първобитните племена) не са смеели много да се отдалечават прекалено навътре в неутралната зона, освен ако не са част от голяма група, въпреки че това е правело огромна част от територията им неизползваема? И въпреки всички тези предохранителни мерки военните сблъсъци при тях са имали същия кумулативен ефект, какъвто е забелязан и при народа мурнгин. Антропологът Наполеон Шанон, изучавал племето яномамо през 60-те, изчислява, че смъртността вследствие на участие в битки е била 24% за мъжете и 7% за жените.^[9]

Изводите на Шанон са подложени на яростна критика от страна на колегите му антрополози, които дори го обвиняват, че сам е предизвикал войната сред племето яномамо, която е наблюдавал. Ала това недоволство като че ли се дължи преди всичко на лоялността на учените към свещения образ на Русо за „благородния дивак“. И ето, че в другия край на света е открита друга група първобитни земеделци, която демонстрира абсолютно същото поведение.

Племената от планините на Нова Гвинея не биха могли да бъдат наречени точно земеделци, тъй като изолираните планински котловини, които обитават, са се изпълнили с фермери преди много столетия. Групи от рода на мае енга имат гъстота на населението около сто души на квадратен километър (в сравнение с по-малко от един на квадратен километър за племенните земеделци от яномамо, първобитните племена и шимпанзетата). В резултат на тази гъстота останалият за лов дивеч е съвсем малко и, за да преживяват, отглеждат прасета и сладки картофи. Но в социален и културен аспект те принадлежат по-скоро към племенните земеделци, отколкото към селяните от окрупнената цивилизация. Разпръснатите им родови поселения — техният еквивалент на селата на яномамо, са с население от около само няколкостотин души. Всяко едно от тях е отделна политическа единица, чиято единствена задача е собственото им оцеляване. Поселищата са достатъчно стабилни, за да се включват в сложни съюзнически структури, така че, когато през 30-те първите

европейци пресичат планините на Нова Гвинея и ги откриват, те заварват постоянни бойни действия. Хората там са до такава степен притиснати в малкия си, ограничен свят, че неутралните зони между поселищата са не повече от километър, а не петнадесет, както при племето яномамо.

Обикновено битките сред населението на мае енга са били толкова колебливи и нерешителни, че антрополозите, които първи изучават това племе, ги възприемат почти като игра — сериозните войници от цивилизованите държави не прекратяват бойните действия само защото е завалял дъжд. Всяка една от страните се появява на определеното „бойно поле“ с всичките си съюзници, възлизащи понякога на няколкостотин мъже воители, плюс жените, за да ги развеселяват. После се подреждат в относително равни редици и се втурват едни срещу други. Но тук в никакъв случай не става въпрос за бой до смърт, а дългата цял един ден „война“ обикновено се прекратява, ако някой се окаже сериозно ранен или, не дай боже — убит. Точно поради тези причини първоначалните заключения на антрополозите, отправени се по затънтени места, за да изследват тези племена, са били, че става въпрос не за истинска война, а за ритуална дейност.

Впоследствие антрополозите се заемат да съставят генеалогии на отделните групи, като разпитват как е умрял всеки от жителите на поселищата. Оказало се, че 25% от мъжете и 5% от жените в племето мае енга са загинали по време на битка. Изключително добре организирани в хореографско отношение „битки“ изглеждат относително безобидни, но ако човек се сражава в десетина такива на година, в крайна сметка жертвите се превръщат в доста сериозна цифра. Освен това се оказало, че тези режисирани конфронтации са били преди всичко начин за проверка на силите на противниковия съюз. Ако противникът изглежда почти толкова многоброен, колкото и твоят съюз, тогава всички се прибират по домовете си и забравят за станалото. Но от време на време една от страните намалява драстично поради дезертьорство и накрая става ясно, че другата има числено предимство. На този етап нещата търпят сериозен обрат и режисирани дневни битки се превръщат в нощни нападения или атаки по изгрев слънце, целящи изстреблението на цялата противникова група. В този смисъл бойните действия въобще не могат да се

определят като нерешителни. Всеки век изчезват около 30% от независимите социални групи, с други думи — селата. Това се дължи или на факта, че са били изтребени до последния човек (а жените — пленени от победителите), или че изтощението ги е довело до момент, в който окончателно са загубили поредната битка, след което оцелелите са побягнали при свои далечни роднини и са изоставили териториите си.

Много жалко е, че до наши дни не са успели да оцелеят повече от тези племена, за да можем да съставим статистически модел на техните общества и да имаме по-голяма сигурност в изводите си. И все пак доказателствата, с които разполагаме, сочат, че нашите предци са водили войни от незапомнени времена — много преди възхода на цивилизацията. Тук възниква въпросът: винаги ли сме воювали? Дали бойните действия сред хората и техните предци ни връщат чак до началото, до преди пет-шест милиона години, т.е. до момента, когато нашето родословие е кривнало встрани от това на шимпанзетата?

Археологическите доказателства, които днес притежаваме, не дават яснота по този въпрос. И вероятно той ще си остане без отговор. Но някои от фосилните останки от хомо еректус, открити в Европа, носят белези от насилие, което като нищо би могло да бъде причинено от оръжия от човешки тип от преди 750 000 години. Към подобни изводи водят особено вдлъбнатите фрактури на черепите, които биха могли да бъдат причинени от удар със сопа. По костите на хомо еректус се откриват също така и множество порезни рани, които биха могли да бъдат доказателство за оголване на плътта и канибализъм, което, въз основа на сравнение с по-късни находки от човешки групи, спокойно би могло да се свърже с убийство.

Човешкото благоговение пред смъртта, вероятно последица от факта, че ние, за разлика от нашите първобитни предци живеем със сигурността, че някой ден ще умрем, ни е накарало още от незапомнени времена не само да заравяме нашите мъртви, но и да обгръщаме убийството на човешко същество с някакъв ритуал. Сложните ритуали за пречистване на воините, които убиват, са чести характеристики на групи от рода на племето яномамо, а канибализмът — начин за поглъщане на жертвата и за присвояване на духа му — изглежда също толкова широко разпространен. Доказателствата за канибализъм сред нашите древни предци не означават автоматично, че

те са действали, водени от същите подбуди, както и че са живели в същия контекст на постоянни битки, но все пак са доста показателни.

С появата на неандерталците доказателствата стават все по-категорични, фосилите, открити на няколко континента и датиращи от преди четиридесет хиляди до сто хиляди години, навеждат на изводи за смърт от рани, причинени от човешки оръжия — рани от копия, парче камък между ребрата и други. А във Франция дори е открито масово погребение. В интерес на истината, повече от 5% от погребаните неандерталци подсказват за насилие от един или друг вид, а тъй като много от видовете ненавременна смърт не винаги оставя знаци по скелетите, може да се заключи, че военните действия са били точно толкова изключително важна част от живота на неандерталците, колкото и на по-близките до нас групи на ловците събирачи. Очевидно за този период имаме своите основания за някои подозрения, но с достигане периода на хомо сапиенс доказателствата стават вече поразителни.^[10]

Как е възможно да сме пропускали този факт толкова дълго? Как е възможно Куинси Райт, който е изучавал данни от 633 примитивни култури, за да напише монументалната си творба „Изследване на войната“, да заключи, че „събирачите, низшите ловци и низшите земеделци са най-малко войнолюбиви. Висшите ловци и висшите земеделци са по-войнолюбиви, а най-висшите земеделци и пасторалните хора са най-войнолюбиви“?!^[11]

Русо безсъмнено има вина за това наше недоглеждане. На всички ни се иска да вярваме в „благородния дивак“, защото това би означавало, че човешката природа е миролюбива и че войната е просто изобретение на цивилизацията. Немаловажна роля играе и презрението на хората, които познават „истинската“ война в модерния ѝ вид, към воините, които по-скоро биха побягнали, отколкото да седят и да чакат да ги заколят. Но най-важната причина за заблудата ни е аритметиката — просто не сме си направили труда да изчислим кумулативната смъртност при всички битки и нападения.

Тогава защо са го правили? Би било прекалено арогантно и проява на крайно невежество да приемем, че „примитивните“ хора навсякъде по света просто са обичали да си пилеят живота в чисто ритуални дейности — като че ли ловците не са ценели живота си точно толкова, колкото го ценим и ние, или са били прекалено тъпи, за да

схванат последиците от действията си. Не може да няма никакви логически причини, поради които те непрекъснато са обявявали войни хилядолетия наред, на всеки континент. Би било полезно да разберем причините за това поведение, защото вече става повече от ясно, че не модерният човек е измислил войната. Ние просто сме я наследили.

* * *

Селата на яномамо са разположени в гората, оградени от други села, на които нито искат, нито могат да вярват напълно. Повечето от хората от племето гледат на непрестанните си междуселищни бойни действия като на нещо опасно и в крайна сметка осъдително, та ако има някакъв вълшебен начин, по който биха могли да ги прекратят напълно и безвъзвратно, те със сигурност биха се доверили на магията. Ала те знаят, че подобна магия няма. Наясно са, че техните съседи са, или биха могли скоро да се превърнат, в лошите — подли и яростни врагове. При отсъствието на пълно доверие хората от племето яномамо общуват помежду си посредством търговия, бракове, формално приемане на нетрайни политически пактове — и като вдъхват ужас посредством непреклонната си готовност за отмъщение.^[12]

Само сменете имената, и ето че описанието би паснало перфектно на отношенията между великите сили в годините, довели до избухването на Първата световна война през 1914 година. Премахнете детайлите за търговията и политическите съюзи, както и лиричното отклонение за това как се чувстват хората от племето яномамо по въпроса за своята съдба, и ще получите перфектно описание на отношенията между стадата шимпанзета касакела и кахама в началото на 70-те, преди второто стадо да бъде унищожено, както и за отношенията между шимпанзетата като цяло. Всъщност описанието би паснало доста добре и на отношенията между съседни глутници вълци, стада от лъвове и глутници от хиени. Тази мисъл е повече от обезпокоителна, но въпреки това сме принудени да се изправим очи в очи с нея — територията наистина е важна и хищниците правят всичко възможно да си я запазят.

Характеристиката на „хищника“ е изключително важна в случая, защото този феномен на нападението и на обявяването на „война“ на други членове от същия животински вид съществува само сред хищниците. Моралистите вероятно веднага ще се втурнат да търсят тук знака на Каин, но прагматиците просто ще отбележат, че ако не си снабден по някакъв начин с умения и средства за убиване на други видове, то тогава надали би успял да убиваш и членове на собствения си вид. Така например само два вида от големите маймуни — хората и шимпанзетата — по принцип ловуват. Освен това те са и единствените два примат-ни вида, които редовно се занимават с вътрешновидово убийство. Въпросът защо тези хищници (както и някои други) водят войни е доста труден и изключително спорен. Но въпросът как е полесен — те могат да го правят, защото тяхната физиология и навиците им за групов живот ги улесняват да го правят.

Смъртоносните зъби и нокти не са единственият проблем. Сред тигрите, ястребите, невестулките и другите хищници, които живеят сами или на семейства, рядко се води бой до смърт сред възрастните екземпляри. Те знаят, че е прекалено рисковано — еднакво въоръжени индивиди са еднакво застрашени да умрат в резултат от подобна битка, а и никое предимство, което би могло да произтече от евентуална победа, не си заслужава 50-процентна смърт. Битките за надмощие сред хищниците, които живеят в групи, също обикновено не водят до смърт. Този факт безспорно не е в полза на групата, затова еволюцията е снабдила подобни видове със съвсем ясно различимо подчинение, което позволява на загубилия в битката за надмощие да изключи агресията на победителя и да избяга. Ала тези жестове на подчинение нямат същата сила за намаляване на агресията при конфронтации между членовете на различните групи, стада, глутници и други, нито пък касаят отделното място на индивида в йерархията на конкретната група (която е специфична за всяка група). И така, между групите се извършват убийства. Защо?

Единствените големи животни, които редовно и нарочно убиват възрастни членове на собствения си вид, са хищниците, които живеят в групи с относителна родственоост и разнообразни размери. Когато цялата група е заедно, никоя противникова група не би и помислила да поеме риска да я нападне. Но често членовете ѝ трябва да се разпръснат, за да търсят храна, поради което отделни индивиди се

отдалечават от своята група за известно време. По този начин те са изправени пред опасността да срещнат няколко възрастни екземпляра от съседна група.

Лъвовете от Националния парк Чобе в Северна Ботсуана живеят на стада, които защитават територията си от съседите. Глутниците са групи от женски сродствена връзка... Една нощ, по време на лов на зебри, две глутници лъвове се срещат в пограничната зона и започват да се бият. В създалата се суматоха една стара женска от стадото маоме бива изолирана от нападателите зад линията на битката. Отначало я виждаме обградена и пазена зорко от три враждебно настроени към нея лъвици, които постепенно достигат до седем. И смъртта ѝ е особено смуцаваща, защото изглежда напълно предумишлена. Тя стои нащрек, изправена, ръмжаща, въпреки че рамото ѝ вече кърви. Напълно естествено, тя може да се обърне само в една посока в даден момент. Обръща се непрекъснато назад, за да провери какво става зад нея. И постъпва много умно, че проверява, защото лъвовете могат да умрат само от едно захапване в гръбнака, но всеки път, когато тя извързва глава, някой впира зъбите си в нея. Опитът ѝ да спре единия нападател предоставя възможност на друг. Подобно на някаква жестока детска игра, всички се редуват да я удрят или хапят, докато безпомощната жертва само се върти, гърчи, отстъпва и извива. Никой не ѝ позволява да избяга, при всеки опит някой я връща към центъра. Моцуми — водачката на стадото маоми, се приближава, очевидно опитваща се да спаси своята посестрима, но бива бързо изгонена. И мъченията на жертвата продължават така няколко часа, докато накрая тя се свлича на земята, изтощена, напълно безсилна. Женските убийци напускат, а после трупът е изяден от хиените. Така, с минимални рискове за себе си, глутницата безпощадно е причинила смъртта на свой съперник.

Убийството на една лъвица от природонаучния филм от 1992 г. „Вечни врагове“^[13]

Лъвовете обикновено не изядат други лъвове — конфронтацията не е с цел храна — трупът на старата женска е оставен за храна на хиените. Сред хиените също стават подобни убийства (чиито глутници, подобно на тези на лъвовете, се състоят от

група женски с родствена връзка), както и сред вълците (чиито глутници пък са изградени от свързани с родствена връзка мъжки). Случват се и между стада шимпанзета и примитивни човешки племена (и при двата вида групите се състоят от мъже с родствена връзка). Във всички тези случаи основният опосредстващ фактор е, че изолиран индивид от едната група може да бъде заловен и убит без особен риск от група индивиди от друга група. Интересното обаче е, че само видовете на големите маймуни извършват целенасочени нападения и само хората понякога прекаляват с броя на засадите и се включват в прекалено голям брой битки. Какво отключва подобно поведение? Отговор на този въпрос дава Дарвин и неговите съвременни потомци.

Живеещите в племе, включващо много членове, изпълнени в най-голяма степен с дух на патриотизъм, вярност, подчинение, храброст и съчувствие, винаги готови да си помагат един на друг, както и да се жертват за общото благо, ще печелят победи над множество други племена, и това ще бъде естествен подбор.

Чарлс Дарвин, „Произходът на човека“,
(1871)^[14]

Съвременните теоретици на еволюцията, изхождайки от основите, положени от Дарвин, подчертават, че докато еволюцията оформя целия вид, то множеството решения, които определят бъдещето на този вид, до едно се вземат от индивидите. Този акт има изключително значими последици — всяко едно от милионите индивидуални решения се вземат с цел подобряване не на целия вид, а на гените на конкретния индивид, който решава. Този подход към еволюционната теория, изключително колоритно обобщен от Ричард Доукинс в книгата му „Себичният ген“, автоматично обяснява защо детеубийството, на пръв поглед контрапродуктивно за оцеляването на вида и същевременно толкова широко разпространено, е напълно логично от еволюционна гледна точка. За отделния мъжкар, било то лъв или горила, който поема харема на мъртвия си съперник, убиването на неговото поколение е напълно разумно, защото женските, които е наследил, няма повече да си пилеят енергията по отглеждането на децата на мъртвия мъжкар и отново ще станат фертилни, като по този начин ще му помогнат да подсигури собственото си генетично бъдеще.

Дали същата тази логика би могла да обясни защо за хищниците, принадлежащи към дадена група, е напълно разумно да убият член на съседната група, когато биха могли да го направят по-безопасно и икономично? Кой е онзи фактор, изхождащ от желанието за обезсмъртяване на личните гени, който кара индивидите да убиват? Очевидно е, че те не получават автоматично достъп до по-добри възможности за размножаване, но пък групата на убиеца печели потенциално предимство над съседната група, като прави един възрастен член от нея по-слаб в свят на почти постоянен недостиг на ресурси и съревнование за тях. И тъй като възрастните, които извършват убийството, вероятно имат родствена връзка помежду си, то ако групата им е добре, значи и гените им ще бъдат добре.

Много важно е да отбележим, че този вид групиране представлява само временна коалиция на индивиди, единият пол от които имат кръвна връзка (мъжете сред приматите и вълците, жените сред лъвовете и хиените). Групата може да устои заедно няколко поколения и когато нарасне прекалено, да се разцепи на две (и двете групи бързо да се превърнат в съперници), да се разтури или да измре, но тя няма перманентно генетично съществуване в смисъла, който имат видовете. Въпреки всичко тя е достатъчно стабилно социално формирание, тъй като колективната съдба на групата играе важна роля в решаване съдбата на гените на индивидуалните ѝ членове, затова си струва да отслабиш групата на противника, като избиваш нейните членове при първа възможност и минимален риск.

Следователно сред живеещите на групи хищници открай време е имало подобен подбор на индивиди, които демонстрират войнствено поведение — нещо, което се оказва далеч по-обичайно, отколкото учените само до преди няколко десетилетия са си давали сметка. В най-висша степен подобно поведение се наблюдава сред хищниците примати — шимпанзетата и хората, които извършват целенасочени нападения срещу противникови групи вероятно защото са и най-интелигентните хищници. Но истината, която лежи в основата на всички тези дебати относно съревнованието и еволюционните предимства, е, че поне през част от времето ресурсите ще бъдат оскъдни и че някои групи безсъмнено ще губят, когато настанат трудни времена.

Светът никога не е бил пуст, а храната винаги е била ограничена, фактът, че праисторическият човек, подобно на другите хищници, е живял при изключително ниска гъстота на населението в сравнение с плътно събраните земеделци от по-късни времена, въобще не означава, че за всички групи е имало достатъчно пространство, за да се ширят и да избегнат съревнованието за набавяне на храна. От време на време действително са се случвали по няколко поколения с късмет, които са водили мирно съвместно съществуване. Това е ставало веднага, след като хората са се премествали в нови и непознати до момента територии. Но мирът не е продължавал достатъчно дълго. Територията скоро се е изпълвала с хора, живеещи при максималната гъстота, която би могла да се поддържа с оглед на наличните ресурси. И старата реалност пак се е завръщала.

Това не означава, че нашите древни предшественици са си обявявали войни, защото са знаели, че гъстотата на населението накрая ще ги доведе до конфликти със съседните групи (така че защо да не започнем да ги избиваме още сега, преди проблемът да се е задълбочил?!). Всъщност, дори и групите на ловците събирачи, за които все пак знаем нещо, рядко обясняват войните си от гледна точка на ресурсите — обикновено търсят вината за тях в обидите, караниците заради жени и други подобни събития. През повечето време хората вероятно просто са продължили да правят онова, което са правели предците им, подтиквани от еволюционната логика, която е оформила както социалните им структури, така и емоционалните им рефлексии. Но с течение на хилядолетията и с увеличаващата се способност на хората на изразяване начина, по който светът им нараствал, поне част от войните сред човешките групи постепенно са станали по-обмислени и по-съзнателно съотнесени към настоящите или очакваните конфликти по повод хранителните запаси.

За да обясним как тези конфликти са се превърнали в хронични за хората, не е необходимо дори да доказваме, че те имат някаква връзка с праисторическото ни минало или с поведението на останалите популации от хищници. Единственото, което ни е необходимо, е да приемем три твърдения. Първото е, че човешките същества притежават физическата и психическата способност да убиват членове на собствения си вид. Второто е, че човешката популация непрекъснато ще нараства до границите на капацитета на околната си

среда, та и отвъд. И третото е, че човешките същества са не по-добри в опазването на околната си среда и в съхраняването на дългосрочните си хранителни запаси от всички останали животни. Щом тези три твърдения са верни, то става повече от ясно, че праисторическата ни действителност съвсем естествено е била изпълнена с конфликти между отделните човешки групи по повод ресурсите, както и че много от тези конфликти са били твърде ожесточени.

Така. Вече знаем, че човешките същества могат да се избиват един друг. Второто твърдение, че човешкото население преди цивилизацията непрекъснато е имало тенденция към разрастване, освен ако не е било регулирано от някаква външна сила като глад или насилие, не може да бъде напълно доказано, но все пак в него има зрънце истина. Със сигурност не ни е известно някое праисторическо племе, което е успяло да спре нарастването на населението си чрез съзнателни мерки, нито пък животинският свят ни предоставя кой знае колко примери за нарочно въздържание. При животните конкретно се наблюдават ритмични цикли на бурно нарастване на популацията, следвани от рязък спад.

Сред племената от праисторическия свят увеличаването на населението надали е било толкова рязко, колкото е през XX век, когато човешката раса нараства тройно само за петдесет години — от два милиарда на шест милиарда. На майките от групите на ловците събирачи е било доста трудно да се грижат за повече от едно малко бебе, което непрекъснато са носели, и са отлагали раждането на следващото си бебе до четири години, като са кърмели много дълго — средностатистическата жена тогава е имала през целия си живот не повече от четири-пет деца. Почти всички човешки общества са практикували детеубийството съвсем до скоро — междукултурните изследвания показват, че средно 15% от бебетата (много повече момиченца, отколкото момченца) са загинали по този начин в различни общества — от примитивните ловци до Англия от XIX век^[15]. Ала детеубийството сред хората е решение, което се съотнася към живота на семейството, а не на групата, и освен това въобще не представлява съзнателно средство за контрол над раждаемостта. Дори и ако приемем реалността на детеубийството, детската смъртност при племената на ловците събирачи е била доста под 50%, защото те не са били подложени на епидемичните заболявания на цивилизацията.

Популацията обикновено е нараствала бавно, но сигурно, а като използваме и магията на сложната лихва, става ясно, че на примитивните хора надали са им били необходими много поколения, за да достигнат границите на капацитета на съответната територия.^[16]

Самият факт, че първобитните хора не са останали в първоначалните си територии в Африка, а са се разпрострели във всички климатични зони на планетата, които биха могли да поддържат начина им на живот, колкото и негостоприемни да са те, е ярко доказателство за нарастване на населението. Защо иначе някои групи ще се преместят? Откъде другаде са дошли допълнителните хора, които са заели новите територии? Но тъй като населението е нараствало, а ресурсите — не (примитивните хора не са разполагали с технологиите, необходими за увеличаване продуктивността на територията им), то възникването на проблемите е било неизбежно. И броят им накрая се редуцирал или чрез глад, или чрез насилие.

Съществува един влиятелен мит, който внушава, че местните народи, били те ловци, земеделци или ранни фермери, са били в хармония с природата и пазители на околната си среда. За съжаление не се откриват никакви емпирични доказателства, че първите хора са съзнавали моралния императив да съхраняват околната си среда повече, отколкото животните, с които са споделяли тази среда. Вярно е, че ловците са били крайно ограничени в начините, по които са можели да разрушат околната си среда, но точно в тези тесни рамки те са били далеч по-безмилостни, отколкото съвременните човешки същества. Най-внушителните примери са „Блицкриговете на Новия свят“ — масовото изчезване на едър дивеч, което настъпва след нашествието на първите хора на всички континенти и острови извън старите ловни полета на първобитния човек в Африка и Евразия. На световния остров, където серия от версии на нашите предци и много близки роднини са еволюирали и са се разпространили в течение на милиони години — от хомо австралопитекус и хомо еректус до неандерталеца и кроманьонеца, повечето животни, използвани за дивеч, са имали достатъчно време да се адаптират към постепенно подобряващите се умения на човешките ловци (въпреки че вероятно някои все пак са изчезнали, благодарение на същите тези ловци). Но когато модерните човешки същества са пристигнали предимно с лодки в части на света, които никога не са били достъпни за ранните човешки групи, сечта е

била изумителна. Местните животни нито са познавали, нито са се страхували от човешките ловци, и самите ловци не демонстрирали абсолютно никакви задръжки.

Когато първите човешки същества са пристигнали в Австралия преди повече от петдесет хиляди години, в двете Америки преди четиринадесет хиляди години, на големите Карибски острови — преди четири-пет хиляди години, на големия остров Мадагаскар преди около две хиляди години, на Хавайските острови около 300 г. н.е., а в Нова Зеландия около 700 г. н.е., последиците са били неизменно същите — изтребление на много или повечето от едрите животински видове. За малки ареали, като например Нова Зеландия и Мадагаскар са били необходими не повече от петстотин години — новозеландската, подобна на щраус, моа, а от Мадагаскар изчезват завинаги около двадесет животински вида, в това число гигантските лемури, гигантските костенурки и една местна разновидност на хипопотама. На Америките, които са все пак два огромни континента, им трябва повече от хилядолетие, преди да изчезнат мастодонтите, камилите, рунтавият бизон, та дори и конете, но и това е един кратък миг в нормалната продължителност на живот на конкретен животински вид. Обкръжени от подобно изобилие, ловците започнали бързо да нарастват по брой, а границите вероятно са се местели навън с няколко километра годишно. С тях и броят на по-уязвимите животни се свел почти до минимум. Някои хора се опитват да принизят значението на доказателствата за този поголовен блицкриг с приказки за климатични промени и болести, но подобни аргументи не издържат на проверката на времето — съпадението между пристигането на праисторическия човек и масовото измиране на животните по толкова много места не позволява абсолютно никакво друго обяснение.^[17] Освен това скорошните етнологически проучвания на оцелялата група ловци хадза от Танзания показват, че същото поведение продължава и до ден днешен.

Хората от хадза не обръщат никакво внимание на съхранението на техните хранителни запаси. Когато жените изкопават корени, те не си правят труда да посадят част от тях, за да израстат отново. Когато събират плодове, обикновено откъсват цели клони и ги носят в лагера. Когато открият гнездо на диви пчели,

те обират всичкия мед и не се сецат да оставят известна част от него, за да могат пчелите да се върнат. При ловуването не се полагат никакви опити за систематично избиване. Нямаат никакви задръжки по отношение на женски животни (дори бременни) или малки. Ако в един и същи ден убият две, по-далечното животно се изоставя.

Антропологическо проучване на отношението на племето хадза към околната среда, 1960 г.^[18]

И защо да очакваме различно поведение?! Човешките същества са преди всичко животни, а животните нямат екологично съзнание. Животните не живеят „в хармония с природата“ — те следват Дарвиновата диалектика, както и другите видове около тях, постоянно заплашвани от хищници и/или глад, а много от видовете се движат по спиралата на бурно нарастване на раждаемостта, следван от резки спадове. Освен това те често променят околната си среда толкова драстично, че дори страдат за нея, но обикновено го правят изцяло за своя изгода. Например праисторическите ловци са използвали огъня, за да изгарят големи горски масиви и да отварят по-широки пасищни терени за големите тревопасни животни, които са били любимата им плячка. Но е абсурдно да смятаме, че те напълно съзнателно са променяли околната си среда или пък, че са разбирали последиците от въздействието им върху нея. А още по-малко пък, че въобще са се замисляли над този въпрос. Вероятно наистина са боготворели природата, ала това не означава, че са я разбирали.

Следователно дори и в новозаселените територии човешката популация е започвала да нараства стремглаво, а наличните ресурси — както дивеч, така и други видове храна, са намалявали. И вероятно някъде към този момент те са се впускали във военни действия от традиционния вид — със спорадични нападения над съседите и ограничаване на лова в централната част на своята територия — за по-голяма безопасност. Равномерният процент на загубите при тези военни действия, както и редовните детеубийства може би са поддържали популацията им в достатъчно разумни граници, за да избегнат поголовен глад, или поне през добрите времена. Но дори и най-краткото прекъсване на редовните хранителни запаси, дължащо се на промяна в климатичните условия, промяна в маршрутите на миграция на животните или други непредсказуеми фактори са

създавали автоматична криза, тъй като по-голямата част от храната, която хората тогава консумирали, не е могла да бъде съхранявана задълго. И когато всички започвали да гладуват в продължение на седмици и месеци, човешките същества, тъй като са достатъчно надарени с прозорливост, си давали ясна сметка какво предстои, ако това положение продължи. Освен това знаели, че и други групи в околността са изправени пред същия проблем. Вероятно някъде към този момент се е положило началото на същинската война като напълно рационална и безпощадна дейност. Почти всеки мъж ще тръгне на война, вместо да гледа как децата му умират от глад.

И как са помагали тези битки? Добре познатите ничии земи между групите представлявали над половината от територията, а точно там се е събирал оцелелият от честите ловни набези дивеч. Единственият безопасен начин за излавяне и на този дивеч е бил съседната група да бъде изгонена в другия край на неутралната зона — и вероятно точно тази стратегия е била избирана от хиляди отчаяни групи в продължение на милиони години. Ако са били достатъчно умели и с достатъчно късмет, всичко завършвало с една изненадваща атака, поголовна сеч и пълна победа. Ако ли не, войната се проточвала, като междувременно и двете страни са се опитвали да привлекат на своя страна други съюзници в конфликта. А фактът, че това не се е случвало често, в никакъв случай не елиминира другия факт, че все пак се е случвало, което означава, че някой ден и твоят съсед би могъл да постъпи така с теб. И ето че не след дълго подозренията, военните съюзи и демонстрацията на военна мощ се превръщат в рутинна част от живота, а сериозните бойни действия — в постоянна заплаха.

Приматолозите с огромна охота обясняват войнственото поведение на шимпанзетата от гледна точка на еволюционните предимства — членовете на стадо, което е достатъчно агресивно, вероятно ще разполагат с по-добри ресурси да отгледат малките си и да утвърдят генетичните си дадености, въпреки че никой не допуска, че шимпанзетата си правят подобни съзнателни тънки сметки. Нито пък са объркани, когато срещнат други групи шимпанзета, нападащи съседите си във времена, които не биха могли да се определят като

особено оскъдни. Независимо дали това поведение е просто дълбоко вкоренен културен модел или генетично обоснован, то той със сигурност не е нещо, което шимпанзетата биха могли да пускат или спират като кранче на чешма.

Противно на тях, антрополозите традиционалисти демонстрират крайна неохота да допуснат предположението, че праисторическите човешки групи са се ръководели от дълбоко вко

ренен културен модел за обявяване на войни на своите съседи — войни, облагодетелствали групите, които са били добри в бойните действия и са имали по-добри перспективи за оцеляване в трудни времена и за увековечаване на гените. Запленени от идеализирания образ на „благородния дивак“, те настояват, че хората, които са имали възможността да изучават пряко, макар и да са водели нещо, наподобяващо война, са го възприемали по-скоро като ритуална дейност — отчасти изкуство, отчасти здравословно упражнение сред природата за безработните ловци, — която няма нищо общо с постигане на някакви икономически или политически цели. „Мисълта за завоевания не е хрумвала на никого в праисторическа Северна Америка и точно това позволява на индианските племена да постигнат нещо нечувано, да отделят войната от държавата — пише антроположката Рут Бенедикт. — Всеки мъж, който е можел да привлече последователи, е ръководел военна единица, когато и където е било възможно, а при някои племена подобен човек е имал пълен контрол над останалите в продължение на цялата експедиция. Но това е имало давност само до завръщането на въпросната бойна група. Държавата... не е имала никакъв особен интерес в подобни авантюри, които са представлявали единствено изключително желана демонстрация на груб индивидуализъм.“^[19]

Институцията „държава“ всъщност въобще не е съществувала при повечето индиански племена, но някои антрополози подчертават факта на разделението между нея и войната само за да подкрепят тезата си, че независимо с какво са се занимавали индианците в Америка, то в никакъв случай не е било от характера, който днес бихме могли да определим като война. Същата теза защитават и други двама ранни антрополози — Ърнест Уолъс и Е. Адамсън Хьобел. Те изтъкват, че най-върховната чест, на която би могъл да се радва един

воин от индианските племена в Големите равнини, е била не да убие врага си, а да си „преброи победите“ — което ще рече, да се приближи до врага без оръжие и да го докосне с пръчка или с ръка. С други думи, според тях целта на междуплеменните бойни действия е била да се даде възможност на воините да демонстрират своята храброст. В тази връзка, най-прочутият и уважаван воин от племето на команчите е бил човек, който се е сдобил с одеяло, изработено от племето юта — неговите основни племенни врагове, сред които се е разхождал невъоръжен.

След залез той метна одеялото на главата си и тръгна на разходка из лагера на юта. От една колиба до ушите му достигна звук от ръкопашен бой. Защитен от своето прикритие, той влезе през вратата и се присъедини към зрителите. Никой не му обърна никакво внимание. Бавно и небрежно той тръгна сред тях, като докосваше един след друг членовете на племето юта, намиращи се в колибата. Когато докосна всички, той се измъкна спокойно навън и се присъедини към приятеля си. Беше преброил победите си над двадесет вражески воители едновременно. Велик ден беше наистина.^[20]

Разбира се, че ще е така. Културите, в които доминират военните ценности, съвсем естествено включват разнообразни обичаи и институции, които се харесват на воинския манталитет — от преброяване на победите до ръкопашен бой или дуел, въпреки че подобни дейности не биха могли да се нарекат строго функционални във връзка с военните победи. Всичко това обаче в никакъв случай не означава, че войните, които тези култури обявяват, са просто безсмислени ритуали. Битките, в които се впускат, са били може би лошо организирани и крайно нерешителни по стандартите на дисциплинираните култури, а воините в тях може би са били по-склонни (или по-свободни) да побягнат, когато преценят, че за момента нещата се очертават зле и е за предпочитане битката да се отложи за някой друг ден. Ала истината е, че хората умирали, при това с десетки и стотици, а накрая се решавали истински неща — някои групи или племена се разширявали и просперирали, а други се смалвявали и постепенно изчезвали.

Фактът, че групите и племената, участвали в някакъв военен конфликт, обикновено обясняват войните си, като броят

обидите, откраднатите жени или разказват за вековечни родови вражди, в никакъв случай не означава, че войните не се дължат на по-сериозни и по-основателни причини. Първата световна война е била причинена от факта, че Гаврило Принцип е убил ерцхерцога Франц Фердинанд, но всички знаем, че съществува и друго причинно ниво. И винаги има такова.

Типовете войни, които са водили нашите древни предци и подалечните ни в еволюционно отношение братовчеди, изглеждат почти детински за съвременния ни начин на мислене. Те или не са разбирали за какво всъщност се водят войните им (колко глупаво от тяхна страна), или наистина са се биели просто заради откраднатата жена и/или някаква обида, от която е пострадала честта на групата — така, както открай време са твърдели (още по-глупаво от тяхна страна!). Нито пък битките им могат да се определят като добре изпипани — преминавали са от официални бойни действия, в които всеки внимавал да не се озове в прекалено голяма близост до врага, през нападения, в които група ловци причакват из засада и убиват един-единствен противник, до инцидентни прикрити атаки, често над спящи хора, които завършвали с поголовна сеч. Стратегията е била почти нулева, дисциплината — също, а и храбростта им не е била на нивото на цивилизования войник. За поколенията военни историци, възпитани в доктрината на Клаузевиц, това не би могло да бъде „истинска“ война.

От друга страна статистиката е буквално ужасяваща: 24% от мъжете от племето яномамо и 7% от жените са убити на война, а ако съберем цифрите от двата пола, се получава страховитата цифра от 15% смъртност за всяко поколение. От австралийския народ мурнгин 25% от мъжете са убити по време на бойни действия. В битките на планинците от Нова Гвинея 25% от мъжете и 5% от жените са загинали, а всяко столетие е ставало свидетел на унищожението на една трета от всички съществуващи независими групи. (Без да броим 30% смъртност сред мъжките шимпанзета, причинена от военни конфликти.) Дори всичко това да не е „истинска“ война, то със сигурност е изключително неприятен тип война.

Освен това различията между нас и нашите предци са далеч по-малки, отколкото изглеждат на пръв поглед. Примитивните хора може и да не са били наясно за причините, стоящи в основата на техните войни, ала забележителните различия в мненията сред съвременните

американци относно мотивите на правителството им за инвазията в Ирак през 2003 година навеждат на извода, че този проблем не е характерен единствено за древните ни предци. Да отстояваш позицията си, когато си под обстрел и всеки момент ще те убият, е със сигурност модерно поведение, но не задължително особено умно. А по отношение броя на жертвите, праисторическите воители определено слагат в малкия си джоб войниците на цивилизацията — само шепа модерни общества биха могли да се „похвалят“ с 15% смъртност в резултат от бойни действия за едно поколение, та какво остава за всяко следващо.

За страна с размерите на Съединените щати тези 15% за поколение биха означавали по един милион загинали от една война на година, всяка година, завинаги. А що се отнася до самите Съединени щати, те никога не са губили един милион войници в цялата история на своята независимост, съставляваща малко повече от две столетия. Дори и страните, които са изпитали на гърба си ужаса на тежките бомбардировки и масираните наземни бойни действия на собствената си територия през последните войни, рядко се доближават до подобно ниво на загубите (макар че повечето от държавите от централна и източна Европа, от Германия до Русия, го достигат в по-голяма или по-малка степен по време на Втората световна война). И нито едно модерно общество не е преживявало подобно ниво на насилствена смърт за по-продължителен времеви период. Животът на нашите праисторически предци е бил изцяло обгърнат от булото на войната — безконечна и наистина не особено качествена, но загубите са били напълно истински, а що се отнася до страха — той е бил техен неизменен спътник.

От край време ни обучават да вярваме, че възходът на цивилизацията е довел до засилване интензитета на военните действия (гадният модерен човек срещу благородния дивак). Но доказателствата сочат обратното — възходът на масовото общество рязко снижава процента на загуби от войни. Цивилизованите общества се бият с армии, които включват далеч по-малка част от зрялата мъжка популация, отколкото в някогашните воински групи на първобитните ни предци. И за по-голямата част от историята на тази цивилизация въпросните армии са участвали средно в не повече от една-две битки годишно. В деня на битката загубите действително са били големи, но

все пак значително по-малки от онези, които са търпели в крайна сметка първобитните хора. Всъщност, не са много на брой поколенията от човешки същества от възхода на цивилизацията насам, при които преките загуби от смъртност на бойното поле са надвишавали 2–3%. (Главните изключения преди ХХ век са свързани с ритмичните номадски нашествия на Стария континент.)

Съществува още едно, не толкова натрапващо се на пръв поглед, почти механично обяснение за резкия спад на смъртността от войните. Миниатюрните общества на ловците събирачи, състоящи се от не повече от тридесет-четиридесет човека — а в случая със земеделците не повече от няколкостотин, — не са разполагали с абсолютно никакво понятие за стратегия. Всички са живеели на фронтовата линия, така да се каже. От друга страна, във вече установеното земеделско общество, състоящо се от милиони хора, не повече от 5% от цялото население живее на един ден път пеша от границите с потенциално враждебно настроени съседи. Подобни общества просто не могат да се изправят едно срещу друго в цялата си числова мощ — поне в началото на войната те се бият само в покрайнините на своите територии, при това с армии. Единствените съвременни конфликти, в които се отчитат относително големи загуби, при това без кой знае какви мощни оръжия, са в държави, където съперническите си национални групи са преплетени по такъв начин, че всеки се намира в максимална близост до потенциалния враг — например гражданската война в Югославия по време на Втората световна война (по време на която загиват цели два милиона души, въпреки че на югославска земя не се води нито една голяма битка), или геноцида в Руанда през 1994 година (в който само за няколко месеца 10% от населението загива от ръката на своите съседи). През по-голямата част от историята на цивилизацията обаче по-големите държави с по-хомогенно население и култура са били в относителна безопасност.

Но само доскоро. През последното столетие станахме свидетели как големите индустриални държави развиват способността си да мобилизират всичките си ресурси и да хвърлят милионни армии на фронтовете, а след това и да разработват технологиите, помагащи им да доведат войната до дълбокия тил на врага от небето. И ето че напредналите общества внезапно се връщат на позицията на

първобитните ни предшественици, тъй като всички слоеве от населението са еднакво изложени на опасността от моментална и ужасяваща смърт по време на война. Оказва се, че след десет хиляди години ние отново сме затворили кръга, и отново всеки е пред погледа на човека отсреща, непрекъснато. Дори и най-големите държави вече живеят под заплахата от пълно унищожение. Вярно, че годишният риск е минимален, но общо погледнато той е и сериозен, и крайно тревожен.

В такъв случай сме обречени, така ли? Не е задължително. През хилядите години, прекарани в цивилизованите общества, ние сме научили доста и сме се променили, така че не се намираме в капана на малтусианската дилема на първобитните ловци — за да оцелеем, не ни се налага да се бием. Войната действително има дълбоки корени в нашето човешко минало, но това в никакъв случай не ни обрича на постоянни войни, точно както и вековните традиции на детеубийството не ни обричат и в бъдеще да си убиваме децата. Прекалено обемна част от нашия менталитет и прекалено голям брой от нашите институции се градят на презумпцията, че войната е константа, за да ни е лесно да се откъснем от стария модел. Ала личният интерес, а вероятно дори и съпричастието ни оттласкват далече от войната, по посока на по-близко сътрудничество. Малките племена от планините на Нова Гвинея са продължили да водят своите жестоки малки войни дори и в началото на 40-те, въпреки че около тях е бушувала много по-голяма война. Ето какво пи

ше Питър Рихтер, специалист по културна еволюция от Калифорнийския университет: „Но когато след края на Втората световна война австралийските полицейски патрули отишли при хората от Нова Гвинея и им казали, че вече нямат право да се бият, те възприели тази новина като чудесна. Голяма била радостта им, че вече имат извинение да не го правят“.^[21]

[1] M.J. Meggitt, *Desert People*, Chicago: University of Chicago Press, 1960, 245. ↑

[2] J. Morgan, *The Life and Adventures of William Buckley: Thirty-Two Years a Wanderer Amongst the Aborigines* (Canberra: Australian National University Press, 1979 [1852]), 49–51. ↑

[3] Richard Wrangham and Dale Peterson, *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence* (Boston: Houghton Mifflin, 1996), 17. ↑

[4] Stephen A. LeBlanc and Katherine E. Register, *Constant Battles: The Myth of the Noble, Peaceful Savage* (New York: St. Martin's Press, 2003), 81–85. Много от следващите източници представляват основните стълбове на аргументация в книгите на Льоблан и Рангъм, и като такива послужиха и на моята в рамките на тази глава. ↑

[5] Morgan, *op. cit.*, 82. ↑

[6] W.L. Warner, „Murngin Warfare“, in *Oceania* 1:457-94 (1931). ↑

[7] E.S.Burch Jr., „Eskimo Warfare in Northwest Alaska“, *Anthropological Papers of the University of Alaska* 16 (2): 1–14 (1974). ↑

[8] E. Biocca, *The Yanomama: The Narrative of a White Girl Kidnapped by Amazonian Indians* (New York: Dutton, 1971), цитат по LeBlanc, 154. ↑

[9] N. A. Chagnon, *Studying the Yanomamo* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1974), 157-61; N.A. Chagnon, *Yanomamo*, 4th edition (New York: Harcourt and Brace Jovanovic College Publishers, 1994), 205. ↑

[10] LeBlanc, *op. cit.*, 94–97. ↑

[11] Quincy Wright, *A Study of War* (Chicago: University of Chicago Press, 1965), 63. ↑

[12] Wrangham, *op. cit.*, 65. Голяма част от дискусиите по-долу се базират на аргументите на Рангъм от глава 8 — В: „Цената на свободата“. ↑

[13] Разказът за убиването на лъвицата е почерпан от Wrangham, *op.cit.*, 160–61. Създателите на филма — Бевърли и Дерек Жубер, пишат и статия със заглавие „Лъвовете в мрака“, която излиза в списание „Нешънъл джиографик“ 186 (1994), 35–53. Подобна смърт е изключително рядка при сблъсъците между отделните прайдове, които обикновено се заплашват с яростен рев и други предупредителни сигнали, след което се оттеглят. Вероятно убийството на старата Маоми се дължи по-скоро на нейната изолация. ↑

[14] Charles Darwin, *The Descent of Man: and Selection in Relation to Sex* (Първоначално публикувана в Лондон от Джон Мъри през 1871 година; последно издание в Лондон: Gibson Square Books, 2003), 132. ↑

[15] LeBlanc, *op. cit.*, 45–49, 113. ↑

[16] Robert L. O'Connell, *Ride of the Second Horseman: The Growth and Death of War* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 28-29; *ibid.*, 49, 113, 175–76. ↑

[17] Оригиналната теория за „блицкрига“, с която се обосновава изчезването на голяма част от фауната на Северна Америка, е предложена от Пол Мартин от Университета на Аризона през 1967 година. Статиите в списание „Сайънс“ от юни 2001 година, с автор специалистът по еволюционна биология Джон Алрой от Университета на Калифорния в Санта Барбара, в които се говори за изчезването на видовете в Северна Америка, както и на един екип от австралийци, французи и американци, проучил изчезването на видовете в Австралия, слагат край на дебата — изцяло в полза на хипотезата на Мартин. Книгата на Shephard Krech „*The Ecological Indian: Myth and History*“ (New York: N.W. Norton & Co., 1999) представлява детайлизирано изследване на твърденията за по-мъдро отношение към околната среда, характерно за индианците в Северна Америка, базиращо се най-вече на изобилието от исторически данни за търговията с кожи и други търговски начинания, с които са се занимавали множество племена през XVIII-XIX век. ↑

[18] J. Woodburn, „An Introduction to Hadza Ecology“, in R.B. Lee and I. De Vore (eds.), *Man the Hunter* (Chicago: Aldine, 1968), 49–55. ↑

[19] Margaret Mead (ed.), *Ruth Benedict: An American Anthropologist at Work* (Boston: Houghton Mifflin, 1959), 374. Ироничното в случая е, че в първото издание на тази книга използвах както този, така и следващия цитат в подкрепа на позицията „Русо“. ↑

[20] Ernest Wallace and E. Adamson Hoebel, *The Comanches* (Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1952), 247. Историята е разказана на авторите през 1930-те години от Джим Под Дъба — стар индианец от племето команчи, който като млад е бил приятелят, чакащ извън лагера на Юта. ↑

[21] Natalie Angier, „Is War Our Biological Destiny?“ *New York Times*, Nov 11, 2003. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

РАЖДАНЕТО НА БИТКАТА

Човече, ако предположим, че ти и аз избегнем тази битка и сме надарени да живеем вечно — завинаги, безсмъртни, то нито аз самият ще съм принуден да се бия на предните линии, нито ще те принуждавам да се биеш там, където мъжете се сдобиват със слава. Ала сега, като виждам, че духовете на смъртта се тълпят съвсем близо до нас, с хиляди, никой мъж няма право да се обърне и да им избяга. Прочее, нека тръгнем напред и да спечелим слава за себе си, или пък да я отстъпим на другите.

Сарпедон Ликийски,
ок. 1200 г. пр.н.е.^[1]

Хайде, елате ми, копелета! Да не би да искате да живеете вечно?!

Артилерийски
сержант Дан Дейли,
Морска пехота на САЩ,
Бело Уд, 06.06.1918 г.

Илюзията, че цивилизованата война е по-кошмарна от „примитивната“, може и да е статистически погрешна, но е също така изключително мощна и убедителна, защото сърцевината на войната в цивилизованите общества е битката — могъщо събитие, което поразява както сетивата, така и емоциите. Не може да бъде доказано, но все пак по пътя на логиката би могло да се предположи, че първият

път, когато пет хиляди човешки същества от мъжки пол са се събрали заедно на едно място, те са принадлежали към армии, изправени една срещу друга за бой. В същия ред на мисли спокойно можем да се обзаложим, че първата широкомащабна касапница на хора в човешката история е станала малко след това.

Това вероятно се е случило преди пет-шест хиляди години. И макар че от съвременна гледна точка армията от онова време би ни се сторила просто недисциплинирана сбирщина, то по ранните стандарти на човешкото поведение тя е била истинско чудо на дисциплината и координацията. Нейните войници са носели оръжия, не по-различни от онези, които първите ловци и воители са използвали срещу животните и един срещу друг в продължение на хиляди години преди това — копия, ножове, брадви, лъкове и стрели, — но те най-малкото са стояли един до друг и са се биели, или поне в продължение на няколко минути. За света подобно явление е било невиждано — множество мъже, подчиняващи се на един-единствен командир и избиващи своите врагове, за да постигнат неговите цели.

Всъщност това е била най-грандиозната и страховита концентрация на сила, която светът някога е виждал и нищо друго, освен друга такава армия, не би могло да ѝ устои.

До момента, когато битките придобиват пълнокръвната си класическа форма, приблизително преди три-четири хиляди години, те са представлявали необичайна комбинация между механично избиване и масова психоза, далеч превъзхождащи колебливите бойни стълкновения на първобитните войни. Войниците са били тикани напред от редиците зад тях и насочвани към вражеските линии право пред тях. И въпреки че накрая всичко е завършвало със срещи очи в очи, по двойки, при които мъжете са се стремили да се намушкат един друг с копията си, то в тази размяна на бойни послания не е имало абсолютно нищо лично. „Щитовете им се преплитали, те се бутали, биели, убивали и умирали. Няколко е викове, по-скоро само звукът, който може да бъде произведен единствено от яростния сблъсък на въоръжени мъже.“

Резултатът от подобен безмилостен бой в изключително ограничено пространство е избиване в безпрецедентни мащаби. Само за половин час са умирали стотици и хиляди мъже, при това на площ, не по-голяма от две футболни игрища.

След края на битката земята, върху която се беше провела, бе цялата покрита в кръв. Приятел и враг лежаха мъртви един до друг, навсякъде се търкаляха счупени щитове, разцепени на две копия и мечове, извадени от ножниците си — някои от тях на тревата, други, стърчащи от трупове, а трети — все още в ръцете на своите собственици. Вече притъмняваше, затова те изтеглиха трупове на враговете зад своите позиции, хапнаха и се оттеглиха за сън.^[2]

И тук се налага въпросът, който рядко задаваме, защото нашата история изобилства от подобни сцени: „Как е възможно хората да постъпват така?“ В крайна сметка, в първобитните култури подобно нещо е било напълно невъзможно. Да бъдеш воин и да вземаш участие във внимателно ограничена битка с малък, но все пак вдъхновяващ елемент на риск, е едно нещо. А механичното и безлично избиване в цивилизованото бойно дело — съвсем друго. В подобни случаи традиционният воин просто ще послуша разума си и автоматично ще се изпари. При все това в продължение на три хиляди години, та чак до наши дни, мъжете продължават да стоят в центъра на подобни кошмарни сцени, макар да са напълно наясно, че само след няколко минути и те могат да са мъртви. Изобретяването на армиите е изисквало нещо много повече от измислянето на начини за обучение на голям брой хора така, че да действат заедно, макар че и това е било част от задължителната формула. Една формация от добре обучени мъже има съвсем различна психология — контролирана форма на психологията на тълпата — подчиняваща психиката и страховете на отделните индивиди, които я съставяват.

Докато на отделния войник, вземащ за първи път участие в конкретна битка, е станало ясно, че бойното поле не е място за човек, който е с всичкия си, то вече е било прекалено късно — във всички армии наказанието за напускането на бойното поле е смърт, при това от ръцете на своите. Ала дори и опитните войници, които отлично знаят какво да очакват, се подчиняват на императивите на битката отново и отново, повече или по-малко напълно съзнателно, защото противното би означавало да си навлекат срам и позор в очите на хората, чието уважение стои в основата на собственото им самоуважение — техните събрата по оръжие. Мъжете по-скоро биха

убивали и умирали, отколкото да изгубят честта си. Но тази чест, която толкова много бранят — образът, който се стараят да съхранят за себе си, не е нищо повече от образа на племенния воин от далечното минало, който обаче се е биел за лична слава и е имал доста добри шансове да оцелее след поредния бой.

Тук става въпрос за сложни психологически състояния. Нито един мъж, участващ в битка, не би могъл да се нарече напълно нормален. Мисловната нагласа на войника на бойното поле е леко объркана, и тази епидемична лудост засяга всички, които са там. А онези, които не са се заразили с нея, умират доста бързо.

Уилям Манчестър, ветеран от Втората световна война

Агресията е със сигурност част от нашето генетично наследство, което е напълно нормално с оглед на нуждите на първобитния човек, ала същата тази човешка квота агресия не би стигнала дори да го накара да убие свои познати, а какво остава да обяви война на непознати от чужди страни. Сред нас живеят милиони хора, които са избивали свои побратими, други човешки същества, с безмилостна ефикасност — с картечници, огнехвъргачки, бомби, които са хвърляли високо над главите им — при все това ние не се страхуваме от такива хора. Преобладаващата част от онези, които вече са убивали, както сега, така и през последните пет хиляди години, са го правели като войници на бойното поле. И всички ние си даваме сметка, че на практика тези убийства нямат нищо общо с вида лична агресия, която би поставила под заплаха нас, като техни съграждани.

И така, как тези хора са били убедени да се подчинят, повече или по-малко по своя воля, на институция, която ще ги кара да убиват и вероятно — да умрат? Патриотизмът, религията, убеждението, че защитаваш своя дом и отечество, са все могъщи причини за един мъж да се бие, но да не забравяме, че и наемните войски, които не се ръководят от нито един от горните мотиви, пак излизат и се бият до смърт. Най-важният фактор, който ръководи мъжете и ги кара да вземат участие в битките на цивилизованите държави, е, че всички армии по света открай време играят по тънката струна на древната и дълбоко вкоренена в гените на всеки мъж воинска етика, която е културно наследство на всички човешки индивиди от мъжки пол.

Не че войниците хранят някакви илюзии относно вероятността да загинат на бойното поле или за кошмарните последици от техните

оръжия върху живата плът — напротив, те си дават прекалено ясна сметка за всичко това. Дори и в най-ранните запазени хроники на битките откриваме пасажи, които с почти анатомична прецизност описват начина, по който смъртта връхлита войника: „Идеомен прободя Еримас в устата с безмилостното си копие, така че бронзовото острие си проби автоматично път точно към мозъка само с един удар, и белите костици се разхвърчаха, и зъбите излетяха, и двете очи се изпълниха с кръв. Той изригна фонтан от кръв през носа и устата си, и тъмният облак на смъртта легна върху него“.^[3]

Войниците знаят всичко за насилствената смърт във всичките ѝ форми и, макар че си имат своите предпочитания относно проявленията ѝ, все пак приемат вероятността, че тя може да ги достигне. Например, сред войниците в окопите на Първата световна война се е ширело едно ирационално, но иначе напълно разбираемо предпочитание към смърт от куршум, а не от артилерийски огън, защото близката експлозия на снаряд обикновено разкъсва човешкото тяло на неразпознаваеми парчета. Ала в замяна те искат увереността (или илюзията), че смъртта им няма да отиде напразно, да остане незабелязана или да бъде безсмислена. Въпреки това смъртта на повечето войници в цивилизованите войни е точно такава. Племето няма да скърби за смъртта на падналия воин или да възпява неговата храброст, а целите на войната нямат почти нищо общо с неговата личност, дори и в крайно неправдоподобния случай точно неговата смърт да се отрази на изхода ѝ. И за да се направи мрачната реалност на войната по-приемлива за полковете войници на цивилизацията, се е наложила една световна конспирация. Тази конспирация изисква да се преструваме, че те все още обитават един морален и психологически пейзаж с по-човешки измерения — картината на първобитния воин от миналото.

Още от времето на първите исторически хроники езикът, който цивилизованите армии упорито използват за описване на техните кръвопролитни битки, се гради върху лексиката на примитивния воин. Войниците са герои, които извършват храбри дела, а не номер петдесет и четири от втора редица на пета кохорта. Битките се решават от такива качества като смелост и настървение, а не от броя на войниците, участващи в тях, нито пък от по-добрите оръжия или просто късмета. Всеки човек има значение. И, разбира се, жертвите на

тази измама активно сътрудничат на измамниците, ако ще и да са ветерани, които са участвали в много битки. Защото, ако ги поставят под въпрос, ще подкопаят стойността на собствената си храброст и професионализъм. Много е важно да си дадем сметка обаче, че тук има една тънка хитрина — със сигурност е паднало голямо месене, мачкане и манипулиране на ценностите на старите воители, докато бъдат преоформени така, че да паснат на далеч по-суровите изисквания и дисциплини, които стават участници в съвременния бой. Вероятно точно това би обяснило и хилядите години, които са били необходими за възхода на първите организирани земеделски общества, докато битката се превърне в брутално ефикасното явление на класическите времена.

* * *

Веднага щом хората чуха призива на тръбите, гласовете им се издигнаха в мощен вик и стената на Йерихон се срути. И войниците се втурнаха право напред в града, и го превзеха. После се посветиха на унищожение чрез острието на мечовете си на всичко в града — мъже и жени, млади и стари, биволи, овце и магарета.^[4]

Безмилостното изтребление на цялото население, та чак до бебетата и животните, на което израилтяните подлагат град Йерихон, е било вероятно акт на целенасочено сплашване, предназначено да облекчи завоюването на „Обетованата земя“, като ужаси останалата част от коренните жители и ги накара или да се подчинят, или да побягнат. Политиката на Исая е крайна дори и за XII век пр. н. е., когато обсадите и кланетата са нещо обичайно. Но за народите, чието наследство се е състояло единствено от дребни военни стълкновения, е било необходимо много време, докато създадат армии, способни да превземат укрепен град и да изколят десет-двадесет хиляди души само за един ден. Ако броим като начало организираното земеделско общество, вероятно им е отнело пет хиляди години. Но още раждането е съдържало и предвестника на предстоящото. Иронията в случая е, че мястото е абсолютно същото — Йерихон.

Археолозите били потресени, когато през 50-те години открили, че Йерихон е първият укрепен град в историята на човечеството — още преди повече от десет хиляди години, около 8500–8000 г. пр.н.е. До този момент никой не е допускал, че организираната война има толкова голяма давност. Но ето го и него — перфектно укрепен град, датиращ от самото начало на улегналия земеделски живот в Близкия изток. Градските стени са били високи близо четири метра, дебели близо два метра, пред тях е имало отбранителен ров с дълбочина три метра и широчина в дъното девет метра. Този ров е обграждал площ от десет акра земя. Населението, което е живеело зад тези стени, се изчислява на две хиляди до три хиляди и петстотин души. Като включим и близо осемметровата кула зад стените, която вероятно е служела като последно убежище, общата тежест на това укрепително съоръжение е била около тринадесет хиляди тона варовик, всеки камък от който е пренасян на ръка. Повече от очевидно е, че още преди десет хиляди години хората на

Йерихон са разполагали с нещо, което останалите също много искали да притежават.

Стените на Йерихон се появяват в края на приблизително двехилядогодишен период, през който местните първобитни ловци от Плодородния полумесец, макар и продължаващи да гонят дивеч, са започнали да посвещават все по-голяма част от своето време на култивирането и отглеждането на диви растения. Технологичните им достижения включвали мелничарски камъни, хавани с чукало, както и малки подострени парчета камъни, които използвали за остриета на сърпове си. Техните относително постоянни селища, които включвали и ями за съхранение на зърното, са били достатъчно забележителни, за да оставят следи в археологическите хроники — средните им размери били три пъти по-големи от тези на предишните култури от региона, което предполага бързо нарастване броя на населението. Град Йерихон е бил много по-голям от всички останали поселища, вероятно заради изключително плодородния регион, в който се е намирал. Въпреки че е разположен на деветдесет метра под морското равнище, в безплодната долина на река Йордан, той се намира в точка, където изключително обилен водоизточник излива водите си над ветрилообразна серия от естествени тераси, така че земята разполага с изключително голям плодороден потенциал, и

вероятно хранителните резерви на града са били огромни дори и по съвременните стандарти. Някои учени допускат, че градът е забогатял също така и от търговия с асфалт, сяра и сол от близкото Мъртво море, ала в свят без пари и изключително ограничена мобилност, голямото количество стоки надали са били сред приоритетите на хората.^[5]

Идеалните климатични условия, които са дали импулс за тази авантюра на предците ни в Плодородния полумесец и света на земеделието, за съжаление не са продължили дълго. Към края на натуфейския период, около 8500 г. пр.н.е., рязкото засушаване води до значително съкращаване на броя и размерите на поселищата в региона. Вероятно точно тази криза в хранителните запаси е накарала оцелелите натуфейци да преминат от жътва на дивото зърно към целенасоченото му засяване

— началото на същинското земеделие. Може би също така е станала причина и за зачестяващите опити на гладните племена да се доберат до контрола над водоизточника на град Йерихон

— едно от малкото останали плодородни места наред общата пустош. И точно това обяснява издигането на стените.

Засега нямаме никаква представа дали тези десет хиляди годишни стени някога са били атакувани, но ако е било така, те със сигурност са си свършили работата. Когато гражданите на Йерихон са градили своите укрепления, по света все още не е имало истински армии и е крайно неправдоподобно някой въобще да е мислел с езика на постоянните отбранителни съоръжения, но веднъж появила се нуждата, дошло и решението. Човешките същества рядко надвишават сто и осемдесет сантиметра на височина и обикновено не са в състояние да скочат по-високо от метър, така че четириметрова стена със сигурност би осуетила всякакви намерения за нападение без помощта на стълби. А ровът усложнява подобна задача още повече. Но и в случай, че стените бъдат превзети, пак остава убежището — кулата, в която важните хора биха могли да се скрият — с надеждата, че търпението на нападателите постепенно ще се изчерпи.

Стените на Йерихон са превъзходен пример от древността за огромната роля, която физическото състояние и здравият разум играят във военните дела, както и за това колко ограничени са опциите на войната. За съжаление не съществуват десет възможни начина за

укрепление на даден град — основният модел, използван от Йерихон, остава неизбежен стандарт чак до преди по-малко от хиляда години.

Първите стени около Йерихон обаче са били просто случаен проблясък на мисълта — местен отговор на една временна криза. Те са ярка демонстрация на факта, че всяка една човешка общност може да си изработи правилата на организираното военно дело без никакви предварителни познания по него. Но кризата преминава и през следващите три хиляди години няма никакви данни за градски стени около градовете в Плодородния полумесец. Истинската война си проправя път сред човечеството доста бавно. Междувременно се налагат два по-важни въпроса: „Защо началото на земеделието се полага преди около десет хиляди години и защо цивилизованото военно дело за първи път се сдобива с класическите си характеристики точно в Близкия изток, а не например в Северен Китай, долината на Мексико или Западна Европа?“

Защо преходът към производство на храна в Плодородния полумесец е започнал около 8500 г. пр.н.е., а не например около 18500 или 28500 г. пр.н.е. ? При последните две дати ловуването и събирането на храна е било все още далеч по-лесно, отколкото незначителното производство, защото земята е изобилствала от диви бозайници, но не и от диви зърнени храни. Хората все още не са били изобретили оръдията на труда, необходими за събирането, обработването и съхранението на зърнени храни. А гъстотата на човешката популация все още не е била достатъчна, за да се търсят и други начини за извличане на повече калории от един акър земя.^[6]

Последните две десетилетия придадоха далеч по-голяма проникновеност и усложненост на обясненията по отношение на това защо и как са възникнали цивилизациите. Вече никой не твърди, че ловците са изгаряли от нетърпение да се устроят на едно място и да се превърнат във фермери, или дори, че на някакъв етап те съзнателно са започнали да облагородяват дивите растения — или поне не повече, отколкото самите растения са ги опитомявали. Скритият расизъм в традиционния евро-центричен подход към историята получи своето справедливо отрицание, но въпреки всичко всяко едно сериозно историческо тълкуване на човешката цивилизация, в това число

историята на войната, все още се концентрира върху действията на цивилизациите от Близкия изток и техните средиземноморски, европейски и западни наследници. На тази планета съществува само една-единствена, доминантна военна традиция. И тя е преимуществено западна по отношение на своята технология, исторически корени и културен стил. А за да бъде така, причините са съвсем рационални и напълно лишени от расизъм.

Ако някой галактически издател на пътеводители изпрати свой представител на Земята, за да я опише, едно от първите неща, които той, тя или то ще забележат, е фактът, че приблизително две трети от човешката раса — доминантният сухоземен вид, изповядват религии, които са възникнали в Близкия изток. Мойсей, Исус и Мохамед са родени само на ден път един от друг. Някогашният Плодороден полумесец вече представлява измъчен, опустошен регион, който недвусмислено показва какво са в състояние да сторят десет хиляди години на фер-мерство и отглеждане на кози дори и на най-богатата на зеленина околна среда. Въпреки всичко този регион е от централно значение за всеки, който се интересува защо нещата са така, както са. Вероятно най-подходящото начало би било забележително убедителното обяснение на Джаред Даймънд за това защо селското стопанство, номадският начин на живот и самата цивилизация са възникнали точно в Близкия изток.

Джаред Даймънд е професор по физиология в Медицинския факултет на Калифорнийския университет. Неговата изключително въздействаща книга „Оръдия, микроби и стомана“ е отчасти опит за отговор и на този въпрос. Той започва с твърдението, че нито един ловец, който е с всичкия си, не би разменил доброволно своята свобода, равенство и изобилия от животински протеини за силно ограниченото, нездравословно съществуване на селянина земеделец от началото на цивилизацията. Но след десет хиляди години броят на човешкото население нараства дотолкова, че излиза далеч извън пределите дори и на иначе богатите на ресурси местности на ловците. Оказва се, че точно в един конкретен регион съществува приемлива алтернатива. Регионът е Плодородният полумесец, а алтернативата е земеделието.

Даймънд изтъква, че ако хората започнат да мислят по посока облагородяване на растителните видове, то налице са около двеста

хиляди такива, но по-голямата част от тях са неподходящи, защото влагат голяма част от енергията си в неядивна дървесна кора или влакнести стъбла. Най-обещаващите растения за облагородяване са едногодишните — тези, които всяка година умират през сухия сезон, затова влагат голяма част от енергията си в създаване на семена, които ще оцелеят до следващия влажен сезон, през следващата година. Защото именно семената са тези, които са ядивни. Едногодишните растения в средиземноморския регион са в истинско изобилие, тъй като меката, влажна зима се следва от горещо и сухо лято. А от петте региона по света със средиземноморски климат, югозападна Евразия (също така позната като Плодородния полумесец) е най-обширна и най-разнообразна.

Невероятното разнообразие на релеф, на което се радва Плодородният полумесец — вариращ от долини под морското равнище до високи планини, предоставя изобилие от микроклиматични условия, при които избухват различни растения, или където едни и същи растения съзряват по различно време на годината. По площ този регион е равен на всички останали четири региона със средиземноморски климат, взети заедно: югозападна Австралия, югозападна Южна Африка, централно Чили и Южна Калифорния. Освен това той се радва на по-големи климатични вариации от сезон на сезон и от година на година, отколкото всяка една от останалите подобни зони, което още повече допринася за разнообразието на растителни видове. В резултат на това, както доказват и проучванията на географа Марк Блумлър за дистрибуцията на дивата трева, в региона на Плодородния полумесец са открити тридесет и два от общо петдесет и шестте вида с най-големи семена (десет пъти по-тежки от средното тревно семе). В Източна Азия са открити само шест от тези вида, в Северна Америка — само четири, а в Южна Америка — само два.^[7] Следователно, ако човек иска да намери цивилизация, базираща се преди всичко на консумация на култивирано зърно, то тогава най-подходящото място за търговане е Близкият изток.

Не че някой е имал подобни намерения. Случилото се всъщност е далеч по-несъзнателно. Ловците събирачи постепенно се научават да излизат на полето, когато видят срещу себе си ечемик и жито с особено голямо зърно, вече узряло и готово да падне. Селективно жънейки само най-големите зърна и неволно разпръсквайки част от тях по

земята, те случайно подпомагат тяхното повторно засаждане и свършват по-добра работа, отколкото вятърът. И ето че в най-добрите Дарвинови традиции въпросните растителни видове реагират автоматично на тази нова възможност, като започват да произвеждат още по-големи семена, за да привлекат нови такива посредници.

Обикновено казваме, че хората са тези, които облагородяват растенията, но истината е, че растенията също облагородяват хората, защото заради тях ловците започват да прекарват повече време на едно и също място, да жънат нови зърнени култури, да засаждат част от тях за следващата година и да живеят чрез складирания остатък. Защо да се местят, когато очевидно не им се налага? Те продължили, разбира се, да ловуват, но с течение на времето местният дивеч оредявал все повече и повече, а междувремево собствената им популация нараствала все повече и повече, благодарение на редовните запаси от растителна храна. И така, съвсем неочаквано, настъпил и моментът, когато се оказали свързани с растенията така, че от тях зависело оцеляването им — и били облагородени. А това им се отразило добре като индивиди. Започнали да работят по много повече часове на ден, отколкото ловците, поради относително еднообразния им хранителен режим здравето и общия им външен вид се влошили, и затова започнали да умират по-млади. Но пък ръстът на раждаемостта рязко скочил, защото същото това парче земя при интензивна култивация можело да изхранва десет пъти повече селяни, отколкото ловци. Накрая селяните винаги побеждават, просто защото са повече.

Но не само големите семена на растенията са подмамили хората в Плодородния полумесец, в така наречения от историка Робърт О'Конъл „растителен капан“. Житото и ечемикът са се превърнали във въглехидратна база за новия цивилизован хранителен режим, но житото освен това съдържа от 8 до 14% протеини. Лесно податливите на облагородяване варива, като например лещата, грахът и бамята, които съдържат от 20 до 25% протеини, са били също достъпни за първите земеделци от Близкия изток, а ленът — за тъкан и масло. Никой не би си позволил да изостави свободния и безметежен живот на ловците, само заради едно-две от тези растения, ала в Плодородния полумесец имало цял куп лесно податливи на облагородяване растителни видове, за да изкушат хората и да ги подмамат към нов начин на живот. И по причини, които засега остават относително

неизяснени, същото важи и за големите животни, които се поддавали на опитомяване.

От петте най-важни домашни животни на света, в Близкия изток са живеели дивите предшественици на четири — овцата, козата, свинята и говедото. Те са опитомени доста рано в човешката история — първите три до 8000 г. пр.н.е., а говедото — до 6000 г. пр.н.е. Независимо от този регион, свинята е опитомена и в Китай, а генетичните проучвания сочат, че индийското говедо е опитомено от негов див братовчед, по-различен от блискоизточния зубър. Конят е опитомен едва през 4000 г. пр.н.е. в земите, където е разположена днешна Украйна, но никъде другаде, освен в Плодородния полумесец, не са разполагали с толкова голям брой опитомени животни едновременно. Всъщност, никъде другаде по Земята, с изключение на Евразия и Северна Африка, тази Основна петорка не се среща заедно. В Северна Америка е имало овни с големи рога, но за разлика от евразийските им братовчеди, те въобще не се поддавали на опитомяване поради социалните си навици. В Африка пък е имало зебри, но техният изключително лош нрав подсказвал, че те никога не биха могли да бъдат опитомени така, както конете. Дори и ако вземем предвид относително слабо опитомените животински видове, като например якове, камили и елени, тринадесет от четирнадесетте големи бозайника, опитомени в древността, произлизат от предци, населявали единствено Евразия.^[8]

Много е трудно да се изчислят изключителните предимства, на които се е радвала Евразия по отношение на ключовия въпрос по опитомяване на бозайниците. Масовото изчезване на едрия дивеч, което става малко след нахлуването на първобитните племена в двете Америки и Австралия, би могло отчасти да обясни оскъдността на подходящи кандидати за опитомяване по тези континенти, но едновременно с това не е ясно защо нито един от представителите на богатата африканска фауна на юг от пояса на мухата цеце също не се е поддал на опитомяване. Накрая се налага изводът, че Африка, Австралия и двете Америки са били далеч по-бедни от Евразия както по отношение на растителните, така и на животинските видове, които биха се поддали на бързо и лесно облагородяване и опитомяване. Оттук се обяснява и по-бавната скорост на възникване и развитие на цивилизациите по тези континенти. И за да наклоним везните още

малко в полза на Евразия, останалите континенти са ориентирани в посока север — юг, което означава, че те съдържат множество различни климатични пояси, радикално различни един от друг, които играят ролята на бариери за бързото навлизане на опитомени животни и облагородени растения в живота на хората. За разлика от тях, Евразия е ориентирана по посока изток — запад, което позволява на наскоро опитомените видове животни и растения да се разпространят бързо от единия край на този свръхконтинент, та чак до другия, без изобщо да променят географската си ширина, и следователно — без да им се налага да се сблъскват с коренно различен от обичайния си климат.^[9] Още от самото начало залозите са били в полза на Евразия, а конкретно Плодородният полумесец е поставил началото като лоно на цивилизацията, предимство, което нито той, нито неговите дъщерни култури не са загубили и до ден днешен.

Ето това е била средата, в която древният обичай на приматите и на първобитните ловци да правят засади и да извършват спорадични нападения над съседните групи постепенно прераства в цивилизованата институция на „истинската война“. Иначе не разполагаме с никакви конкретни сведения за тази трансформация. През петте хиляди години между първите стени на Йерихон и появата на първите фаланги на Шумер, целенасоченото обмисляне на стратегията, тактиката и политическите цели настъпателно превръща обичайното поведение и навици в съзнателна политика, а воинските групи заприличват все повече и повече на миниатюрни армии. За съжаление тогава писмеността все още не е била измислена, така че доказателствата клонят към нулата.

Следващото голямо ранно урбанистично селище, за което имаме сведения, изградено две хиляди години след укрепения град Йерихон и най-малко два пъти по-голямо от него, е Чатал

Хюйкж — общност, състояща се от около хиляда къщи и пет-шест хиляди души население, която е процъфтявала в южните части на днешна Турция в периода между 6250 и 5400 г. пр.н.е. Жителите му разполагали с глинени съдове, бижута и всякакви видове религиозни и култови предмети. (Точно това е периодът, в който размитият анимизъм на първобитните ловци и на ранните земеделци започва да се трансформира в различни религиозни култове, а шаманите се

превръщат в свещеници, въпреки че на този етап в постепенно избистрящия се пейзаж на свръхестественото в Плодородния полумесец доминират все още женските фигури, символи на плодovitостта, а не мъжките богове от небето.) Възможно е по същото време в региона да са съществували десетки други поселища, като Чатал Хюйюк, но той е единственото, открито от археолозите и отразява относително спокоен подход към опасността от евентуално нападение. Къщите са построени по такъв начин, че представляват простираща се по цялата обиколка на града външна стена — подобно на селата на племето яномамо, но в по-голям мащаб. Но липсват всякакви укрепителни съоръжения, които биха устояли на сериозна армия дори и за ден.

Крайната оскъдица на плодородни земи, която безспорно е станала причина за изграждане стените на Йерихон преди две хиляди години, очевидно вече не е представлявала проблем. Земеделците от Чатал Хюйюк са се радвали на изобилие от облагородени растителни видове и опитомени животни и могат да се считат за едни от първите, които са изоставили окончателно начина на живот на първобитните ловци и са се отдали изцяло на селско стопанство. Климатът е бил повече от благоприятен, а светът се е радвал на обширни пространства пусти земи, много слабо използвани от примитивните племена. Изчислено е, че границите на активното земеделие и селско стопанство са напредвали както в източна, така и в западна посока от точката си на възникване в Близкия изток с около два километра годишно, унищожавайки напълно първобитните култури, доскоро заемали тези региони. Към 4000 г. пр.н.е. земеделският начин на живот достига както Британия, така и планинските части на северен и северозападен Китай. Но в Близкия изток остава все още достатъчно много плодородна земя, така че никой не е страдал от липсата ѝ.

В Чатал Хюйюк е имало също така и множество оръжия — предимно ножове и остриета на копия от кремък, глинени гюл-лета и каменни боздугани, а някои от тях са били безспорно предназначени за убиване на хора. (Боздуганите надали са служели за лов.) Жителите на Чатал Хюйюк със сигурност са били възприемани като невероятно богати от примитивните племена в околността — те са разполагали с много повече вещи, отколкото човешките същества са имали до този момент, имали са също така и складирана храна и домашни животни.

Би било твърде изненадващо, ако не им се е налагало често да се разправят с крадци и дори организирани банди — защото точно това е целяла защитата на града: да се справя с отделни крадци и малки разбойнически банди, а не с армии.

Възможно е на Чатал Хюйюк да се е налагало да участва понякога и в сблъсъци с други земеделски общности от околността, ако е имало такива, както е възможно и да са съществували вътрешнородови борби. Не разполагаме с никакъв начин да разберем колко големи или чести са били тези сблъсъци, но можем да предположим, че в най-лошия случай те не са се различавали особено от „битките“ между съперническите си групи на земеделците в планинската част на Нова Гвинея. Поголовни касапници са също възможни, ако едната страна в конфликта се е оказвала със значително превъзходство над другата. Но като цяло на този етап от развитието на човечеството конфронтациите все още са били изцяло ограничени от ритуалите и традицията. Със сигурност все още е прекалено рано да говорим за истински армии.

За робството обаче не е прекалено рано, защото установилите се за постоянно на едно място земеделски общества със сигурност са имали нужда от работна ръка — всяко успешно нападение е завършвало с достатъчно пленници. Вероятно жените в началото са се радвали на пощада, защото не са били толкова опасни, колкото мъжете, особено след като са били изнасилвани и са раждали деца, които са се превръщали в заложници за примерното им поведение. Следователно в зората си робството е било просто модификация на древния обичай на шимпанзетата и първобитните хора да убиват мъжете от противниковата група и да си присвояват жените. Особеното в случая обаче е, че пленените жени никога не придобиват статуса на пълнокръвни членове на новата общност. Както те, така и техните деца, независимо дали са момчета или момичета, си остават завинаги роби. В периода, от който разполагаме с писмени данни за социалната структура на новите цивилизовани общества — някъде около третото хилядолетие пр.н.е. — робството е вече напълно утвърдена институция.

По аналогия с други човешки общности, които достигат подобни размери, бихме могли същевременно да заключим, че новите поселения постепенно подкопават устоите на стария егалитаризъм на

първобитните ловци. Градът, включително обкръжаващите го земеделски общности, вече придобива размери, изискващи появата на нов модел — този на водача, при който един „голям шеф“, на основание родствените си връзки и физическата си сила, се самопровъзгласява за вожд, останалите се надъхват със сляпо подчинение, и ето как започват да се множат аспектите на социалното неравенство. (Погребенията в Чатал Хюйюк показват драстични разлики в материалното богатство на починалите — нещо, напълно нехарактерно за погребенията на примитивните ловци събирачи.) Статусът на жените все още не е достигнал тоталния си упадък, с който навлизат в организираната цивилизация, и остава значително много време до епохата, когато богоподобните царе яхват гърба на човечеството, ала старите свободи и равенство бързо губят сили. Вече има шеф, който въобще не се интересува от твоето мнение, а става все по-трудно да прибегнеш до старото разрешение и да се преместиш в друга общност, ако се конфронтираш с него.^[10]

Въпреки че археологическите данни не подсказват нищо от този род, то през шестото хилядолетие пр.н.е. в Чатал Хюйюк със сигурност протича и още един важен процес — постепенното отделяне и отчуждение на значителна част от грижещите се за животните от останалите жители. Първоначалната задача по опитомяване на едрите животни безсъмнено е била дело на хора, напълно отдали се на новия земеделски начин на живот, а улегналите фермерски общности безсъмнено ще продължават да отглеждат селскостопански животни, но самият акт на опитомяване на тези животни е породил възможността за напълно нов начин на живот — този на пастирите. Става ясно, че хората мога да живеят както без ловуването, така и без земеделието, а само чрез отглеждане на стада от тези новоопитомени животни и използване на тяхното месо, мас, вълна, мляко и кръв, създавайки си напълно независим начин на живот.

Защо обаче ще искат да напускат? Защото новият земеделски начин на живот, дори и в тази своя ранна и относително идилична версия, е напълно несъвместим с ценностите и традициите на свободните мъже и жени. Нашето еволюционно наследство като човешки същества може и да включва войни и кланета, но също така включва и презумпцията за равенство между зрелите жители от един и същи пол, та дори и между двата пола — свобода на словото и правото

да напуснеш, когато искаш. Ето, че нашите предци се оказват затворени в общества, които придобиват все по-авторитарен и деспотичен характер, а бъдещето им е изпълнено единствено с тирания и безпощадно робство. Повечето хора са принудени да приемат новата система, ала онези, които са се грижели за животните, все още са имали избор. Те и без това са обитавали покрайнините на всяко поселище, тъй като на животните не бивало да се позволява да тъпчат и да пасат земеделските култури, от които всички зависели. През пролетта пастирите редовно се качвали високо в планините, за да търсят свежи пасища за своите стада. И вероятно на някакъв етап им е хрумнало, че нищо не ги задължава да се върнат.

Пасторалният начин на живот е радикално различен както от традиционния живот на първобитните ловци, така и от този на градинарите. Пастирите или номадите, както започнали да ги наричат, са били точно толкова ангажирани с целенасоченото производство на храна, колкото и фермерите — просто те са разполагали с „ниви на копита“. Вярно е, че този начин на живот е доста труден, тъй като не разполагаш нито с постоянен покрив над главата, нито с кой знае какво имущество, но при всички случаи е бил доста привлекателен за онези, които нямали никакво желание да се примирят със случващото се в големите селища — йерархия, подчинение и всеобщо обедняване, които надали могат да се компенсират от факта, че хората вече били повече. (В периода между 10 000 и 3000 г. пр.н.е. населението на земята рязко нараства от пет-шест милиона по времето на първобитните ловци до около сто милиона, като по-голямата част от него е струпана в Евразия.)

Изправени пред необратимостта на края на примитивния начин на живот, пастирите избират алтернатива, която им предоставя все още малко свобода и някакво достойнство. Изборът им означавал материална бедност и безкрайни изпитания и трудности, ала те нямали нищо против да плащат тази цена и презирали всички, които не желаели да я платят. В различни моменти между шестото и третото хилядолетие пр.н.е. цели пастирски общности скъсват завинаги с роящите се земеделски селища из целия Близък изток. По своята численост те никога не могли да се надяват да достигнат тези градове, защото пасторалният начин на живот не е в състояние да издържа много хора, а освен това напълно съзнавали, че винаги ще

зависят от установилите се общества за технологичните си средства, включително металните оръжия. И все пак пастирите представляват културна алтернатива на пространствено ограничените фермерски поселения и още от самото си начало те се изпълват с дълбоко презрение към установилите се на едно място хора. Всъщност, не след дълго те започват да гледат на земеделците не само като на врагове, но и като на плячка.

Така се поставя началото на конфронтация, продължила няколко поколения наред — чак до окончателното поражение на номадите преди няколко века. Милиони хора загиват през хилядолетията в непрестанните (но винаги краткотрайни) сблъсъци на пастирите с изградените селища, и така с течение на времето фермерите от Евразия се принуждават да се милитаризират и да се научат да се сражават точно толкова безмилостно, колкото и номадите.

Някъде към 5500 г. пр.н.е. по протежението на целия Плодороден полумесец започват да се появяват градски стени и укрепления. Същевременно размерите на селищата се увеличават поради продължаващото струпване на населението в тях с цел защита. Макар да липсват преки доказателства за посоката, от която идва заплахата, основните заподозрени са новите пастирски групи, защото само те притежават и мотива, и способността да нападнат постоянните заселници. Основният им източник на преживяване бил най-мобилният от всички видове богатства — копитните животни, така че би било изненадващо, ако не са започнали да си нападат един на друг стадата още от самото начало на своето съществуване. Но далеч по-привлекателна им се виждала възможността да откраднат домашните животни на фермерите, а така и така са там, защо да не се възползват и от всички останали неща, които заселниците притежавали, а те — не?! Изкусително, а и лесно.

На този етап пастирите все още нямали коне, но дори и пешком те били далеч по-мобилни, отколкото би могло да си мечтае което и да е земеделско общество. Освен това те били далеч по-малобройни от селяните, но пък имали възможността да концентрират цялата си бойна сила върху една избрана цел, при това за съвсем кратко време — подвиг, който нито една общност от селяни не би могла да се надява да постигне. Като цяло, селяните превъзхождали по численост номадите, но това рядко се случвало на подходящото място и в подходящия ден.

Освен ако не са били различни от всички номади, за които ни е известно от историческите хроники от по-късни столетия, то начинът им на действие вероятно е включвал изненадваща атака, последвана от бързо изтегляне в планините със събраната плячка. Но тъй като човек трудно би могъл да се изтегли особено бързо пешком, при това със стадо след себе си, вероятно са вземали някакви мерки да сведат до минимум вероятността от преследване. А те са очевидни: терор, жестокост и поголовна сеч.

Както антропологичните, така и историческите проучвания сочат, че битките между групи, споделящи общо човешко наследство („вътрешновидови“ борби), са като цяло доста ограничени от ритуалите и традицията. Същевременно обаче същите тези групи подхождат към лова на животни по съвсем различен, прагматичен начин — подмами животното, после го убий. Ала психологическата връзка между номадите и селяните, от гледна точка на първите, е нищо повече от връзка между хищник и неговата плячка — заселниците са считани за по-низ-ши същества, които са се продали и следователно вече не са истински хора. Оттук следва, че могат да се избиват без всякакви угризения. Цялата история на нападенията на номадите срещу селяните е един безкраен разказ за безмилостна жестокост и презрение на първите спрямо вторите. И ако това отношение е валидно и преди началото на писаната история, то тогава първите пастири вероятно са прикривали отстъплението си чрез съзнателно режисирана шокова тактика, последвана от избиване на всички и пълно унищожение на всичко, което не биха могли да носят със себе си.

Надали са били необходими кой знае колко подобни атаки, за да се създаде масова паника сред селищата на фермерите, която да ги принуди да започнат да се обграждат със стени, както и да започнат да се милитаризират. Напълно е възможно номадските нападения да са основната причина за нарастване интензитета на бойните действия както през този, така и през по-късните исторически периоди, като междуременно заседналите общности стават точно толкова безмилостни, колкото и противниците им.^[11] Най-силните доказателства в полза на тази хипотеза са драстичните разлики между стила на бойните действия на обществата, които не са били принудени да се сблъскват с номадите и онези, които непрекъснато са били под подобна заплаха. Например Египет се е радвал на идеално географско

положение, което го е изолирало почти изцяло от контакт с номадите в продължение на над хиляда и петстотин години, след като царствата по Долината на Нил са били за първи път обединени под властта на един фараон някъде към 3100 г. пр.н.е. Между тясната речна долина и гъсто населената делта са се простирали единствено пустини, достатъчно големи, за да пресекат пътя на всички номади, осмелили се да се появят в другия край на региона. Точно поради тази причина бойните умения на египтяните остават забележимо по-старомодни и неумели в сравнение с тези на хората от Близкия изток.

Стрелците защитници са можели да насочат стрелите си от три различни ъгъла надолу към атакуващите в рова, както и да вземат на мушка цели, настъпващи по обратния скат. Известна представа за огромната мощ на тази укрепителна система получаваме, когато застанем на дъното на рова. Става ясно, че атакуващите сили е трябвало първо да превземат гласиса, предния склон на укреплението, да унищожат всички предни постове, скрити там, като едновременно с това се стремят да избегнат непрекъснатия обстрел на прашките и лъковете от стената над тях. След това е трябвало да слязат по стръмния обратен склон към дъното на рова, под интензивния кръстосан огън от амбразури и бастионите, зад които защитниците са имали превъзходно прикритие. Ако успеят да оцелеят, после са били принудени да щурмуват предния склон и крепостния вал, за да се озоват обаче в тесния коридор в подножието на главното укрепление, от чиито върхове върху тях се сипел дъжд от камъни и други метателни оръжия.^[12]

Скрити дълбоко под водите на езерото Насър, което днес се простира на сто и шестдесет километра на юг от язовира Асуан, двадесет гигантски укрепления, изградени от тухли и кал, постепенно се разпадат по бреговете на някогашния Втори праг на Нил. Те са били издигнати преди около четири хиляди години, за да пазят южните подходи към Египет, и представляват ярък символ на уменията и професионализма на египетските архитекти и строителни инженери. По своята сложност и заплетеност отбранителните съоръжения на крепостите, охраняващи южните граници на Египет — от Бухен на север до Семна и Кумма на юг, могат спокойно да съперничат на

средновековните замъци в Европа, изградени преди някакви си осем столетия. Укрепленията били разположени на такова разстояние едно от друго, което позволявало визуална комуникация между стражите, разполагали и със складове със зърнени запаси и тунели, прокопани чак до реката, така че да могат да издържат дори и на продължителна обсада. Според един открит надпис, целта им е била „да не допуснат преминаването на нито един нубиец, запътил се на север, независимо дали пешком или с лодка, както и на никакъв нубийски добитък. Изключение се прави само за нубиец, който идва да прави търговия в Икен, или за такъв с официална депеша.“ Египтяните дори поддържали войска от нубийски наемници, набрани сред местните жители, които трябвало да патрулират из пустинните региони отвъд укрепленията.

Това е класическа имперска „военна граница“ — първият пример на модел, който впоследствие ще бъде мултиплициран десетки пъти от Римска Британия през Великата китайска стена, та чак до британските защитни укрепления по северозападната граница на Индия. В стандартна практика се превръща даже и използването на „местни войски“ за патрулиране на външната отбранителна зона. Единственият елемент, който някак си не пасва на общата картина, е нивото на оръжейната технология — изграждането на тези укрепления започва през 1990 г. пр.н.е., по време, когато армиите на север и изток от Египет, тези от Плодородния полумесец, носят метални ризници и доспехи и използват бронзови остриета на копията си и комбинирани лъкове вече половин хилядолетие. Въпреки това египтяните продължават да използват сопи, прости лъкове с каменни остриета на стрелите и къси копия с кремъчни остриета, а за бойни доспехи въобще не може да става въпрос. Очевидно, за да държат нубийците надалече от територията си, те не са имали необходимост от напредничава военна технология. Съществуват и достатъчно признаци, че собствените им вътрешни битки, които най-често се изчерпвали с твърде спорни методи за унаследяване на трона, са протичали особено официално и ритуално, с почти никакъв близък бой (въпреки изобилните доказателства, че след това пленниците били безмилостно избивани).

Концентрацията на заселници по протежение долината на Нил в Египет и обръщането към земеделието започват относително късно —

около 5500 г. пр.н.е., когато все по-голямото засушаване в някога подобните на савани горни земи по хълмовете на Червено море, както и в Сахара на изток и на запад, принуждават хората да търсят по-плодородни места. Но след този момент събитията се развиват доста бързо — за по-малко от хиляда години някогашните територии се превръщат в истинска пустиня, неспособна да поддържа живота дори и на пастирите, с изключение на областта около големия източен завой на Горен Нил (около днешния Луксор и древната Тива), където част от номадите успяват да оцелеят още около хилядолетие. Всички останали вече били окупирали долната част на долината и обработвали земята. Видът земеделие, който се налага в долината на тази река, разположена сред пустинята, е повече от уникален, защото не изисква много работа и не изгонва далече пастирите на стадата. В края на летния сезон, обикновено някъде в средата на август, дъждовете, паднали в етиопските планини по време на годишните мусони, достигат горната част на Египет и Нил се разлива — нивото на реката постепенно се покачва, залива по-голямата част от долината и след това се отдръпва, оставяйки след себе си изключително плодородна тиня. През следващите три-четири месеца посевите бързо избухват. А през другите осем месеца земята остава на разположение на преживните животни като пасище, тъй като без изкуствено напояване следваща реколта е напълно невъзможна. Изкуственото напояване на посевите по долината на Нил започва чак около 2000 г. пр.н.е.

За разлика от някои региони на Плодородния полумесец, където реколтата е целогодишна, египетското земеделие не е изисквало постоянното гонене на стадата и техните пастири надалече от общността. А и къде другаде да отидат, когато пустинята на практика е започвала на по-малко от десетина километра навътре от речната долина?! В резултат на тези условия новоустроените селища не са успели да породят нови пастирски групи, които да се откъснат от тях и да се превърнат в техни врагове — щастливо стечение на обстоятелствата, обясняващо факта защо земеделските селища по долината на Нил са в по-голямата си част разпръснати и без никакви защитни стени.

Вероятно тези селища са започнали като първобитни, от типа на селата на племето яномамо и на планинците от Нова Гвинея, макар и сред далеч по-голямо изобилие от природни дадености. Постепенно

започва и обединението им в малки царства с около десет хиляди жители, административни и церемониални центрове. Този процес безсъмнено е бил придружен от известно насилие — археологическите находки сочат, че тези царства, с типичните неутрални зони от необработваема земя между тях, са дали началото на четиридесет и двата нома, които остават административни провинции на Египет по време на управлението на фараоните в продължение на две хиляди години след обединението. Но към 3500 г. пр.н.е. все още има много малко укрепени места, с изключение на района в завоя на Нил, където няколко отчаяни групи номади от някогашното население на Сахара все още са се опитвали да изкарат прехраната си от бързо засушаващите се горни земи и набези в долината. В намиращите се там царства Нагада, Тис и Хиераконополис земеделците са разполагали с оградени от стени градове и укрепления, за да се защитават от нападенията на номадите, поради което са живеели в много по-милитаризирани общности. И съвсем нормално е точно от там да започне и обединението на Египет.

Подробностите по този процес остават и до днес неизвестни. Знае се обаче, че всичко е започнало с установяването на властта на Хиераконополис над областта по целия завой на Нил, а после и над цялото горно течение на реката, чак до делтата. За подчинението на останалите царства е била необходима употребата на военна сила, затова и изминали няколко столетия, докато това стане. Но към 3100 г. пр.н.е. целият Горен Египет вече се управлявал от един-единствен човек, който после победил и последния си съперник — господаря на по-голямата част от делтата. Тази победа е увековечена в надписа от Нармер огромен барелеф върху плоча, датиращ от около 3050 г. пр.н.е. На него се вижда фараон в характерното облекло за Горен Египет, посичащ мъж, вероятно друг фараон, в дрехите на Долен Египет. В друга сцена от надписа фараонът е изобразен как разглежда телата на мъртвите си врагове, всички до един обезглавени. Създаването на първата голяма държава на нашата планета, простираща се на повече от хиляда километра от юг на север и обитавана вероятно от половин милион жители, не е станало спокойно и мирно. Но веднъж създадена, тя се превърнала в доста приятно място за живеене.^[13]

Всъщност, за едно земеделско общество Египет е наподобявал едва ли не рай. След обединението държавата е можела спокойно да си

позволи да се демилитаризира, тъй като вече нямала мощни врагове, които да ѝ причинят кой знае какви щети. Единствената проблемна зона била южната граница, заради честите набези на номадите, и точно там била концентрирана военната сила. Освен защитата на южните подстъпи на държавата, задачите на тази военна сила включвали охрана на държавните складове за зърно, които се използвали в гладни години — когато Нил се разливал прекалено много или твърде малко — и разрешаване на династични спорове, но в такива случаи се набирали не особено добре обучени и леко въоръжени селяни на временна служба. Временната работна ръка представлявала и работната сила, която издигнала по-голямата част от древните египетски обществени сгради, сред които най-известни са пирамидите. Като се има предвид, че осем месеца годишно селяните се чудели какво да правят, за тях това може и да е било изгоден начин за запълване на времето, а не непоносимо задължение. Трябва да подчертаем, че привлекателността на египетското общество през първите хиляда и петстотин години след обединението е тясно свързана с изключително ниската му степен на милитаризиране. Статусът на жените например безспорно е бил много по-висок, отколкото на техните поестрими в Плодородния полумесец, което със сигурност се дължи на факта, че статусът на мъжете не е бил раздут от монопола им във военното дело.

Истината е, че Египет не е бил райско място, тъй като нито едно древно земеделско общество не е можело дори да се надява да доближи подобно щастливо състояние. В добри години населението на страната бързо нараствало — вероятно някъде към един милион по времето на построяването на Големите пирамиди край Гиза през XXIII в. пр. н. е., — но после рязко намалявало вследствие на продължителния глад, когато ненормално високите или ниски приливни нива на реката постепенно довеждали до изпразване на складовете със зърно, стопанисвани от администрацията на фараоните. Държавното устройство представлявало абсолютна монархия, управлявана от богоподобен цар. За деветдесет и девет на сто от хората класата, в която се раждали, оставала и класата, в която умирали. Повечето стари социални свободи, на които се радвали десет хиляди поколения първобитни ловци, отдавна били забравени. Въпреки всичко артефактите, останали от Старото египетско царство — не толкова

превзети и далеч по-натуралистични, отколкото изкуството на всички останали ранни цивилизации, със сигурност говорят за едно спокойно отношение към живота и дори радост от него — нещо, което категорично отсъства от земите на Близкия изток. Всичко това ни изкушава да заключим, че този факт по някакъв начин се дължи на ниското ниво на милитаризиране на държавата и отсъствието на номадски заплахи. А изкушението се сдобива с категоричност, когато човек се замисли за ацтеките.

Ако държим да потърсим примери за начина, по който се е развило традиционното военно дело в цивилизации, които не са се намирали под пряката заплаха на номадските набези, то тогава най-подходящият не е Египет, а древните цивилизации на предколумбова Северна и Южна Америка. В Америките преди Колумб никога не е имало пастири, защото не е имало и изобилие от опитомени животни, от които пастирите биха могли да си изкарват прехраната независимо от останалите. Дали именно отсъствието на постоянни номадски нападения не обяснява по-ритуалния характер и значително по-малката бруталност и безпощадност, характеризиращи битките на майте, инките и останалите народи, обитавали някога Мексиканската долина в сравнение с нормите на Близкия изток, дори преди пет хиляди години? Възможно ли е точно там да се крие и причината, поради която те така и не са разработили метални оръжия?

Не че битките на майте, инките или ацтеките не са били решителни за много от техните общества, завършили накрая като империи. Но вероятно при липса на атаките на номадите, които да им избистрят понятията какво би могло да се постигне, когато гледаш на противника си като на плячка, те просто не са били в състояние да възприемат битките като съревнования, които се решават по линията кой ще убие повече врагове по-бързо. Всъщност, повечето битки в предколумбова Америка очевидно са били много по-близки по дух до сраженията на мае енга от Нова Гвинея — в доста по-големи мащаби, разбира се, и с много по-голяма вероятност за решителни резултати, но при все това с голяма част от ограниченията, типични за „вътрешновидовата“ война.

Една ацтекска армия от преди пет хиляди години е била доста сходна като организация с армиите от Близкия изток от преди три-четири хиляди години — със стрелкови части и такива с други

метателни оръжия, играещи роля на стрелкова поддръжка на елитните войски, съставени от добре въоръжените и бронирани пешаци (с доспехи от вата), които пък участват в близък бой. Ала главната цел на тези войски не е била да унищожат вражеската армия, като избият колкото е възможно повече от нейните войници. Точно обратното — целта е била да се вземат колкото може повече пленници в битка очи в очи, като се свалят на земята с удар в ахилесовото сухожилие или коляното, а после им се извият ръцете отзад, след което помощниците ги връзват и издърпват. Битките са включвали, естествено, и други видове бой (особено със стрели), а бойните действия са продължавали по познатия ред — започвали са отдалече, с постепенно приближаване на двете враждуващи сили. За голяма победа се считало разкъсването на вражеската формация. Но сърцевината на всичко си оставало все пак вземането на пленници — точно поради тази причина елитните им оръжия имали за цел да пуснат кръв и да отслабят врага, а не да го убият, а правилата са били очертани с цел поощряване на индивидуалния бой, за да няма никакво съмнение по отношение на това кой кого и колко души е пленил.

Изходът от битките е имал политическо значение само за управляващите, като се е стигало дори и до поробване на целия народ на победените, ала мотивите и действията на отделния войник са били отделени от тези на държавата по начин, който изглежда изключително странен за хората, възпитани в евразийската военна традиция. В ацтекското общество пленникът на даден мъж, заловен по време на битка, е бил неговото бъдеще, ключ към почести и привилегии у дома, без да броим, че е бил и източник на протеини за него и неговото семейство. Затова ацтекският воин се е биел, за да залови пленници, а не да убива.^[14] Вярно е, че вманиачеността на ацтеките по човешките жертвоприношения и изяждане на враговете разваля картината в сравнение със, да речем, армията на инките. Но причината, поради която техният бой до такава степен се различава от традиционната евразийска милитаристична логика, се крие преди всичко във факта, че те не са били изложени на концепцията за ефикасността на битката. За всички предколумбови американски цивилизации битката си остава преди всичко социално събитие с политически последици. Ето защо онова, което през 1521 година е позволило на тристата испански воина на Ернандо Кортес да победят ацтекската армия, стотици пъти по-

многобройна от тях, а после да покорят цялата империя на ацтеките, не са толкова огнестрелните оръжия или конете, а единният им фокус върху най-важното за тях — военната победа. И макар че инките не са били до такава степен вманиачени да вземат пленници заради човешки жертвоприношения, същото предимство, наречено прагматична безпощадност, помага на още по-малкия военен отряд на Франсиско Писаро само две години по-късно да събори цялата им огромна империя. В крайна сметка евразийският булдозер смазва всички други военни традиции и практики.

* * *

Щом Мерион във полето подгони и стигна ферекла, с яд го прободете отдясно в бедрото и мигом премина острият връх под костта пряко таза направо в мехура. С вик на колене се смъкна ферекъл, смъртта го забули.

Мегес погуби Педея...

С острото копие в миг по главата в тила го удари.

То му езика подряза и спря между белите зъби. Падна Педей и със зъби студеното копие стисна.

Вожд Еврипил Евемонов срази Хипсенора божествен...

Както се беше затичал, улучи го в дясното ралю, с меча си остър веднага отсече ръката му тежка. Цялата в кърви облята, десницата падна в полето. Алена смърт и всесилна съдба му затвориха очите.

Тъй се измъчваха дълго водачите в лютата битка.

Омир, „Илиада“^[15]

Истинската битка е зашеметяващо, кошмарно събитие. Случилата се в подножието на стените на Троя и описана в „Илиада“, е станала около 1200 г. пр.н.е., но епосът, посветен на нея, е написан чак през 800 г. пр.н.е., така че е по-вероятно да пресъздава бойни действия от този период. Освен това следва условностите на „Героичната епоха“

и описва битката като епически сблъсък между отделни герои, което въобще не отчита реалностите, протичащи на бойното поле. Това е война на пехотните фаланги — на първите истински армии, и като такава представлява действително могъща конфронтация на сили.

Боят в пехотните фаланги изисква ниво на дисциплина и координация, каквото никога до този момент не е било налагано на хората. Хванали здраво копията и щитовете си, те са били длъжни да се подредят в безупречно прави редици, по стотици, даже и по хиляди, при това не само в една редица, а в три, пет, та дори и повече, разположени една зад друга. Тези редици е трябвало да се движат по неравен, често хълмист терен, без да развалят строя си, докато не влязат в контакт с врага, който също е бил подреден в подобен безупречен строй. И веднъж сблъскали се с вражеските фаланги, войниците не можели нито да чуват заповедите на командирите си от невъобразимия шум, който произтичал, нито пък да ги изпълняват, ако все пак, по някаква случайност, успеели да ги доловят. От този момент най-съществено остава онова, което се случва на линията на сблъсъка, където две дисциплинирани тълпи от войници влизат в контакт. Настава ожесточено блъскане, мушкане, бутане и препъване, през което първите вражески редици постепенно се елиминират една друга, броят им се стопява, докато накрая една от страните не се паникьоса и не се опита да наруши контакта с врага. Ала нарушаването на този контакт е невъзможно, защото зад тях настъпват други редици войници, които все още не са успели да се заразят с паниката, и продължават упорито да прииждат. На даден етап сцеплението на губещото бойно формирование се нарушава, а веднъж позволили това, войниците вече са обречени. Мъжете, които се опитват да избягат, се оказват в капана на собствената си тълпа и биват посечени в гръб.

Именно на тази последна и най-грозна фаза на битката е посветена картината в „Илиада“, която цитираме по-горе — как „героите“ са посечени в гръб, когато се опитват да побягнат. В творбата преобладава приповдигната воинска лексика, целяща да осигури необходимия епически тон. Ала реалността е по-различна — подплашени млади мъже, напуснали за първи път дома си, които бягат, за да се спасят, но претърпяват неуспех и са оставени кръвта им да изтече наред касапницата на разкъсаната бойна фаланга. Това е безмилостна, целенасочена сеч в мащаби, на които „примитивните

хора“ не биха могли да съперничат или да си представят. Началото ѝ е нито през 800 г. пр.н.е., нито през 1200 г. пр.н.е., а още по времето на първите урбанистични поселища, преди около пет хиляди години. Първите фаланги са създадени в живеещите в непрекъснатата конфронтация градове-държави на Месопотамия.

Подобна битка може да се види на Стелата на лешоядите — първото изображение на месопотамска армия, датиращо от около 2500 г. пр.н.е. Енатур, царят на Лагаш, повежда армията си в битка, а зад него са войниците на града. Но те не са нито безогледна сбирщина, нито разпокъсана линия от „племенни“ войни. Подредени са рамо до рамо, щитовете им се препокриват, в няколко прави редици, а копията им са изнесени пред строя в класическия стил на фалангите. И почти сигурно е, че маршируват в крак. А когато са се срещнали с вражеското формирование от съседния град Умма, преживяването на войниците определено е било не по-малко шокиращо от това на героите под стените на Троя хилядолетие след тях — кратък, но брутален близък бой, последван от тотално изстребление на фалангата, която първа си е позволила да се разкъса. Стелата на лешоядите твърди, че при тази битка са загинали три хиляди мъже от армията на Умма, след което пленените били отведени пешком пред стените на собствения им град и демонстративно посечени.

Тук става въпрос за жестокост, доведена до краен предел с почти Клаузевицка решимост, и тя е неразривна част от битката още от самото ѝ начало, от раждането на цивилизацията. Вероятно общите загуби от военното дело на примитивните племена за едно поколение надвишават пропорционално загубите от войните между градовете държави на Месопотамия — в град Умма са живеели много десетки хиляди мъже, при това подобни стълкновения не се случвали чак толкова често — но интензитетът на битката, желанието на голям брой мъже да отстояват позициите си и да се бият, въпреки огромната вероятност да загинат още през следващите пет минути, нямат прецедент в многовековната традиция на хората, приматите, та дори и на бозайниците. Нещо подобно се открива единствено в битките между колониите на мравките, но те поне имат извинение под формата на общо генетично наследство като причина за саможертвата им в полза на общността. Населението на месо-потамските градове държави вероятно вече е достигало нивото, когато започва да се

превръща предимно в ендогамно (бракове само в рамките на общността), но мъжете във фалангите не са имали достатъчно много общ генетичен материал, за да придадат някаква смисленост на саможертвата си от гледна точка на теорията за „себичния ген“, както и в какъвто и да било друг контекст на чисто рационален личен интерес. Просто културата им е тази, която прави тяхната саможертва възможна.

Светът на военните налага императиви, каквито малцина други професии притежават, затова е напълно естествено емоционално нестабилните хора да говорят, че са обучени да убиват... Същността на войнишкото призвание е не да посичаш, а да бъдеш посечен. По-скоро се предлагаш доброволно за посичане, отколкото се изживяваш като палач. Тук вече навлизаме в доста мътни води, но и в тях има неща, над които си струва да поразсъждаваме.

Генерал сър Джон Хакет

Наистина навлизаме в доста мътни води, но точно там и трябва да отидем, защото в онова, което наричаме Западен начин на водене на война, има една все още неразрешена загадка. Смъртоносният стил на фалангите за водене на близък, изключително ограничен в пространствено отношение бой, независимо дали се води с бронзови копия, римски къси мечове, ренесансови пики или мускети „Кафявата Бес“, ще доминира по бойните полета на Плодородния полумесец, света на класицизма по Средиземноморието, и във всички следващи ги цивилизации на модерния Запад в продължение на цели пет хиляди години. Дори и сега, въпреки относително празните бойни полета, по дух този стил е все още с нас. Историята познава дълги периоди и на по-ограничени форми на бойни действия дори и в Западния свят, а в други краища на света норма са били много по-ритуализирани форми на бой, но на Запад духът на фалангите в крайна сметка винаги е побеждавал. Да влезеш в бой по този безмилостен начин, в стил „всичко или нищо“, изисква висока степен на отдаденост и от двете страни — две фаланги не биха могли да се сблъскат по този начин, както и два пехотни батальона от XVIII век, освен ако между двете страни в конфликта не съществува негласно споразумение, което ги

кара да подредят силите си в абсолютно еднакъв боен ред на предварително уговорено бойно поле. Налага се интересният въпрос защо хората конкретно от този културен континуум редовно са предпочитали да се бият именно по този начин, когато други култури не са искали или поне не са го правили?

Този начин на водене на боя е безсъмнено далеч по-страховит и носи съответните практически последици. Ако армия, която е свикнала да води бой на смъртоносно разстояние от блискообхватните оръжия на противника, се изправи пред армия, чиито традиции изискват от нея никога да не подхваща голяма битка, ако не притежава предимствата на по-голямата численост или изненадата, то вероятността за победа е на първата. Точно както мръсните пари изтикват чистите, така и стилът на необузданото, безразсъдно насилие (можем да се изкушим да го определим дори като стила, който е влюбен в славната смърт), постепенно ще изтика назад по-разумния, по-пре-мерен метод на бойни действия. В крайна сметка Западните армии, които комбинират новите технологии с древните си традиции за безогледно насилие, успяват да завладеят цялата планета, или поне за известно време. При все това са ни известни цели цивилизации, където тази крайна форма на бойни действия никога не се превръща в доминантна. Например китайската цивилизация предпочита подход, изграден върху конфуцианския идеал, който изисква от по-висшестоящия да постига целите си без насилие. Ето какво казва Сун Дзъ във великата си книга „Изкуството на войната“ (490 г. пр.н.е.): „Да се биеш и да побеждаваш във всички свои битки не е върховна добродетел. Върховната добродетел се състои в това да смажеш съпротивата на своя враг без бой“. Въпреки това китайската история надали може да се нарече безоблачна — в процеса на обединението на Китай се водят безкрайни войни, след тях много граждански войни, без да броим непрестанната заплаха от нахлуване на различни варвари. Та нека още веднъж се запитаме: защо в региона на Плодородния полумесец и неговите дъщерни култури триумфира точно този стил на невиджано бойно насилие?

Вероятно защото това наистина е най-старата човешка цивилизация, която е достигнала до настоящето по най-дългия и най-труден път. По отношение на създаването на градове държави и на първите земеделски или „водоснабдявани“ империи древният Близък

изток води най-малко с хиляда до хиляда и петстотин години пред всички останали региони на планетата, дори и пред други съперничаещи му региони от Евразия, като например долината на Индия и Китай. Напълно възможно е първенството във всяко едно отношение — създаването на градовете, създаването на държавата, създаването на армиите, измислянето на парите и писмеността — да носи неизбежните социални и психологически последици. Първите култури, на които им се е наложило да преживяват тези серии от трансформации, са били принудени да го правят бавно, стъпка по стъпка, без да пропускат нищо, докато останалите, следващи същия този път хилядолетие по-късно, дори и онези в другия край на Евразия, може би са успели да прескочат някое стъпало или да омокотят някои от най-болезнените ходове. И още по-конкретно, вероятно те са пропуснали някои от стъпките, чрез които примитивната група на воините се е трансформирала в Месопотамия в повече или по-малко дисциплинирана войска на земеделските царства, която впоследствие е била подмамена да проявява храброст от едва ли не тип „камикадзе“ във фалангите на градовете държави.

Трансформацията започва с преместването в градовете и другите укрепени региони на Плодородния полумесец около 5500 г. пр.н.е. На този ранен етап от човешкото развитие преходът се дължи не толкова на нарастване броя на населението, колкото на все по-нарастващата заплаха от номадските групи, които са се откъснали заедно със стадата си от земеделските общности. Ожесточеността на битките в Близкия изток вече се отличава драстично от бойните традиции на Египет. Същото се отнася и за нивото на дисциплината сред войниците, защото да се изправиш в битка срещу безмилостните номади не е просто удобен ритуал за измерване на относителната мощ на двете страни, както обикновено е било някога. Битката срещу номадите е била винаги битка за територия и живот, а наказанието за евентуалната загуба е било чисто и просто смърт. Всичко това се случва в общества, където промените започват да стават достатъчно бързо, за да бъдат видими, където традицията постепенно загубва правото си на вето, а нарочното използване на новостите за разрешаване на реални проблеми се превръща в ежедневна практика. Напълно нормално е тези новости да се приложат и във военното дело. Точно в този период някъде започва и постепенното затягане на дисциплината, изисквана от

отделния войник, както и повишаването на контрола, упражняван от главатаря или командира, защото именно подобни промени водят до по-голям успех в битката. А срещу номадските нашественици тези нови и далеч по-ефективни методи на бой стават животоспасяващи. Веднъж разбрали как да го правят по-добре, на заселниците едва ли би им хрумвало да се върнат към старите си и напълно лишени от резултативност традиции на хронични конфронтации със съседните фермерски общности. Ето как смъртоносният заряд на битката постепенно нараства.

Най-бързо нараства обаче в земята между двете реки в региона — Месопотамия, заради уникалното географско положение на това място. Месопотамия, обхващаща централните и южни части на днешен Ирак, е плоска, почти сучна равнина, създадена от двете реки Тигър и Ефрат, които напояват по-голямата част от горните територии на Плодородния полумесец. Лишена от дъждове и зеленина, тази неплодна, изгорена от слънцето земя, не е привлякла колонизаторските амбиции на първите земеделци в региона, които предпочели по-високите места с валежи, дървета и изобилие от дивеч. Но двете големи реки, които протичат през региона на Месопотамия и които непрекъснато се разделят и събират, докато пресичат равнината, като своеволно и напълно променят коритата си буквално на всеки хиляда години, осигуряват на практика целогодишен воден резерв на всеки, който няма нищо против да инвестира в малко напоителни съоръжения, а почвата е удивително плодородна, защото представлява чиста тиня, отложена от минали преливания. Поради всички тези причини всяка година от нея могат да се извлекат поне две реколти, а с малко повече усилия, дори три. Затова някъде към 5000 г. пр. н. е. първите земеделци от по-високите области наоколо (днешните Кюрдистан и Иран) се осмеляват да слязат в долината и така ускоряват значително настъплението на цивилизацията.

Заселниците на Шумер, както са го наричали, успели да напипат верния път на земеделието. Броят на населението им растял главоломно, удвоявайки се на всеки половин век, защото добре напояваната земя е можела да изхранва стотици души на квадратен километър. (От друга страна здравословното им състояние все повече се влошавало, както защото нископротеиновата храна, която консумирали, ограничавала растежа им, така и защото гъстотата на

населението им се превърнала в идеална предпоставка за различни епидемични болести.) Изключително богатите им хранителни запаси се превърнали в много примамлива цел за планинците, които живеели в близост до тях. От своя страна те също се нуждаели от хората в планините, защото алувиалните почви на техните земи не ги дарявали с достатъчно дървесина, метал, дори и камък. Подобно съседство е представлявало идеална възможност за взаимноизгодна търговия, стига народите от двете страни да са били достатъчно благоразумни и транспортните средства да са били по-добри. Но при тогавашните обстоятелства то надали е можело да се превърне в рецепта за щастливо съвместно съществуване. И ето че шумерската равнина се превърнала в нещо като културна тенджерка под налягане.

Доказателствата са заровени прекалено дълбоко под основите на по-късните градове, за да успеят да ни помогнат, но повече от сигурно е, че различните шумерски племена са преминали през почти същия процес на затваряне зад стените на добре укрепените си градове, след като групите на пастирите започнали да се отделят от тях и да ги нападат през приблизително петото хилядолетие пр.н.е. При тези бързи темпове на нарастване на населението селата със сигурност скоро са се превърнали в градове, а необходимостта от свързване на напоителните диги за подсигуряване на редовен воден запас се е превърнала в причина за обединението на тези градове — било по взаимно съгласие, било чрез сила. Но на фона на твърде различния терен на Месопотамия този процес не довежда до образуването на единна държава, както става в Египет, макар че най-ранните заселници на Шумер, точно както и египтяните, са говорили на практика един и същ език. Вместо обединена държава се появяват около десетина градове-държави, всеки от тях с население, което още към третото хилядолетие пр.н.е.

е било с шестцифрено число. От този дълъг период на консолидация не са открити никакви данни за широкомащабни бойни действия, което обаче не означава, че такива е нямало. Но дори и да ги е имало, те надали са били чак толкова ожесточени, защото шумерите твърде рано в своята история прибегват до остроумното изобретение, наречено религия, чрез която осигуряват невоенизирано управляващо тяло, с цел упражняване на власт и контрол над разнообразни спорове. Животът в древните шумерски градове бил доминиран не от държавни

водачи, подкрепяни от военна сила, а от свещениците в храмовете и боговете, на които те служели. Именно те са отговаряли и за събирането и записването на количествата зърно, както и, при необходимост, за разпределението му (и покрай това измислили математиката и писмеността).

Човешките общества не са обречени да водят войни завинаги и навсякъде — интелигентното управление и добре устроените институции са в състояние да допринесат за значителна промяна в статуквото. Свещениците от отделните градове в онези далечни времена вероятно са си сътрудничели, най-вече, за да съхранят собствената си власт, като се грижели диспутите между градовете за земи и вода да бъдат уреждани така, че и двете страни да бъдат доволни. Иначе прекалено едностранчивият изход в полза само на едната страна в спора би дал повод на владетеля на съответния град, който и без това непрекъснато е търсел повод да узурпира властта на свещениците, да предложи извоюването на доста по-добри условия чрез военна сила. Най-яркото доказателство за дълготрайния успех на храмовете е фактът, че макар и очевидното наличие на някакви стени, които да обезкуражават нашествията на номадите, в шумерските градове чак до началото на третото хилядолетие пр.н.е. липсват истински, класически отбранителни съоръжения, способни да устоят на мощни обсади. Налага се заключението, че свещениците успяват да откупят за Шумер пет, а дори и десет века относителен мир. А когато край му най-сетне настъпил, причината вероятно се е дължала на непрекъснато нарастващия брой на населението и логично следващата липса на достатъчно обработваеми земи, което е направило невъзможно постигането на задоволителни компромисни разрешения на споровете между градовете.

В крайна сметка непрекъснато ескалиращите бойни действия между градовете позволили на военната каста да вземе властта и да провъзгласи царе с точно толкова абсолютна власт, на каквато са се радвали фараоните на Египет. Но както и в случая с градовете държави в древна Гърция две хиляди години по-късно, са били необходими няколко столетия, преди старите, повече или по-малко егалитарни институции на древен Шумер да бъдат окончателно сринати от новите тирани. Именно в този период на зараждане на войната и оформяне на тирани, но на фона на все още съществуващите първично

демократични градски институции, наследени от предните, намираме първите доказателства за използване на фалангите на бойното поле.

Изключително показателна за този процес е сагата за Гилгамеш, владетел на града държава Урук през 2700 г. пр.н.е. Той се сдобива с властта си, благодарение на споровете със съседния град Киш. Легендата разказва, че точно той е построил стените на Урук, които се простирали на осем километра около града. Това става в началото на периода, от който вече разполагаме с писмени данни, които ни дават както имена и дати, така и някои (твърде митологизирани) истории. В тях централната роля, естествено, е отредена на героя Гилгамеш — воин, който става големия човек („лугал“) или царя на Урук. Епическото повествование представя обичайната история за духовното търсене (в този случай Гилгамеш търси вечния живот), в комбинация с някои твърде противоречиви картини на местната политика на град Урук през XXVII в. пр.н.е. Ако се зачетем между редовете обаче, ще установим, че най-вероятно той е човекът, който най-накрая е успял да подчини старите институции на града и да ги накара да заработят за неговите цели. Със сигурност може да се каже, че до времето на Гилгамеш все още намираме оцелели религиозните власти, събранието на старейшините на Урук (нещо като сенат) и общото събрание, в което участват всички възрастни мъже. С помощта на реторика и заплахи, Гилгамеш успява да убеди тези управителни органи в правото си да заеме градския трон. Но дори и тогава той не се превръща в абсолютен монарх — налагало му се е да се старее да угажда на хората, за да ги държи на своя страна, тъй като повечето от тях очевидно са продължавали да се възприемат не само като негови поданици, а и като свободни граждани. С нарастване на трудностите по управлението на големите и сложни общества, ръководени от егалитарните институции, Урук и останалите шумерски градове все по-бързо преминават към авторитарен тип управление. Но по времето на Гилгамеш те все още не са стигнали до този исторически етап и именно този крехък баланс между егалитарните ценности и авторитаризма прави възможно създаването на фалангите.

Важно е да не забравяме кои са били тези хора. Това са наследниците на десетина-двадесет поколения свободни мъже и жени, членове на малки общности, които са имали пълното право на избор и са живеели или умирали в резултат от него. Те били горди,

интелигентни, така че надали са възнамерявали да се простят със своята независимост заради първия сладкодумец, който застава пред тях. Ала логиката на вида общество, към което те са принудени да преминат с нарастването на зависимостта им от земята и главоломното увеличаване броя на населението, гласи, че шепа хора трябва да раздават заповедите, а всички останали да се подчиняват. При отсъствието на ефективни средства за масова комуникация, едно общество от десетки, дори стотици хиляди души, може да бъде ръководено само отгоре надолу, със сила. Старата система на безкрайни дискусии, водещи накрая до консенсус, отнемаща време дори и на малките общности на примитивните ловци, просто престава да действа при брой на населението, изчислим в хиляди. Въпреки това всичко онова, което ги прави хора, тотално отхвърля мравченото съществуване на сляпо подчинение и те не се предават доброволно в робство.

Обществото им е разделено на слоеве, където имуществото и социалните класи поставят едни хора над други, но засега все още съществува определена степен на социална мобилност. Статусът на жените пада катастрофално (както става навсякъде при възхода на цивилизациите), а за промяната му отникъде не се вижда изход. Ала митът за социалното равенство все още е жив в събранието на старейшините, по произход вероятно водачи на кланове, и най-вече — в събранието на всички свободни възрастни мъже. Като изключим двете хиляди години на технологични и културни различия, които ги делят, градовете Ур, Лагаш, Шурупак и Киш са напълно сравними с гръцките градове-държави от древността. Богатите по рождение аристократи в крайна сметка наистина получават онова, което искат, но на този етап все още стриктно се спазват всички изисквания за обществен диспут и консенсус в събранията на гражданите (или поне на онези от тях, които са способни да носят оръжие).^[16] Подобно обществено устройство безспорно е дразнело всички олигарси и тирани, стремящи се към властта, но е имало и едно важно предимство — щом цялото зряло мъжко население се чувства отговорно за вземането на решение за участие във война, то тогава владетелят съвсем законово е можел да изисква от мъжете да зложат живота си на фронтната линия. Точно поради тази причина още от самото

начало шумерските градове са можели да изпращат своите войници на бойното поле във фаланги.

Привлекателността на фалангата е не само във факта, че тя е удивително ефективно средство за бойни действия. Освен това тя е много евтина. Само един следобед седмично е бил напълно достатъчен, за да могат войниците да бъдат обучени да използват своите прости щитове и копия, както и да се движат в плътен строй. Бронзовите остриета на копията са единственият по-значим разход в тяхното оборудване (по това време бронзът вече започва да измества камъка като оръжие, макар че още е доста скъп). А по-заможните членове на обществото не са имали нищо против да инвестират и в бронзови шлемове и наколенки за своята армия. Често се случвало именно общото събрание на старейшините и мъжете да изиска от тях да субсидират с основни бронзови доспехи по-бедните мъже в общността, но те нямали нищо против — така получавали една наистина ефективна военна сила, практически необуздаваема, освен от друга фаланга, при това почти без пари. Нямало е нужда да вземат скъпи и неефективни наемници (още по това време имало и такива) или да изтеглят продуктивните членове на общността от важната им работа, за да ги обучават продължително в използването на по-сложни оръжия, като например лъка или меча (които точно по това време започнали да се появяват тук и там), да не говорим пък за необходимостта от коне. С една дума, ползата от фалангите е толкова голяма, че по-интересният въпрос е защо изобщо са излезли от мода.

Отговорът е, че за да заемат мястото си във фалангата, мъжете е трябвало да демонстрират изключително висока степен на отдаденост към каузата, което е било доста трудно особено ако произлизат от постари и не толкова дисциплинирани общества. Защото причината, поради която гражданите войници на древните шумерски градове излизат да се бият във фаланги, се корени именно в тяхната пълна отдаденост и чувство за принадлежност към градовете, за които се сражават. Всички техни близки живеели в града, а друга част се намирала рамо до рамо с тях във фалангата — все фактори, които безсъмнено помагали, но освен това се чувствали дълбоко свързани със съдбата на града, защото точно техните решения в общото събрание оформяли (или поне на пръв поглед) неговата политика. Затова те се появявали редовно, без да искат заплащане, за

ежеседмичното си бойно обучение, и в този процес постепенно се адаптирали към стил на бой, напълно чужд на старата традиция. А когато се налагало, нямали нищо против да рискуват живота си и във война, отново незаплатени, в редиците на своите фаланги.

С напредване на времето и укрепване на деспотичните режими в шумерските градове фалангите постепенно изчезват и умират завинаги, тъй като нито един абсолютен монарх не би позволил общо участие на населението във вземането на ключови решения — нещо, което било направило възможно съществуването на тези най-ранни масови армии. Все по-често те предпочитали да разпореждат битки, в които участвали единствено новият военен елит и техните постоянни армии от наемни войници, оставяйки масите от населението невъоръжени, необучени и политически инертни. Към втората част на третото хилядолетие фалангите на практика изчезват от бойните полета на Месопотамия. Но преди това да стане, безспорно изиграват важна роля във формирането на модела на хронични, нищо не решаващи войни, които избухват от време на време между шумерските градове. Същественото за една военна система, която може бързо и евтино да мобилизира цялото мъжко население за война, е, че тя предоставя на всеки участник ограничена нападателна сила, но същевременно изключително голяма отбранителна мощ.

В продължение на столетия тринадесетте градове-държави на древен Шумер съществуват в състояние на непрекъснато пренареждащи се коалиции, както и хронични войни, които не променят почти нищо. Не че го правели нарочно — просто обстоятелствата са ги принудили да попаднат в система на баланс на силите. Щом някой играч се задържал прекалено дълго на върха, превръщайки се във „велика сила“, останалите играчи започвали да се зареждат със страх от нарастващата му мощ и да пренареждат съюзите си, за да контрабалансира силата му. Този модел не е нов за човечеството — виден е при повечето планинци от Нова Гвинея, та дори и при шимпанзетата от Гомбе, стига да можеха да проумеят логиката, която ръководи подобна система. Но това е първият случай в историята, в който системата на баланс на силите обхваща вече цели държави, защото до този момент историята не познава подобно общество. И със съвсем малки изключения, тази система си остава вечна.

Системата е гаранция за относително чести войни и се запазва, с малки прекъсвания, в продължение на пет хиляди години. Тя е точно толкова доминантен фактор за глобалните съперничества между великите сили на XX век, колкото е била и за локалните пререкания между градовете държави на Месопотамия. През последните две столетия Великобритания и Франция, Франция и Съединените щати, и Съединените щати и Великобритания са били както врагове, така и съюзници. От 1914 година насам пък Италия е преминавала от съюзничество към конфронтация с Германия, и после обратното пет пъти. Киш, Шурупак, Ур, Нипур и Е-Нинмар със сигурност биха успели да съперничат на този рекорд, стига да разполагахме с достатъчно сведения за техните локални военни. Съюзите се променят, ала войните продължават — и макар че за хората, които се опитват да видят някакъв смисъл в поголовното избиване, всяка война като че ли има свой специфичен смисъл, то системата е тази, която всъщност произвежда тези войни.

Правила го е тогава, прави го и сега. В периода от 1800 до 1945 година модерните национални държави са влизали във война средно веднъж на поколение, а през целия този период са били във война минимум по една година от пет. Точно това може и да се очаква от система, която прави всяка държава преди всичко и най-вече отговорна за собственото си оцеляване. А опосредстваният ѝ елемент е достатъчната военна мощ — или сама за себе си, или чрез алианс с някоя друга държава. И тъй като не е възможно винаги да разполагаме в наличност с подходящите военни сили, на подходящото място и в подходящото време, за да се справим с всички непредвидени обстоятелства, то най-малко 90% от някогашните държави са били унищожени от война. Играта на баланс на силите просто отлага неизбежното, макар че ако хората имат достатъчно разум и късмет, биха могли да го отложат за изключително дълъг период от време.

Подобна ситуация въобще не е благоприятна в свят, където оръжията за масово унищожение заплашват да изтрият от лицето на земята цели народи, затова от Втората световна война насам се забелязват организирани усилия на международно ниво за излизане от този модел на баланс на силите. Вече шестдесет години нито една от великите сили не е влизала във военна конфронтация с друга — знак, който е умерено добър. Ала тъй като моделът е изключително древен и

тъй като толкова много хилядолетия не сме успели да се откъснем от него, все още не можем да бъдем напълно уверени, че Голямото бягство наистина ще бъде успешно.

А междувременно да се върнем към войната между Лагаш и Умма, започнала през 2500 г. пр.н.е. със сблъсък на фалангите, която оставя три хиляди мъже на Умма на бойното поле. С известни прекъсвания, тя продължава цели 150 години, подобно на продължителния дуел за превъзходство между Великобритания и Франция през XVIII и началото на XIX век.

Двата града държави се опитвали не само да се победят един друг, но и да установят хегемонията си над целия Шумер (което се случва често при модела на баланс на силите). И докато приумиците на войната наклонявали везните ту в едната, ту в другата посока, а всяко поколение ставало свидетел на нови военни съюзи, двата враждуващи града си отнемали един на друг териториите, налагали си тежки репарации под формата на зърно, а жителите си посичали или заробвали. Вероятно за обитателите на тези два града тази война е била точно толкова важна, колкото и Студената война за американците и руснаците, но и на двете вече е сложен край. Решителната победа е извоювана от армията на Умма, градът държава поглъща Лагаш и ограбва храма му. Съвсем навреме, за да стане част от нов исторически феномен — първата военна империя на света.

* * *

Аз съм Саргон, най-могъщият цар, царят на Акад. Това съм аз.

Онзи, който непрекъснато странства из Четирите земи (както Саргон е наричал себе си)

Към средата на 2300 г. пр.н.е. към плодородните равнини на Месопотамия започват да прииждат нови завоеватели, говорещи семитски езици, и да издигат свои градове. Макар и със семитски произход обаче, Саргон израства в стария шумерски град Киш. Той се издига до виночерпец на цар Ур-Забаба, след което си присвоява

властта чрез преврат, чиито подробности остават и до днес неизвестни. Възможно е да е имал подкрепата на акадийските полуномади, също от семитски произход, които са обитавали периферията на територията на Киш. Във всеки случай той не се задоволил само с трона на Киш. Първото му завоевание е Урук, откъдето той връща цар Лугалзагези на кучешка каишка и го излага пред градските порти. Саргон срива стените на Урук, а после прави същото и с Ур, Лагаш, Умма и всички останали градове на Шумер. После армиите му се придвижват към горните царства Елам, Мари, Ебла и царството на хитите, които обхващат територията на днешен западен Иран, източна Сирия и източна Турция. После назначава губернатори на всяка провинция, създава гарнизони и налага огромни списъци с данъци. Всичко това се управлявало от централизирана имперска бюрокрация. Това е първата многонационална империя на света. За да я отпразнува, Саргон построява нова столица — Акад.

Не само държавата му вече е различна, различна е и армията му. Тя вече не представлява фаланга от доброволци, споделящи обща лоялност към един град и неговите богове, а професионална, мултиетническа сила, която се превръща в първата редовна армия в историята на човечеството — на един от надписите, направени по заповед на Саргон, четем как се хвали, че ежедневно в негово присъствие се хранели пет хиляди и четиристотин човека. За разлика от всички предишни архаични военни формирования, тази армия е можела да се впуска във военни кампании и далече от дома си, тъй като е имала и известна форма на логистична поддръжка. Тя вече е знаела как да гради укрепителни съоръжения и как да превзема стени, като ги подкопава или прехвърля през тях стълби. В сравнение с предишните армии, войниците са били много добре екипирани и въоръжени (не би било чудно, ако работилниците на Саргон са произвеждали даже стандартизирани оръжия). Но е крайно невероятно да са се биели в чиста фаланга — от наемници е било прекалено много да се иска подобно нещо, а освен това би представлявало истинска загуба на специалните им таланти. Това били мъже, които са имали времето и способността да овладеят не само копието и меча, но също така и комбинирания лък — скорошно изобретение, което остава най-доброто метателно оръжие в продължение на столетия наред. Подобна армия безспорно е водела изключително методични бойни действия и

е печелила много победи над ентузиазираниите аматьори, срещу които се е изправяла. През петдесет и петте си години на трона Саргон води тридесет и четири военни кампании, всички до една победни.

Саргон от Акад е прототипът на Александър Велики, Наполеон Бонапарт и Хитлер — мъж, който си поставя за цел да завладее света (или поне онези части от него, които познава като „света“). Хрониките славословят империята му като простираща се „от Долното до Горното море“ (което ще рече, от Арабския залив до Средиземно море), но тя се гради единствено на военната мощ, а имперската армия не може да бъде едновременно навсякъде. Саргон и неговите наследници прекарват почти цялото си царуване в потушаване на безкрайните бунтове, които избухвали всеки път, когато някъде акадците проявявали слабост. Когато през 2260 г. пр.н.е. на трона се възкачва неговият внук Нарам-Син, той е изправен пред бунтове, избухнали едновременно в месопотамските градове Киш, Кута, Казалу, Марад, Умма, Нипур, Урук и Сипар, както и в още осем провинции на неговата империя. Въпреки че сринали стените на всички бунтовнически градове или ги унищожили до основи, накрая акадците се изтощили от безкрайните усилия да контролират империята, която били наследили от Саргон. Към 2159 г. пр.н.е. империята изчезва, а самият град Акад е разрушен. Но това е само началото на множеството империи в историята на човечеството.

Араму Урартеца, обзет от страх при ужасния вид на моята могъща армия, се изтегли от града и се качи в планините на Адури. После аз тръгнах след него, и двамата влязохме в голяма битка в планината. С армията си аз унищожих 3400 войници. Подобно на Адада, доведох огромен дъждовен облак над главите им. Боядисах планината с кръвта на врага, сякаш беше вълна, и превзех лагера им. После Араму, за да спаси живота си, побягна към една непристъпна планина. С мощта си обаче аз прегазих земята му като силен бик, а градовете му превърнах в руини, и ги предадох на огъня.

Шалманезер III от Асирия, по повод кампанията срещу Урарту^[17]

Покажете ми една военна операция, която да е морална... Да не би пробождането на корема на врага с байонет да е морално? Казват обаче, че стратегическото бомбардиране засягало и цивилни. В големите войни цивилните винаги са засегнати. В крайна сметка някогашните войни са завършвали с обсадата на съответния град. А каква е била целта на обсадата на един град? Да му бъдат отрязани всички пътища за набавяне на провизии, и градът да бъде държан в това положение, докато вътре не изядат всяко куче, котка и канален плъх, и всички започнат да мрат от глад. А междувременно войските, които го обсаждат, да хвърлят върху него всяко метателно средство, което им попадне в ръка, в повечето случаи независимо от това къде ще се приземи, като допълнителен подтик за предаването му.

Сър Артър Харис, командващ ескадрила бомбардировачи на Кралските военновъздушни сили, 1942–1945 г.

Когато Шалманезер превзема Арзашку — царската столица на Урарту (близо до езерото Ван в източна Турция), той набучва защитниците на остриетата на копията, а после нарежда посечените им глави по градските стени. Всичко това ни е известно, защото той се хвали с деянията си чрез надпис върху бронзовите порти, които издига в град Имгур-Енлил, близо до своята столица Ниневия. По съвременните стандарти асирийците имат репутацията на особено безмилостни завоеватели, но трябва да се знае, че поведението на Шалманезер въобще не е необичайно за своето време.

Когато само преди половин век бомбардировачите „Ланкастър“ и „Халифакс“ на маршала от Военновъздушните сили сър Харис унищожават градовете на Германия нощ след нощ, в противовъздушните убежища се задушават хиляди деца, а хиляди млади жени изгарят по улиците. Вероятно малцина от британските и канадски войници под негово командване са имали желание да удушат дете или да изгорят млада жена с горелка, дори и да им бяха заповядали да го сторят със собствените си ръце, така че такова нещо като напредък в морала вероятно съществува, но като се има предвид емоционалната граница, те действат без всякакво колебание по начини, които в крайна сметка водят до идентични резултати. И поведението

им по никакъв начин не би могло да се определи като необичайно. Нито пък готовността им да продължат да го правят, макар да са били наясно, че шансовете им да продължат в този дух достатъчно дълго, са много малки. Войниците винаги са били наясно, че в крайна сметка всичко се свежда до убийство на други хора, независимо дали им харесва или не, а войниците на цивилизацията добавят към тази смес допълнителна нотка на стоицизъм — най-малко в големите войни, където предполагаемата цел е по-висша, в известен смисъл те действително се предлагат съвсем доброволно да бъдат посечени.

Но в никакъв случай не трябва да си позволяваме да разчитаме на подобни отклонения, сякаш цивилизованата война представлява квантов времепространствен скок в човешките отношения. Тя е много по-впечатляващо събитие, отколкото примитивните войни, дори само поради по-голямата численост на участниците в нея, а по-късно и поради забележителната военна технология, ала нито жестокостта, нито храбростта, които я характеризират, са нови. Военното дело мутира от хронични дребни стълкновения до спорадични, но далеч по-интензивни явления, но като цяло архаичната война е не чак толкова смъртоносна (относително погледнато), колкото нейната цивилизована версия. Раждането на цивилизацията на практика променя и всичко останало.

Около 2000 г. пр.н.е. там всички основни институции, ценности и поведенчески модели на цивилизацията вече са си на мястото и през следващите три хилядолетия не настъпват никакви драстични промени. До тогава най-малко 90% от човешката раса вече си изкарва прехраната чрез земеделие, а преобладаващата част от тези хора живеят в държави, които представляват социални пирамиди, с полубожествени царе на върха. Старите егалитарни ценности успяват да оцелеят само в единични малки градове държави, както и сред относително малък брой хора, изкарващи си прехраната като пастири, племенни земеделци или ловци. Многонационални империи, които се градят само на силата, бележат своя възход и упадък, с течение на времето стават още по-обширни, а тиранията и робството се превръщат в норма. Наистина ли не са съществували и други алтернативи за управление на обществото?

Вероятно не. Основният проблем бил броят на хората. Човешките същества и техните най-близки по генеалогия при-матни

групи от край време са живеели в много малки общности, а новият им начин на живот внезапно им налагал да обитават далеч по-големи. И те не закъснели да измислят социалните техники, които правят възможни организацията и контрола на тези големи общества — писмеността, парите и бюрокрацията, — ала въобще не се сетили да сътворят никакви механизми, които биха позволили продължаване съществуването на традиционните човешки ценности. Политиката на вземане на решения, базиращи се на безкрайни диспути сред равни и постепенното достигане на консенсус сработва само за тридесет-четиридесет души. Тя не би могла да върши работа за общество от дори три-четири хиляди, и напълно загубила смисъла си, много преди населението да достигне три-четири милиона. Докато и освен ако народите не измислели система, която би позволила на изключително голям брой хора да комуникират един с друг, или поне да провеждат повече или по-малко едновременни дискусии по един и същи въпрос, а после да обобщят резултатите си, старата политическа система щяла да бъде мъртва. И така, тя загинала.

С нея загинало и равенството, защото единствената система, която вече можела да оцелее, била жестоката социална пирамида в която заповедите се предавали по низходящ ред, за да бъдат безусловно изпълнени на дъното ѝ. Колкото повече растял броят на хората, толкова повече нараствало и неравенството и обществената принуда, независимо какви са били предишните ценности и традиции на съответната култура. В големите земеделски общества тиранията става универсална, единствена алтернатива, просто защото на подобно ниво никоя друга система не е можела да сработи. Това продължило хиляди години, без прекъсване. Социалната структура на всяка средна империя от древността се доближавала много повече до тази на мравките, отколкото до нашето собствено праисторическо минало. Въпреки това империите никога не са били особено стабилни, защото човешките същества не са се превърнали напълно в мравки — зад прехапания език и приведената глава те си оставали същите хора, каквито са си били винаги. Точно поради тази причина преобладаващата част от големите общества се сдобила със силна военна машина — физическа сила или поне постоянната заплаха от такава, която била необходима, за да се държат изкъсо тези наскоро опитомени наследници на примитивните ловци. Може би има някаква

истина в твърдението, че елитът непрекъснато води войни, защото те оправдават наличието на армиите, които поддържат властта в собствените му страни. Следователно не войната е била новото — новото са милитаризацията на държавата и тираничната власт.

Днес, от съвременна гледна точка, бихме могли да си кажем, че експериментът, наречен цивилизация, най-сетне ще може да се отплати поне на някои от децата си. Ала от гледната точка на 2000 г. пр.н.е. компенсациите били незначителни, и дори през следващите няколко хиляди години такива не се очаквали. Даже и във физически смисъл повечето от хората от земеделските масови общества са били недорасли и приведени от недохранване и непосилна работа. Най-онеправдани били жените, доведени до социално подчинение и затворени в клетката на нескончаеми раждания. За мъжете обаче животът на селянина бил малко по-добър. Обратно пропорционално на нарастване броя на населението спада стандартът на живот. Благородните диваци на Русо се превърнали в изтощени роби, разделени на класи и пол, унизявани и тъпкани от тираните.

Така човешката раса собственооръчно си изкопава много дълбок ров, от чието дъно не успява да се оттласне хилядолетия наред.

[1] Homer, *Iliad*, tr. Richard Lattimore (Chicago: University of Chicago Press, 1951), 15, 322–28. ↑

[2] Xenophon, *Agésilas* ii, 9. Битката при Короней (394 г. пр. н. е.) е много по-близо във времето до нас, отколкото до ранните царства, но този касапнически стил на пехотинския бой се превръща в стандартен до второто хилядолетие пр.н.е., и си остава такъв до средата на второто хилядолетие от новата ера. ↑

[3] Homer, *op. cit.*, 16, 345–50. ↑

[4] Holy Bible, New Revised Standard Version, Anglicised Edition (Oxford: Oxford University Press, 1995), Joshua 6: 20–21. ↑

[5] Robert L. O’Connell, *Ride of the Second Horseman: The Growth and Death of War* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 55–60. ↑

[6] Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies* (New York: WW. Norton, 1997), 112. ↑

[7] *Ibid.*, 135–140. ↑

[8] *Ibid.*, 137–38, 141–42, 159–68. ↑

[9] *Ibid.*, 176–91. ↑

[10] O’Connell, op. cit, 64-66; John Keegan, *A History of Warfare* (New York: Vintage, 1994), 124–26. ↑

[11] O’Connell, op. cit, 68–76. ↑

[12] W.B. Emery, *Egypt in Nubia* (London: Hutchinson, 1965), 105.

↑

[13] O’Connell, op. cit, 133-41; LeBlanc, op. cit, 182-83; and Keegan, op. cit, 130–32, 141–42. ↑

[14] Keegan, op. cit, 130-32; O’Connell, op. cit, 187–88. ↑

[15] Homer, op. cit, 5, 65–84. ↑

[16] Samuel Noah Kramer, *History Begins at Sumer* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981), 30–32. ↑

[17] Boris Piotrovsky, *The Ancient Civilisation of Urartu* (London: Barrie and Rockliff: The Cresset Press, 1969), 47. ↑

ПЕТА ГЛАВА

В ОТКРИТО МОРЕ — СЪЗРЯВАНЕТО

Как да преминем този проход, който е така тесен? Докладват ни, че врагът ни чака в края му, и е многоброен. Та нали конете ще трябва да вървят в колона, както и войниците? Та нали нашият авангард вече ще се бие в далечния край на прохода, докато ариергардът ще е още тук, в Аруна, и няма да може да се бие?

Мнение на
офицерите на Тутмос III, в
навечерието на битката
при Армагедон^[1]

Цялата човешка история от средата на второто хилядолетие преди новата ера до настоящата епоха, настъпила преди около четири-пет века, би могла да се сравни с продължително презокеанско пътешествие, и по-точно — с онази негова част, която е в открито море. Бреговете на първобитното ни племенно минало, на които сме построили кораба на цивилизацията, много отдавна са останали зад кърмата му, а отсрещният бряг — новият свят на скоростните промени и разширяващите се възможности, все още не се вижда на хоризонта. Екипажът непрекъснато се върти, ала нито корабът, нито хоризонтът се променят. Това важи с особена сила за историята на войната. През трите хилядолетия, изминали между 1500 г. пр.н.е и 1500 г. н.е., за които писмените сведения са вече далеч по-обилни, а и хрониките са предимно военни, моделът на бойните действия си остава дотолкова еднотипен, че нищожните модификации в него надали биха представлявали интерес за неспециалиста.

Преобладаващата част от военните историци са напълно единомислени, че които и да е две, избрани случайно армии от периода между 500 г. пр.н.е. и 1500 г. н.е. имат еднакви шансове да се изправят в бой една срещу друга. А този период би могъл да бъде изтеглен и още по-назад, чак до 1500 г. пр.н.е., ако тогавашните армии биха могли по някакъв начин да сменят бронзовите си оръжия с железни.

Ала подобна богоподобна перспектива е нищо повече от оптическа измама. Промените през този относително по-близък исторически период ни се виждат толкова бавни, най-вече защото за него знаем доста повече, отколкото за наистина далечното ни минало. Информацията за 3000 г. пр.н.е. или за 5000 г. пр.н.е. е толкова оскъдна, че ни оставя с впечатлението за изумително бързи трансформации. Ако на археолозите са известни само десетина факта за цял един век от историята на дадена древна империя, то се налага илюзията, че столетията преминават на бърз кадър. Реалността на промените обаче е точно обратната — всичко е много бавно. Но щом достигнем до период, за който разполагаме с много по-голямо изобилие от факти, годините започват да ни се струват претрупани със събития, столетията постепенно придобиват по-реални измерения във времето и внезапно се оказваме заредени с нетърпение заради бавната скорост на промените. В периода на това историческо съзряване, на това плаване в открито море, войната си остава в повече или по-малко „стабилно състояние“. Именно това стабилно състояние ни спестява необходимостта да пристъпваме изнурително хронологично през поредицата от стотиците забравени войни и хилядите мъгляви битки, водени в продължение на три хилядолетия, ако искаме да разберем еволюцията на институцията, наречена война. Спокойно можем да си позволим да подбираме, а вече и да чуем индивидуални човешки гласове, които да ни помогнат да почувстваме случващото се в онези времена.

Решаваш да тръгнеш напред, макар да не знаеш пътя. Тялото ти потреперва, косата ти се изправя, сърцето ти слиза в петите. Пътят ти е изпълнен с големи и малки камъни, и проходими маршрути няма, защото всичко около теб е обрасло с тръни и треволяк. От едната ти страна е дефилето, от другата се възправя планината. Но ти продължаваш напред и направляваш своята колесница, и се страхуваш конят ти да не се строполи от умора.

Небето е надвиснало над теб и ти имаш чувството, че врагът те дебне отзад.

Писмо от Хори — египетски писар и ветеран от войните, до един млад офицер^[2]

Първата битка, за която разполагаме с наистина пространни подробности, се е случила преди близо три хиляди години, при това на същото място, за което се твърди, че ще стане свидетел и на последната — Армагедон. Причината за битката е бунтът, който избухва през 1463 г. пр.н.е. в градовете на васалните на Египет държави Сирия и Палестина. Царят на Кадеш — богат и стратегически важен град в горния край на долината Бекаа в Южна Сирия, обявява своята независимост. Веднага след това по-голямата част от градовете в региона признават владичеството му, защото египетската армия не си е направила труда да помръдне от долината на Нил в продължение на двадесет и две години. Но още в началото на следващата пролет на трона вече има нов фараон и армията се придвижва на север.

Египетската армия, която двадесет и двегодишният фараон Тутмос III повежда в първата си военна кампания, е вече далеч по-сериозна организация от леко въоръжените и неекипирани армии на Старото и Средното Царство. Личният ѝ състав е наброявал около двадесет хиляди войници и офицери. Състояла се е предимно от пехота, въоръжена с копия, мечове и брадви, но освен това е включвала и стрелкови войски, екипирани с мощни комбинирани лъкове. Била е разделена на две дивизии с по около пет хиляди войници (дивизиите са били кръстени с имената на богове: Дивизия на Ра, Дивизия на Амон) и е имала възможността да извършва относително сложни маневри на бойното поле. Подобно на други армии от този период, и египетската е разполагала със стотици бойни колесници, които са могли да се придвижват в плътен строй. Към двете дивизии имало зачислени подразделения с колесници, които били изключително удобни за пробиване на плътните пехотни вражески линии. Колесниците се втурвали от голямо разстояние, вклинявали се в строя на противника, водачите им си свършвали работата с оръжията и след това точно толкова скоростно се изтегляли назад. Подобни маневри обаче били възможни само когато се налагало да гонят войски, показващи признаци на желание за отстъпление. Плътният пехотен строй бил

непробиваем за тях, защото конете отказвали да се втурнат срещу гора от насочени напред копия.

На армията на Тутмос ѝ били необходими три седмици, за да измени разстоянието от египетската гранична крепост Тиел (близо до днешния Суецки канал) до място, наречено Йехем в северната част на Палестина, от другата страна на планината, отделяща го от град Мегидо, известен също и като Армагедон. Точно там ги очаквала и армията на Кадеш. През планината имало три прохода. Два от тях били дълги и доста заобиколни, ала достатъчно широки, за да позволят запазването на някакъв боен ред по време на преминаването им. Третият, през село Аруна, бил по-къс, но опасно тесен.

Появяването в равнината на Армагедон през който и да е от тези проходи било наистина рискована работа, защото съществувала реалната опасност вражеската армия да е организираща засади в края на всеки от тях, за да нападне армията на Тутмос и да я разбие, още преди да е имала възможност да се организира в боен ред. По време на заседанието на командния щаб в навечерието преди превземането на последния подстъп фараонът решил да пренебрегне мнението на своите офицери (с което започва тази глава) и да поеме огромния риск да преведе войските си през прохода край Аруна. Възможно е да е разполагал с по-актуална разузнавателна информация за вражеските позиции от другата страна на прохода, но много по-вероятно е просто да е решил да направи хазартен ход. Изхождал е от предположението, че армията на Кадеш в никакъв случай не би могла да си позволи да оредее дотолкова, завардвайки и трите прохода едновременно. Освен това било повече от ясно, че никой, който е с всичкия си, не би поел по пътя покрай Аруна, затова противникът може да е оставил този проход неохраняем.

Египетската армия поема през тесния проход още на зазоряване. Напрежението и тревогата са големи, тъй като вече се намирили на вражеска територия и са напълно наясно, че дори и малък отряд, скрит горе в планината, би причинил значителни загуби на тънката им нишка. Но когато само след няколко часа началото на египетската колона излиза в другия край на прохода, установява, че фараонът е заложил на печелившата карта — войските на Кадеш се били разделили между двата по-широки прохода, и така египетският авангард започва да се разгръща в равнината, напълно необезпокояван.

В разказа, който е открит върху стените на храма в Карнак се намеква, че Тутмос вероятно е имал намерение да насили още повече късмета си, като нападне по-близката половина от армията на Кадеш, още преди цялата му армия да се е измъкнала от прохода, защото виждаме, че офицерите му отново се обръщат към него: „Вижте! Негово величество предвожда победната си армия и тя е изпълнила равнината! Нека нашият славен господар този път ни послуша, и нека нашият господар да изчака и тила на своята армия! Когато и тилът на нашата армия се присъедини към нас, тогава ще тръгнем в бой срещу онези азиатци (както египтяните презрително са наричали всички левантийски народи).“ Този път фараонът очевидно се е вслушал в съвета на своите офицери и е изчакал цялата му армия да се измъкне от прохода. Това станало някъде по обяд, след което те тръгват в настъпление срещу Мегидо. Точно в този ден няма среща с врага. Някъде около седем вечерта египетските войски си устройват лагер южно от Мегидо, край близкия поток.

Настроението във всяка армия в навечерието на коя и да е битка е винаги едно и също — опитните ветерани са напрегнати, защото знаят какво ги очаква, младите войници са изнервени, защото не знаят, а всички заедно се държат наперено и говорят самоуверено, за да облекчат страховете си, или пък се заемат с екипировката си, за да ги скрият. Цялата армия получи заповед: „Подгответе оръжията си! Пригответе се! Защото още утре на зазоряване тръгваме срещу жалкия ни враг!“ През това време фараонът си почиваше в царската палатка... А стражата продължи да нарежда: „Стегнете се! Овладейте страха си! Бъдете нащрек! Бдете!“... Един офицер докладва на Негово величество: „Теренът е добър, а пехотата на Юга и на Севера (т.е. на Египет) е в пълна бойна готовност!“

На сутринта египетската армия поема в боен ред с цялата си мощ и разкош. „Негово величество тръгна напред с колесница от електриум (сплав от сребро и злато), екипиран целият в бляскави бойни доспехи, подобно на Хор Унищожителя, господаря на силата, подобно на Монту от Тива, докато неговият баща Амон подсилваше ръката му.“ Армията на Кадеш на свой ред излиза от своя лагер и се подрежда. И точно когато се канят да ни демонстрират за първи път какво точно става по време на една битка от древността, при това с всички костюми от епохата, войските на Кадеш се заглеждат внимателно в дългия

египетски строй, виждат как египтяните изпълват цялата долина от единия до другия ѝ край, умовете им започват да щракат и да пресмятат шансовете за победа, след което стигат до умното заключение, че спасяването на живота им е по-важно от спасяването на честта им. „Те се разбягаха към Мегидо, изпълнени със страх, изоставяйки конете си и колесниците си от злато и сребро.“^[3] Египетската армия получава заповеди да ги подгони, но войниците очевидно предпочитат да плякосат изоставения лагер на противника. И така успяват да убият или пленят не повече от петстотин войници от Кадеш.

Жителите на Мегидо автоматично захлопват портите на града, за да не позволят на египтяните да влязат вътре, но много от побягналите техни войници успяват да влязат, като прехвърлят стените по въжетата, които хората им пускат. Обсадата трае цели седем месеца, през които египтяните си правят труда дори да издигнат висока дървена стена около своята отбранителна линия, за да осуетят евентуалните опити на Кадеш да ги изгони. В крайна сметка градът успява да договори условията по своята капитулация. След това фараонът продължава да подчинява и плякосва още няколко града в Ливан. Богатата плячка, която успява да събере, описана грижливо в победния надпис в храма на Карнак, е повече от достатъчна да възмезди разходите по тази военна експедиция. Тутмос III е дотолкова впечатлен от тази добра възвращаемост на инвестициите, че през периода на своето властване провежда още петнадесет военни кампании из Ливан и Сирия, всички до една успешни (ако се вярва на надписите, които е поръчал). Иначе жалко за липсата на истински челен сблъсък между двете враждуващи армии, който би ни показал как точно са се водили битките около 1462 г. пр.н.е., но войниците, участвали в тях, очевидно нямали нищо против да е така. И тук разказът завършва. Само дето ни оставя с няколко неизяснени въпроса. Кога точно Египет е започнал да създава армии, които напускат долината на Нил и се бият с изключително модерни за времето си оръжия? Какво точно става през липсващите петстотин години между 2000 и 1500 г. пр.н.е.? И откъде точно се появяват всичките тези бойни колесници?

* * *

Щастието се състои в това да побеждаваш враговете си, да ги подгонваш пред себе си, да отнемаш собствеността им, да се наслаждаваш на отчаянието им, да изнасилваш жените и дъщерите им.

Чингис хан^[4]

Тези липсващи петстотин години са първата Мрачна епоха, когато номадските племена, управляващи колесници, помитат и завладяват почти всички централни точки на цивилизацията в Евразия. Историята на цивилизацията не може да бъде обяснена единствено по смисъла на войните, които е водела, нито пък да бъде разгледана само по линията на климатичните промени, или на монетарната политика, или на разпространението на заразните болести (макар че опитите в подобни едностранчиви насоки са многобройни). Но ако понякога се чудим защо периодът на съзряването е бил толкова продължителен, то е, защото пропускаме да обърнем внимание на важния факт за безкрайната уязвимост на ранните цивилизации. Те не само че са си навлекли достатъчно беди и сами, чрез непрестанните си войни, но са били принудени да се сблъскат и с големи външни заплахи.

В наши дни вече сме забравили терора на номадите, които днес представляват единствено колоритни, изчезващи култури, нуждаещи се от нашето покровителство, за да бъдат съхранени. Ала не трябва да забравяме, че през по-голямата част от документираната история цивилизованите общества на Стария свят са представлявали относително ограничени области с концентрирано население — в Китай, Северна Индия, Близкия изток и Европа. Тези области са били обградени отвсякъде с необятните степи, простиращи се на близо девет хиляди километра от Южна Русия до Манджурия и превърнали се в дом на номадите. През определени периоди от време тези номади нахлували в сърцето на евразийската цивилизация, за да унищожат някои култури, а други — да върнат столетия назад. Съществуването им същевременно било гаранция, че всички оцелели скоро ще се превърнат в напълно милитаризирани държави.

Както вече знаем, първите пастири или номади не са живеели в откритите степи — те се раждат сред ранните земеделски общности на Плодородния полумесец, след което се отделят от тях. Онова, което им позволява да колонизират първо покрайнините на необятните тревисти

площи, а после всичките милиони квадратни километра земи, са, разбира се, конете. Конят е опитомен за първи път в южните части на днешна Украйна, преди 4000 г. пр.н.е., и макар че в началото вероятно е бил използван за храна, налице са и доказателства, че хората по тези земи скоро започват и да го яздят. Първите опитомени коне са били много по-дребни и слаби от днешните, които са продукт на шест хиляди години селективно отглеждане, но с разпространението им сред номадските племена те се превръщат в средство за по-чести и широкомащабни нападения над земеделските общности в регионите. Надали някой по онова време се е опитвал да се бие от гърба на коня, но със сигурност го е използвал като превъзходно средство за бързо измъкване. Откритите при разкопки кости от опитомени коне в различните земеделски поселища на Плодородния полумесец, датиращи доста след 3000 г. пр.н.е., доказват, че по това време номадите вече са търгували с тях. Следователно би било просто невероятно да не са ги използвали и за внезапни нападения.^[5]

А междувременно, далеч у дома, конете вече позволяват на пастирите да придвижват стадата си много по-навътре в обширните пасища. Но едва след 3300 г. пр.н.е., когато бива изобретено колелото, те започват да товарят покъщнината си на каруци и напълно се откъсват от уседналия начин на живот. Уникалните номадски степни култури, които раждат завоевателните тълпи на хитите, арийците, хуните, маджарите, монголите и манджурите, които вилнеят из цяла Евразия в продължение на следващите три хиляди години, са се сформирали вероятно за не повече от две столетия. И веднъж изпълнили капацитета на степите за поносимост на брой пастирски народи (не повече от три до пет милиона души), номадите започнали отново да налитат срещу цивилизованите земи.

Средството им за придвижване е колесницата, която им давала невъобразимо тактическо предимство пред цивилизованите армии от онзи период. Колесницата е изобретена в цивилизованите земи още през 2300 г. пр.н.е. чрез простия процес на отделяне на двете от четирите колела на традиционната каруца или обозна кола (вече на хиляда години), теглена от волове или магарета. За нея са използвани най-леките и гъвкави тогавашни материали, за да бъде превърната в превозно средство, което дори и дребните коне да могат да теглят, при това с голяма скорост (двуместната колесница е тежала не повече от

петдесет килограма). Вероятно в началото колесницата е представлявала играчка за елита, средство, чрез което заможните и силни на деня хора, притежаващи повече коне, са се надбягвали със скорост, два пъти по-голяма от тази и на най-добрия бегач, ходили са на лов за газели и на друг бързоподвижен дивеч. Към края на третото хилядолетие пр.н.е. все още не откриваме доказателства, че цивилизованите империи са започнали да я включват в оборудването на своите армии. Ала далеч в покрайнините на цивилизацията, особено в северните части на Иранското плато, където обширните области с плодородна обработваема земя се редували с още по-обширни пасища, подходящи за живот на номадите, някои от пастирите успели да се доберат до няколко колесници. Не след дълго установили, че те са превъзходно средство за подкарване и събиране на добитъка, както и за гонене на хищниците наоколо. Повече от ясно е, че не им е трябвало много, за да открият ползата на колесницата и при нападение над чужди стада. Някъде по това време на сцената на историята се появява и новият комбиниран лък — с по-далечен обхват, по-скоростен при стрелба и най-вече — по-малък и лек за носене (а следователно и перфектен за използване в колесница).^[6]

И така, пастирските народи на Иран, северните части на Кавказ и пограничните райони на Балканите и Украйна усъвършенствали своите умения с тази смъртоносна нова комбинация от колесница и комбиниран лък, и не след дълго установили, че с нея като нищо биха могли да победят дори и цивилизованите армии. До този момент номадските нападения срещу земеделските общности са зависели преди всичко от елементите на изненада и временно числено превъзходство, но иначе самите хора не са имали кой знае какъв интерес към битките, с изключение, може би, на ползата им като поле за събиране на опит в използването на актуалните за момента оръжия. Всичко това се променя, когато на сцената се появява и колесницата — номадите вече разполагат с най-мощното оръжие на света и се отказват от простите нападения, за да се посветят на завоеванията.

Военният историк сър Джон Кийгън изтъква, че предимството на колесниците не е било само в скоростта и маневреността, които са им позволявали да се втурнат скоростно на бойното поле, да засипят с порой от стрели плътните пехотни формации и после също така бързо

да се изтеглят, преди да оставят време на противника да се окопити. Най-голямото им предимство всъщност се корени в самия факт на номадския им произход. Това са били хора, обучени да контролират цели стада добитък и напълно привикнали със задачата по ефективното, лишено от емоции убиване с един удар — част от ежедневната им работа се е състояла в подбирането на по-старите, болните или ранени животни, както и в голяма част от младите, последвано от избиване на ротационен принцип, при това извършвано така, че да не се смутят останалите животни. Освен това културните им традиции ги предразполагали да гледат на земеделците като на понизши същества, почти лишени от човешки качества, по-скоро плячка. Затова опитът им в управление на стадата много лесно се трансформирал в умения за водене на войни срещу армиите на цивилизацията. А армиите на цивилизованите империи, вече отдавна забравили за високо мотивираните фаланги на архаичните бойни организации, са били перфектните мишени за подобна тактика.

Именно управлението на стадата, както и поголовната сеч и унищожение, на които номадите били свикнали, ги превърнали в толкова хладнокръвни убийци при конфронтациите им с уседналите земеделци от цивилизованите бойни полета... Бойните формирания на цивилизацията са се характеризирали все още с разпокъсаност, слаба дисциплина и поведение на бойното поле, сравнимо по-скоро с това на тълпата или стадото. Ала точно това бил и занаятът на номадите — да подкарват стадата. Те отлично знаели как да разкъсат стадото на управляеми части, как да му отнемат възможностите за изход, като заобиколят по фланга, как да съберат разпръснатия добитък в компактна маса, как да изолират водачите на стадата, как да установят контрол над по-голям брой животни чрез заплахи и закани, и как да избият малцината избрани членове на стадото, като оставят масата напълно негодна за реагиране и в тотално подчинение.

Сър Джон Кийгън, „История на военното дело“^[7]

Номадският боен стил на конните атаки от по-късните нашествия, за които разполагаме с подробни писмени сведения (каквото вероятно е бил и стилът на влизане в бой с колесници от началото на второто хилядолетие), включва подход в полукръгла

формация, като двата края на този полукръг обхващат фланговете на цивилизованата армия. Първият им ход е бил да засипят противника с дъжд от стрели — никога не предприемали решителна атака, докато не видели, че врагът се е подплашил достатъчно, за да побегне. „Кръжащ на разстояние три-десет-четиридесет метра от стадата неекипирани пешаци — пише Кийгън, — екипът на една колесница, състоящ се от един водач и един стрелец, е бил в състояние да повали по шестима противници на минута. А десетминутната работа на десет колесници е можела да причини над 500 жертви — съотношение на загубите, равняващо се в наши дни с резултатите от битката при Сома.“^[8] А ако вражеската армия продължавала да се съпротивлява, то тогава колесниците се оттегляли, с надеждата да накарат противника да тръгне да ги преследва, с което да разкъса редиците си — точно в този момент те се обръщали и ги приклещвали от всички страни, докато са все още разпръснати.

„По време на битка те се спускат срещу врага, обкръжават го, като мълвят страховити слова — пише Амианус Марцелинус за хуните през IV в. н.е. — Когато им се противопоставиш, те се разпръскват, но само, за да се завърнат обратно със същата скорост, като гromят и поразяват всичко по пътя си... Нищо не може да се сравни с умението, с което изпращат стрелите си от големи разстояния, а върховете на стрелите им са от подострени кости, твърди и смъртоносни като желязо.“^[9] По времето на късната Римска империя номадите, разбира се, вече се бият на коне — нещо, което не е можело да се направи с все още дребните кончета от 2000 г. пр.н.е., ала за пешаците колесниците са били точно толкова ужасяващи, колкото и за войниците, които са се опитвали да защитават цивилизацията преди петдесет поколения.

Първите вълни на номадските нашествия, които заливат цивилизацията, не идват от чак толкова далече (докато се стигне до народите от дълбоките степи, ще трябва да мине много време), но въпреки това армиите на древността почти не можели да се справят с тях. Остатъците от империята на Саргон в Месопотамия вече били превзети от гутуани и еламита — доскорошни номадски народи, занимаващи се със земеделие по северните склонове на Иранското плато. Но по-късно единството на Месопотамия бива възстановено от Хамураби — местен, който управлява от новата столица Вавилон. Въпреки всичко неговата аморитска империя, все още зависима почти

изцяло от пехотни войски, не представлявала почти никаква пречка за колесниците на каситите и урианите, които през XVII в. пр.н.е. се появили от планинските земи, обхващащи днешен Кюрдистан. Тя бързо паднала под тяхна власт, след което победителите си поделили цяла Месопотамия.

Никой не знае какъв точно е бил езикът на каситите, но урианите са говорили индоевропейски език, както и хитите, които завоювали по-голямата част от централен Анадол (днешна Турция) на запад. Още по-западно от тях микенците, които покорили Балканите чак до Гърция включително, са имали същите колесници и са говорили друг индоевропейски език. Техните войнолюбиви потомци накрая ще покорят търговската и миролюбива Минойска цивилизация на остров Крит, подпомогнати от мощната вулканична експлозия на остров Тера от 1470 г. пр.н.е., която унищожава градовете и крайбрежните села на Северен Крит.

Списъкът на катастрофалните нашествия продължава с хиксосите — номадски племена с колесници, произхождащи от северозападните части на Арабския полуостров, които говорят семитски език. Именно те нападат за първи път относително слабо милитаризираното царство Египет. На изток от тях арийците — индоевропейски народ, произхождащ от Иранското плато, напълно унищожават обширната (и доколкото ни е известно, напълно миролюбива) цивилизация в Индийската долина, като поставят под своя власт почти цяла Северна Индия. И до ден днешен произходът на династията Шан от Северен Китай около 1700 г. пр.н.е. остава полемичен, ала внезапната поява на колесници в една част от света, където до този момент не познават транспорта на колела, плюс каменните рисунки на колесници на шест отделни места от северните части на Иран до долината в горната част на река Яндзъ, подсказват, че основателите на държавата на Шан вероятно също са били варвари — завоеватели, може би друго индоевропейско племе, което е започнало своя поход на изток още преди векове от Северен Иран.^[10]

Управлението на повечето номадски завоеватели продължавало не повече от едно столетие, защото те представлявали незначително малцинство, властващо над огромно, изпълнено с презрение и гняв мнозинство, с помощта на робска администрация, събрана от покорените народи, защото самите те нямали нито писменост, нито

бюрократия. Египтяните успяват да прогонят хиксосите през 1567 г. пр.н.е. Коренните жители на Месопотамия, под водачеството на Ашурубалит, смъкват от трона своите уриански господари през 1365 г. пр.н.е. и създават наново обединеното си царство, в почти същите граници, в каквито е била империята на Саргон. Основателите на династията Шан, ако въобще са били нашественици, са абсорбирани много бързо от по-изисканата китайска култура и вече се представят на света като истинска китайска династия. Но дори и там, където номадските завоеватели остават господари в продължение на дълго време и собствения им език и култура накрая стават водещи — като например в Гърция, хитския Анадол и в управляваната от арийците Северна Индия, те вече не са същински пастири и номади — просто напълно военизирана управляваща класа, с вкус към лов на диви животни от колесници. Но независимо дали културата им е оцеляла или не, отражението ѝ върху народите, над които е властвала, е огромно — веднага след първата вълна от номадски нашествия почти всички държави се милитаризират, а робството почти навсякъде се превръща във важна държавна институция.

Особено прочути със своята жестокост са хититите и микейските гърци. В Египет Новото царство, което прогонва завинаги хиксосите, е вече напълно милитаризирана държава като всички останали. Войниците, които Тутмос III повежда към Мегидо през 1462 г. пр.н.е., вече не са очарователно старомодните, ритуални войски, типични за Средното царство, а пълнокръвна армия от Бронзовата епоха, на редовна служба и превъзходно обучена. По това време от Минойската цивилизация на Крит, която е успяла да избегне широкомащабното си военизиране (вероятно поради островното си положение никога не е била подложена на набезите на номадите), не е останала почти никаква милитаристична следа. Същото се отнася и за цивилизацията от Индийската долина. Арийските господари на Северна Индия остават, в известен смисъл, завинаги. Съвременната кастова социална структура на Индия се смята за последица от системата на робство и подчинение, с която арийците са подсигуравали своята власт.

Китай има историческия късмет да избегне най-лошите последици от варварските нашествия, вероятно защото нейните първи земеделски общества се появяват с около хиляда години по-късно от

тези в Плодородния полумесец и не успяват да породят собственото си възмездие — пастирите номади. Вярно е, че макар и малко на брой, в северните части на Китай опитомените овце, кози и говеда съществуват от доста време, но по причини, които и до днес остават неизяснени, те никога не нарастват по брой достатъчно, за да оправдаят отделянето на пастирите. А в останалите части на Китай единствените опитомени животни през неолита са свинята и кучето. Вероятно точно това обяснява защо китайските селища се сдобиват с отбранителни стени и съоръжения едва около 3000 г. пр.н.е. — две хиляди и петстотин години след първата им поява в региона на Плодородния полумесец, а дори и тогава, се появяват само на север. Напълно вероятно е почти всички номадски племена, които тормозят Китай през останалата част от неговата история, да произхождат единствено от Близкия изток — просто им е отнело доста време, докато се разпрострат из обширните степи и достигнат Китай.^[11]

В крайна сметка Китай е подложен на многократни варварски нашествия и господство, ала собствената му култура е разполагала с достатъчно време, за да съзрее до такъв етап, че никога да не се подаде напълно на варварските ценности. Вероятно точно това обяснява „китайската военна стратегия“, която представлява комбинация от номадска тактика (изненада, подмамване и избягване на остри стълкновения) и вродено отвращение към военното дело. Ала историята не предоставя на нито една култура на запад от Китай подобно „пространство за дишане“, и резултатите от всичко това са повече от плачевни. Най-тъжният е случаят с Месопотамия, която изниква след първата си интерлюдия на варварско робство като царство, управлявано от едно от северните царства на региона — в подножието на планината, а не в равнините, — наречено Асирия. Това е общество, почти откачило на тема милитаризъм, което през следващите дванадесет века не спира да води войни както срещу своите васални царства, така и срещу съседите си.

Прерязах като на овца гърлото на главнокомандващия войските на царя на Елам, както и на неговите офицери... Буйните ми жребци, обучени да се подчиняват, се втурнаха в кипящата им като река кръв. Колелата на моите бойни колесници бяха целите опръскани с кръв и мръсотия. Изпълних равнините с труповете на техните воители... Що се отнася до шейховете на Халдея, паниката от моята касапница ги

обзе като демон. Те изоставиха палатките си и побягнаха, за да си спасят живота, като по пътя си мачкаха телата на собствените си войски... В ужаса си те опръскаха всичко сурина и изпразниха червата си в колесниците.

Сенахериб, цар на Асирия, 691 г. пр.н.е.^[12]

Прототипът на Асирия е Акадската империя, чиято сърцевина се е намирала по същите земи (някои от асирийските царе дори приемат името на Саргон), ала това е държава, изградена почти изцяло за водене на война. Асирийците са венчани за своите колесници от началото до самия край на своята империя, но около тях те създават една, почти модерна по своята структура армия — с военни инженери, продоволствено снабдяване, транспортни колони и мостово оборудване. По царските магистрали, изградени по протежение на цялата империя, асирийската армия е можела да се движи точно толкова бързо, колкото и всяка друга армия до изобретяването на двигателя с вътрешно горене, а военните ѝ кампании са можели да се разпрострат до петстотин километра от базовите им лагери. Това е първата армия, която взема на въоръжение истински ефективни обсадни машини, която оборудва войниците си с железни доспехи и оръжия (в дворцовия арсенал на цар Саргон II археолозите откриват 160 тона желязо) и която създава като подкрепа на своите колесници истинска кавалерия. И почти през цялото си съществуване тя е водела битки — изчислено е, че за последните 250 години от своето съществуване, асирийската империя е била във война 180 години.

С течение на столетията Асирия непрекъснато се е разширявала и стеснявала, както става с всяка империя без установени географски, исторически или етнически граници. При цар Шалманезер I и неговия син Тукулти-Нинурта I (1274–1208 г. пр.н.е.) империята се разпростира във всички посоки и на юг достига чак до Персийския залив, но веднага след смъртта им се свива до първоначалната си, централна област. Един век по-късно, при управлението на Тиглат-Пилезер I, тя отново се разширява, като този път обхваща всички земи до Средиземно море, но към края на XIX в. пр.н.е. тя е отново в заник, като контролира област от някакви си хиляда и петстотин километра дължина и сто километра ширина. И накрая, през последните триста години от своята история, „Нео-Асирия“, както я наричат някои

археолози, се превръща в истинско чудовище, което непрекъснато води войни и тероризира целия Близък изток, за да подsigури непрестанен наплив на плячка и роби за своя център. Сред историците се ширят хипотези, че централната власт нарочно е държала васалните си провинции под слаб контрол, за да си подsigури условия за бунт, така че да разполага с добро извинение за нови завоевания и събиране на нова плячка. Цели народи са били изселени далеч от родните си места сред кървища и тирания, за да бъдат депортирани някъде другаде — като форма на наказание за непокорството им, но вероятно и като специална форма на имперска политика в отговор на необходимостта за заселване на други, опустошени провинции. И израилтяните в никакъв случай не са единствените, които преживяват подобни страдания. Асирийската армия достига до невероятните за времето си цифри от 120 000 човека, способни да провеждат едновременно по няколко военни кампании, а царете и командирите ѝ съзнателно култивирали репутацията си на жестоки и безмилостни — за предварително сплашване на противниците. Изключително показателен е фактът, че за пристрастието на асирийците към садизма (думата е дори доста слаба) знаем преди всичко от собствените им надписи и изображения — те много обичали да се хвалят с това.

Накрая и Асирийската империя загинала под военния ботуш. „Царят много добре знае, че всички земи ни мразят“ — пише един имперски служител на Есархадон в началото на VII в. пр.н.е. И в тази констатация няма нищо чудно. През 689 г. пр.н.е. асирийските армии поглъщат Вавилон в Месопотамия; през 677 — Сидон в Ливан; през 671 идва ред на Мемфис в Долен Египет, през 663 — на Тива в Горен Египет, през 648 — отново на Вавилон, а през 646 — на Суса в Иран. Когато през VII в. пр.н.е. в Близкия изток нахлуват нови номадски завоеватели — този път истинска кавалерия, а не на колесници, тъй като селективното развъждане най-сетне е успяло да произведе коне, достатъчно силни, за да носят ездач — цивилизованите врагове на Асирия влизат в съюз с тях, за да сложат край на господството на така омразната им империя. През 612 г. пр.н.е. асирийската столица Ниневия пада под съюзната обсада на вавилонците и медейците (наскоро установили се номади от Иран). Градът е сринат до основи — толкова ожесточено, че само два века по-късно вече никой не може да се сети къде точно се е намирал.^[13]

До този момент и последните парчета от пъзела, който представлява цивилизацията в периода на нейното съзряване, вече си идват на мястото. Заселването на хората из обширните степи достига финалния си етап. Номадите и техните стада са вече толкова близо до пълния капацитет на тази сурова и променлива околна среда, че всяка една по-значителна промяна в климатичните условия, дори и най-краткотрайната, ще породят борба за оскъдните ресурси. В резултат на тази борба губещите ще бъдат принудени да навлязат в земите на цивилизования свят, където значителното им военно предимство ще причини хиляди разрушения и пренареждане на света. А междувременно и в цивилизования свят вече са се появили първите държави, посветили се почти изцяло на политиката на милитаризма. Те никога повече няма да отмрат. Защото на този исторически етап организираната военна сила вече доминира над всичко.

От морското пиратство до организирания планински бандитизъм, от заробването, плякосването и пълното унищожение, които се превръщат в естествена съдба на обсадените градове, организираното насилие не само създава правилата — то е правилото само по себе си. А онези, които имали късмета да управляват, били само хора, които ги бивало в организираното насилие. При дадените обстоятелства надали е изненадващо, че повечето цивилизовани народи чак до наши дни виждат основната посока на историята не като прогрес към по-добро бъдеще, а като непрестанен упадък от някогашната златна ера. Според тях не е възможно нещата винаги да са били чак толкова зле. Но истината е, че са били точно така. Винаги. Със смяната на поколенията триумфът и трагедията се превръщали в пълна безсмислица, битките и обсадите идвали и си отивали, империите се радвали на възход, а после се сблъскали с упадък, а единствените константи били потискането и жестокостта. Вярно е, че за известен период от време нещата като че ли се подобрявали, дори оставали така в продължение на цели поколения — за някакви изключително редки интервали на мир и просперитет, — но в крайна сметка движението на историята било следното: три крачки напред, една назад. Насилието било единственият начин за оцеляване, както и най-бързият — за забогатяване.

* * *

На здрачаване армията на флавий се появи в пълната си лющ пред град Кремона. Когато започнаха да маршируват върху купчините мъртви тела и през пресните следи от кървавата баня, те си помислиха, че битката е свършила, и нямаха търпение да напреднат към Кремона, за да получат, или наложат, капитулацията на победения враг. Или поне така си говореха открито, което звучеше добре. Но онова, което всеки от тях си мислеше дълбоко в сърцето си, беше твърде различно. Град, разположен в равнина, може да бъде лесно нападнат, а армия, която проправя пътя си в тъмнината, би могла да се наслади на по-големи удобства за плякосване. Но ако изчакат до зазоряване, ще бъде прекалено късно — ще има условия за лир и молби за милост... Когато един град се превзема със сила, богатствата му попадат в ръцете на войските. Когато доброволно капитулира — в ръцете на командирите.

Корнелий Тацит, „Истории“^[14]

Всъщност градът се предава доброволно, ала това не попречва на римските войски да го плякосат. Нито ги трогва фактът, че войната е гражданска и че жителите на Кремона са техни сънародници.

Четиридесет хиляди въоръжени мъже влязоха със сила в града... Нито социалното положение, нито годините спасиха жертвите от необузданата оргия, в която изнасилването се редуваше с убийство и убийството — с изнасилване. Старците и немошните старици, които нялиха никаква стойност като плячка, бяха дърпани за косите за всеобща веселба, но всяко пораснало момиче или добре изглеждащ младеж, върху които падаше погледът на войниците, бяха теглени насам-натам, като игра на възже, между борещите се за право над него насилници... Самотният плякосник, влачещ след себе си сандъче с пари или храмови дарения от масивно злато, веднага биваше посичан на парчета от група други, по-силни от него... В ръцете си държаха тлеещи главни, които, след като изтеглеха настрани трофеите си, хвърляха безразборно върху празните къщи и изтърбушените храмове... Имаше разнообразие от

необуздани желания, различия в принципите кое е законно, и нищо не беше забранено. Кремона им стигна за четири дена.

Тацит^[15]

Разрушаването на Кремона през 69 г. н.е. става причина за скандал из цяла Италия — един незащитен римски град, погълнат от римските легиони — а войниците, които причиняват всичко това, установяват, че пленниците им нямат никаква стойност, поради упорития отказ на хората в страната да бъдат продадени като роби. Въпреки че мнозина от тях впоследствие са избити от своите мъчители, някои биват откупени от техните роднини, а по-късно всички италиански градове дават своя дял за повторното изграждане на град Кремона. В повечето подобни случаи помощ за унищожен град или опустошена провинция липсвала. Но ако следващите едно-две поколения имали късмета да се радват на относителен мир, то градът обикновено се възстановявал, а нивите отново започвали да дават плод — точно навреме, за да може всичко отново да се повтори.

Историческите сведения за човечеството от този момент нататък са изобилни, но като цяло еднообразни. Езиците и религиите се сменяли и развивали, границите се движели или изчезвали, населението се увеличавало или намалявало. И почти хиляда и петстотин години след падането на Кремона, почти същата сцена се преповтаря отново, само на няколко километра на юг — в Рим. Себастиан Шертлин, командир на Испанските имперски войски, си спомня: „През годината 1527, на 6 май, превзехме Рим със сила, подложихме на сеч повече от 6000 човека, заграбихме всичко, което можахме, от църквите и другаде, изгорихме голяма част от града, скъсахме и унищожихме всички творби на писателите, всички архиви, писма и документи.“^[16]

След първите хиляда години на безметежен живот Рим е сринат и подложен на сеч шест пъти, така че през второто си хилядолетие населението му вече наброява не повече от една десета от първоначалния си брой. Но събитията от 1527 г. н.е. вероятно са най-бруталните от първото нападение на вестготите под водачеството на Аларик през 410 г. н.е. насам. Завоевателите са алчни, с богато въображение, както и с достатъчно време да правят каквото си искат с гражданите на Рим. Ето какво разказва Луиджи Гучардини: „Мнозина

бяха увесва-ни за ръцете с часове, мнозина бяха жестоко завързвани за интимните части, мнозина бяха окачвани за краката високо над пътя или над вода, а мъчителите им заплашваха да срежат въжето. Някои бяха заравяни до глава в избите, други бяха пъхвани в ковчези и заковавани, а не бяха малцина и онези, които бяха подложени на изгаряне с нажежено желязо по цялото тяло. Някои бях измъчвани чрез жажда, други — чрез непоносим шум, а много с изваждане на всички здрави зъби. Други пък бяха насилвани да ядат собствените си уши или нос, или печените си на шиш тестиси...“

Аз съм пленник на испанците. Определиха откупа ми на 1000 дуката под претекст, че съм важна личност. Измъчваха ме два пъти, а накрая завършиха, като запалиха огън под босите ми крака... Мили братко, не ме оставяй да загина по толкова недостоен начин! В името на Бога и на Дева Мария, помогни ми!

Джовани Бароци^[17]

Подобно постоянство в модела на жестокостта, продължило толкова много време, е повече от обезпокоително — всичките тези войни, всичките тези опустошени и сринати до основи градове, всичката тази алчност и всичката тази наслада от причиняването на болка... Как да разбираме всичко това? Възможно ли е цивилизацията да се окаже проклятие във вечността?

Никой не би се осмелил да оспори факта, че цивилизацията е благословия, но тук съществува и един деликатен момент.

За съжаление, не разполагаме с достатъчно сигурни данни, за да направим сравнение, но изглежда напълно вероятно пропорционално погледнато броят на хората, загинали през всяко столетие в резултат от войните между цивилизованите общества през периода на плаването на кораба в открито море, да си остава все така по-малък от среднестатистическите загуби от насилие сред групите на първобитните ловци за същия времеви отсек. Това ни най-малко не означава, че е било за предпочитане да живееш във Вавилон по времето на нашествието на асирийците, или да си в Кремона, когато се появили римските легиони, или пък да съществуващ като първобитен ловец. Хората, живели в онези епохи, безспорно са се чувствали много зле, защото „цивилизованата“ война представлявала масиран ужас,

развиващ се точно пред очите ти, докато „дивашките“ битки са означавали бавно, нарастващо, почти невидимо изтичане на човешки живот, за чиито загуби даже не разполагаме с разписка. Дори самият мащаб вече е различен — в периода на съзряване на войната хората вече умират с хиляди, а не по един или двама. Но все пак остава важният въпрос: Какво ни подсказва всичко това за взаимовръзката между човешката наследственост, човешкия интелект и цивилизацията? Или, ако трябва да го кажем с по-прости думи, обречени ли сме?

Аргументите в полза на това твърдение са крайно тревожни. Ние принадлежим към еволюционно разклонение, което носи като наследство склонност към силно доминантна йерархичност, особено сред мъжките екземпляри. Нашият най-близък роднина сред приматите — единственият маймунски вид, който редовно ловува и се храни с месо, също следва модел на вътрешновидова агресия, която се доближава значително до онова, което наричаме „война“. Следователно подобно поведение е дълбоко закодирано в нашия вид. Много хора, а вероятно дори преобладаващата част от хората, при подходящите обстоятелства са в състояние да игнорират болката, която причиняват на другите, а дори и да изпитат наслада от това действие, и тук въобще не става дума за някаква перверзия на цивилизацията. Ритуалните мъчения, които се причинявали на по-голямата част от пленниците, заловени от коренните жители на Америка, били във всеки един смисъл, с изключение на броя, разбира се, точно толкова жестоки, колкото и поведението на асирийската и испанската армия.

Положението става даже още по-лошо. Дори и когато човешкият клон на еволюцията се откъсва от общата наследствена линия на доминантните йерархии и в началото на нашата независима кариера като първобитни ловци събирачи се превръща в егалитарен, ние сме продължили да се избиваме един друг, при това с префинен ентузиазъм. И точно тогава пресъздаваме наново старите си доминантни йерархии, при това в още по-отвратителна форма, и трансформираме войната от социална традиция в гигантска, съпътстваща цялото ни съзряване, институция. Тя се е пропила в нашите гени, в нашата психология, в нашите институции, и рано или късно ние ще се самовзривим в ядрената война.

Но паралелно с този, съществува и друг аргумент, не така категоричен и не толкова уверен в интерпретативните си характеристики, който оставя въпроса широко отворен. Той постулира, че човешките същества са се откъснали решително от старите си приматни доминантни йерархии още от началото на независимата си траектория, и че ние сме го направили, защото цялата човешка еволюционна стратегия изисква много мозък и голям обем независещо от инстинктите, предаваемо на културно ниво обучение. Това означава, че човешките бебета в продължение на дълго време са били безнадеждно зависими, което на свой ред подсказва, че онези от тях, извадили късмета да имат двама родители, които да ги подкрепят, притежавали и най-голям шанс да оцелеят — от което пък следва, че се е наложило да обявим примирие във войната между половете. И сме го направили — мъжките и женските екземпляри на човешката раса се свързват в толкова силни връзки, че за повечето хора те дори имат приоритет пред старата доминантност на единия пол. Основната човешка социална институция е семейството, а не стадото или групата.

Този факт има огромно значение, защото равенството между половете, или още по-точно, милионите съюзи между отделните мъже и жени, сформирани с общата цел по отглеждане на техните деца до зряла възраст, е вероятно основната причина за нашето забележително развитие като животински вид — и особено забележително с оглед на приматното ни минало — по посока на егалитаризма. Именно семействата разкъсват стария модел на маймуната цар за превъзходство сред човешкия вид, или най-малкото го свеждат до фонен шум. В продължение на милиони години равенството между всички зрели мъжкарни — а в някои общества и между всички зрели екземпляри, независимо от пола — е било основополагаща ценностна система за човечеството. Вярно е, че всички ние все още сме притежавали онези стари доминантни рефлексни на приматите, заложили дълбоко в нашия еволюционен репертоар, както и, че всяко поколение е създавало амбициозни индивиди, които са изгаряли от желание да се правят на маймуната цар, но на практика почти всеки път е побеждавало равенството, защото преобладаващата част от бандата все още го е предпочитало. Този факт въобще не ни е попречил да водим локални войни със съседските банди, разбира се, но все пак има изключително отношение към нашето бъдеще.

И сега — на бързи обороти напред към ранните цивилизации. Равенството изчезва и на негово място се връщат старите доминантни йерархии на приматното ни минало. Защо? Защото въпросните стари приматни ценности все още надничат изпод лустрото на човешките ни гени, а и защото са станали функционално желани — обективните изисквания на битието в предмодерното масово общество, но без преимуществата на масовите комуникации, налагали наличието на авторитарното управление. Ключовият въпрос тук е дали не сме завинаги заловени в нова и вече смъртоносна парадигма. Историята казва „не“, а най-силният ѝ аргумент в полза на това твърдение е възникването на новите религии.

Към периода отпреди 2500 години преобладаващата част на човешката раса вече живее в новите масови общества от толкова много поколения насам, че всички спомени за егалитарното ѝ минало са вече отдавна избледнели. Всички видими доказателства в тези общества работели в полза на твърдението, че тиранията, йерархичната структура и привилегиите са част от естествения ред на нещата за човешките същества (въпреки че, в повечето случаи, индивидуалните социални отношения продължавали упорито да функционират). И тогава някъде между 600 г. пр.н.е. и 600 г. н.е. в почти всички региони по света, станали свидетели на раждането на първите цивилизации, се случва нещо крайно необичайно. Войните продължавали и тиранията си оставала все така на власт, но паралелно с тях възникват и новите религии — будизмът в Индия, а в Близкия изток юдаизмът и неговите потомци близнаци християнството и исляма. Всички тези религии се основавали на принципа, че човешките същества са равни. Става ясно, че макар и научили се да прекланят глави, хората не били забравили кои са всъщност.

Точно в същия ред на мисли хората отдавна били приели необходимостта да се защитават, когато е необходимо, както и да убиват, ако се налага, но като изключим шепа индивиди с психопатни наклонности, това въобще не им е харесвало. Както знаем, племената от планините на Нова Гвинея приели с радост новината, че вече трябва да спрат. Цивилизованите хора също биха спрели, при това с най-голямо удоволствие, стига да са убедени, че наистина ще бъдат в безопасност. Още от началото на писаната история безсърдечните хвалби на монарсите за техните победи и касапници се придружават от

тъжни оплаквания и жалби по повод жестокостта и излишните разхищения на войната. А в ранните дни на цивилизацията даже са съществували общества — в Египет, на остров Крит, в долините на Индия и в Китай — които не само, че успели да избегнат милитаризирането си, но дори и да изолират жестокостта от живота си в процеса на своето развитие (въпреки че йерархичните структури си останали, защото някой все пак е трябвало да ги управлява). Накрая номадите слагат точка на всички подобри цивилизации и светът е наследен от милитаризираните държави, които вече били напълно адаптирани към условията на плаване в открито море — съзряването на битката. Въпреки всичко, ако се вгледаме внимателно, очевидно разполагаме с известни доказателства, че цивилизованите общества не са обречени от наследствените си фактори и своите гени да копират обществата на мравките воители.

Ала докато жестоката логика на числеността принуждава цивилизованите хора да живеят в строго очертаните йерархични структури на властта и привилегиите, личните им предпочитания ще си останат завинаги подвластни на приумиците и капризите на техните управляващи — а цялата тази система е измислена така, че да изтика към върха на пирамидата само най-безмилостните претенденти. Не всички от тях, разбира се, ще изберат за водеща характеристика на външната си политика агресивния експанзионизъм, но принципът за червивата ябълка, която заразява останалите, важи с пълна сила за системата на държавното управление още от самото ѝ възникване през първото хилядолетие на цивилизацията — само шепа напълно милитаризирани и агресивни държави са достатъчни да принудят всички останали също да се военизират. А ако самите цивилизовани държави не представят на сцената на историята достатъчно кандидати за тази роля, то номадите са винаги готови да се вживеят във функцията на дубльори. Това е накратко системата, която сме наследили от своето далечно минало, така че, като се имат предвид реалностите на многочислеността и варварските племена, е много трудно да си представим по какъв друг начин би се развила.

От друга страна става ясно, че няма пряка и неизбежна връзка между естеството на човешката природа и посоката на еволюция на военното дело в цивилизованите общества. Различните обстоятелства биха произвели различен социален ред, различен начин на мислене, а

оттам — и различен резултат. Със сигурност не би било лесно да се излезе от коловоза, по който цивилизацията е пътувала толкова хилядолетия наред, но ако си позволим да си представим едно хипотетично бъдеще, в което варварските племена вече не са заплаха и хората в масовите общества са открили начин да избегнат тиранията, то тогава може би...

Сладка мечта наистина. Ала не такава, която би повлияла кой знае колко на общественото мнение през XII век пр.н.е.

Един древен град загиваше и дългите години на неговата империя бяха към своя край. Мъртвите лежаха навсякъде по улиците, в къщите и върху стъпалата на онези храмове, които толкова дълго бяха почитали... Гърците се втурнаха към двореца и се стълпиха пред входа му, с високо вдигнати щитове за защита. Стълбите вече бяха прикрепени здраво към стените и атакуващите напиреха с тежестта си към трегерите на вратите. Хванали в левите си ръце щитовете си, с десните те сграбчиха покрива. Трояците, на прага на смъртта и с пълното съзнание, че съдбата няма да ги пощади, се отбраняваха, като отскубваха керемиди от покривите и ги хвърляха... От двореца се носеха хлипания и бъркотията беше невъобразима. От край до край сградата кълтеше от ужасените викове на жените.

Вергилий, „Енеида“^[18]

Традиционно приетата дата за падането на Троя е 1183 г. пр.н.е. — време, когато историята бързо се е трансформирала в легенда. Например разказът за Троянския кон нищо чудно да е просто изопачено представяне на обсадните машини, с които градските стени най-накрая били срутени. Полуварварските ахейски гърци, които обсаждат Троя, надали са притежавали подобна напредничава техника, но нищо не им е пречело да наемат военни инженери от някоя от поцивилизованите държави на изток — някъде по това време падането на хититската империя (под властта на нова вълна номадски нашественици) вероятно е оставило множество свободни професионални войници из Мала Азия. И ако хититските наемници са построили истинска обсадна кула за нападателите — дървена структура, висока няколко етажа, върху колела, с покрив, който да

защитава намиращите се вътре мъже, и таран с метална глава, поставен в задната ѝ част — ахейците като нищо може да са нарекли тази кула „дървен кон“, оставяйки на следващите поколения да разкрасяват историята, колкото си искат. (Обсадната кула, която откриваме изобразена на асирийски барелеф от приблизително същия период, действително навява представа за гигантски кон.)

Обсадата на Троя продължава много дълго. Разкопките на града предоставят доказателства за огромни пожари и унищожение сред големите каменни сгради на града, а между тях изоставени убежища на бегълците. Но да не забравяме, че „Илиадата“ е написана цели четири века по-късно. А още осем века след това Вергилий ни предоставя яркия си и колоритен разказ за унищожението на Троя, в персонализиран стил, който никога не би бил използван от реалните участници в събитието. Написаното от него е почти изцяло художествена измислица, но що се отнася до същността на ужаса, сполетял древния град, е точно толкова вярно, сякаш самият той е бил там. Той е обитавал свят, в който на всеки няколко години поредният нещастен град е срещал края си по подобен начин, и така е било открай време. Така че Вергилий е имал точно толкова свобода да изопачава събитията и емоциите, свързани с обсада от този характер, колкото и един съвременен европейски писател би имал, за да разкраси преживяното по време на бомбардировки — прекалено много хора отлично знаели какво точно става.

Картаген например е превзет от римските войски през 146 г. пр.н.е. след тригодишна обсада, в края на Третата пуническа война. Оттогава е запазен един отчаян разказ на свидетел за това как останалите без никаква надежда, полугладни картагенци са отбранявали града вътре по улиците още шест дена след това: „Грите улици, които водеха от пазарния площад до цитаделата, разполагаха от двете си страни с къщи на по шест етажа. Именно оттам нашите стреляха по римляните. Успяха да превземат първата къща и от нейния покрив изградиха мостове от дъски и греди, за да преминават на следващите. И докато от покривите се водеше една битка, друга беше в своя разгар долу, по улиците. Навсякъде се разнасяха стонове, вой, крясъци и агония. Някои от хората бяха убити на място, а други

хвърлени от покривите, като част от тях бяха набучвани на стърчащите копия“ [19]

И когато купчините от камъни, дървета и трупове на невинни граждани по улиците започват да пречат на настъплението на безупречния боен ред на римляните, изпращат им подкрепа, която да разчисти боклука. „Онези, на които заповядаха да разчистят боклука, подхващаха с лопати и труповете, и все още живите, и ги хвърляха в трапове, изкопани в земята. Използваха брадви и лостове, и ги обръщаха и въртяха като дърва за огрев или камъни. Всички канавки се изпълниха с човешки тела. Някои бяха нахвърляни с главата надолу и стърчащите им крака продължаваха да мърдат още известно време. Някои пък бяха паднали така, че главите им се подаваха над повърхността. Лицата и черепите им бяха смачкани от галопиращите коне.“ [20]

Онези от вас, които са запознати с дейността на немските есесовци в Русия през 1941 година, на места, като например Баби Яр, вероятно ще разпознаят сцената. А последният ход на завоевателите, наложен над градовете Картаген и Троя, е не по-малко амбициозен, отколкото този на Хитлер — малцината картагенци, които оцеляват след обсадата и поголовната сеч (от население, наброяващо близо триста хиляди души), били продадени в робство, а мястото на опустошения град е официално проклето и засипано със сол от генерала на римските победни войски. Остава необитаем в продължение на цял век, когато върху руините му е основана римска колония. Всичко това оставя впечатление за необузdana жестокост и налудничавата отмъстителност, но точно таква впечатление са държали да оставят самите римляни. Всъщност насилието и отмъстителността са били прецизно изчислени — както става винаги. Ефективната бруталност изисква предварително обмисляне, спокойна подготовка, както и пълен физически и психически контрол.

* * *

В бойния ред на всеки войник му се полагат по три стъпки странично разстояние, а разстоянието между редовете е шест

стъпки. По този начин 10 000 мъже могат да образуват правоъгълник с размери 457 на 4 метра.

Вегетий, за римската тактика^[21]

Битките са били решаваща част от живота на нашите предци, а те в никакъв случай не са били по-глупави от нас. Щом в продължение на хиляди години не са успели да измислят никакъв по-добър начин за влизане в бой от компактния строй, в който войниците стоят рамо до рамо, то сигурно причината за това е много сериозна и напълно оправдана. Военните са пословично консервативни по отношение на експериментирането с нови оръжия и тактики — и често с пълно основание, защото, ако нововъведението се окаже не чак толкова добро, колкото е било рекламирано, то тогава ще загинат много хора. Ала по неизброимите бойни полета на миналото е имало достатъчно отчаяни мъже, които са нямали абсолютно нищо за губене, така че рано или късно всичко било изпробвано. И чак до въвеждането на огнестрелните оръжия нищо друго не се е оказало по-добро от организацията и тактиката, която се е превърнала в стандартна практика още преди времето на Александър Велики.

В свят, който не може да се похвали със сила, по-голяма от тази на оръжията, формирание от въоръжени мъже, атакуващи вражеската територия, е можело на практика да направи всичко, което си поиска — да граби и да убива, да унищожава посевите, да изгаря къщите — освен, разбира се, ако противникът не изправи срещу него подобно формирание от въоръжени мъже. Защитниците обикновено не седели примирено зад стените (защото знаели, че накрая ги очаква гладна смърт), а излизали да се бият, ако били наясно, че имат макар и най-нищожния шанс за успех. Войната почти винаги изисквала истинска битка, а към средата на първото хилядолетие пр.н.е. битката като че ли отново имала нужда от старите фаланги. Дисциплинираните и добре обучени в близък бой пехотни формации от този вид били отдавна излезли от мода — още с възхода на мултинационалните империи, на чиито платени войски липсвали сцеплението и отдадеността, необходими за бой във фаланга. (Освен това фалангите не били от особена полза в боя срещу номадските нашественици.) Но с постепенното изместване на центровете на богатство и власт на запад от Плодородния полумесец по посока Гърция и Рим, за първи път от

възхода на шумерските градове държави насам се забелязва рязко нарастване на броя на наличните мъже, заредени с граждански патриотизъм и висока мотивация. А срещу войските на друга цивилизована държава, която няма нищо против да се бие, фалангата си остава най-ефективният начин за разгръщане на пехотата на бойното поле.

През почти цялата човешка история битката е била събитие, точно толкова стилизирано и ограничено в движенията си, колкото и класическият балет. При това почти по същите причини — вродените способности и ограничения на човешкото тяло. Когато две големи групи мъже се изправят една срещу друга в бой, използвайки ръчни или метателни оръжия, които могат да бъдат хвърлени на не повече от няколко десетки метра напред, възможностите са крайно ограничени. А това е особено актуално с оглед на факта, че най-важният приоритет и за двете страни във военния конфликт са дисциплината и организацията на войските. Няколкостотин въоръжени мъже, действащи в пълна хармония, движещи се в една и съща посока и с една и съща цел, винаги ще представляват по-голяма сила от тълпа, десет пъти по-многобройна от тях. По време на битката при Мантинея през 418 г. пр.н.е. „спартанците напреднаха бавно и под такта на музиката на флейтистите в техните редици. Този обичай няма нищо общо с религията. Целта му е да им помага да вървят в крачка и да напредват неотклонно, без да развалят строя си — точно както правят големите армии, когато се канят да влязат в бой“.^[22] Основните форми на военната строева подготовка са сред най-неотменимите и всепроникващи елементи на човешката цивилизация — още египетските армии от Дванадесетата династия (1900 г. пр.н.е.) са се равнявали „наляво“, както и всеки военен строй до наши дни.

Модерните армии говорят за спечелване или загуба на територии и за тях този факт има значение, ала за повечето от армиите на древността територията е била просто сцена, върху която воините са се движели. Важен бил самият строй, а теренът имал значение само тогава, когато включвал преодоляване на препятствия, защото те нарушавали прецизно подредените и синхронизирани редици на хилядите добре обучени войници. Всеки пробив в линиите допринасял за загубата на мощта на строя, защото армиите са можели да се бият само по фронта — всяко вражеско нападение по фланговете или в тила

водело до пълното им унищожение. Другата последица от неравния терен била скупчването на мъжете в строя, което ги правело напълно негодни да развъртят оръжията си поради липсата на достатъчно място. Точно поради тази причина голяма част от безкрайната строева подготовка се посвещавала на обучението на войниците да се движат така, че да спазват това жизненоважно пространство от три стъпки, каквото и да им струва. Но ако са действително добре обучени, тези войници се превръщали в страховита бойна машина.

Гръцката фаланга от V в. пр.н.е. се състояла от хиляди тежко въоръжени пехотинци, подредени в добре изчислени редици, почти изцяло защитени отпред от огромните щитове и бронзовите наколенници, с насочени напред блестящи остриета на копията. За подреждането на подобна грамадна формация на бойното поле, обърната срещу врага, се изисквало много време и усилия. (Би било много по-добре, естествено, да нападнат по фланговете или в тила, но трудностите, свързани със сложното придвижване на тези огромни маси мъже означавали, че подобно нещо никога не можело да се случи.) Влизането в бой било напълно невъзможно, ако командирът на противниковата фаланга нямал желание да сътрудничи, но и двете страни обикновено искали бърз и решителен изход. Тежката пехота се състояла от заможни граждани, които сами купували оръжията и доспехите си, а 80% от тях представлявали селяни, чиито посеви със сигурност са щели да бъдат изгорени, ако армията им си позволи да отстъпи, а в случай на ненужно протакане на бойните действия реколтата им щяла да остане неприбрана. Затова всички държали на скоростния изход от битката и обикновено го получавали. Ала заповедта за влизане в бой, която накрая командирът трябвало да даде на своята фаланга, е била като че ли последното смислено решение, до което имал възможност да прибегне.

Преди да се стигне до подобна заповед, трябвало да бъдат взети много тактически решения: дали да придадат на фалангата достатъчна плътност, за да постигнат бърз пробив (по време на битката при Левктра през 371 г. пр.н.е. тиванците използват формация от петдесет човека плътност по левия си фланг), или да я направят по-плитка, но по-дълга, за да се проточи покрай фланговете на противниковата фаланга и да я превземе? Но вторият тактически ход по принцип се

считал за неуместен, защото, когато фалангите тръгнаха напред, те обикновено се отклонявали надясно — щитовете били в лявата ръка, затова всеки войник се опитвал да се предпази, като вмъквал откритата част от тялото си зад щита на човека вдясно. И въпреки стотиците часове, изкарани на учебния плац, до момента на сблъсъка двата противникови фронта обикновено се припокривали отдясно. А веднъж срещнали се, на командирите не им оставало абсолютно нищо друго, което биха могли да направят.

В началото започвали да се бият мъжете в първата редица, който паднал, бил веднага заместван от следващия зад него във втората, и така нататък, докато накрая някоя от двете страни не прецени, че започва да надвива другата. На този етап всички редици обединявали усилията си, за да могат с един мощен пробив да разкъсат решително линиите на противника — ако успеели, значи победата била тяхна. Вражеската формация се разпръсквала, войниците побягвали, и оттам нататък следвала касапницата. Ако победителите били в настроение да се възползват докрай от предимствата си, то победените загубвали най-малко половината, ако не и повече от първоначалния си състав. Но в обичайния случай преследването не продължавало дълго (тежко въоръжените пешаци не били много добри като бегачи на дълги разстояния) и загубите от страна на победените обикновено възлизали на не повече от 15% от наличния състав.

Атинските войски отслабиха значително центъра си, като се опитаха да разширят строя си толкова, че да обхванат целия фронт на персийците — двете крила бяха силни, ала линията в центъра имаше дълбочина само няколко редици... Беше дадена заповед за атака и атиняните се втурнаха в бяг срещу врага, който се намираще на повече от километър пред тях... Доколкото ми е известно, гърците са първите, които започват да нападат бежешком... Чужденците разкъсаха гръцката линия в центъра, но иначе двете крила на атиняните взеха превес... После насочиха вниманието си към персийците, които бяха пробили фронта им в центъра. Тук отново излязоха победители, като подгониха вклинилия се в редовете им враг, и го гониха чак до морето, където мъжете започнаха да превземат и палят персийските кораби... На Синегир (брата на драматурга Есхил) му отрязаха ръката с брадва, докато се беше хванал за кърмата на един кораб, така че се прости с живота си... По този

начин атиняните успяха да овладеят седем кораба, но останалите избягаха.

Тукидид,

„История на Пелопонеските войни“^[23]

Единствената действаща формула за успех била „повече тежка пехота или по-добра тежка пехота, или повече и по-добра тежка пехота“^[24]. И тези тромави и сеещи ужас формирания, подобно на гигантски, подредени като полкове карикатури на мач по американски футбол или ръгби, биещи се час-два върху правоъгълно парче земя с площ не повече от стотина акра, са били в състояние да решават съдбините на цели народи.

На типичното гръцко бойно поле е имало също така и леко въоръжена пехота, състояща се предимно от хора, които не можели да си позволят закупуването на въоръжението и доспехите на тежката пехота. Те обикновено напредвали в разгърнат строй пред основната формация и атакували противника с метателни оръжия, но тяхното участие не било решаващо за изхода на битката. „Отначало едни срещу други се хвърлиха стрелците, въоръжените с прашки и мечащите камъни, които се намираха пред основните фронтови линии, като предимството минаваше ту към едната, ту към другата страна, както е нормално за тези леки войски“ — махва презрително с ръка Тукидид, докато разказва за ролята им в битката. Но пък тези войски са можели да затруднят много фалангата на тежката пехота, която не би могла да се справи с тях, даже и да ги нападне. „Дори и на кратко разстояние нито един пехотинец, колкото и бързо да бяга, не би могъл да настигне друг, който разполага с предимството да има само лък през рамото си“ — отбелязва кисело Ксенофон. Ала леката пехота в никакъв случай не можела да се надява да победи тежката, освен ако не разполага с предимствата на неравния терен, който да принуди фалангата да развали прецизния си строй.

Имало вече и кавалерия — ездачите отдавна били заменили бойната колесницата на бойните полета навсякъде по света, с изключение на шепа крайно консервативни по отношение на военните промени региони като Персия или напълно изостанали — като кел тека Британия. Кавалерията била в състояние да се придвижва бързо по фланга или в тила на противниковата фаланга и да причини

значителни щети, като хвърля копия и стреля с лъкове, стига да не бъде пресрещната от кавалерията на врага. Можела е дори да нападне и пехотата, стига да я излови неподготвена, но нито едно кавалерийско подразделение не си е правело илюзиите, че може да нападне добре въоръжено пехотно формирование, напълно подготвено да го посрещне. Голяма маса ездачи, връхлитащи срещу група обикновени пешаци може и да изглежда на пръв поглед неустоима, ала конете, независимо от гледната точка на своите ездачи, са били прекалено умни, за да се втурнат срещу гора от насочени напред върхове на копия. Те просто спирани на място или в последния момент завивали, така че, докато пехотата се държала здраво за тази мисъл и не си позволявала да разкъсва строя си, се чувствала в относителна безопасност от подобни нападения. Основната задача на кавалерията била подплашването, всяването на паника и най-вече — подгонването и убиването на бегълците на победената страна, когато този момент настъпел.

Тежката пехота доминира на бойните полета почти навсякъде по света до периода на класицизма (да кажем, между 550 г. пр.н.е. до 350 г. н.е.) и в най-общи линии от значение е била не толкова числеността ѝ, колкото дисциплината и високият боен дух. Когато през 333 г. пр.н.е. Александър Велики се изправя срещу персийската армия на Дарий III при Ис, той разполага само с четиридесет хиляди мъже (в това число лека пехота и кавалерия), срещу сто хиляди за противника. В напълно разгърнат строй армията на Александър обхващала не повече от километър и половина, докато фронтът на персийците се простирал на три километра. Но щом задължителната подготвителна размяна на бойни действия приключила, неговите опитни тежки пехотинци се втурнали в атака право срещу центъра на персийците. Резултатът става ясен с помощта на най-обикновена физика — дисциплинирана маса от, примерно, тридесет хиляди добре въоръжени мъже с тежки доспехи, бягащи в плътна формация, са ударили персийския фронт със сила, равняваща се на две хиляди и петстотин тона, движещи се със скорост от осем до десет километра в час, при това набрана само за няколко секунди, а на всичко отгоре — с изрядна редица от остриета на копия в предната част. Вероятно малцина от войниците в първите две редици на фалангата на Александър са успели да оцелеят след този удар (поради което най-опитните ветерани обикновено били подреждани

малко по-назад във фалангата), но самата инерция на фалангата е достатъчна, за да се вклини в центъра на армията на Дарий само за няколко минути, много преди войските в двата края на дългия персийски фронт да успеят да обкръжат войниците на Александър по фланговете и в тила. Така загубила сцеплението си, персийската армия станала лесна плячка за войските на Александър, които само за два часа успяват да намалят наполовина силите на противника.

С течение на времето военачалниците си правели какви ли не експерименти с тази основна формула на военния успех, с цел да стане по-гъвкава. Най-добри в тази работа били римляните. През близо двете столетия почти постоянни войни, през които първо подчинили всички останали градове държави на Италия, а после сразили и другата велика сила на онова време — Картаген, те успяват да разработят една доста по-усъвършенствана версия на традиционната фаланга. Трудно подвижната маса на фалангата отстъпва пред по-отворения боен строй на легиона, при който войските се разделят на минифаланги (манипули) от около 150 войника в три редици, като манипулите се подреждат в шахматен ред, в три застъпващи се редици. Този строй им предоставя много по-голяма маневреност, особено на неравен терен. По време на битката при Зама (202 г. пр.н.е.) през Втората пуническа война, когато войските на Картаген се опитват да смажат римските легиони с масирана атака, Сципион Африкански дори успява да премести манипулите от средната си линия встрани — така, че да създаде прави коридори между всичките си три формации, през които воините на Ханибал минават съвсем спокойно, без да причинят вреда на никого.

Оръжията също се променят. В римските легиони дългото копие отстъпва място на две по-къси копия за хвърляне — едното леко и с подълъг обхват от другото, които легионерите хвърляли последователно по време на настъплението, плюс къс меч за близък бой, когато се стигнело до физически контакт с врага. Но защо точно къс меч? Защото той принуждавал римския войник да се приближи и да се заеме с убиването на врага по един изключително персонализиран начин — и точно този елемент най-много плашел противника. Тук отново ставаме свидетели на „Западния начин на военни действия“, който е свързан както с психологията на милитаризираните до крайна

степен общества, избрали именно него, така и с предполагаемия му психологически ефект върху вражеските войски.

По време на възхода на Римската империя битките постепенно загубват характеристиката си на мач по ръгби и се превръщат в поле за изпробване на какви ли не тактически хитрости. Иначе основната логика на бойните действия остава непроменена. Масите въоръжени мъже, организирани в плътни, дисциплинирани формации и екипирани само с хладни оръжия, задвижвани от собствените им мускули, разполагат с крайно ограничен брой алтернативи за водене на бой. Така че през III век от новата ера пехотата властва на бойното поле точно толкова самоуверено, колкото и нейните събратя по бойните полета на XXIII век преди новата ера.

* * *

Един кораб веднага заби бронзовия си нос в друг. Гръцки започна да удря кърмата на финикийски, докато я разби. Всеки капитан насочваше своя кораб срещу друг. В началото масираните персийски сили оказаха яростна съпротива, но после повече от корабите им се стълпиха в един тесен провлак, и не само че вече не можеха да се подпомагат един друг, ами и започнаха да се удрят с бронзовите си носове и изпочупиха всичките си весла. Гръцките кораби съвсем очаквано ги обкръжиха и удариха, и корпусите им се обърнаха зад хоризонта, и вече не беше възможно да се види морето, което преливаше от разрушени кораби и мъртви тела.

Персийски вестоносец^[25]

флотата открай време е била далеч по-зависима от новите технологии, отколкото пехотата — всеки кораб е вид машина, ако ще и да е само обикновена галера, чиито весла се задвижват от човешките мускули. Морето е несвойствена за човешките същества обстановка, затова оцеляването им в нея никога не е било възможно без помощта на технологията. Не че повечето хора са изпитвали някаква нужда да действат в подобна среда до началото на цивилизацията.

Армиите са част от цивилизацията още от самото ѝ зараждане, защото произлизат пряко от ловните групи на праисторическите

племена, ала флотата става възможна и необходима значително по-късно. Примитивните хора са използвали малки лодки за риболов и за пресичане на тесни водни препятствия, но систематичното използване на морето за търговия е трябвало да почака до появата на цивилизациите, произвеждащи разнообразни стоки, които си струвало да бъдат търгувани в големи количества: зърно, вино, минерали и дървесина. Щом веднъж обаче възникнала необходимостта от подобна търговия, то извършването ѝ по море станало неизбежно. Корабите са най-икономичното средство за транспортиране на големи количества стоки на дълги разстояния дори и днес, а до изобретяването на железницата преди по-малко от два века, на практика те са били единственото.

Атакуването на морската търговия на държави, чиито богатства произтичали най-вече от покупко-продажба, е била напълно очевидна (и изключително изгодна) военна тактика. Няма никакво съмнение, че първите специализирани бойни кораби са изобретени точно с такава цел. И което е още по-важно, транспортирането на войски чрез кораби се превръща в особено привлекателна военна опция за района на Средиземноморието, където в повечето случаи морето е най-краткото разстояние между две точки. При наличието на подобни ценни мишени, въобще не е чудно, че бойните действия в Средиземноморския регион скоро налагат създаването на цели флотилии бойни кораби, чиято основна цел била унищожението на флотата на противника, след което ограбването на търговската му флота се превръщала в безнаказано забавление. Ала като имаме предвид водещата роля на технологията в морските битки, повече от забележителен е фактът, че макар бойните кораби в Средиземно море бързо да достигат стандартния си дизайн, иначе напредничав за времето си, през следващите няколко хилядолетия почти не търпят промени.

След четирите хиляди години съществуване на морската търговия във вътрешни морета като Средиземно, маршрутите постепенно започват да включват на запад Атлантическия бряг на Европа, а на изток — през Арабско море до Индия. Тогава, както и в продължение на още три хиляди и петстотин години, търговските кораби включвали особени комбинации от платна и весла, ала бойните кораби, които трябвало да се движат по-бързо и да маневрират във

всички посоки, зависели преди всичко от силата на мускулите — няколкостотин гребци били необходими, за да движат морските съдове, при това с голяма скорост. Тук необходимостта от дисциплина и координация била точно толкова голяма, колкото и при фалангите, независимо дали екипажът се състоял от свободни граждани или от роби.

Широкомащабните бойни действия открай време са налагали технологии на организация и производителност, доста напомнящи на тези в индустриалните общества. Когато през V в. пр.н.е. Гърция се изправя пред заплахата от мощна персийска инвазия, атинските корабостроителници са принудени бързо да въведат методите на масовото производство — започват да произвеждат от шест до осем триреми (галери с три реда весла) всеки месец, в продължение на повече от две години. През 480 г. пр.н.е. Гърция вече разполага с около 250 галери, за чиито екипажи били необходими повече от четиридесет хиляди души. Цялото годно за военна служба мъжко население на Атина влиза във флота, като оставя сухопътната защита на страната на останалите гръцки градове държави. Но всички тези необичайни за времето си усилия дават резултати много бързо — когато гръцката флота, преимуществено атинска, унищожава персийската при Саламис и принуждава император Ксеркс да изтегли силите си от Гърция.

Що се отнася до битката, ако зависи от мен, нито бих рискувал да се бия в залива, нито възнамерявам да вляза в него. Напълно си давам сметка, че липсата на достатъчно водно пространство поставя в неизгодни позиции малка, опитна и бърза ескадра като нашата, принудена да се бие срещу множество зле управлявани кораби. Знайно е, че атаката чрез сблъсък е възможна, само ако човек разполага с достатъчно пространство, за да види врага отдалече, което в залива просто не може да стане. Нито пък би било възможно бързото изтегляне, ако се окажем в капан. Невъзможно е също така да се вклиним в редиците на врага, а после да го заобиколим, което е добрата тактика за флотата, с преимущество в плаването и управлението. Вместо това ще бъдем принудени да водим морски действия така, сякаш са сухопътна битка, а при тези обстоятелства предимствата са обикновено на страната, която разполага с по-голям брой кораби. Прочее, можете да бъдете сигурни, че ще взема под внимание всички тези фактори.

формио, в обръщение към атинската флота преди битката при Наупактус, 429 г. пр.н.е.^[26]

През древността и средновековието морските бойни действия били проста работа и често представлявали водната версия на сухопътния бой. Двете противникови флоти от галери, обикновено наброяващи стотици кораби, се подреждали една срещу друга по протежение на бреговата линия (като цяло, галерите предпочитали да виждат брега, тъй като нито корабите били годни за навлизане в дълбоки води, нито пък капитаните им владеели добрата навигация извън полезрението на бреговата ивица), след което се насочвали една срещу друга. Главната цел на корабите била да пробият корпусите си с бронзовите си тарани, или най-малкото да изпочупят веслата на вражеската галера (като междувременно смажат всички гребци от съответната страна), след което се връщали и разрушавали с тарана кърмата на извадения от строя противник. Често обаче те се оказвали застанали по дължина един до друг, като войниците от всяка галера се биели на палубата на едната или на другата галера. Точно така е станало и по време на битката в пристанището на Сиракуза през 413 г. пр.н.е., където почти двеста кораба водели битка в изключително ограничено морско пространство.

Много кораби се стълпиха в малкото пространство. Следователно атаките с тараните не бяха много... Когато корабите се срещнеха, войниците започваха да се бият един с друг, като всеки екипаж се опитваше да свали от борда вражеския. Поради тясното пространство често ставаше така, че три, а понякога и повече кораба се оказваха наблъскани един до друг, така че капитаните трябваше да мислят за отбрана от едната страна и нападение от другата... И оглушителният шум от всичките тези сблъскващи се кораби беше не само ужасяващ, но също така заглушаваше напълно заповедите, които даваха командирите.

Тукидид^[27]

Най-големите морски битки в древността са се водили между Рим — предимно сухопътна сила в началото на Пуническите войни през 264 г. пр.н.е., и Картаген — изключително мощна военноморска сила, със съюзници и имоти в Испания, Сардиния, Сицилия и Южна Италия. Военноморското пристанище на Картаген (близо до днешен Тунис) е било изцяло плод на човешката ръка, а до него се стигало

през търговското, което от своя страна било защитено от серия тежки железни вериги по протежение на целия вход. Вътрешността на военноморското пристанище представлявала огромно затворено морско пространство с диаметър около деветстотин метра, като в центъра му имало остров за работилници, които можели да поемат работата върху двеста галери наведнъж. Традиционната кар-тагенска квинквирема (с повече от един гребец на весло) носела на борда си екипаж от 270 гребци, 30 офицери и 120 войници, а картагенските корабостроителници били в състояние да произвеждат месечно до шестдесет галери.

По време на многобройните войни, които разтърсвали западната част на Средиземноморието в периода от 264 до 146 г. пр.н.е., когато Рим най-сетне побеждава Картаген, римляните постепенно се научават и да строят кораби, и да се бият с тях. И тук отново ставаме свидетели на забележителна скорост на производство. Малко след избухването на войната римляните си дават сметка, че ще се нуждаят и от флота, затова бързо копират дизайна на картагенците и за по-малко от два месеца създават флота от сто квинквиреми и двадесет триреми. По време на следващите морски битки, и особено при внезапните бури, които често връхлитали неустойчивите галери в открито море, загубите на човешки живот били изключително големи.

През 256 г. пр.н.е. при Екномус, близо до бреговете на Северна Африка, римска флота от 330 галери разгромява кар-тагенска флота със същите размери, като потапя тридесет кораба и пленява шестдесет и четири, което в човешки живот за картагенците означава загуба на тридесет-четиридесет хиляди мъже. А при завръщането ѝ в Италия римската флота попада в силна буря близо до западния бряг на Сицилия, в резултат на което двеста и седемдесет от нейните кораби или потъват, или биват изхвърлени на брега — над петдесет хиляди мъже се удавят. Оттогава насам никоя друга морска битка не е завършвала с толкова многобройни човешки загуби.

Естеството и размаха на военноморското дело от преди две хиляди години налага два извода. Единият е очевидната и вече достатъчно често повтаряна характеристика на военното дело в периода на съзряване на битката — „устойчивото ѝ състояние“. Хиляда и осемстотин години след битката при Екномус, през 1571 г.

н.е., съюзническите военноморски сили на Западна Европа се бият с турската флота при Лепанто. Всяка страна разполага с повече от двеста галери, чийто дизайн въобще не би направил впечатление на корабостроителниците в древен Картаген. Тактиката на боя също не би изненадала никого — ако можеш, блъсни противника, ако не можеш — качи се на борда му. Само за един следобед при Лепанто се удавят близо тридесет хиляди мъже.

А другият извод, който се налага, е, че военният конфликт между Рим и Картаген е максималното доближаване на класическите цивилизации до концепцията за тоталната война.

Carthago delenda est. (Картаген трябва да бъде унищожен.)

Катон Старши

За Картаген и Рим Средиземно море някога е било точно толкова голямо, колкото е днес за Тунис и Италия. Преди началото на Пуническите войни между двата народа не е съществувала никаква дълбоко вкоренена историческа или расова вражда (макар че войните, разбира се, я пораждат). Основната причина за войната е ни повече, ни по-малко тревогата на две надигащи се имперски сили по повод самото съществуване на противник, който притежава достатъчно военна мощ, за да се превърна в сериозна заплаха за другия. Така потенциалът за война се превръща и в причина за самата война, а веднъж започнал, конфликтът бързо ескалира до война на поголовно унищожение, защото нито една от двете страни е нямала желание да отстъпи.

Древните цивилизации от II в. пр.н.е. са били способни на организационни и производителни подвизи, сравними с капацитета на Европа от XVI век — общество, което е в състояние да изпрати над сто хиляди мъже в морските битки, би било сериозен претендент за военна мощ дори и по днешните стандарти. Освен това класическият средиземноморски свят изглежда почти във всяко отношение, не само военноморско, точно толкова компетентен във връзка със задачите и търговските движения на цивилизацията, колкото е бил и през XVI век.

Рим и Картаген не просто са строели огромни флоти бойни кораби, за да се бият един с друг — в определени моменти те дори са

поддържали сухопътни войски на около три-четири фронта едновременно, разпределени по цялото протежение на западното Средиземноморие. Изтичането на човешки ресурси било огромно — изчислено е, че във върховата точка на Втората пуническа война през 213 г. пр.н.е., 29% от римските граждани от мъжки пол са били мобилизирани^[28] — ниво, което трудно може да бъде достигнато дори и при световните войни от миналия век. Въпреки че Римската империя в крайна сметка побеждава, само през последните две десетилетия на войната по бойните полета — сухопътни и морски — загиват цели 10% от мъжкото ѝ население.^[29] Що се отнася до картагенците, техните загуби са на практика стопроцентови — към края на Третата пуническа война през 146 г. пр.н.е. не съществува не само империята им, но и самата столица Картаген е срината със земята, а онези от жителите ѝ, успели да останат живи, продадени в робство. Не оцелява дори и езикът им. Един ядрен удар над Картаген е щял да сложи край на агонията им по-бързо — иначе резултатите надали се различават кой знае колко много.

Пуническите войни са забележителен пример (или поне най-добре документираният) за тотална война между две цивилизовани държави преди настъпване на съвременността. Според нашите дефиниции тоталната война съдържа три характеристики: способност за мобилизация на цялото годно население, наличие на необходимите ресурси, опосредстващи тази мобилизация, и военна технология за масово унищожение. От тези три Пуническите войни обхващат две — липсва единствено технологията, по очевидни причини. А това в крайна сметка означава единствено, че за разрушаването на Картаген просто е било нужно много повече време, отколкото би било днес. (И още една съществена разлика — случило се е само с едната страна във военния конфликт.)

Ала въпреки че примерът е достатъчно подходящ като илюстрация за начина как понякога войните, независимо от първоначалната си причина, могат да ескалират до крайни предели на насието, достижими с наличните технологии, Пуническите войни въобще не могат да се сравнят по мащаби с войните на XX век.

Римската империя е притежавала комплексна и изтънчена цивилизация, ала в определени ключови аспекти тя се е отличавала драстично от нашата. Организационните ѝ ресурси са били

действително огромни, както се доказва и от склонността ѝ към големи инженерни проекти на гражданското строителство, но интересите ѝ към технологичните новости са били незначителни. Традицията за рационален и напълно безстрастен анализ, която римляните наследяват от древните гърци, започва да се прилага систематично и към политическите, юридически, военни и културни проблеми, но почти не засяга икономическите или научни теми, които са ключови за промяната на вековните условия на обществения договор и отприщване на новите технологии. В продължение на цялото си съществуване Римската империя си остава предимно необразовано селско общество, в което наличието на многобройно и все по-нарастващо робско население прави всички отклонения от съществуващите политически и икономически отношения непривлекателни за шепата милиони, които имали право да изказват мнение. Рим живее и умира по калъпа на класическата цивилизация на древността, без да даде абсолютно никакъв знак, че е годен да излезе от статуквото. И затова естественият му ареал на обитаване е бил именно този период на съзряване на битката, на плаването ѝ в открито море.

Цивилизациите на класицизма не разполагат също така и с богатствата, необходими за истинска тотална война. И двата града държави Рим и Картаген са имали население по-малко от милион жители, но са черпели от ресурсите на огромните империи, които са контролирали. Към 200 г. пр.н.е. три четвърти от богатствата на римската държава са идвали от чужбина, поради което тя е била в състояние да мобилизира голям процент от собствените си граждани и да плаща на голям брой съюзнически войски (а в случая с Картаген — и на наемници). Но и при тях важи с пълна сила основното военно уравнение на предмодерните времена — общества, чиято основна икономическа база е зависима от земеделие, може да си позволи да изтегли само малка част от основното си население, за да я изпрати на война.

По време на продължителната си война Рим и Картаген имат възможността да черпят от ресурсите на цялото западно Средиземноморие, при все това общият брой на мобилизираните мъже надали е надвишил 750 хиляди, което прави около 3% от цялото население на региона. Тези цифри вероятно се доближават до

максималния лимит, който което и да е предмодерно цивилизовано общество е можело да си позволи да посвети на войната, въпреки че по онова време въоръжените сили са нямали чак такива големи изисквания върху цивилната икономика по отношение на снабдяването, каквито имат днес. Вярно е, че войниците трябвало да получават храна и заплати, но единствените други изисквания на войната към цивилните ресурси се състояли в желязо за оръжията и дървен материал и работна сила — за строежа на корабите. Пуническите войни са наистина тотални за градовете Рим и Картаген почти по всички съвременни стандарти, ала за западното Средиземноморие от онова време те в никакъв случай не са били такива.

Едва няколко века по-късно, когато Рим завладява цялото Средиземноморие и неговите легиони охраняват граници, простиращи се от Шотландия до Судан, броят на войниците се доближава до максимума, който предмодерните земеделски общества са били в състояние да поддържат. В началото на новата ера, някъде около I век, населението на средиземноморския регион наброява близо шестдесет милиона души, а общият брой на войниците, в това число не само войските на легионерите, но и кавалерията, и помощните войски, е не много повече над триста хиляди. Дори и в края на III век н.е., когато населението нараства до сто милиона и варварските набези по границите стават все по-сериозни, римската армия никога не надвишава 750 хиляди войници.^[30]

Иначе римската армия е била изключително добра, а в доста отношения и много модерна. Войските са били приемливо платени, отлично обучени и можели дори да се надяват на сносна пенсия, ако успеели да доживеят пенсионирането си. В лицето на центурионите римляните са можели да се похвалят с първите професионални офицери в историята на човечеството. Случвало се е понякога и да губят битки, но в дългосрочен план са победили всички останали армии на тогавашните цивилизации. Срещу номадските племена никога не е било необходимо да се бие, защото, след нашествията на кимерийците и на скитите през VII век пр.н.е., точно в периода на зараждането на Римската империя, на цивилизования свят в Европа и Близкия изток не му се е налагало да се справя с нито една мощна варварска инвазия в продължение на близо хиляда години. Ала някъде

тогава климатичните промени и нарастването на населението в сърцето на Централна Азия отново принуждават номадите да тръгнат на път, и няколко поколения по-късно „взривната вълна“ достига и границите на Римската империя. В крайна сметка империята е смазана от конете на варварите, а с нея загива и по-голямата част от европейската цивилизация. Трябва да изминат още хиляда години, докато тя успее да възвърне предишния си блясък.

* * *

През 378 г. н.е. обединените сили на вестготите и остготите, след десетилетия наред скитане по бреговете на реките Висла и Днестър, решават да пресекат границите на Римската империя. Общо наброяват около сто хиляди човека. Както обикновено, те били придружавани от своите семейства. Покритите каруци на авангарда се установили на лагер на около десет километра от град Адрианопол, а междувременно останалата част от конниците вършеела из земите на Централна Тракия. Римският император Валент излязъл от Константинопол с около шестдесет хиляди войници, две трети от които пехота, и на 9 август достигнал Адрианопол.

Когато римската армия нападнала огромния лагер на варварите, десетки хиляди остготски конници се спуснали по фланга ѝ, помели римската кавалерия и се стълпили около незащитените по фланговете и тила римски легиони. Само за два часа конниците избиват четиридесет хиляди човека, в това число самия император. Така варварите унищожават римски подразделения за първи път, откакто Вариус повежда три легиона дълбоко в горите на Германия преди повече от три века и половина. Този път обаче не става въпрос за изолиран инцидент. На хоризонта на историята изгрява мрачното Средновековие (или по-точно, последната мрачна епоха оттогава насам).

Класическият свят умира бавно — западните и южни части на Европа падат преди инвазията на германските племена през IV и V век, но иначе цялата източна част на Римската империя (или както по-късно започват да я наричат — Византия), успява да оцелее още двеста

години и повече. През VII и VIII век Северна Африка и Плодородния полумесец са завладени от арабски номади, вдъхновявани от новата религия на исляма. Но на Балканите и в Мала Азия гръцкоговорящата и християнизирана версия на римската цивилизация успява да се съхрани чак до унищожението на основната част от византийската армия от нахлуващите турски нашественици при Манзикерт през 1071 г. н.е. Оттам нататък тя се свежда единствено до незначителна област около Константинопол за още малко повече от столетие. Що се отнася до Източното Средиземноморие, там цивилизацията никога не умира. Под управлението на арабите и турците по тези места се появява една ислямизирана версия на класическата цивилизация, която не само че съхранява, а дори усъвършенства урбанистичния, литературен и търговски характер на тази култура. Всъщност, именно благодарение на тях можем да се радваме на значителния обем данни за традициите на класицизма и древността, достигнал до наши дни.

Мрачното Средновековие на Европа продължава с новите вълни завоеватели: готи, вандали, хуни, маджари и норвежци. Те превземат западните части на бившата Римска империя през V век, но продължават да нахлуват чак до X век. От 2000 г. пр.н.е. насам това е третият опит за разрушаване и опустошаване на цивилизацията, чиито корени, както видяхме, се намират в региона на Плодородния полумесец. И всеки път са били необходими векове наред, за повторно нареждане на пъзела на културата особено като се има предвид, че обикновено победителите номади е трябвало да свършат работата по реконструкцията. От всички области на първоначална поява на цивилизацията в Стария свят само Китай и до днес говори (в по-голяма или по-малка степен) езика на предците си. Във всички останали региони по света индоевропейските, тюркските и семитските езици на разнообразните нашественически вълни от завоеватели са унищожили изцяло оригиналните езици на първите народи.

Макар в Китай езикът и културата да издържат на напора на варварите, не същото може да се каже за неговия народ. Великата китайска стена не успява да се радва задълго на предимствата си като военно защитно съоръжение. Хуните нападат северните части на Китай през 304 г. н.е. (около седемдесет години преди фритигерн да смаже римските легиони при Адрианоупол), като полагат основите на епоха на абсолютен хаос, който продължава четири века. А монголите

от XIII век са още по-лоши — изчислено е, че войниците на Чингис хан избиват четиридесет милиона китайци, за да освободят северните райони на страната и да ги използват за отглеждане на своите стада. Ирак, който е бил обект на монголските нападения само за две години — от 1258 до 1260, е до такава степен опустошен и лишен от население, че чак през XX век успява да възстанови броя на жителите си от периода преди монголите.

Забавянията, пречките и изгубените шансове, изстрадани от цивилизацията през по-голямата част от нейната история, се дължат изцяло на тези спорадични, но напълно унищожителни катастрофи, причинени от номадските нашественици. И точно в тях се крие обяснението за относително скорошното възникване на понятието „прогрес“. Като се замислим, изминали са само седем века, откакто монголите са се разхождали преспокойно само на ден път с кон от Виена. И ако по това време те бяха завоювали Западна Европа, та дори и само за няколко години (като истински степни номади, те и без това не биха останали задълго, защото не биха могли да намерят задоволителни пасища за всичките си коне, както и не биха успели да поддържат задоволителна военна мощ по неравния терен на Западна Европа), напълно е възможно процесът на засилващи се настъпателни промени, който възниква в Европа през следващите векове и води до възникването на днешния модерен свят, все още да не бе започнал. Но след като завладява напълно Унгария и Полша, Чингис хан умира, а хората му предпочитат да се заемат с битките по унаследяване на престола на новата Монголска империя. Така Европа получава своя исторически шанс и видът цивилизация, която тя произвежда, успява да избути номадите до крайните предели на ирелевантността. Както и да ни доведе до ръба на пропастта.

* * *

Историята на войната е неизбежно евроцентрична, защото именно европейците са онези, които накрая завладяват по-голямата част от света, а оръжията и военната тактика, измислени от европейската цивилизация, продължават да доминират планетата и до ден днешен. Но за период от около хиляда години, през втората част от

периода на плаването в открито море — съзряването на битката, Европа прави крачка встрани от отъпкания коловоз на войната и възприема един твърде ексцентричен начин на военно дело. Варварите вече са я подчинили напълно, а те носят със себе си собствени военни традиции. В действителност, те носят със себе си доста багаж.

Мрачното Средновековие въобще не е мрачно за онези региони, подчинени на ислямската култура. В постепенно сформиралите се мюсюлмански държави съзираме политически частичен вариант на старите цивилизации на класицизма, но в ислямска парадигма. Арабите, както впоследствие и турските завоеватели, се появяват като победни, но иначе крайно ограничени малцинства — степите и полупустинните области, откъдето те произлизат, са родили много помалки общности от тези на земеделските райони, които завладяват. И въпреки изключително ентузиазиранията им емиграция в новозавоюваните земи, те никога не успяват да станат болшинство. Изчислено е, че през целия период на турските нашествия, в Анадола се настаняват не повече от сто хиляди коренни турци от Централна Азия (което обяснява факта защо съвременните турци имат повече средиземноморски черти, отколкото централноазиатски). А повечето египтяни са произлезли от хората, които вече са населявали земите им по времето на фараоните, а не от бедуинските заселници. Следователно, за да управляват подобни големи общества, завоевателите са били почти длъжни да приемат и продължат съществуващия социален ред. Културният престиж на исляма е сигурна гаранция, че покореното местно мнозинство накрая ще приеме религията и исляма и ще започне да говори арабския или турския език на завоевателите (към 800 г. н.е. приблизително половината от населението, което някога е съставлявало християнския свят в последните дни на Римската империя, е покорено от мюсюлманите). Но иначе институциите на новите мюсюлмански империи (както и бюрократите, които ги ръководят) са в по-голямата си част приемници на стария римо-византийски модел. Те просто са направили онова, което най-добрите номадски завоеватели са вършили от край време — поддържане на старите традиции на цивилизацията. Но вероятно точно този факт по-късно поставя ислямския свят в крайно неизгодна позиция, защото в Европа нещата се случват по различен начин.

Завоевателите на Западна Европа са истински варвари. Те не споделяли почти никои от ценностите и предубежденията на цивилизованите общества, а по отношение на религиозните си убеждения били езичници. Затова унищожението, което те водят след себе си, е далеч по-голямо, като същото се отнася и за броя им. Те представлявали по-скоро цели нации, намиращи се в постоянно движение — нации от опитни селяни от централните и източни части на Европа отвъд границите на Римската империя, отчасти принудени да тръгнат наново поради увеличаването на населението им и привлечени от перспективите за лесна плячка, отчасти бягащи под заплахата на истинските номади, като например хуните от степите. Те пристигат със своя елит от воители ездачи и сриват защитите на империята, но когато се озовават в земите на днешните Франция, Испания и Италия, по-голямата част от тях предпочита отново да уседне и да продължи със селскостопанските си занимания. Те вероятно не са надхвърляли по брой оцелелите граждани на някогашната Римска империя, а и фактът, че скоро приели християнството, спомогнал значително като официален език да си остане този на покорените народи, а не техните родни германски езици. (От всички части на Западна Европа, някога управлявани от Рим, само най-южните части на германоезичните земи, ниските земи (Холандия) и Англия днес не говорят никакъв латински диалект, а дори английският е наполовина френски жаргон с латински корени). И все пак новодошлите били достатъчно много на брой, за да се превърнат в гаранция, че управлението на нещата ще става точно по техния начин, а не чрез старите методи, измислени през трите хиляди години имперско владичество на Средиземноморието и Близкия изток.

В Западна Европа настъпват няколко века на почти тотален колапс, а когато накрая стабилната социална структура отново излиза на сцената, тя вече се базира на изключително голямо разпиляване на политическата и военна мощ. Истинската властова основа през феодализма не е държавата (която едва ли може да се каже, че е съществувала), а няколкото десетки или стотици квадратни километра, които съответният местен воин е получил в дар или просто си е присвоил със сила. И единственият военен орган, който минавал за централна администрация на кралството, бил съветът на същите тези воители — ако въобще благоволили да се появят и за колкото време им се

приискало да го направят. Моделът на класическата цивилизация е окончателно разрушен, което гарантира на Европа цяло хилядолетие на постоянни вътрешни борби и външна слабост. От друга страна, вероятно точно този факт я е направил така отворена за промени.

Във военно отношение завоеванията на номадите и варварите означават, че всички бойни полета на Европа и Средиземноморието започват да се определят от кавалерията. Нещата продължили в същия дух, дори и след окончателното установяване на новия ред. В ислямския изток основният метод на бойни действия продължава да се придържа към номадските традиции — бързи, леко въоръжени и екипирани конници, използващи комбинирани лъкове за извършване на атаки от далечно, безопасно разстояние, както и мечът и леката пика в по-редките случаи, за близък бой с противника. На запад кавалерийският бой приема доста различни характеристики, като накрая се развива в уникална форма ездачи с тежки доспехи, покриващи целите им тела, яхнали тромави коне, отглеждани заради способността им да носят големи тежести. За постигане целите на своите битки тези ездачи са разчитали на физическия сблъсък — конна (и определено не толкова организирана) версия на древната фаланга.

През периода на класицизма конете стават по-големи и по-издръжливи в ролята им на „оръжейни платформи“, а с нарастване на заплахата от нападения по границите на Римската империя, съотношението между кавалерия и пехота в римската армия се променя драстично. Колкото и пехотата да е ценна на бойното поле, пешаците се движат далеч по-бавно, отколкото качените на коне войници, а и от пехотинците по принцип няма никаква полза, ако не са там, където има нужда от тях. За арабските и турските племена, които накрая нахлуват през източните граници на Римската империя, конете са на практика начин на живот, така че последвалата им доминираща роля в битките по мюсюлманските земи е напълно разбираема. Ала за по-голямата част от варварите, които настъпват в западните части на империята, конете въобще не са начин на живот (макар че елитните воители със сигурност са яздели такива), поради което доминиращата роля на кавалерията по бойните полета на Западна Европа се нуждае от известно обяснение. В крайна сметка завоевателите много скоро установили властта си над огромен брой уседнало население, което е

било в състояние да осигурява обучени и дисциплинирани пехотни формирования в старите традиции.

Проблемът отчасти е и в липсата на пари — завоевателите нямали нито желание, нито възможности да пресъздадат наново държавите, които биха започнали да събират данъци по стария начин, така че как да обучават войници в стила на някогашната римска пехота, че даже да им плащат?! Но в случая става въпрос най-вече за културни традиции. Както всеки член на някогашната европейска аристокрация си спомня и до ден днешен, и както всеки бивш кавалерист би се съгласил, конете са много по-приятни и забавни. Освен това те предоставят далеч по-големи възможности за индивидуалните победи, които са основният стимул в живота на всеки воин от германските племена и неговите потомци — европейските аристократи, отколкото на пехотинеца, приклучен в старите фаланги. Ако хората не разваляха играта, изпращайки на бойното поле подобни сериозни пехотни формирования, то кавалерията щеше да разреши всички битки.

Войната е сериозна работа, затова на пръв поглед изглежда невероятно нещо толкова лекомислено като предпочитание към определен вид бой, който се определя като по-забавен и по-достоеен от друг, да повлияе на доминиращия военен стил на цяла една епоха. Ала този необичаен уклон вече има прецедент. Когато бойните колесници излизат за първи път на бойното поле през второто хилядолетие пр.н.е., те са представлявали действително страховити бойни системи, но с течение на времето военното им приложение очевидно започва бързо да деградира. Пехотата не закъснява да научи няколко важни противоколеснични тактики — например, ако държиш здраво копие то си напред и не се паникьосаш, когато колесниците връхлитат срещу твоето формирование, в последния момент конете им ще направят завой; освен това една рота добри стрелци, изпълняващи ролята на стрелкова поддръжка на пехотата, ще успее да спре атаката, като се изтегли няколкостотин метра напред и ги засипе с дъжд от стрели. В „Илиадата“, чието действие се развива през XII век пр.н.е., колесниците вече са сведени до ролята на обикновени „полеви таксите“, които стоварват героите за решаващата битка (въпреки че това по-скоро отразява ролята им през по-късния VIII в. пр.н.е., когато устните предания най-сетне биват записани).

Въпреки всичко това става ясно, че за доста дълго време — много по-дълго, отколкото е разумно от тактическа гледна точка — колесниците си остават оръжието с най-висок статус на бойното поле. Но от гледна точка на политиката и социалните традиции използването им е съвсем логично — стига да си припомним, че колесницата е била наследствено бойно превозно средство за пастирите — завоеватели, които са се заели с управлението на цивилизования свят след първата Мрачна епоха. Определено е било много по-вълнуващо (а сигурно и по-безопасно) да се втурнеш на бойното поле, качен на колесница, отколкото да бъдеш пехотинец, и докато това е преобладаващото мнение, то защо да не поддържаме огъня на старата игра?! Налага се едно подозрение, че доминиращата роля на кавалерията в Западна Европа през вековете между падането на Римската империя и късното средновековие се дължи на чувства от сходен характер.

Другият фактор, който пречи на възраждането на пехотата, е определено политически — тя би означавала предаването на военната власт от управляващите в ръцете на управляваните. Средностатистическият поданик в средновековното селско общество не би могъл да вземе участие в кавалерията, защото само богатите феодални господари са можели да си позволят необходимите коне и доспехи, но при подходящо обучение той лесно би могъл да се превърне в сносен пехотинец. От друга страна обаче наличието на пехота е свързано с голям брой хора, което автоматично означава, че в ръцете на обикновените граждани ще попадне голяма военна власт. Това със сигурност би имало драстични революционни последици (както в крайна сметка става) за строго диференцираните феодални общества, които се създават след нахлуването на варварите в Западна Европа.

Силата на традициите на близкия бой е не по-малко удивителна — доказва го и фактът, че тази тактика продължава да се използва дори и в относително неблагоприятния контекст на кавалерийския сблъсък. По всички други места по света конните войски се възползват от своята мобилност и от изключително ефективния комбиниран лък, за да следват бърз и относително безопасен стил на боен маньовър — поне докато не доведат вражеските редици до пълно объркване. На Запад обаче кавалерията се заема със стремителни нападения в стил „смърт или слава“, които всъщност зависят в значителна степен от

набраната инерция на огромните коне и добре екипираните техни ездачи. Пълното налагане на тази практика обаче ще трябва да изчака появата на стремето (което пристига в Европа през VIII век, вероятно от Китай, на много по-усъвършенстваните седла, та дори и на много по-едрите коне, но към момента на Кръстоносните походи през XII век рицарските войски на християнския свят всъщност се бият в конна фаланга — тежко въоръжена фаланга, висока три метра и движеща се с четиридесет километра в час. Ако подобно формирование те нападне, това ще бъде последното нещо, което ще си спомняш от този свят. Но едновременно с това никак не било трудно да ѝ се измъкнеш, стига да не си културно обременен с подобна военна тактика, което (наред и с други неща, разбира се) е причината, поради която кръстоносците накрая са принудени да се върнат в Европа. А към края на Средновековието, когато населението, богатствата и организационните умения на Западна Европа започват да възвръщат нивото си от времето на Римската империя, бойните полета отново стават свидетели на възраждането на пехотата, въпреки почти пълната липса на промени в областта на оръжейната технология.

* * *

Първите признаци за завръщане към пехотното въоръжение се забелязват по време на Стогодишната война (от XIV до XV век). Тогава английските стрелци са се отбранявали от кавалерийските атаки, като пред фронтвата си линия изкопавали серия от дупки, в които конете на нападателите си чупели краката, или пък набучвали в земята копия (късният еквивалент на преградата от остриета на някогашните фаланги), като по този начин погубвали систематично френските формации от тежко въоръжена кавалерия.

В стремежа си да се справят със заплахата на дългите лъкове и арбалетите#, които били в състояние да пробият дори и метална ризница от значително разстояние, конните рицари първоначално били принудени да използват бронята — класическата желязна пижама, носена от последните няколко поколения на европейското рицарство. Броните им били нарочно изработвани с ръбове и полегати фасети, предназначени да отблъскват стрелите. За да успее да пробие подобна

броя, стрелата трябва да бъде насочена под ъгъл почти деветдесет градуса от разстояние двеста метра. Но същата такава броня за защита на конете била непрепоръчително тежка и скъпа. Затова последните битки от Стогодишната война, като например тази при Ажинкур през 1415 година, стават свидетели на жалък спектакъл — свалени от седлата рицари, всеки помъкнал на гърба си броня от около четиридесет килограма, опитващи се да атакуват пешком. Става ясно, че рицарството вече е мъртво. В най-буквалния смисъл на думата.

[# Арбалетът също е изобретен в Китай, още през IV век пр.н.е. В Европа влиза два пъти — първо в Древна Гърция през Картаген (използван е в Битката при Сиракуза, 397 г. пр.н.е.), а след необяснимата му заборава от петстотин години, втори път, през X век. Доказано е, че е използван още в Битката при Хейстингс през 1066 г., когато Уилям Завоевателя покорява Англия. В края на XII век Ричард Лъвското сърце вече го използва по време на Третия кръстоносен поход. — Бел.прев.]

Човечеството си взело поука — ако пехотата действително е най-ефективният елемент на бойното поле, то тя трябва да бъде истинска пехота, а не просто свалени от конете ездаци в метална екипировка. Към XVI век, въпреки навлизането на барутните оръжия по бойните полета на Западна Европа, битката още веднъж се концентрира върху сблъсъка на тежката пехота, биеща се в стил, който със сигурност би се сторил познат на Александър Велики. Към края на Италийските войни — военен конфликт между Франция и „Имперските“ войски (Испания и по-голямата част от Германия и Австрия), чиито бойни действия се водели предимно в северните части на Италия в периода между 1464 и 1559 година, при Чересоле, недалече от Торино, се срещат две равностойни армии.

Тези армии били по-малки от повечето, участвали във великите битки на класическите времена — само по около петнадесет хиляди войници за всяка от страните — при това годината е била 1544 от н.е., а не 332 г. пр.н.е. Но точно предишното столетие европейците били преоткрили принципите на сериозното пехотно формирование: униформи, подразделения със строго определен наличен състав, знамена, с които да се идентифицират и които да ги обединяват, строева и физическа подготовка, сурова дисциплина, маршируване в крачка, и всичко останало. И когато едно прекрасно априлско утро

двете противникови сили се подредили една срещу друга на два противоположни хребета с лека падина между тях, Александър Велики спокойно би могъл да поеме командата на която и да е от двете армии, без особена подготовка, освен може би ускорен курс по чужд език (всъщност, по четири чужди езика, защото от едната страна имало испанци, от другата — французи, а и от двете страни наемници от италиански и швейцарско-немски произход).

Забелязвали се все пак няколко тактически вариации, породени от новата оръжейна технология — пехотните фаланги били по принцип същите, като първият им ред носел пики, които не са нищо повече, освен прехвалени копия, обаче французите решили, че сигурно би било от полза зад този първи ред да поставят войници с аркебузи (тежки мускети със затвори за фитила, които стреляли с куршуми по 14 грама). Ето какво разказва по този повод капитан Блез дьо Монлюк: „По този начин възнамерявахме да убием набързо всичките им водачи от първия ред. Обаче установихме, че те са не по-малко изобретателни от нас, защото зад своя първи ред бяха поставили мъже с пистолети. Нито една от двете страни не откри огън, докато не се приближихме, и после настана повсеместно изстребление. При всеки следващ удар някой от първите редове падаше. Вторият и третият ред се срещнаха върху труповете на техните фронтови другари, защото задните редове ги избутваха напред. И тъй като ние бутахме по-яко, врагът скоро се заваля в краката ни.“^[31]

И накрая се стигнало до същото онова надпреварване по избутване и блъскане, познато на тежката пехота от Древна Гърция, или „натискът на пиката“, както са го наричали войниците от XVI век. французите и техните съюзници — швейцарските наемници, разполагали с предимството да избутват надолу по склона. Ландскнехтът — техните немски противници, наемниците в центъра на бойния ред на Имперските войски, е прибързал да напредне отдолу нагоре, за да достигне французите. И когато малкото формирование на френската тежка кавалерия удря немците по фланга, формацията им се разгръща и те биват превърнати в бутаща се тълпа, без никакво налично пространство, за да използват пиките си. От седемте хиляди души в ландскнехта, почти пет хиляди загиват от ръката на противника. Италианската пехота в лявото крило на имперските линии вече била напуснала полето, за да се спаси, но когато испанските и

немските ветерани от дясното крило се опитали да се изтеглят през горичката зад тях, пътят им за отстъпление бил бързо отрязан от френската кавалерия, следвана веднага от френската пехота.

И когато те ни съгледаха само на 400 крачки от тях, и зърнаха кавалерията ни, готова за атака, хвърлиха пиките си и се предадоха на ездачите. Около един кон се виждаха по петнадесет-двадесет вражески войници, които се натискаха и молеха за пощада, защото се ужасяваха от нас — пехотата, които ги очаквахме, за да им прережем гърлата. Много от тях, вероятно половината, бяха убити, а останалите бяха взети като военнопленници.^[32] Предполага се, че битката при Чересоле разрешава някакъв проблем, макар че вече никой не си спомня какъв точно е бил той. Но тя напълно затваря кръга на военната история — мрачните векове и тяхната кавалерийска интерлюдия са вече отдавна в миналото, и, с изключение само на някои дребни детайли, случилото се при Чересоле не се различава по нищо от станалото под стените на Умма преди четири хиляди години, или при Ис — точно в средата на периода между двете.

[1] Leonard Cottrell, *The Warrior Pharaohs* (London: Evans Brothers, 1968), 80. ↑

[2] *ibid.*, 99. ↑

[3] *Ibid.*, 81-82; Yigael Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands*, trs. by M. Pearlman (London: Weidenfeld and Nicolson, 1963), 100–03. ↑

[4] Witold Rodzinski, *A History of China* (Oxford: Pergamon Press, 1979), 164–65. ↑

[5] Robert L. O’Connell, *Ride of the Second Horseman: The Growth and Death of War* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 71–76. ↑

[6] *Ibid.*, 77-83; Keegan, *op. cit.*, 156–57. ↑

[7] Keegan, *op. cit.*, 161. ↑

[8] *Ibid.*, 166. ↑

[9] A. Friendly, *The Dreadful Day* (London: Hutchinson, 1981), 27. ↑

[10] O’Connell, *op. cit.*, 121, 165-66; Keegan, *op. cit.*, 168. ↑

[11] O’Connell, *op. cit.*, 161–64, 170–73. ↑

[12] H. Saggs, *The Might That Was Assyria* (London: Sidgwick and Jackson, 1984), 258. ↑

[13] O’Connell, *op. cit.*, 145–58. ↑

[14] Cornelius Tacitus, *The Histories*, trs. Kenneth Wellesley (London: Penguin Books, 1982), 156. ↑

[15] *Ibid.*, 165. ↑

[16] E.R. Chamberlin, *The Sack of Rome* (London: Batsford, 1979), 176–78. ↑

[17] *Ibid.* ↑

[18] Virgil, *The Aeneid*, trs. W.F. Jackson Knight (London: Penguin, Books, 1968), 62–65. ↑

[19] Разказът на очевидеца Полибиус е изгубен, но този разказ от Апиан се базира пряко на неговите спомени. Susan Rowen, *Rome in Africa* (London: Evans Brothers, 1969), 32–33. ↑

[20] *Ibid.* ↑

[21] Graham Webster, *The Roman Imperial Army* (London: Adam Charles Black, 1969), 221. ↑

[22] Thucydides, *History of the Peloponnesian Wars* (London: Penguin, 1954). ↑

[23] Херодот описва битката при Маратон — В: *The Histories*, trs. Aubrey de Selincourt (London: Penguin, 1954), 428–29. ↑

[24] F.E. Adeock, *The Greek and Macedonian Arts of War* (Berkeley: University of California Press, 1957), 14. ↑

[25] Aeschylus, *The Persians*, trs. by Edith Hall (Warminster, England: Aris and Phillips Ltd., 1996), lines 409–423. За целите на драматичното внушение Есхил описва тази битка от гледна точка на персийците. ↑

[26] Thucydides, *op.cit.*, 182–3. Тук Формио се обръща към екипажите на атинската флота преди Битката при Наупактус, 429 г. пр.н.е. Накрая обаче става така, че Формио е подмамен в залива и само за половин час изгубва единадесет от двадесетте си кораба. ↑

[27] *Ibid.*, 523–24. ↑

[28] Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History*, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 33. ↑

[29] *Ibid.*, 28. ↑

[30] Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century AD. to the Third Century AD.* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1976), 15, 189. ↑

[31] Charles C. Oman, *The Art of War in the Sixteenth Century* (London: Methuen, 1937), 237–38. ↑

[32] *Ibid.*, 240. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

ПЪТЯТ КЪМ МАСОВАТА ВОЙНА

Благословени да бъдат онези времена, които не познаваха кошмарното ожесточение на дяволските машини на артилерията. Доволен съм, че изобретателят им е вече в ада и си получава заслуженото заради прокълнатата си измишльотина — средството, чрез което подлата ръка на страхливеца отнема живота и на най-смелите джентълмени.

„Дон Кихот“,
Сервантес

Най-мощните оръжия на света по времето на битката при Чересоле — големите обсадни оръдия, са били в състояние да убият около половин дузина души (ако са разположени близо едно до друго) от разстояние няколкостотин метра. Днес, по-малко от пет века по-късно, модерните еквиваленти на тези оръдия — междуконтиненталните балистични ракети, могат да убият няколко милиона души от разстояние осем до десет хиляди километра. Процесът, благодарение на който сме се озовали от там тук, въобще не е лесен, но в ретроспекция той изглежда почти неизбежен.

„Модерна“ Европа, чийто стил на водене на бойни действия се е превърнал в модел за почти целия свят, излиза от феодалния си пашкул преди пет-шест столетия, но едва през последните сто и петдесет години полага усилия да усъвършенства оръжията си. От самото начало обаче тя избира подход към водене на войната, характеризиращ се с рационалното и дисциплинирано приложение на всички съществуващи технологии за военни цели. И което е още по-важно, тя постепенно се превръща в общество, чиито богатства и политически

убеждения с течение на времето ѝ позволяват да извърши огромния скок към масовата война, при това в безпрецедентни мащаби. А масовата война е единствената основа, върху която, с помощта на технологията, е можел да бъде изграден абсурдният и смъртоносен феномен на тоталната война.

В днешно време сме склонни да определяме момента на изобретяване на барута като отправна точка по посока на драстичните промени, които в крайна сметка довеждат до тоталната война. Ала новите технологии са само периферни явления в ранните фази на тези промени, по време на които феодалните армии са заменени от наемници, после редовните армии изместват наемниците и накрая редовните армии на професионалните войници се превръщат в масови армии. И не само огнестрелните оръжия са виновниците, които лишават рицаря от водещата му роля на бойното поле и го свеждат до позицията на колоритна неуместност, която той вече заема в годините на написването на „Дон Кихот“.

Експлозивните резултати от смесването на селитра, сяра и въглен са открити за първи път в Китай. Периодът на властване на династията Сун е време на забележителни технологични изобретения. Още през 1232 година китайските войски отбраняват нападнатия от монголите град Лоян с помощта на „гръмотевични бомби“ — метални корпуси, пълни с барут и хвърляни по посока на нападателите с помощта на катапулт. Всичко в близост до експлозията се раздробява на парчета, а треските от корпусите на бомбите успяват да пробият дори и металните доспехи.

В рамките на двадесет и пет години китайските технолози успяват да разработят и оръдията със запалителни снаряди — примитивно оръдие, състоящо се от бамбукова тръба, натъпкана с барут, която при запалване изстрелва сноп сачми на разстояние от около 250 метра. Монголските им врагове побързват да усвоят новите технологии и вероятно именно те ги пренасят в Европа, където също имат действащи армии. Знае се, че към 1320 година в Европа вече се отливат първите истински метални оръдия.^[1]

От този момент нататък щафетата по производството и разработката на огнестрелните оръжия преминава изцяло в ръцете на Европа — регион на скоростно акумулиране на богатства и бързо нарастване на населението, който се бори да разкъса ограниченията на

средновековната си усмирителна ризница, а също така и континент, разделен на десетки отделни държавици и раздиран от постоянни войни. Джаред Даймънд е на мнение, че основната причина, поради която Европа скоро настига Китай и го изпреварва по отношение на приложението на новите технологии, се корени именно в наличието на толкова много държави на такава малка територия — резултат от географските ѝ особености. Множеството полуострови, крайбрежни островите и планински вериги на Западна Европа са точно толкова подходящи за образуването на различни държави, колкото и равната брегова ивица, големите реки и вътрешните равнини на Китай са превъзходен терен за образуването на една единна държава. И докато Китай бива обединен под управлението на един император още преди повече от две хиляди години и си остава такъв през по-голямата част от своята история, то Европа никога не е била обединявана успешно чрез сила.^[2]

На фона на постоянната подготовка на съперническите си европейски държави за война, е напълно логично всяка нова технология, която би предоставила някакво предимство на една от тях пред останалите, да бъде възприемана много бързо, особено ако е свързана с оръжейните разработки. И тогава са съществували обичайните за всяко общество консерватори, които са се страхували (и често с основание), че новите технологии постепенно ще подкопаят социалните им позиции, поради което и са ги отричали. Но ако даден европейски изобретател е бил отхвърлян от един управляващ, единственото, което е трябвало да направи, било да отиде при съседния, където автоматично получавал радушен прием. (За разлика от Европа, в Китай заповедта, издадена от единствения император, била в състояние завинаги да възпрепятства навлизането на нова технология — и понякога става точно така, както и с прочутата забрана от 1421 година за построяването на презокеански кораби, която подло отнема на Китай възможността да се възползва от своя дял от Новия свят, поради което двете Америки и Австралия са „открити“, завоювани и колонизирани единствено от европейци).^[3] Поради всички тези причини Китай така и не успява да надрасне особено нивото на оръдията със запалителни снаряди, докато в Европа само за две столетия огнестрелните оръжия достигат в едната си крайност до гигантски канонири, които са в състояние само с един изстрел да

запратят по стените на укрепленията метален снаряд с тежест около 600 килограма, а в другата — до аркебузите (първите мускети), които стреляли с 14-грамови куршуми при ефективен обсег на действие стотина метра.

Нашата пълна вманиаченост на тема технологии е толкова голяма, че историците дори са в състояние да дадат конкретна дата за края на Средновековието — 1453 година. Това е годината, когато масираната атака на канонирите на турската армия, ръководена от младия турски султан Мехмед II най-сетне успява да срина дебелите стени, обграждащи град Константинопол — най-голямата столица на света за последните хиляда години, като с това слага край на Византийската империя, последната оцеляла останка от някогашната велика Римска империя.

Но историците на XIX век възприемат Константинопол единствено като символична повратна точка. Най-важното, което всъщност ги интересува, е краят на феодализма в Европа — за него те смятат, че разполагат с перфектната верига на причината и следствието. Канонирите били в състояние да сринат стените на замъците, следователно това слага край на независимата власт на феодалните благородници, а оттам нататък барутът повежда дългия марш към прогреса, който достига кулминация в мира, просперитета и просветеността на нашия XIX век.

Но военните реалности от онова време са твърде различни. Старите средновековни замъци и градски стени се оказват безнадеждно уязвими за огъня на канонирите, които ги сричат чрез собствената им тежест, като се целят в основите и ги подкопават. Към XVII век технологичната надпревара срещу канонирите се печели от един нов вид защитни съоръжения, които се състоят от дълбоки ровове, полегати стени и многоъгълни бастиони. Най-голяма обаче е ролята на канонирите по море, защото презокеанските европейски кораби с широки греди представляват превъзходни оръдейни платформи. Към средата на XVI век бойните кораби на Западна Европа вече носят на борда си широкообхватни канонири, които стрелят от близко разстояние. И през следващите три столетия забележителните артилерийски дуели между тях, модифицирани единствено от добавянето на повече и по-добри оръдия, разположени на две, та дори и на три палуби, решават повечето от морските битки. Що се отнася до

сухопътните операции обаче, на огнестрелните оръжия им трябва повече време, докато спечелят познатата си днес водеща роля.

С течение на времето лъковете и арбалетите биват изместени от примитивните мускети като основни стрелкови оръжия — през 1476 година една пета от пехотата на Милано вече е снабдена с тях, а около век по-късно лъковете завинаги изчезват от европейските армии. Ала оръжия от типа на аркебузите не допринасят почти с нищо за промяна в начина на водене на бойните действия.^[4] Ефектът от тях бил доста сходен с този от арбалета, а и обучението за използването му не било много дълго. Заедно с това аркебузите произвеждали задоволителен шум (което безсъмнено е една от причините те да се превърнат в предпочитани оръжия), но като цяло те си остават вторичен елемент по време на битка чак до XVII век. Сърцевината на всяка армия си оставал строго дисциплинираният пехотен батальон, въоръжен с традиционните пики, който защитавал както себе си, така и аркебузиерите от настъплението на кавалерията, и чийто сблъсък със сходно екипирания и въоръжен пехотен батальон на противника обикновено решавал изхода от битката.

През XV и XVI век основната задача на европейците всъщност била пресъздаването на пехотните армии от античността, което на свой ред изисквало отхвърлянето на властта на старата феодална аристокрация, за момента окупираше напълно военната професия. Подобна идея се радвала, разбира се, на много широка подкрепа, а първите места, по които пехотинците установяват своята власт, са Швейцария и Фландрия, където аристокрацията е най-слаба. Същевременно обаче бъдещите абсолютни монарси на големите европейски сили също не пропуснали да забележат привлекателността на тази идея — чрез нея те биха могли безпроблемно да установят властта си над цялата феодална класа на своите страни — поради което те също започват да поощряват създаването на новите пехотни армии.

В идеалния случай монарсите набирали доброволци за новите си армии от собствените си поданици. Паралелно с това се правели и опити за създаване на национални милиции под контрола на централното управление. На практика обаче подобни опити обикновено завършвали с провал, поради неохотата на селяните да служат в армията. Така постепенно назрява златният век на

наемниците, които биха се били за всяко едно правителство, стига да им плаща добре — така износът на роти добре обучени наемници се превръща едва ли не в национална индустрия за по-бедните европейски страни като Швейцария и Шотландия^[5] и тъй като наемниците излизали доста скъпо, армиите си останали малки — битките от XVI век са се водили с приблизително десет хиляди човека за всяка страна.

Причината за загиването на феодализма не са огнестрелните оръжия. Изместването на центъра на основния източник на богатство от земеделието към търговията разклаща самия базис на икономическата и политическа власт на феодалната аристокрация, което се довършва от нарастващата централизация на политическата власт на монарха. Дори и на бойното поле онова, което лишава рицарите в бляскави доспехи от приоритетната им роля е всъщност повторната поява на дисциплинираните пехотни армии, независимо дали са с пики или без пики. Но е напълно разбираемо европейското рицарство, все по-отчаяно от загубата на власт в новите централизирани държави, да вижда корена на проблема в появата на огнестрелните оръжия. Само след няколкоседмично обучение в стрелба с мускет един прост селянин бил в състояние да убие рицар, посветил целия си живот на обучение в бойното изкуство — чудовищна несправедливост в естествения ред на нещата. В Европа аристокрацията не е можела да стори нищо по този въпрос, защото е имало прекалено много фактори, работещи против тях. Но в другата част на света, където благородните воители били принудени да се изправят единствено срещу заплахата от огнестрелни оръжия, а не срещу цялостно преобръщане в социалното устройство, тази тенденция е била категорично забавена.

* * *

Те разполагат с не повече от петстотин мъже с мускети и ако разчитаме на това, че всички ще изстрелят барута си още с първия залп, най-много с втория, защото тези мъже стрелят диво, няма да загубим повече от хиляда убити или ранени, което не е чак толкова много.

Съвет на генерал Атобе Ойносуке към господаря му, Такеда Кацуйори, преди битката при Нагашино, 1575 г.^[6]

Модерните европейски огнестрелни оръжия достигат до Япония чрез португалските кораби през 1542 година и само едно поколение по-късно японците вече произвеждат манифактурно канонири и аркебузи, напълно идентични с европейските оръжия от онова време. Освен това японците твърде скоро започват да използват новите огнестрелни оръжия далеч по-ефективно, отколкото европейците, защото през XVI век страната е обхваната от продължителна гражданска война и военната ефективност е приоритет номер едно. Ето как през 1567 година господарят Такеда Шинген инструктира своите офицери: „Оттук нататък оръдията ще се превърнат в най-важните оръжия. Затова намалете броя на пиките (на войсково подразделение) и на най-способните си мъже раздайте оръдия“. Шест години по-късно самият той загива от аркебузен куршум.

А господарят, който през 1575 година бива успокоен от своя генерал, че ще бъде изправен само срещу петстотин мускети в решителната битка при Нагашино, е неговият приемник Такеда Кацуйори (битката е пресъздадена през 1980 година от режисьора Акиро Куросава във великолепия филм „Кагемуша“). Но съветът на генерал Атобе към неговия господар се оказва опасно погрешен — защото враговете им, Токугава Йейасу и Ода Нобунага разполагат не с петстотин, а с десет хиляди мъже, въоръжени с аркебузи. Те били подредени в три редици и обучени да стрелят подред, по залп на ред, така че между отделните залпове да не остава много време, което е било необходимо за презареждането на мускетите — тактика, която се налага в Европа едва половин век по-късно. Такеда обаче решава да се вслуша в съвета на своя генерал и пуска всичките си войници във фронтални атаки. Защитниците отстояват позицията си и стрелят методично, като покосяват шестнадесет хиляди от хората на Такеда. Впоследствие кланът Такеда никога не успява да се възстанови след тази огромна загуба.

Ние с Нобунага ги превъзхождахме по численост и въпреки че разполагахме с тройна преграда от стрелци пред себе си, той реши да ни нападне фронтално. И напълно естествено го победихме. Обаче ако беше заел позиции зад река Такигава, щеше да може да ни удържи

още поне десет дена, и ние щяхме да бъдем принудени да се изтеглим... Жалко, че той се оказа такъв глупак.

Токугава Йейасу^[7]

През 1575 година японската мускетна армия е вече най-добрата в целия свят. А към момента на голямата инвазия на Корея през 1590 година, когато триста хиляди японски войници са подмамани в блатата от корейската съпротива и са принудени да се изправят лице в лице с масирана китайска подкрепа, никой практичен японски войник не е и искал да чуе за хладни оръжия. Един японски господар пише вкъщи следното: „Моля ви, уредете да ни изпратят пушки и амуниции. От пики няма абсолютно никаква нужда“. Друга заповед пък гласи подкрепленията да носят „колкото е възможно повече пушки“. „Дайте стриктни заповеди всички мъже, включително и самураите, да носят мускети“ — завършва посланието.

И все пак към 1675 година в Япония вече не може да се открие нито една пушка. Мускетите изчезват напълно и от войната. Това е един от най-странните обрати в историята — японците размислят за пътищата, по които ги водят огнестрелните оръжия, стигат до извода, че крайната цел въобще не им харесва и просто се обръщат назад. Когато през 1854 година „черните кораби“ на капитан Пери най-сетне принуждават Япония да възстанови контактите си с останалата част от света, европейците заварват едно напълно съхранено средновековно общество, в което оръжията на войната са мечовете, пиките, лъковете и стрелите.

Към 1615 година „Епохата на воюващата държава“ е вече приключила. Продължителната битка на Токугава срещу неговите противници завършва с пълна победа и полага основите на период от около две столетия, през който Япония се радва на относително стабилна феодална система на управление — натискът за военна ефективност е вече значително намалял. Ала всичко това не е достатъчно, за да обясни причината, поради която японците съзнателно изоставят огнестрелните оръжия. Онова, което най-много тревожи елита, са социалната намеса на зареждащите се от цевта мускети.

Надали ще причиним кой знае какви поражения на историята, ако сравним воинската класа на японските самураи с феодалните

благородници на Европа. И двете са групи, които дължат богатствата, властта и социалните си позиции на своите воински умения, откъдето черпят и своето самоуважение. Ала бойните умения са важен отличителен белег само ако се постигат благодарение на продължително и непосилно обучение и имат пряко отношение към шансовете на притежаващия ги за успех и оцеляване в битката, водена с меч, пика или лък. За овладяването на огнестрелните оръжия обаче е необходимо много по-малко време, а ефектът от тях е далеч по-демократичен — по време на отчаяните атаки на клана на Такеда и самураи, и простолудие умират с еднаква скорост и идентична безполезност под огъня на противника при Нагашино.

Още от самото начало на въвеждането им по бойните полета на Япония, мускетите се сблъскват с яростна съпротива, защото на практика те слагат край на едноличните битки, при които самураят е печелел слава и почести. Отвращението на самураите към огнестрелните оръжия е толкова голямо, че преобладаващата част от стрелковите войски на Ода при Нагашино са обикновени селяни. А този факт само увеличава обидата, която новите оръжия нанасят на самураите — така се оказва, че загиват изпод ръката на по-низши от тях в социално отношение хора. Класата на професионалните воители в Япония е била огромна — от 7 до 10% от цялото население (в сравнение с тях феодалните благородници на Европа са били само един процент), затова с края на гражданските войни и с приключване на корейската авантюра отказът от тези омразни оръжия бил неминуем.

През 1607 година Токугава Йейасу централизира производството на огнестрелни оръжия в само две места и назначава специален комисар, който да издава разрешенията. На практика разрешенията получават единствено правителствените поръчки, които през XVII век се свеждат до нулата. И тъй като занаятът им постепенно умрял, най-добрите японски майстори на пушки постепенно се върнали към производството на мечове. Става ясно, че технологичната промяна не е необратима — управляващата воинска каста на Япония се отказва от огнестрелните оръжия, защото се опасява, че социално егалитарната им намеса постепенно ще подкопае основите на военното уравнение, което ги държи на върха на социалната пирамида.

* * *

Сходни тревоги относно социалните последици от въвеждане на огнестрелните оръжия назряват и сред класата на професионалните военни в Европа. В края на XV век Джан Паоло Вители — един от водещите италиански кондотиери започва да избожда очите и да реже ръцете на всички аркебузиери, които успява да плени, защото смята, че убийството на благородник от разстояние, от някакъв си плебей пехотинец, е истински срам и позор.^[8] Ала подобна реакция не се отличава с нищо от тази, с която защитниците на старите традиции посрещали стрелците с дълги лъкове и арбалети преди няколко века. И тя с абсолютно нищо не е в състояние да спре вятъра на промените.

Европа не е Япония. Тя се намира в процес не само на военна революция, но и на трансформации с дълготраен отзвук — процеси на промяна на цялостната структура на политическата власт и икономическата производителност, които не биха могли да бъдат спрени от обикновените прояви на милитаристичен лудизъм. Към средата на XVI век в Бреша и в околността — основният военнопроизводителен район на Италия, вече се произвеждат по двадесет и пет хиляди мускета годишно, дори и в мирно време. А по време на войната с турците през 1570–1573 година тази производителност нараства четирикратно.

Въпреки всичко това армиите в Европа продължават да се ръководят от модела, усъвършенстван от испанците — най-мощната военна сила на епохата: солидни терци (фаланги) от пехотинци, въоръжени с пики, с дълбочина от шестнадесет, двадесет, та дори тридесет реда, с мускетари, поставени по ъгловите позиции на формацията, както и изключително тежката и почти неподвижна полева артилерия на онова време, разположена успоредно на фронтвата линия. Кавалерията също присъства, заела местата си по фланговете, но ролята ѝ продължава да отслабва, дори и след като и кавалеристите получават огнестрелни оръжия. Доста често те се превръщат в пехотно съединение, което просто стреля с пистолетите си, отстъпва, презарежда и отново стреля. Ала по време на катаклизма, познат като Тридесетгодишната война, на тази неповратлива, твърде

бавна версия на класическия боен строй, ѝ предстои да претърпи съществена промяна.

От средата на XVI век нататък Европа непрекъснато се раздира от религиозни войни, породени от Протестантската реформация. Най-забележителни от тях са Хугенотските войни във Франция от 1562 до 1593 година и осемгодишният холандски бунт срещу испанското господство, който започва през 1567 година. А през годините след 1618 всички локални стълкновения се сливат в първата война, в която вземат участие всички европейски велики сили. Когато през 1648 година Тридесетгодишната война най-сетне завършва, международната система, базираща се на пълния суверенитет на държавата, която днес обхваща целия свят, е вече напълно установена, битките са приели формата, с която ще влязат в XX век и осем милиона души са мъртви.

Тази война безспорно се характеризира с елемент на религиозен плам, който прави победителите още по-брутални и нетолерантни към губещите, но иначе войната се води от държавите, а не от църквите. В някои от държавите участнички вече се усеща и зараждането на модерния национализъм — особено във Франция, Англия, Холандия и Швеция — и правителствата побързват да включат в политиката си както националистическите, така и религиозните чувства на народа. Ала монарсите и техните съветници залагат преди всичко на властта и сигурността — в техния начин на мислене религията има точно толкова значение, колкото и идеологията в ръководните принципи на днешните правителства.

Повечето от католическите и протестантските монарси, разбира се, са напълно убедени, че точно тяхната версия на религиозна истина е единствената, поради което я използват умело за оправдание на своите решения и действия. И напълно естествено гледат на останалите управници, техни единомишленици, като на естествени съюзници в безмилостната битка не само за позиции, но и за оцеляване сред държавите в Европа. Повечето от тях не са в състояние да отделят идеологическия компонент на решенията си от загрижеността си за властта на държавата — всичко е част от едни и същи виждания и пресмятания. Но в резултат от Тридесетгодишната война постепенно възниква унифицирана система от европейски държави, които се възприемат като участници в една и съща игра — игра с нулев резултат, в която всяко нарастване на властта за една от държавите

автоматично води до загуба на сигурността за всички останали. Дори и държави, раздалечени достатъчно една от друга, като например Испания и Швеция, които надали имат някакви конкретни причини да се бият, накрая се посвещават на взаимно избиване по бойните полета на Германия. А религиозната идеология вече няма никакво значение — значение има единствено играта на сила и власт. Точно както през 70-те години страхът от Съветския съюз кара комунистически Китай да влезе в относителен съюз с капиталистическите държави, то и страхът от триумфиращата католическа имперска власт (на Хабсбургите) принуждава католическа Франция да се обедини с отслабващите протестантски сили и да удължи войната — до пълното възстановяване „баланса на силите“ (т.е. войната завършва с равен резултат).

Цената за тази политика плащат немците, на чиято територия се водят повечето от битките на Тридесетгодишната война.

Опиянени от победата, войските се противопоставиха на всички опити да бъдат контролирани... По пладне към небето внезапно се издигнаха пламъци от двадесет различни места едновременно. Тили и Папенхайм нямаха абсолютно никакво време да попитат откъде точно идва огънят — със строги изражения те подкараха пияните, разпръснати, изтощени войници да се борят с него. Обаче вятърът беше прекалено буен и само след няколко минути градът вече бе заприличал на пещ — дървените къщи се сриваха сред стълбове пламъци и дим. Основната задача вече беше да се спаси армията и имперските офицери полагаха напразни усилия да изкарат войниците си на открито. Много скоро цели квартали от града бяха отрязани от стената огън и пушек, така че онези, които се помаяха заради плячка, или се загубиха, или лежаха в пиянски несвяст по мазетата и също загинаха.^[9]

Унищожаването и опожаряването на Магдебург, довели до смъртта на четиридесет хиляди души от неговото население, става през 1631 година — точно в началото на най-кошмарната фаза на войната. Безмилостните армии от наемници маршируват през полетата на Германия сезон след сезон, грабят всичко, което им попадне пред очите и разпространяват купища болести, в резултат на което селяните

все повече се отчайват, все повече обедняват и огладняват и се вдигат на поредния бунт, който на свой ред бива безжалостно потушен от някоя от наличните военни сили в региона. Продоволственото снабдяване на армиите се влошава систематично през дългите години на войната, а жестокостите на гладните войници спрямо обеднялата и измъчена маса цивилни стават все по-големи. Социалният ред сред цивилните в Германия и военната дисциплина сред армията се сриват напълно във все по-обширни области на страната. Навсякъде изобилства от отчаяни банди бегълци и мародерстващи групи дезертьори, които на практика въобще не се различават по поведение. Убийството за самун хляб става нещо обичайно, а на места дори започва да се вихри канибализъм. До момента на подписване на мирния пакт във Вестфалия през 1648 година, който най-сетне донася мир на измъчената и изтощена Европа, населението на Германия е намаляло от двадесет и един милион на тринадесет милиона души, а от тридесет и петте хиляди села на Бохемия са останали само шест хиляди.

До избухването на следващата война в Европа, която причинява смъртност от същия мащаб, трябва да измине век и половина, а още три века — преди цивилните загуби отново да надвишат тези на бойното поле. Ала предпазливостта, която кара европейските владетели да се въздържат от причиняването на подобна кървава баня, няма нищо общо с ужаса, причинен на жертвите (от които мнозинството са германски селяни — загиват само 350 000 войници). Тази предпазливост се поражда от прекалено ярките спомени на владетелите какво може да стане, когато нещата тотално излязат от контрол — как могат да изчезнат не само цели държави, но и цели династии, както става с множество дребни кралства в Германия по време на Тридесетгодишната война.

Главната цел на всяка държава и на всяка династия е оцеляването. Ярката демонстрация на последиците от твърде далече стигналата война вероятно е напълно достатъчна да обясни защо монарсите, дори и след като консолидират новопридобитите си позиции като абсолютни владетели на суверенни държави, продължават да се държат така, сякаш са членове на един и същ клуб. Те продължават да водят войни един срещу друг, да си отнемат взаимно пограничните територии или крайморските провинции, да

подкопават един другиму властта по стотици подмолни начини, като зад всичко това се крие негласното споразумение нито един член от клуба на владетелите — или поне никой от най-важните — да не търпи чак толкова големи загуби, че да изчезне завинаги от играта. (Единственото значимо изключение от това правило е Полша — слаба държава, разделена благодарение на единодушното съгласие на силните ѝ съседи.) През следващите сто и петдесет години целите на войните остават забележително ограничени, а основната причина за това ограничение е приоритетният интерес на всяка от династиите относно собственото ѝ оцеляване.

Това въобще не означава, че битките са изгубили част от жестокостта си, защото точно през този период огнестрелните оръжия се превръщат в основно бойно средство на бойното поле. Човекът, който носи най-голяма отговорност за тази промяна, е кралят на Швеция Густав Адолф. Той управлявал кралство, чието малобройно население (по-малко от милион и половина души) го правело уязвимо срещу далеч по-силните държави, с които граничело: Русия, Полша и Дания. И тъй като му липсвала числеността, необходима за равностойна битка с противниците при стандартния бой „натиск на пиката“, през 1611 година крал Густав се заема да разреши военните проблеми на своята държава чрез тактически нововъведения. Така той създава първата армия в света, която Александър Велики със сигурност не би имал представа как да командва.

Густав Адолф бързо си дал сметка, че солидните формации на пехотинците с пиките, моделирани по образец на испанските терци, преобладаващи по онова време по бойните полета на Европа, са превъзходни мишени за огъня на огнестрелните оръжия — стига да ги имаш в достатъчно количество. Затова той се разпоредил стандартният шведски мускет да бъде пре-моделиран така, че да стане достатъчно лек, за да бъде използван без дървената стойка в предната част, а падащия затвор на стария аркебуз заменил с така наречения „балтийски щракащ затвор“ (ранна версия на кремъклийката), за да повиши сигурността на изстрела. След това превърнал две трети от своята пехота в мускетари, действащи в дълбочина само шест реда, като свалил почти цялото им снаряжение, за да олекоти придвижването им. Същият тип трансформация наложил и на артилерията, като изоставил обичайните тежки полски оръдия, дърпани от двадесет и

четири коня, за по-леките, бързострелящи оръдия, използващи предварително подготвен заряд, за които били достатъчни само един-два коня и следователно можели да бъдат местени и по време на самата битка.

В резултат от всички тези промени ефективността на огневата мощ на бойното поле нараства значително, при това за първи път. Залповете от мускетите и огъня от канонирите на армията на Густав Адолф бил в състояние да разбие пехотна формация от разстояние стотина метра, без никаква необходимост от физически контакт. А веднъж разбити от масирания огън, пехотните вражески формации ставали жертва на кавалерията му, обучена да борави перфектно с меч и да обръща безредиците в своя полза.

В допълнение към всичко това шведската армия била съставена не от наемници, а предимно от шведи, въодушевени от истински религиозен и национален плам. Благодарение на военните реформи, наложени от предишния крал, всеки шведски окръг бил длъжен да осигури определен брой мъже за националната армия на Густав Адолф. Когато през 1630 година тази армия пристига в Германия, за да спаси пропадащата кауза на протестантизма, тя успява да унищожи старите наемнически армии на имперските си опоненти (Испания и Австрия) благодарение на по-голямата си ефективност. Самият Густав Адолф загива в битка през 1632 година, а шведската намеса накрая се оказва просто поредният епизод от на пръв поглед безкрайната война, макар и впоследствие всички останали армии на Европа да побързат да възприемат революционната тактика, създадена от шведския крал.

Битките се решават от огнестрелните оръжия, а не от хладната стомана.

Ж. ф. Писегюр, 1748 г.^[10]

През столетието след Тридесетгодишната война процентът на кавалерията в европейските армии спада от наполовина до една четвърт. Пехотата вече се е превърнала в „кralицата на битките“. Пропорцията на носещите пики спрямо въоръжените с мускети също търпи бързи промени, тъй като мускетарите вече са въоръжени и с байонети, които могат да поставят в своите пушки и да използват като копия, ако им се наложи да се изправят срещу кавалерийска атака. Това

нововъведение обаче ги поставя пред труден избор — дали да опитат един последен залп с пушките и да рискуват да не разполагат с време за поставяне на байонетите, ако не успеят да разкъсат атаката, или да поставят байонетите в мускетите си рано и така да се лишат от огневата си мощ. Изобретяването на специалното гнездо за байонета, което слага край на тази дилема, като предоставя на пушката огнева свобода, елиминира напълно ролята на пиката. И към 1700 година вече всички армии в Европа са въоръжени с мускети.

Освен това мускетите, които вече се използвали, били кремъклийки — доста подобрени оръжия, които давали само по две засечки на всеки десет, а в ръцете на добре обучен войник можели да бъдат презареждани и използвани по два пъти на минута. Кремъклийките обаче се славели с пословична неточност на попадението, с изключение на близко разстояние, ала подобно нещо надали имало особено значение на бойното поле, тъй като пушките не били използвани срещу индивидуални цели. Задачата на пехотните батальони била да произвеждат нескончаеми залпове огън. Биха могли спокойно да бъдат сравнени с човешки картечници, с няколкостотин подвижни части (войниците), които били в състояние на всеки тридесет секунди да произвеждат мощен залп.

Към края на XVIII век в пруската армия се провел следният експеримент — опънали за мишена платно с широчина триста метра и височина два, за да симулират вражеско съединение, след което накарали един батальон от пруската пехота да обстрелва тази мишена от различни ъгли. На разстояние от 200 метра само 25% от куршумите попаднали в тази огромна мишена, при 150 метра я уцелили 4%, а при 75 метра — 60%. Този факт просто потвърждавал нещо, което било известно на всеки опитен войник — стрелбата трябва да се произвежда от колкото е възможно по-близко разстояние.^[11]

По време на битката при фонтеноа през 1745 година например излизащата от една падина на пътя британска бригада зърва френската пехота, френските офицери подвикнали на британския командир лорд Чарлс Хей, като го поканили да открие огън, на което той отвърнал с безупречна британска любезност: „Не, сър, ние никога не стреляме първи. След вас!“. Британските войски продължили да напредват (от редиците се чул вик: „Нека Бог ви направи благодарни за всичко, което всеки момент ще получим!“), докато накрая французите изстреляли

първия си залп. И после, докато презареждали, оцелелите британски войници се приближили на разстояние само тридесет крачки и изпратили ответния си залп, с който убили или ранили деветнадесет офицера и шестстотин войници от френския полк само за една секунда — при което останалите напълно разбираемо се разбягали. Прочутата команда, дадена на американските революционни войски при Бънкър Хил — „Не стреляйте, докато не зърнете бялото на очите им“ — в никакъв случай не е проява на необмислена храброст, а отражение на стандартната тактическа доктрина на онова време.

За да издържат на този нов вид битка от войниците се изисквала дисциплина от напълно нов порядък. Войникът е трябвало да извърши серия от сложни движения, докато зареди пушката си и се прицели, изправен очи в очи едва ли не с наказателен отряд, разположен само на стотина метра пред него, без дори да има възможността да се разтовари емоционално чрез физически контакт с врага. А да останеш на мястото си в строя под непрекъснатия артилерийски обстрел само на петстотин — шестстотин метра от теб сигурно е било още по-трудно. Често точно такава е била съдбата на батальоните, не участващи пряко в бойните действия. Следователно задържането на мъжете в строя при подобни обстоятелства изисквало действително безупречна, строга дисциплина. В устава на пруската армия пише, че „ако войникът по време на бойни действия изглежда така, сякаш му се иска да побегне, или пък просто направи крачка встрани от строя, то всеки сержант, застанал в близост до него, трябва автоматично да го наръга с байонета си и да го убие на място“.^[12]

Жертвите по време на бойните действия през XVIII век съперничат на всички битки, водени през древността. Новост също така е фактът, че в процентно отношение двете страни като че ли си ги поделят. Убива се предимно от разстояние, така че възможностите за поголовна сеч след отстъплението на едната страна са значително занижени. Повече от две пети от жертвите по време на типичната битка на това столетие са вследствие огъня на мускетите, а другите две пети — от артилерийския огън. Само една пета от тях се причиняват от мечове и байонети в близък бой. Иначе касапницата в никакъв случай не е по-малка — например по време на битката при Бленхайм през 1704 година само за пет часа в един-единствен ден победителите губят 12 500 човека (24% от числения им състав), а победените губят 20 000

убити и ранени (40% от състава им). По време на Седемгодишната война пък (1756–1763) пруската армия губи 180 000 убити — три пъти повече от броя на войниците, с които е започнала войната.^[13] Командващият армията — крал Фридрих Велики, се оплаква, че „по брой мобилизираните цивилни могат и да заменят убитите, но не и по качество... Накрая се оказва, че човек не командва нищо повече освен зле обучена и недисциплинирана пасмина селяни“.^[14]

И въпреки всичко сто и петдесетте години, изминали между Тридесетгодишната война и френската революция (1648–1789) са период на ограничени бойни действия. Битките наистина са били ужасяващи, но все пак не са ставали всеки ден. Армиите станали по-многобройни — средният брой на войниците, присъстващи на бойното поле от всяка от враждуващите сили, нараснал от десет хиляди на тридесет хиляди още по време на Тридесетгодишната война, но при най-големите битки на XVIII век бързо достига стохилядната граница. Същевременно с увеличаването на броя им, армиите се изолират все повече от цивилното общество както по отношение на социалния си състав, така и на военните операции. Постепенно те се заемат да се бият само една с друга, а цивилните оставят на мира.

На фона на иначе постоянния характер на войните политическите последици от тях са удивително малки, или поне в Европа — тук-там някоя провинция или няколко крепости си сменяли господарите, тук-там същото ставало с някоя колония, или пък нечий трон се заемал от необичаен кандидат, но за постоянното нарастване броя на населението, както и за неговия просперитет и прилежание не съществували абсолютно никакви пречки. В разгара на Седемгодишната война английският писател Лорънс Стърн тръгва от Лондон за Париж, без да си направи труда да си вземе паспорт, за да пътува през вражеската територия („Въобще не ми мина през ума, че ние сме във война с Франция“). И не само, че на френското крайбрежие никой не го спира, ами и френският външен министър най-любезно му изпраща паспорт, след като Стърн пристига във Версай.^[15]

Вероятно би могло да се каже, че европейските монархии от XVIII век целенасочено изключват голямата маса от-поданиците си от войната, точно както ги лишават и от участие във вътрешните дела на държавата. Това е епохата на абсолютизма, а абсолютният управник държи слугите му да бъдат послушни инструменти на неговата воля, а

не независими граждани със собствени интереси и лично мнение, Франция от времето на Луи XIV вече е по-богата и по-многобройна дори и от Римската империя по време на Пуническите войни, така че нищо не ѝ е пречело да създаде по-голяма и по-евтина армия, базираща се на същия принцип на универсалното задължение за военна служба, какъвто е съществувал и в Рим. Не трябва да се забравя обаче, че римската армия е действала при условията на републиката — а надали точно това е имал предвид крал Луи XIV. Видът армия, който той и неговите приятели от монархическия клуб са предпочели да създадат, поставя строги ограничения и на вида бойни действия, на които е способна тази армия, ала все пак става въпрос за ограничения, които те нямат нищо против да приемат.

Към края на XVII век всички кралства в Европа вече разполагат с постоянни армии, контролирани и поддържани директно от собствените им правителства. Редовните войски трябвало да получават заплати дори и в мирно време, ала на тях можело да се разчита много повече, отколкото на наемниците, освен това те освобождавали новите абсолютни монарси от необходимостта да разчитат на някаква конкретна част от цивилното население за помощ по време на военна криза. Монарсите държали да избегнат всички задължения и ограничения върху властта им, които биха произтекли от подобна необходимост. Освен това става въпрос за епоха, напълно съзнаваща нуждата от изграждане и опазване на собствената национална икономика, а последното нещо, което монарсите искали, било да привикат няколкостотин хиляди производителни поданици на военна служба.

И така, накрая армиите на Европа се оказват съставени от „благородници и бродяги“. Многобройната и все още с военен уклон аристокрация на Европа, голяма част от която вече била на ръба на бедността, била неутрализирана политически по много хитър начин — всички благородници получили монопол върху офицерските длъжности в новите редовни армии. В тази си роля те вече не представлявали заплаха за централното управление, тъй като били превърнати в слуги на държавата, с държавна заплата, същевременно загубили ролята си на независими командири на войските, които някога събирали сами. Така офицерският състав на европейските армии се превърнал в превъзходна система на аристократите за

забавление сред природата. (Самите аристократи веднага се заели с вътрешни борби и ожесточено лобиране, за да съхранят и дори разширят своя монопол върху офицерските звания с решителност, достойна за най-силните съвременни профсъюзни организации.)

Войниците, които тези офицери командвали, произхождали от другата крайност на социалния спектър — най-добрите сред тях били обезземлени селяни, безпарични авантюристи и политически бежанци, а най-малко половината от тях — пияници, хронични лентяи и отявлени престъпници, за които армията била последното спасение от гладна смърт или правосъдието. Около една трета от войските в типичната европейска армия били чужденци. В армия, съставена от подобна пасмина, дисциплината можела да бъде налагана само по един начин — чрез свободно използване на камшика, примката или наказателния отряд. „Казано накратко, простият войник трябва да се страхува много повече от своите офицери, отколкото от врага“ — споделя Фридрих Велики.^[16] А ето какво отбелязва за своите войски генерал Уелингтън: „Не знам дали плашат врага, но със сигурност плашат мен!“.

С няколко думи случилото се в армиите в края на XVII и началото на XVIII век може да бъде описано така: обществените прослойки, чиито богатство и власт точно в този момент се намират във възход — т. е. централното управление и градската буржоазия, са наели обедняващата аристокрация и отрепките на обществото, за да водят войните им вместо тях. Ала армиите все още не са били толкова евтини, или поне по отношение на наличните ресурси на правителствата, защото е трябвало да бъдат поддържани в пълна бойна готовност и мощ дори и през мирно време. Войните обичайно се водели само с войските, с които държавите разполагали още от самото начало, защото за превръщането на обикновения доброволец в полезен войник били необходими по няколко години.

И тук като че ли не става въпрос толкова за обучение, колкото за дисциплина — при това точно в Павловския смисъл на думата. От обикновения войник не се изисквало нито мислене, още по-малко пък ентузиазъм — на френските войници било забранено както да говорят, така и да викат, дори и по време на атака. Единствените изисквания към тях били пълно подчинение, издръжливост и способност за извършване на изключително сложни маньоври в големи формации,

както и да зареждат мускетите си и автоматично да стрелят с тях при условията на боен стрес. Всичко това се постигало посредством хиляди часове повторения, съпътствани от всемогъщия стимул на физическото насилие, като наказание за провал при изпълнение на поставените задачи. Добре обучените войници, колкото и презиран като индивид, бил скъпа стока, напълно незаменима в краткосрочен план, чийто живот държавата нямала никакво желание да харчи по време на битка. Ето какво отбелязва маршал Сакс през 1732 година, демонстрирайки почти китайски тип мъдрост: „Въобще не съм привърженик на решаващите битки, особено в началото на войната. Убеден съм, че един способен генерал е в състояние цял живот да води войни, без да е принуден да участва нито в една“.^[17]

Хроничният проблем на тези армии било дезертьорството. Мизерните условия на живот, бруталната дисциплина и отегчението до оглупяване, съпътстващи обучението, били достатъчно непривлекателни дори и в мирно време, когато напълно лишени от патриотични чувства войници се изправяли пред непосредствената опасност от битката, естествената им реакция била да дезертират. Въпреки максимално строгите мерки, взети в тази насока, по време на Седемгодишната война от руската армия успели да избягат осемдесет хиляди войника, а от френската — седемдесет хиляди.^[18] Екстремалните предохранителни мерки, които армиите били принудени да предприемат с оглед предотвратяване на дезертьорството, налагали непривични ограничения на оперативността им на бойното поле.

За армията било практически невъзможно да се изхранва от земята, върху която била разположена, защото, ако войниците получили разрешение да претърсват сами, армията просто щяла да се стопи. Следователно армиите от XVIII век не били в състояние да се откъснат задълго от линиите си на снабдяване, а и цялата технология по снабдяването била изключително тромава. Близко до района на бойните действия трябвало да има централен склад, подготвен дълго преди пристигането на войските, който да съхранява големи количества храна. (По време на седемгодишната война хлябът се приготвял от четиридесетгодишно брашно.) Полевите фурни можели да бъдат разположени на максимално разстояние до деветдесет километра, а самият хляб да бъде каран още шестдесет километра,

докато стигне до армията, но това бил лимитът. На теория нито една армия не можела да навлезе повече от сто и петдесет километра във вражеската територия, без да си устрои някакъв междинен склад.

Но дори и тази сложна организация по снабдяването не била в състояние да осигури фуража за четиридесетте хиляди животни, които придружавали типичната армия от сто хиляди човека. На практика армиите прекарвали голяма част от времето си в местене и търсене на нови пасища, тъй като на ден за четиридесетте хиляди животни били необходими минимум осемстотин акра трева.^[19] Тази подробност освен това ограничавала военните кампании на армиите до периода от май до октомври, когато по полето има трева. Изключенията били много редки.

И така, войните по онова време обикновено се водели в ясно дефинирани погранични райони, изобилстващи на укрепления, а самите бойни действия представлявали бавна и тромава работа, състояща се предимно от обсади. През 1708 година обсадният батальон на граф Марлбъро се състоял от осемнадесет тежки оръдия и двадесет обсадни мортира, чието придвижване на разстояние петдесет километра изисквало три хиляди каруци и шестнадесет хиляди коне. Армиите провеждали маньоврите си така, че да застрашат взаимно линиите си на снабдяване и по този начин да предизвикат отстъплението на по-слабата. Действителните сражения били относително редки явления, защото войниците били прекалено скъпи, за да бъдат похарчени напразно, така че, защо да си правят труда, щом противникът можел да бъде накаран да се оттегли само чрез хитри маневри?! На всичко отгоре армиите се придвижвали толкова бавно (освен в ръцете на най-опитните командири), че ако едната страна нямала желание за сражение, то другата би се сблъскала с огромни трудности, ако реши да предизвика битка.

Всички тези ограничения се подсилвали и от ограничените цели на войните, които надали можели да се определят като въпроси на живот и смърт за политическите режими, които ги предизвиквали. Съществувало неписано споразумение, въз основа на което войните не трябвало да бъдат довеждани до момент, в който едната армия постига тотално превъзходство над другата, или пък унищожава напълно противника си. Това споразумение се подсилвало чрез средството, известно с подвеждащото определение „баланс на силите“ —

подвеждащо, защото както тогава, така и сега, то изобщо не означава, че установяването на постоянно равенство на силите между държавите или съюзите ще доведе автоматично до мир. Балансът на силите по-скоро означава, че всяка държава или съюз, чиято военна мощ нарасне дотолкова, че да застраши сигурността на останалите, автоматично ще се сблъска с друг съюз, достатъчно голям, за да сподави амбициите ѝ за надмощие. А механизмът, благодарение на който тази система работи, се нарича война.

Налага се изводът, че в определен смисъл Европа е обединено политическо пространство вече в продължение на повече от 350 години — от края на Тридесетгодишната война насам. Почти всички големи войни, независимо от конкретния си повод, много бързо са се разпространявали, за да обхванат всички велики сили на съответното време — и това е една от дефинициите на световната война. През XVIII век в географски смисъл вече съществуват световни войни — например по време на Седемгодишната война сражения са се водили навсякъде по света, с изключение на Австралия. След мирното споразумение най-големият победител от войната — Великобритания, печели Канада, Сенегал и някои от Карибските острови. Освен това тя успява да запази за себе си повечето от плодовете на военните победи на Клайв в Индия, но е принудена да върне Куба, Филипините и Аржентина на Испания. Единствените аспекти, съобразно които този военен конфликт не отговаря напълно на съвременната дефиниция за световна война, са недостатъчната степен на поражения на системите за убиване и обема на понесените жертви.

* * *

Създаването на големите презокеански кораби — най-големите и най-сложни машини, измисляни някога от човека, дава възможност на европейците да установят контрол над народите в двете Америки през първата фаза на периода на колониалната експанзия — XVI и XVII век, но завоюването на Западното полукълбо не изисквало кой знае какви технологии и организация. Изобилието от епидемични болести, появили се в огромните, пренаселени градове на Евразия през последните десет хиляди години, бързо опустошава местното

население на двата континента, още преди да е изстрелян и залп. Европейските коне ги ужасявали, а методичната евразийска безпощадност на завоевателите ги довежда до пълна пасивност. Всяка друга цивилизована държава — Османската империя в

Близкия изток, Могулската империя в Индия или Китайската империя — не би срещнали абсолютно никакви трудности в подчиняването на народите в двете Америки, стига да разполагаше с необходимите кораби и търговски инстинкт, които да ги отведат там. Към 1683 година военните технологии и организация на мюсюлманския свят са все още относително съизмерими с тези на християнска Европа — факт, който се доказва от способността на Османската армия да обсади Виена, разположена на средата на пътя между Истанбул и Париж.

На този исторически етап е също така вярно, че европейската власт в други части на света рядко успявала да навлезе в сушата по-навътре от един оръдеен залп — корабите им били непобедими, но същото не може да се каже за армиите. Оръжейните технологии през следващия век и половина също не напредват кой знае колко. Пушките кремъклийки, използвани по време на битката при Бленхайм през 1704 година, почти с нищо не се различават от онези, използвани в европейските армии през 30-те години на XVIII век. Същото важи и за артилерията, военните кораби и почти всички други категории оръжия. Ала строгата дисциплина и безмилостно ефективната организация, която европейците привнасят към използването на тези оръжия, както и бързо нарастващите им богатства, ги правят почти недосегаеми. Към XVIII век и други части на цивилизования свят започват да падат под европейско владичество — британците окупираат по-голямата част от Индия, а границите на Османската империя започват да се стесняват под натиска на Австрия и Русия.

Следователно на европейца от последното поколение преди френската революция войната вероятно се е струвала поносимо зло, а може би дори и благоприятно явление, тъй като съвършенството, което европейците постигат в модерното изкуство на войната, много бързо я прави владетел на целия свят, при това — на относително ниска цена в пари и човешки живот. Непрестанните войни в границите на самата Европа надали могат да бъдат разгледани в същата светлина — хубавото е, че поне са на ограничени територии. Само шепа са

областите, имали нещастieto да представляват военен кръстопът от време на време да понасят сериозни поражения (например по време на

Седемгодишната война провинция Померания губи една пета от своето население — седем хиляди загинали цивилни)^[20], но обикновено последиците от войната падали върху раменете единствено на войниците, които живеели отделно от цивилното общество. Градовете не били опожарявани, цивилните не били принудени да се съобразяват с непоносими изисквания относно данъците или живота на синовете си, насила мобилизирани в армиите, нито една държава не е изчезнала и не е била подложена на пълен хаос и разрушения в резултат от войните. Така институцията на войната е била поставена под контрол, ограничена и рационализирана (както би се изразила онази изключително рационална епоха).

Но XVIII век не си е давал сметка за нещо много важно — колко крехки са всички ограничения, поставени върху войната.

* * *

Балансът на силите ще продължава да бъде нестабилен, а просперитетът на собствената ни или на съседната страна ще продължава да бележи спадове или възходи. Но всички тези частни събития не са в състояние да повлияят съществено на общото ни състояние на щастие, на системата от изкуства, закони и обноси, които дават невъобразими предимства на Европа и нейните колонии над останалия свят. В мирно време напредъкът на знанията и индустрията се ускорява от наличието на множество активни съперници. Във време на война европейците налагат силата си чрез умерени и не решаващи нищо особено стълкновения.

Едуард Гибън, 1782 г.^[21]

От този момент нататък, чак до мига, когато нашите врагове завинаги бъдат изгонени от територията на Републиката, всички французи се мобилизират за постоянно в армиите. Младите мъже ще се бият, женените мъже ще изработват оръжия и ще пренасят провизии, жените ще шият палатки и дрехи и ще служат в болниците... Общественият сград се превръщат в казарми, а площадите — във фабрики за муниции... Всички огнестрелни оръжия

от подходящ калибър трябва да бъдат предадени на войските. Всички вътрешни сили на реда ще бъдат снабдени с пистолети и хладна стомана. Всички обзедени коне се изземват за кавалерията, а всички товарни коне, които не участват в обработването на земята, ще теглят каруците с артилерията и провизиите.

Декрет на Националния конвент, Париж, 1793 г.^[22]

Идиличният свят, описан така блажено от Гибън, се разпада само десетина години след неговото изявление. Причината е в крайно нестабилните му основи. От особено значение е фактът, че ограниченията върху воденето на войната са изцяло изкуствени. Те зависят от дълбокото убеждение на абсолютните монарси в Европа, че общият им интерес, свързан с оцеляването на техните династии, натежава над всички несъгласия, които ги разделят. А пълното експлоатиране на военните ресурси на кралствата им би отприщило социални и политически сили, които със сигурност ще застрашат тронове им. Ала идеите за равенство и демокрация, по същество напълно несъвместими с наличния социален ред, са били обща тенденция за цялата философска мисъл в края на XVIII век. Дори и по времето, когато пише Гибън, първата революция, изхождаща от тези идеи, вече триумфира в Съединени щати.

През 1789 година революцията пристига и във Франция. Последниците от този всенароден бунт могат да се сравнят с евентуалния ефект от вземането на властта в днешните Съединени щати от маоистите — защото тогавашна Франция е била интелектуалният и културен център на Западната цивилизация и най-голямата държава в Европа. Даже Русия успява да настигне Франция по население едва в средата на XIX век. Почти всички монархии в Европа изпращат армиите си във

Франция, за да смажат светотатствените революционери. А когато остатъците от някогашните кралски войски, подпомогнати от доброволци, се оказват неспособни да отбиват атаките, Националният конвент решава да прибегне до задължителна мобилизация на населението.

Първият набор мобилизирани — през февруари 1793 година — изисква определен брой мъже от всеки окръг, като всеки местен батальон трябвало да бъде обединен под знаме, на което пишело:

„френският народ се надигна срещу тиранията“. Ала с влошаването на военната обстановка конвентът издава призив за масова мобилизация — през месец август. В навечерието на новата 1794 година френската армия наброява около 770 000 мъже^[23]. Така през следващите две десетилетия последвалите войни на масовите армии опустошават цяла Европа.

Задължителната мобилизация не е нова идея — още през 1506 година Общото събрание на Флоренция издава декрет за задължителна военна служба на всички годни мъже между осемнадесет и тридесет години. Но подобна практика остава единствено в рамките на насилствения подбор на малцинство без особен късмет, при това нито продължава дълго, нито обхваща цялата страна. Със своите принципи за свобода и равенство френската революция за първи път стимулира, а след това и експлоатира чувствата на ожесточен национализъм, които правят записването в армията желана цел. И именно тези чувства променят драстично поведението на френските войски.

„Въоръжената нация“ произвежда войници, които притежават както лоялността, така и желанието да се бият в по-отворени и по-мобилни формации, с отделения, изпратени напред в разреден строй. С революционния си ентузиазъм и своята многочисленост те често просто превземат трудно подвижните редовни войски на старите режими, изправени срещу тях, обучени в боен стил и дисциплина, която пруската армия нарича *kadavergehorsam* (сляпа покорност). И тъй като новата френска армия била много по-малко застрашена от дезертьорство (пък и е била толкова многочислена, че няколко дезертьора надали са имали особено значение), за нея не съществувало задължението да стои непрекъснато заедно, така че е можела и сама да се изхранва, когато се налагало — ако хлябът привършел, войниците просто започвали да копаят по полетата, за да извадят наскоро донесените от Америка картофи. Този факт на свой ред означавал, че те вече не били толкова зависими от складовете и снабдителните вериги, което ги правело далеч по-мобилни и по-бързи — максималният обсег на придвижване вече не се ограничавал до сто и петдесет километра.

Изходът от сраженията вече не бил лишен от победа, защото френските войски спокойно можели да бъдат пуснати да преследват и

унищожат докрай противниковите сили, без страх, че някой може да дезертира. През 1794 година Карно от Комитета за обществена безопасност дава следните инструкции на френската армия: „Действайте в масови формации и по възможност — офанзивно. Разгърнете боя колкото е възможно по-широко и преследвайте врага до пълното му унищожение“. Карл фон Клаузевиц — пруски офицер, чийто първи сблъсък с революционните сили е през 1793 година, когато е едва на дванадесет — си спомня следното: „Върху ни се стовари с колосалната си тежест целият френски народ, полудял от политически фанатизъм“.^[24]

След като Наполеон се провъзгласява за император през 1804 година, за демократичните идеали на революцията вече не се чува много често — целта на тази война е била просто установяването на френска власт над цяла Европа (а оттам — и създаването на световна империя). И въпреки всичко, благодарение на хитрата си и напълно цинична експлоатация на френските апетити за национална „слава“, заедно с всички средства за принуда, с които разполага един диктаторски режим, Наполеон успява да изкара още десет години в постоянни войни. В периода между 1804 и 1813 той мобилизира 2,4 милиона мъже. Докато са физически годни за служба, всички остават в армията, а при рухването на империята само половината се завръщат у дома. „Войските са създадени, за да бъдат убивани“ — казва веднъж Наполеон, макар че с течение на времето доброволците драстично намаляват. Към 1810 година 80% от годишната квота донаторници не се явява по своя воля на военна служба.^[25]

И въпреки че във Франция войските стават доста по-евтини от преди, същото не може да се каже за оръжията. Революционният режим скоро установява колко е лесно за едно истински централизирано управление с диктаторска власт да извлече максимума от икономиката — много повече, отколкото старата монархия е смеела да изисква. Държавните оръжейни фабрики започват да се множат, а цените и заплатите в тях са строго контролирани. Екипировката, храната и конете били реквизираны — заплащането ставало по-късно, по правителствени цени, или никога. А след нарастване на завоюваните територии в държавната хазна започнали да се вливат толкова много пари и богатства, че за известно време войните наистина се отплащали за разходите, направени по тях.

Но за противниците на французите ситуацията била далеч по-трудна. Те били принудени да събират армии, равностойни по численост на френските революционни войски, но не смеели да въведат задължителната военна служба — от страх да не разрушат нестабилната структура, върху която се крепели монархическите им режими. Това означавало, че армиите им трябвало да станат платени, което обременявало в значителна степен техните хазни. За да посрещне задълженията си, Великобритания — като най-богата от съюзниците, трябвало да субсидира повечето от останалите страни — през 1799 година наложила първия в света данък общ доход. Останалите европейски страни също били длъжни да сторят необходимото, за да спрат французите, защото правилата на войната се оказали драстично променени — революционните армии разпространявали републиканските идеи навсякъде, където се появили, а Наполеон присъединявал или подчинявал цели кралства, а на трона им поставял свои роднини или близки маршали. За правителствата, които се биели срещу французите, това била война за оцеляване, така че те били готови да поемат почти всички рискове, за да оцелеят — дори и дотам, че да свикат под знамената всичките си поданици.

Мобилизацията на цели народи станала значително по-лесна, след като Наполеон се обявил за император на френската империя, с което френската кауза завинаги загубила революционната си достоверност. Сега вече френската армия се превърнала просто в чужденци, нападащи отечеството, при което монарсите можели спокойно да изходят от националните чувства на поданиците си, за да ги мобилизират за съпротива. Дори и в многонационалната империя Австрия през 1807 година бил направен опит за създаване на народна милиция — като единствено средство за отпор „срещу разграбването на националните ни ресурси“ (въпреки че консерваторите в Австрия преценили тази стъпка като изключително опасна в политическо отношение), макар и да не се задържала задълго.^[26] В Испания, която се намирала под френска окупация в продължение на половин десетилетие, националните партизански отряди, биещи се в името на прогонения си крал и подпомагани от редовната британска армия, базирана в Португалия, за всичките години причиняват на французите точно толкова поражения, колкото и гибелната за тях руска кампания.

(Именно по време на тази многогодишна битка възниква и думата „партизанин“ — „guerrilla“#.

[# От „guerre“ (фр.) — „война“. — Бел.прев.]

И когато през 1812 година, след като успява временно да подчини всички останали държави на континента, Наполеон решава да нападне Русия с 440 000 човека, руският отговор е идентичен. В руската история тази военна кампания е известна като „Великата отечествена война“ — термин, който Съветският съюз възражда, за да опише битката на народа си срещу Хитлер. Бойните действия са много по-ожесточени, подклаждани от национален антагонизъм, който въобще не е съществувал по времето на ограничените войни и професионалните армии. В битката при Бородино — последната защитна позиция на руснаците преди Москва, руснаците губят тридесет и пет хиляди свои войници, а французите — тридесет хиляди. Ето как е описана тази битка от двама участници в нея:

Когато достигнахме билото, бяхме обсипани с кар-теч от батареята и от няколко други оръдия по фланговете, но нищо не беше в състояние да ни спре. Въпреки ранения си крак, аз направих всичко, което беше както по моите, така и по силите на моите войници, да се отклоня от пътя на кръстосания огън, който косеше редиците ни. Цели редици, даже цели взводове паднаха под вражеския обстрел, и оставиха големи пролуки в бойния ни строй... Един ред руснаци се опитаха да ни спрат, обаче от тридесет метра разстояние ние започнахме да стреляме и успяхме да преминем. После се втурнахме към редутите и се изкатерихме през амбразуриите. Аз влязох точно след като един снаряд беше изстрелян. Руските артилериисти ни посрещнаха с ръчни лостове и прибойници, и ние се вкопчихме в ръкопашен бой. Те бяха достойни противници. Ужасно много французи паднаха в траповете, вече отдавна заети от трупове на руснаци.

Капитан Шарл франсоа, 30-ти Полк^[27]

Беше страшно да се гледа тази огромна маса надупчени от куршуми войници, французи и руснаци лежаха един до друг, а сред тях имаше и много ранени, които не можеха да помръднат, и лежаха в този дивашки хаос, сред трупове на коне и останки от канонири.

Баркли дьо Толи^[28]

Наполеон печели всички битки, включително и тази при Бородино, и даже окупира за известно време Москва, но руснаците отказват да се признаят за победени, така че накрая той е принуден да се изтегли в разгара на зимата — поради липса на провизии. Руснаците предпочели да унищожат собствените си зърнени и хранителни запаси, вместо да ги оставят на французите. Само няколко хиляди французи успяват да напуснат Русия живи.

През пролетта на 1813 година Наполеон все пак успява отново да събере армията си — като свиква година по-рано набора за 1814, както и всички онези, които до този момент били обявени за негодни за военна служба по някаква причина. Той с пълно право очаквал да бъде нападнат от всички европейски сили, опитващи се да се възползват от поражението му в Русия. Но наличните човешки ресурси били малко, а някои от новите войници успели да получат само едноседмично обучение, преди да бъдат хвърлени в битка. По-важно е обаче, че прусаците най-сетне се били решили също да издадат указ за задължителна военна служба. По това време в Европа няма друго кралство, по-авторитарно и по-силно характеризиращо се с класови привилегии и неравенство, отколкото Прусия. Но след приемането на новия закон от 1813 година всички мъже, навършили двадесет години, били длъжни да се явят на тригодишна служба в редовната армия, следвани от две години в активния резерв и четиринадесет — в неактивния резерв на ландвера (запасни войски).^[29]

Реформаторите в пруската армия заложили на картата комбинация от патриотизъм и принуда, която да задейства лостовете на задължителната военна служба, дори и без наличието на революционния идеал за равенство на всички граждани. Те изходили от предположението, че мъжете ще бъдат подмамани от обещанието за равенство на бойното поле — нещо, което им е отнето в обикновения живот. В знак на тези свои намерения те създават Ордена на Железния кръст още с началото на бойните действия срещу Наполеон — символ на храброст, който разчупва всички правила на пруското общество, тъй като е достъпен както за благородниците, така и за селяните и буржоазията. В декрета, с който създават това бойно отличие, пише следното: „В настоящата голяма катастрофа, която поставя на карта

всичко мило за нацията, високият боен дух, който я въздига, заслужава да бъде почетен и увековечен чрез някои твърде особени монументи. Това, че настойчивостта, с която нацията устоя на неустоимото зло на една желязна епоха, не се превърна в плахост, се доказва от огромния кураж, който днес изпълва гърдите на всички нас и който оцеля, само защото черпи силата си от религията и от истинската лоялност към Краля и Отечеството“.^[30]

„Дайте ми национална армия“ — умолява маршал Блюхер пруските реформатори. И ето че през 1813 година получава такава. Донаборниците утрояват числеността на неговата армия и изиграват съществена роля в двете решителни победи над Наполеон при Лайпциг през 1813 и при Ватерло през 1815 година. „Отначало батальоните на ландвера не бяха много добри — казва маршал Блюхер, — но след като устата им се изпълни предостатъчно с барут, те започнаха да се справят не по-зле от редовната армия.“^[31]

* * *

Битките по време на френската революция и Наполеоновите войни са били много по-ожесточени от водените през XVIII век и може би по-многочислени — в един-два случая Наполеон е разполагал с близо двеста хиляди войника на бойното поле и близо до него, въпреки че е срещал доста затруднения в контролирането на толкова голяма армия, — но по принцип си остават същите. Оръжията са били напълно идентични с тези от предишното столетие, а и тактиката надали може да се определи като особено променена. В действителност, типичната битка на Наполеон не се е различавала чак толкова много от битките на Александър Велики, с изключение на огнестрелните оръжия, които изземват повечето функции на хладните. Иначе приблизително същият брой мъже се подреждали в относително еднакви формации, върху почти същото компактно пространство, биели са се за приблизително същото време (може би с няколко часа повече през XIX век), като накрая оставяли на бойното поле горе-долу същия процент жертви.

Голямата промяна във войната обаче касае броя на сраженията. По времето на класицизма или дори през Тридесетгодишната война

годишно са се водели от три до четири битки, като само в една-две от тях общият брой на двете армии надвишавал сто хиляди души. През периода 1792–1814 година се водят четиридесет и девет такива сражения, като по останалите фронтове на войната паралелно с основните е имало поне по една друга битка.^[32] Мобилизацията на цялото годно мъжко население на държавите предоставя на генералите нечувани до този момент човешки ресурси — и те се възползват максимално от тях. През този период загиват най-малко четири милиона души.

Истина е, че това е само половината от загиналите по време на Тридесетгодишната война, но да не забравяме, че тук вече става въпрос за съвсем различен феномен. Преобладаващата част от хората, загинали по време на Тридесетгодишната война, са били цивилни, жертви на глада, чумата или обикновеното убийство, когато продължителните периоди на ожесточени битки из Централна Европа причинявали социален и икономически срив на някоя и без това бедна държава. А по-голяма част от загиналите по време на френската революция и на Наполеоновите войни са войници — безпрецедентна цифра в историята на човечеството до този момент. Въпреки това европейското общество не се срива под този огромен натиск. Имало е трудности, но не и поголовен глад. Воюващите сили съумели да владеят нещата на този етап, както и да задържат народа си — година след година, без да му се вижда краят. Европейските държави натрупали богатства, организационни умения и мотивационни методи, необходими за водене на масови войни — с процент на участие на цялото население, който никое цивилизовано общество до този момент не е постигало.

Другата важна промяна е от политическо, а не военно значение. За първи път масовите общества са успели да намерят начин да се отърват от авторитарните си управници и да възродят старите човешки принципи на равенството. За по-малко от петнадесет години народните революции свалят монарсите първо в Британските колонии в Америка (население три милиона души), а след това във Франция — най-голямата държава в Европа (население тридесет милиона). Това са първите големи държави, чиито официални ценности са много по-близо до тези на нашите първобитни предци, отколкото на мравките. Знаменателен е и фактът, че те се появяват точно в момента, когато на

историческата сцена излиза и най-ранната форма за масова комуникация — печатните книги, подпомагащи ограмотяването на масите. Щом масовите общества успели да разрешат проблема с числеността и си възвърнали способността да обсъждат нещата и да вземат решенията колективно, пирамидалните структури на властта и привилегиите, които и без това не се радвали на особена популярност сред народа, вече не били необходими. На обществата им предстояло да се превърнат в саморегулиращи се — с други думи, демократични — и веднага щом това станало възможно, хората не закъснели да си спомнят, че винаги са предпочитали точно този порядък.

Но този факт не ги превръща автоматично в миролюбиви държави — както се доказва и от яркия пример на революционна Франция. Както знаем обаче, за нашите примитивни предци също не може да се каже, че са били особено миролюбиви. Иначе той определено предоставял няколко нови възможности, стига на демокрацията да ѝ е писано да се превърне в доминантната политическа структура на планетата. Но всичко това лежало далече в бъдещето. За момента обаче, както и за нещастие, главната последица от народната революция била да покаже дори и на недемократичното мнозинство европейски държави как да използват псевдоегалитарното средство на национализма, за да мотивират целите си нации да вземат участие във войните им. Единственият липсващ елемент за трансформацията на масовата война в тотална е технологията. Ала през 1815 година Индустриалната революция обхваща вече цяло поколение, и съвсем скоро ще започне да навакхва и този последен пропуск.

[1] J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests* (London: Routledge and Kegan Paul, 1971), 197–98. ↑

[2] Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (New York: W.W. Norton & Co., 2003), 430–32. ↑

[3] Gavin Menzies, *1421: The Year China Discovered the World* (London: Bantam Press, 2002), 75–85. ↑

[4] Malcolm Mallet, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy* (London, Bodley Head, 1974), 157; Malcolm Vale, *War and Chivalry* (London: Duckworth, 1981), 137–38. ↑

- [5] Andre Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494–1789* (Bloomington, Indiana: University of Indiana Press, 1979), 28. ↑
- [6] A.L. Sadler, *The Making of Modern Japan: The Life of Tokugawa Ieyasu* (London: George Allen and Unwin, 1937), 103. ↑
- [7] *Ibid.*, 105. ↑
- [8] Frederick Lewis Taylor, *The Art of War in Italy, 1494–1529* (Cambridge: Cambridge University Press, 1929), 56. ↑
- [9] C.V Wedgwood, *The Thirty Years' War* (London: Jonathan Cape, 1956), 288–89. ↑
- [10] J.F. Puysegur, *L'art de la guerre par principes et par regies* (Paris, 1748), I. ↑
- [11] David Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966), 342. ↑
- [12] Edward Mead Earle, ed., *Makers of Modern Strategy* (New York: Atheneum, 1966), 56. ↑
- [13] Hew Strachan, *European Armies and the Conduct of War* (London: George Allen and Unwin, 1983), 8. ↑
- [14] Willerd R. Fann, „On the Infantryman's Age in Eighteenth-Century Prussia“, *Military Affairs* XLI, no. 4 (December, 1977), 167. ↑
- [15] Lawrence Sterne, *A Sentimental Journey through France and Italy* (Oxford: Basil Blackwell, 1927), 85. ↑
- [16] Christopher Duffy, *The Army of Frederick the Great* (London: David and Charles, 1974), 62. ↑
- [17] Maurice, *Compte de Saxe, Les Reveries, ou Memoires sur l'art de la guerre* (Manheim, Jean Drieux, 1757), 77. ↑
- [18] Strachan, *op. cit.*, 9. ↑
- [19] Martin van Crefeld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 38. ↑
- [20] John Childs, *Armies and Warfare in Europe, 1648–1789* (Manchester, England: Manchester University Press, 1982), 158. ↑
- [21] Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (New York: The Modern Library, 1932). ↑
- [22] Maj. Gen. J.F.C. Fuller, *The Conduct of War, 1899–1961* (London: Eyre and Spottiswoode, 1961), 32. ↑
- [23] R.D. Challener, *The French Theory of the Nation in Arms, 1866–1939* (New York: Russell and Russell, 1965), 3; Alfred Vagts, *A History of Militarism*, rev. ed. (New York: Meridian, 1959), 108–11. ↑

[24] Vagts, *op. cit.*, 114; Karl von Clausewitz, *On War*, eds. and trs. Michael Howard and Peter Paret (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976). ↑

[25] Vagts, *op. cit.*, 126-37; John Gooch, *Armies in Europe* (London: Routledge and Kegan Paul, 1980), 39. ↑

[26] Gunther Rothenburg, *The Art of War in the Age of Napoleon* (London: B. Batsford, 1977), 172–73. ↑

[27] Anthony Brett-James, *1812: Eyewitness Accounts of Napoleon's Defeat in Russia* (London: Macmillan, 1967), 127. ↑

[28] Christopher Duffy, *Borodino and the War of 1812* (London: Seeley Service, 1972), 135. ↑

[29] David Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (New York: Macmillan, 1966), 668; Gooch, *op. cit.*, 39–41. ↑

[30] Vagts, *op. cit.*, 143–44. ↑

[31] *Ibid.*, 140. ↑

[32] Earle, *op. cit.*, 57. ↑

СЕДМА ГЛАВА

ТОЧКАТА НА АБСУРДА — ТОТАЛНАТА ВОЙНА

Ограничените бойни действия са едно от най-възвишените постижения на XVIII век. Те принадлежат на клас парникови растения, които могат да виреят единствено в аристократична и качествена цивилизация. Но вече не сме способни на подобна възвишеност. Тя се нарежда сред многото хубави неща, които изгубихме в резултат от френската революция.

Гулиелмо фереро,
1933 г.^[1]

Всеки, който прибягва до безпощадно използване на сила, без оглед на кървавата касапница, която тя поражда, със сигурност ще спечели предимство, особено ако неговият противник я прилага с не толкова голяма енергичност... Принципът на умереността във философията на войната е пълен абсурд. Войната е акт на насилие, доведено до своя краен предел.

Карл фон Клаузевиц,
1819 г.^[2]

Изисканата носталгия на фереро по ограничените бойни действия на XVIII век съдържа една елементарна истина. Подобни ограничения са неразривна част от авторитарния и йерархично

устроен социален ред, следователно в никакъв случай не биха могли да оцелеят в новите масови общества, заразени с вируса на национализма. Истинският военен говорител на XIX век обаче е Карл фон Клаузевиц — пруски ветеран от Наполеоновите войни, чиито трактати по теория на войната се превръщат в евангелие за всички следващи поколения военни. Все пак едно от ограниченията на стария начин за водене на бойни действия успява да оцелее, макар и в размит вид, още почти столетие — доколкото е възможно, ужасите на войната били спестявани на цивилните.

Веднъж зачислен във войските и облякъл униформа обаче, всеки гражданин се превръщал във войник, а следователно — и в превъзходна мишена за всяко оръжие, което човешкото въображение било в състояние да измисли. Ала онези, които си оставали вкъщи, дори и хората, живеещи в зоната на бойните действия, като цяло били оставяни на мира. Причините за тази отсрочка за цивилните са три. Първата е все още относително слабото значение на индустриалното оръжейно производство и екипировка, в сравнение с решаващата роля на числеността на армиите. Втората е отсъствието на оръжия, които са в състояние да уцелят центровете на военната продукция на врага. И третата е пълното нежелание на войниците да насочат оръжията си срещу цивилни. За съжаление, веднага щом първите две обстоятелства се променят, последната причина бързо отпада като пречка.

* * *

В продължение на четиридесет години след пълното поражение на Наполеон през 1815 година, между водещите европейски държави цари мир. Вероятно донякъде мирът се дължи на умората и изтощението, но по-съществената причина е друга — мирът е своеобразна консервативна реакция спрямо ексцесиите на френската революция. Сред опасните новости, които тя въвежда, държавите побързват да премахнат най-главната — задължителната военна служба. Повечето европейски държави скоро се връщат към старите си малки професионални армии. Ала в Прусия — най-малобройната от великите сили, задължителната военна служба не е премахната. Така чрез нея, както и благодарение на спомените, познанията за

създаването на масовите армии се съхраняват. Затова с приближаването на поредния военен порой от средата на века (1854–1870), всички велики сили в Европа, с изключение на Великобритания, която се радва на защитата на своята флота, отново въвеждат задължителната военна служба. Някъде по това време на сцената на войната започват да се появяват и новите оръжейни технологии.

Но най-голямата война от средата на XIX век не се води на територията на Европа. Това е американската Гражданска война, в която загиват 622 000 американски войници — много повече, отколкото в двете световни войни, както и в Корея и Виетнам — при това от население, което е било само една десета от сегашното. И двете страни във военния конфликт бързо прибегват до задължителната военна служба — Конфедерацията през 1862 година, а Съюза — година по-късно, — в резултат на което и двете армии стават огромни за времето си. През четирите години на войната в армията на Съединените щати влизат почти два милиона мъже, а в тази на Конфедерацията — почти милион, по време, когато общият брой на населението и от двете страни е само тридесет милиона. И една пета от зачислените в армиите умират.

Избухналата в един преходен период война представлява странна комбинация между стария и новия начин за водене на бойни действия. Армиите започват войната с типична Наполеонова тактика, ала само след броени месеци пехотните защитници и от двете страни използват естествени прегради навсякъде, където това е възможно. И до днес не е съвсем ясно точно какво ги принуждава да започнат да се окопават. Само десетилетие по-рано на сцената се появяват новите пушки, чийто ефективен обхват е четири пъти по-голям от този на старите мускети, но на практика разстоянието, при което пехотата откривала огън, не се променя особено от времето на старите стрелкови оръжия. Точността на попадението обаче със сигурност се е увеличила. Повечето войници вече целенасочено се прицелвали, и при среден обхват на стрелба от 130 метра много от тях със сигурност са улучвали мишените си.^[3]

При все това резултатите от новия навик на пехотата да се прикрива във всеки възможен случай бързо стават очевидни. Например при битки като Втория Манасас през август 1862 година осемнадесетте хиляди вирджинци на Стоунуол Джаксън се подреждат зад естествената преграда на една железопътна линия, за да посрещнат

атаката на петдесетте хиляди войници от армията на Севера. „Войските на федерацията (от първа дивизия) скочиха и десет хиляди гърла нададоха гръмовен вик. Втурнаха се напред, докато преполовиха разстоянието до дигата, а после, от окопите на Конфедерацията ги заляха пушекът, залповете и рева на четири хиляди добре прицелили се войници. И цялата земя наоколо бе огласена от дивия, безпощаден и ужасяващ рев на Юга... Тази последна атака имаше същата кошмарна съдба като предходните.“^[4]

Генерал Хил — авторът на горния цитат, пише за войната в изключително романтичен стил, а и много от обикновените войници и от двете страни са се придържали към абсолютно същите старомодни ценности. В разгара на атаката един офицер от войските на Севера подкарва коня си през черния барутен пушек пред своите войници и достига до върха на железопътната дига, като по чудо жив. В продължение на няколко секунди стои така, с меч в ръка — точно толкова безполезен, колкото и храбростта му. Някои от войниците на Юга, намиращи се пред него, започват да викат: „Не го убивай! Не го убивай!“. Ала само след няколко секунди и той, и конят му биват простреляни от друг, не толкова романтичен.

Викът, който се дочува, е далечен отзвук от идеалите на XVIII век, когато се е смятало за неспортсменско да се целиш по отделни вражески индивиди, особено офицери — всички са имали еднакъв шанс в общия оръжен залп. Но този боен стил вече не е на място при Втория Манасас, където войските на Конфедерацията се прицелват в индивидуални мишени, а общият залп е забравен. Нямамо никакво значение, че войските на Съюза също били въоръжени с пушки, защото и без това било невъзможно да произведеш точен пушечен изстрел, докато бягаш по неравен терен. Но онова, което става ясно при битки от този характер, е новият факт, че войски, намиращи се зад прикритие и въоръжени с пушки, са в състояние да спрат много по-многобройна пехотна формация, атакуваща по открита местност.

Взел съм участие в две големи битки и по време и на двете куршумите непрекъснато свистяха покрай ушите ми, но не съм виждал нито убити бунтовници, нито взети в плен. Спомням си даже офицерите, които участваха в битката при Чанселорсвил, да казват: „Но ние изобщо не видяхме никакви бунтовници, докато бяхме там! Само дим и храсти, и много от нашите да падат!“ И сега вече

напълно си давам сметка за този факт. Най-важното нещо е да си скриеш хората... Сложи човек в окоп, подреди зад него една добра батарея, и той ще убие три пъти повече войници, дори и да не е много опитен войник.

Полковник Теодор Лиман, 1869 г.^[5]

По време на Гражданската война в САЩ се използват не само зареждащите се от предната част на цевта и произвеждащи еднократен изстрел пушки, които виждаме при битката Втора Манасас, а предвестниците на всички модерни оръжия, които познаваме днес. Такива са: зареждащите се от задната част на цевта полуавтоматични пушки като „повторяча“ — карабината „Хенри“, с петнадесет патрона (войниците от Конфедерацията го наричали „онази проклета пушка на янките, дето можеш да я заредиш в неделя и после цяла седмица да стреляш с нея“), първите ръчни картечници като например „Гатлинг“, автоматичните (скорострелни) канонири със задно зареждане, сухопътните мини, бронираните влакове, подводниците, военните кораби с брониран корпус, та дори и примитивни форми на разузнаване посредством балони с нагорещен въздух. (Сред европейските наблюдатели, проследяващи демонстрацията на военните балони на моравата пред Белия дом, е и един млад пруски лейтенант на име Фердинанд фон Цепелин.) Войските се придвижвали бързо, на дълги разстояния, по протежение на цялата американска железопътна инфраструктура — битките от Гражданската война са първите в историята, когато пехотата не стига до новата фронтова линия изцяло пеша — а телеграфът предоставя на генералите нови възможности за координиране на действията на големи сили, разпръснати по протежение на целия фронт.

В определен смисъл Гражданската война избухва точно навреме. Ако беше закъсняла само с десетина-петнадесет години, повечето от тези нови оръжия щяха да бъдат достъпни в голям брой и усъвършенствани модели, така че всичко щеше да заприлича напълно на Първата световна война. Но през 60-те години на XVIII век те са и много рядко срещани, и крайно неточни. Голяма част от артилерията се е състояла от съвсем слабо подобрени модели от преди петдесет години, така че ефективният ѝ обхват не се отличавал особено от този на пушките. Артилеристите трябвало да заемат позиции далече от

фронтната линия, за да се защитят от пушечния огън на врага, а далекообхватните бомбардировки били напълно невъзможни. От 144 000 загинали войници, чиято причина за смъртта е известна, 108 000 са убити от куршуми, само 12 500 от артилерийски снаряди и 7000 — от мечове и байонети. (Двадесет години по-късно, когато полевата артилерия е можела да има точни попадения на разстояние от близо два километра, и избухналите снаряди произвеждали хиляди смъртоносни шрапнели, цифрите щяха да бъдат доста по-различни.) Но дори и без съвременната артилерия, към края на Гражданската война нейните бойни полета вече придобиват доста застрашителен вид — по фронтната линия около Питърсбърг през 1865 година инженерните укрития стават толкова сложни — с блиндажи, бодливи заграждения и ретранслаторни постове — че предвещават с пълна сила окопите от Първата световна война.

Европейските военни наблюдатели не обръщат внимание на тези развития в бойното дело, възприемайки ги като уникални, характерни единствено за обстановката в Северна Америка. Нито пък на някого му хрумва колко трудно ще бъде в бъдеще да се извоюва решаваща победа дори и срещу относително слаб противник. Войските на Севера надвишават по численост четири пъти своите опоненти от Юга (тъй като Конфедерацията отказва да черпи от многобройното си негърско робско население) и най-малко шест пъти — в индустриални ресурси. В годината преди отцепването на южните щати, северните произвеждат 94% от стоманата за цялата държава, 97% от въглищата ѝ и 97% от оръжията. При все това им трябва цели четири години ожесточена война, плюс безмилостна оръжейна производителност, за да принудят Юга да падне на колене.^[6]

Още от началото на войната Северът организира плътна блокада на Юга, за да го лиши от неговата презокеанска търговия, а към края ѝ генерал Шърман целенасочено опустошава цели региони от вътрешността на южните щати. „Ние се бием не само срещу враждебно настроени армии, но и срещу враждебно настроен народ — казва Шърман. — Затова трябва да накараме млади и стари, богати и бедни да почувстват твърдата ръка на войната!“^[7]

А на протестиращите генерал Шърман отговаря така: „Ако хората нададат вик срещу моето варварство и жестокост, ще км отговоря, че войната си е война... Ако толкова искат мир, те и техните

роднини трябва да сложат край на войната.“^[8] Европейските военни не обръщат внимание на тревожните аспекти от американската Гражданска война и продължават да живеят с убеждението, че все още са в състояние да извоюват бързи и решителни победи, като съкрушат противниковите войски на бойното поле. Един човек все пак си дава сметка, че те грешат — макар че умира десетина години, преди Първата световна война да избухне и да докаже правотата на думите му.

* * *

Първоначално ще има поголовна касапница — касапница от такъв безпрецедентен мащаб, че ще направи невъзможно придвижването на войските в достатъчна степен, която да доведе битката до някакъв решаващ изход. Те въпреки всичко ще се опитват, защото ще си мислят, че се бият при старите условия, обаче ще получат такъв урок, че завинаги ще се откажат от тези свои опити. После ще има дълги периоди на непрекъснато нарастващо изчерпване на ресурсите и на двете враждуващи страни... В следващата война всички ще бъдат в окопи.

Ян Блох, 1897 г.^[9]

Слушаме цяла вечност огромните ковашки чукове, които бият по окопите ни. Върху нас избухват снаряди от всякакъв калибър — 105, 150, 210. Сред тази разрушителна буря инстинктивно разпознаваме снаряда, който се кани да ни погребее. Веднага щом доловим неговия кошмарен вой, ние се споглеждаме в агония. Свити и сбутани един до друг, ние прикляк-ваме под тежестта на дъха му, каска до каска, клатейки се като пияни. Гредите на блиндажа ни се разтърсват, всичко се изпълва със задушаващ дим, свещите угасват.

Вердюн, 1916 г.^[10]

Предсказанията за следващата голяма война, публикувани на руски през 1897 година от Ян Блох — варшавски banker и неуморен пацифист, са логически необорими. Като се имат предвид милионите войници, които всяка страна ще свика под знамената си и ще изпрати

по границите с железниците, и огневата мощ, с която вече разполага всеки войник, патовите ситуации са просто неизбежни. Офанзивната тактика вече няма да бъде успешна. Но нито един професионален военен не приема на сериозно предупрежденията на Блох. Затова през 1914 година всички армии тръгват в офанзива, напълно убедени, че бързите серии от решителни битки в Наполеонов стил (макар и с далеч по-голям брой войници) ще сложат край на войната за не повече от шест месеца.

Мобилизацията на новите масови армии минава точно по план. Германската армия нараства шест пъти само през първите две седмици на август 1914 година, тъй като всички запасници постъпват на редовна служба в своите полкове, след което влаковете ги откарват бързо и ефективно към съответните фронтове. Към средата на месеца по германските граници с Франция и Белгия вече са разположени 1485 000 немски войници, готови да влязат в бой, веднага щом слязат от влаковете. Французите, австрийците и дори руснаците извършват същите организационни чудеса. Но после всичко се обърква.

Само за два месеца армиите започват да буксуват. Индустриално произведените оръжия — скорострелната артилерия и картечниците, които бълват по шестстотин патрона В минута — изпълват въздуха със смъртоносна стоманена суграшица, и всеки, който посмее да направи и крачка по бойното поле, рискува почти стопроцентово да бъде убит. Актът на убиване е вече механизизиран, а мъжете са превърнати в пленници на машините, притиснати под земята във все по-бързо množащите се окопи. Но веднъж, точно преди да бъдат напълно погълнати от войната, те си спомнят, че са нещо много повече от първобитните си атавистични гени.

Към Коледа на 1914 година, само шест месеца след началото на войната, загиналите са вече повече от милион, а мъжете в окопите са видели с очите си как другарите им умират — или по-точно, как са убити. Ала ето че два дена преди Коледа войниците от един саксонски полк хвърлят внимателно опакован шоколадов кейк през неутралната зона по посока на британските окопи, придружен от бележка, в която молят за едночасово примирие същата вечер, за да отпразнуват рождения ден на техния капитан. В уречения час немският оркестър започва да свири песента „Честит рожден ден“. Британските войници се изправят по парапетите на своите окопи и започват да аплодират, и

за свое огромно удивление виждат, че цялата фронтова линия срещу тях е озарена от мекия блясък на свещите по коледните елхи, разположени по протежението на немските окопи. Германското командване е изпратило с готовност елхите на своите войски, без въобще да му мине през ум какво всъщност ще се случи.

От двете страни на фронта мъжете започват да излизат от окопите си, изоставили своите оръжия, и да се срещат в неутралната зона. Всичко започва точно пред този саксонски полк, но се разпростира със скоростта на светлината (от свещи) нагоре и надолу по фронта, докато накрая десетки хиляди мъже се оказват заедно, като си разменят немски пури и кейк за британски цигари и коледен пудинг, пеят познати коледни песни на два езика и дори накрая играят футбол с импровизирани топки и врати.^[11] В крайна сметка това не са професионални войници — само шест месеца преди това те са били фермери или банкови чиновници, или студенти, и въпреки целия си наивен ентузиазъм, с който са посрещнали началото на войната, те всъщност не са искали да убиват никого, а още по-малко пък — да умрат. По свой неподражаем начин това може да се нарече първата мирна демонстрация на ХХ век. Нищо чудно, че главните щабове и от двете страни изпаднали в паника. Въпреки строгите заповеди, забраняващи „побратимяването“, били необходими дни наред, докато вкарат всички обратно в окопите, за да започнат наново поголовното убиване.

В началото на 1915 година военните власти започват да си дават сметка, че окопите не са само тактическа пречка пред стария начин за водене на бойни действия. С повсеместното си роене и свързване, те създават един напълно нов стратегически проблем — непрекъснатия фронт. Никой не го бил планирал, никой не го очаквал — и сега никой нямал разрешение за този проблем.

Сред първите, които обръщат внимание на този проблем, е генерал фох — по-късно главнокомандващ на цялата френска армия. Изпратен на западната фронтова линия през септември 1914 година, след като войските на север и на изток от Париж са стигнали до патова ситуация, той се оплаква: „Изпратиха ме тук да извърша съответните маневри, обаче нещата не вървят много на добре. Това непрекъснато удължаване на фронта буквално ми играе по нервите.“^[12] Само след няколко седмици, докато Съюзниците и немците се опитват

неколкократно да заобиколят оставащия открит фланг на окопите, но само за да се сблъскат, да спрат, и накрая да завършат с изкопаване на нови линии с окопи, фронтът достига до морето. Внезапно излиза, че вече няма никакъв вражески фланг, който можеш да заобиколиш, а само една безкрайна фронтова линия. На теория се оказало напълно възможно да изминеш всичките 760 километра от Ламанша до границите на неутрална Швейцария по една от двете успоредни линии на окопите, които на места се доближавали до десетина-двадесет метра (макар че обичайното разстояние било няколкостотин метра), при това, без дори да стъпиш на неизкопана земя.

Математиката, която създава непрекъсната фронтова линия, е съвсем проста. В продължение почти на цялата човешка история използваните оръжия са принуждавали войниците практически да се притискат един до друг, рамо до рамо, за да могат да контролират пространството непосредствено пред тях — само десет метра в случая с древните фаланги, но не повече от стотина метра в случая с пехотните батальони на XVIII век, които вече носят мускети. Следователно битките представлявали изключително пренаселени събития, случващи се на тясно пространство, и относително компактните армии прекарвали почти целия остатък от времето си в марш през открити местности и в маньоври за спечелване на по-добра позиция за критичните няколко часа, когато ще се срещнат на бойното поле.

Но със скокообразното нарастване на огневата мощ през втората половина на XIX век — пушките били в състояние да произвеждат по десет изстрела в минута от хиляда метра, следвани от картечните и модерната артилерия — ключът към военния успех се оказал разгръщането на строя. По време на американската Гражданска война атакуващите войски вече спонтанно изоставят уязвимите масови формации от Наполеонов тип за по-отворен боен ред, а отбраняващите се скоро установяват, че за защитата на фронта са необходими много по-малко мъже с пушки, отколкото са били нужни с мускети. А по време на Бурските войни в Южна Африка през 1899 година, особено по време на битката при Коленсо, бурите откриват, че са в състояние да посрещнат фронталните атаки на британците само с по един стрелец на всеки три метра.^[13]

Всички европейски армии са имали професионален генералски състав много преди 1914 година, който прекарвал времето си в изработване на сложни планове за това как трябва да се води следващата война. (Очевидно е, че именно техните планове се превръщат в гаранция за сигурната следващата война.) Всички генерали разбирали ефекта от новите оръжия, като например картечниците, които до момента са се използвали единствено в малките и „колониалните“ войни. Дори и цивилните, като например Хилари Белок, са знаели, че европейските войски винаги побеждават „диваците“, защото:

Каквото и да става, ние си имаме картечница „Максим“, а те си нямат.

Но генералите пропуснали да извършат едно ключово изчисление. То изисквало от тях да умножат широчината на фронта, който един-единствен пехотинец вече можел да удържа, по милионите мъже, които ще бъдат на тяхно разположение при една европейска война. Отговорът, разбира се, бил много прост — армиите вече били в състояние да се разпръснат дотолкова, че да запълнят цялото налично пространство на непрекъснатия фронт.

И те направили точно това. Не само във Франция, но и през обширните територии на Русия, а впоследствие и през северна Италия, северна Гърция, североизточна Турция, та дори и през Месопотамия и Палестина. За мъжете в окопите тази война била нещо, което малцина техни предшественици били преживявали. Вместо да водят боеве един-два пъти годишно, те се намирили на бойното поле, на една крачка разстояние от врага, ден след ден, час след час, непрекъснато. Всеки ден те се изправяли пред опасността да бъдат убити и всеки ден били принудени да търпят мизерията на постоянния живот в окопите.

На фронтовата линия е истински ад, особено през зимата. През зимата е действително кошмарно. През лятото не беше чак толкова зле, но пак беше лошо. Зимата обаче не можеше да се сравни с нищо.

Това не беше място за човешки същества, сериозно ви казвам.

Канадски ветеран

Постоянното стоене в тази подобна на овесена каша тиня стана причина за едно заболяване, което се прочу като „окопни

крака“. В нашия полк се наложи извършването на десетки ампутации.

Британски ветеран

Плъховете не те оставят на мира. А когато те ранят, плъховете започват да те ядат, и никой не може да се погрижи за теб. Това беше мръсно, отвратително място за живот, с цялата поквара, позната на човечеството.

Британски ветеран

Същността на военното изкуство на генералите открай време е била умелото съставяне на план за маневрите на войските, ала сега нито едно придвижване не било възможно, докато не се измисли начин за пробив в линията на насрещните окопи. А непрекъснатият фронт означавал, че всяка една атака трябва да бъде фронтална. И тъй като пехотинците не можели да се надяват да издържат на огнената градушка, която би ги посрещнала, ако се опитат да напреднат без подкрепления (нали точно затова са се и окопали), единственият начин за извършване на пробив изисквал първоначалното елиминиране на източниците на тази огнена градушка чрез непрекъснат обстрел на вражеските окопи и артилерийски позиции преди каквато и да било атака. Или поне така трябвало да стане на теория.

И така, окопната война се превърнала във война на артилерията и вече повече от половината убити ставали жертва на снарядите. Но най-големият проблем през 1915 година, за всяка държава, бил не на фронта, а у дома, където производството на снаряди не било в състояние да отговори на непрекъснатите нужди. Предвоенното френско планиране предполагало производството на 10 000 75-милиметрови снаряда на ден. Към 1915 година обаче Франция вече произвежда по 200 000 снаряда дневно и въпреки това не успява да намогне на нуждите на фронта. (Артилерията на Наполеон изстрелва само 25 000 снаряда в деня на битката при Ватерло през юни 1815, а през същия този месец се бие още само веднъж.) В периода между 1915 и 1916 година Русия увеличава производството на снаряди десетократно, до 45 милиона снаряда на месец, и пак не успява да намогне. Дори във Великобритания — най-индустриализираната държава в света по онова време, през 1915 година се отбелязва критичен недостиг на снаряди, като този недостиг продължава да расте с главоломна скорост. По време на Третата битка при Ипр през 1917

година продължилите деветнадесет дена британски бомбардировки използвали 4,3 милиона снаряда, с обща тежест 107 000 тона — годишното производство на 55 000 работници.^[14]

И все пак това пехотата не била в състояние да извърши пробив, макар че, опитвайки се, загинали милиони. Защото, въпреки че снарядите можели да унищожат повечето от вражеските картечници, разположени на предната линия на окопите, а дори и оръдията зад тях, винаги успявали да оцелеят достатъчно защитници, за да забавят максимално атаката и да я превърнат в прескъпо начинание. Освен това бомбардировките разоравали земята до такава степен, че каквото и да е придвижване ставало изключително трудно. Накрая атакуващите можело и да успеят да превземат първата линия на вражеските укрепления — а към средата на войната на места тя е имала до три хиляди метра дълбочина — но до това време противниковият резерв вече със сигурност е пристигнал и е прокопал нова линия окопи в задната част на своя фронт.

Окопите просто не можели да бъдат заобиколени. Единственият опит за стратегически обход по фланга — атаката, която целяла превземането на Дарданелите, после на Истанбул и накрая изхвърлянето на цялата Османска империя от войната, за да отвори директни връзки по море между англо-френските сили и техните руски съюзници — е претърпяла пълно поражение от мините, поставени в протоците, както и от турската пехота, действаща зад бреговата ивица на Галиполи. Британските и немските флоти, съставени от гигантските бойни кораби „Дредноут“, за които никой не щадял пари преди войната в първата истинска надпревара във въоръжаването в света, само се гледали злобно в Северно море, с изключение на еднокдневната битка при Ютландия през 1916 година. По време на тази битка немците печелят по точки, но тъй като така и не успяват да разкъсат британската морска блокада, всъщност губят. И през следващите три години нито една офанзива не успява да помести Западния фронт на повече от шестнадесет километра.

През деня над разрушеното от снаряди село висят кървавочервени облаци тухлен прах, а през нощта източният хоризонт реве и кипи в светлини. И навсякъде из тази безнадеждна

пустош виждам лицата на поробени мъже — маршируващите колони, перленобели от тебеширения прах, полепнал по прогизналите им от пот изпокъсани униформи, колоните от носачи, кретащи и препъващи се под тежкия си товар под мъжделивата светлина на артилерийския огън, „вълните“ атакуващи войски, лежащи безмълвни и бледи по линията за нападение.

Прикляквал до тях, докато стоманеният глетчер, стоварил се отгоре ни, заглушава всяка моя сричка, всеки фрагмент от послание, изреван в ухото ми. Втурвам се напред с тях, нагоре и надолу през земя, приличаща на разрушен пчелен кошер. И моята вълна се стопява, и втората вълна приижда, после също се стопява, и тогава третата вълна се въздига сред руините на първата и втората, и след известно време четвъртата се блъска в останките на първите три, и ние се втурваме обезумели напред, за да не изтървем артилерийския огън, задъхани и плувнали в пот, на малки групички, защото незнайно как, всички месеци на обучение и тренировки са внезапно забравени.

Достигаме до бодлива тел, която не е срязана, и зад нея виждаме как се надигат сиви каски, и пукотът на картечниците се превръща в стържене на пара, издухана от стотици машини, и скоро наоколо няма никой прав. Час по-късно оръдията ни са „обратно на първата цел“, и бригадата, с всичките ѝ надежди и вяра, е намерила своята смърт по северните склонове на полето при Сома.^[15]

При напълно парализирана военна стратегия и тактика, сведена единствено до търсенето на все по-масирани бомбардировки, войната се превръща просто във война на изтощение. Новите оръжия, като например бойните отровни вещества, само увеличават броя на жертвите, без обаче да успеят да допринесат за дори и крачка встрани от мъртвата точка. През 1916 година отчаяните генерали на Съюзническите сили вече започнали да прибегват до ужасяващия аргумент, че тъй като те имат повече хора от немците, ако заменят живот за живот, накрая пак ще разполагат с няколко живи войника, докато всички немци ще бъдат мъртви. Следователно би трябвало да спечелят те.

Точно това е истинското значение на битките като тази при Сома. Въпросът не бил, че британците са успели да спечелят само петдесет

квадратни километра земя за пет месеца, с цената на 415 000 жертви — по около 8000 войника за всеки безполезен километър, — а че немците също били принудени да пожертват свои хора и екипировка на почти същата цена. Така битките се превръщат в индустриални операции, но в обратен ред, при които степента на унищожение на фронта съответства на степента на производителност на икономиката в родните страни.

* * *

Знаменателен е фактът, че терминът „домашен фронт“ влиза в употреба именно през Първата световна война, когато ролята на цивилната икономика изобщо и на оръжейните работници в частност става точно толкова решаваща за победата, колкото и тази на войниците в окопите. Без постоянния приток на оборудване, отговарящо на скоростната „консумация“ на фронта, войниците биха били напълно безполезни. И тъй като мобилизацията на такъв огромен брой мъже оставя големи празнини в нормалната работна сила — Франция облича 20% от цялото си мъжко население в униформи, Германия — 18 %, а и другите велики сили не им отстъпват кой знае колко — останалата част от възрастните цивилни трябвало да бъдат пренасочвани от правителството по съответните работни места, които поддържали непрекъснатия процес на оръжейното производство. Така цивилната промишленост също се оказала мобилизирана. Европейските правителства бързо поемат контрола над работната сила и всички суровини в страните си, налагат порции за всички трудно достъпни стоки и създават истинска военна икономика, фабриките се напълнили с жени, които заменили заминалите на фронта мъже, а повечето производства, с изключение на тези за основните средства за съществуване, били пренасочени за различни военни цели.

Още в началната фаза на войната и двете страни прибегнали до икономическа война, като наложили блокади на морската търговия. Британците го направили по традиционния начин — като спрели всички кораби, отпавили се към германските пристанища, и тяхната блокада допускала съвсем малко про-бойни. За да бъдат усетени в пълна степен резултатите от тази блокада, било необходимо повече

време, но статистиката сочи, че през последните две години от войната недохранването станало причина за осемстотин хиляди цивилни жертви повече от обичайната за Германия мирновременна смъртност. [16] Останали без морска повърхност, германците прибягнали до подводници, за да организират контраблокада на Великобритания. По време на войната те успели да потопят кораби с общ тонаж над петнадесет милиона тона, но само веднъж съумели да постигнат почти пълното откъсване на островната държава от нейния жизненоважен приток на храни и суровини. Веднага щом Кралската флота възстановила старата система на конвоиране на търговските кораби, опасността преминала. А германската кампания по неограничени подводничарски бойни действия през 1917 година изиграла огромна роля за въвличането на Съединените щати във войната срещу нея, което автоматично наклонило везните на числената мощ на страната на Алианса.

Щом цялото цивилно население на дадена нация вече представлява съществена част от бойните действия, може да се каже, че домашният фронт се е превърнал в напълно оправдана мишена не само за бавно действащото оръжие на блокадата, но и за преки военни нападения. А в 1915 година технологичните достижения на човечеството най-сетне успели да произведат оръжие, което било в състояние да удари право в сърцето на вражеските градове и фабрики — авиацията.

Идеята беше да оборудваме от дванадесет до двадесет целелина и да обучим екипажите им така, че да действат като координирано оперативное обединение. Всеки балон трябваше да носи на борда си около 300 запалителни бомби. Планираше се да атакуват едновременно, през нощта. По този начин над Лондон щяха да бъдат изсипани шест хиляди бомби наведнъж... Когато поискаха да знаят експертното ми мнение (като изключил! моралните съображения), аз се съгласих, че идеята е напълно приложима.

Капитан Ернст Леман, отряд „Цепелин“ на немската армия [17]

Ние, които удряме врага там, където бие сърцето му, сме

заклемяйвани като „убийци на бебета“ и „унищожители на жени“. Онова, което вършим, отвращава и нас, но е необходимо. Изключително необходимо. В днешно време няма такова животно като „не-боец“. Модерната война е тоталната война. Войникът на фронта не може да функционира без фабричния работник, без селянина на полето и без останалите, които му осигуряват провизиите и екипировката. Ние с теб, майко, вече сме обсъждали тази тема, и аз знам, че ти много добре разбираш какво искам да кажеш. Моите мъже са храбри и почтени. Каузата им е свята, така че, как е възможно да извършват грях, когато само изпълняват дълга си? Ако онова, което ние правим, е ужасно, то тогава нека ужасът бъде спасението на Германия.

Писмо от капитан Петер Щрасер, командващ немската дивизия самолетноносачи^[18]

Бомбардировките над цивилни и градовете им — при това въобще не случайно, докато се опитваш да поразис военни цели, а с нарочното намерение да убиваш цивилни и да сееш деморализация сред населението — е последната стъпка в бруталната логика на тоталната война. Щом цивилните, които произвеждат оръжията за водене на войната, са истинските стълбове, върху които се държи военната мощ на съответната нация, то тогава те се превръщат в най-важната военна цел. Именно Германия е тази, която полага основите на най-характерната за ХХ век форма за водене на бойни действия. След избухването на войната нейните цепенели са единствената авиация, която има и обхвата, и капацитета за носене на достатъчно бомби, за да достигне вражеските столици. И появата, и използването им са точно толкова неизбежни, колкото и окопите.

Първото голямо въздушно нападение над Лондон се извършва малко повече от година след началото на войната — на 8 септември 1915 година. Цепелин L-15 под командването на капитан Хайнрих Мати, излита от Северна Германия в късния следобед, прекосява Ламанша при крайбрежието на графство Линкълншир и следва главната железопътна линия южно от Лондон. Около 22:40 часа той пуска няколко бомби над северното лондонско предградие Голдърс Грийн и продължава на юг, докато достига Ръсел Скуеър. И тогава над

британската столица се посипва остатъкът от бомбения товар — петнадесет високоексплозивни бомби и петдесет и няколко запалителни. Бомбите ваят над Бедфорд Плейс, Куийнс Скуеър, Ламе Кондюит Пасидж, Ред Лайън Стрийт и достигат до Кинг Едуард Стрийт. Най-много хора загиват в ресторант „Делфина“ на Ред Лайън Стрийт — една от бомбите пада точно пред входа на сградата. Предната стена и покривът се срутват върху изумените посетители на заведението — седемнадесет души умират под развалините. Това първо въздушно нападение причинява седемдесет и две цивилни жертви и унищожава имущество на стойност 2,5 милиона долара.

Но и от двете страни на фронтвата линия и технологията, и цялото начинание въобще си остават единствено на аматьор-ско ниво.

Първата задача, която получих след дванадесетина часа обучение в така наречения дуо и соло полет, беше като нощен пилот в анти-цепелиновото подразделение. Адютантът ме попита дали мога да управлявал самолет в тъмното. Казах му, че нямам представа — на дневна светлина не ме биваше особено, та може би нощем ще е по-лесно. През първата ми бойна нощ командващият офицер на станцията ни се качи първи и загина, преди да беше достигнал дори края на линията. Та така влязох в играта.

А после, след един-два полета, ме изпратиха да основа въздушната анти-цепелинова база „Хорнчърч“, специално за нощни полети. Когато се приземих там, установих, че пистата представлява просто поляна, на която пасат овце. Напълно естествено е, че посрещането, което ми оказа собственикът им, не беше от най-ласкавите. И така, след като разчистихме овцете, успокоих фермера и бях разквартируван при него, сформирах там една ескадрила, в която, наред с останалите, беше и Лийф Робинсън. А докато бях в четиридневен отпуск, за да изпълня една далеч по-опасна задача — т.е. да се оженя, той взел, че излетял и свалил първия цепелин.

Сър Артър Харис, по-късно маршал от ВВС и командващ ескадрилата бомбардировачи на Кралските военновъздушни сили в периода 1942–1945 г.

По съвременните стандарти немските въздушни рейдове над Великобритания по време на Първата световна война, с цепелини, а по-късно и с бомбардировачи с два и три двигателя, са изключително скромни — през цялата война от тях загиват или са ранени само четири хиляди британски цивилни. Но тези въздушни атаки са прецедентът, който отваря път за Ротердам, за Дрезден, за Хирошима и въобще за всички градове, които са разрушени от въздуха през XX век. Както и за стратегията на надпреварата в ядреното въоръжаване. Забавянето се дължи единствено на неадекватната за целите технология. И след 1915 година вече всички и всичко се превръщат в напълно законни мишени.

* * *

Трансформацията на масовата война в стила на френската революция в тотална война в стила на модерните времена отнема малко повече от едно столетие. От момента на разрушаването на ресторант „Делфина“ насам вече не са останали за сриване никакви бариери — само все повече и все по-унищожителни оръжия, които да бъдат използвани съобразно новите, всеобщо признати принципи. И онова, което оказалите се в капана на първата тотална война европейски правителства установяват, за техен огромен ужас, е, че щом средствата за водене на война вече са тотални, то тогава и целите трябва да бъдат тотални. От този момент нататък на практика става невъзможно едната страна да спре на крачка пред тоталната победа, а другата — да се въздържа от безусловна капитулация.

Търговската ревност, милитаристичните тревоги и териториалните спорове, които причиняват Първата световна война, не се различават драстично от онези, довели до Седемгодишната война сто и петдесет години преди това. При стария стил на бойните действия малките армии на двата военни алианса щяха да водят спорадични сражения в продължение на няколко години (докато огромното мнозинство граждани на всички страни — участнички си гледат работата, напълно необезпокоявани). И накрая, когато едната страна успее да докаже, че е по-силна във военно отношение от другата, поне за момента, победените ще бъдат принудени да направят

известни отстъпки и ето че навсякъде отново ще се възцари мир. По бойните полета щяха да останат няколкостотин хиляди войници, но нито едно правителство нямаше да падне, нито една държава нямаше да бъде окупирана. Вероятно щеше да се отчете, че цената, която са платили, се е оказала несъответстваща на решените проблеми, но правителствата поне щяха да бъдат в състояние да контролират нещата.

През 1914 година споровете между съперничащите си правителства вече нямат никакво значение — техниките на войната изцяло са изпреварили способността на правителствата да ограничат степента на участието си в нея. Аксиомата, че силата може да бъде победена само чрез по-голяма сила, ги принуждава да направят войната тотална, а степента на жертвите, които тя им налага да изискат от своите граждани, определя, че и целите на тази война трябва да бъдат велики. Когато шестдесет милиона мъже са привикани под знамената, за да облекат униформи и да бъдат изпратени да рискуват живота си; когато във Франция например един от всеки трима мъже (в това число деца и старци) бива убит или ранен за период от четири години; когато във всяка държава желанието на хората да правят жертви се подклажда от пропаганда на омразата, представяща войната като морален кръстоносен поход срещу безмерното зло — то тогава правителствата не могат просто ей така да прекратят бойните действия, да разрешат дребната свада в нищожната балканска държавица, която е подпалила фитила на войната, да си разменят няколко колонии и търговски пътища, да благодарят на оцелелите войници и да ги изпратят по живо, по здраво у дома. Тоталната война изисква само една цел — тотална победа. Така пропагандните лъжи се превръщат в истина — бъдещето на нацията (или иначе казано, оцеляването на режима) наистина зависи от тази победа, независимо какви точно са били причините за войната.

Затова властващите, дори и когато си дават сметка, че военният колапс или социалната революция са напълно реални алтернативи за бъдещето, дори и когато са все още в състояние да си спомнят за какво точно е започнала цялата тази война (а повечето от тях обикновено не си спомнят, защото накрая започват да вярват на собствената си пропаганда), губят както желание, така и възможности за търсене на

компромисен мир. И страховете им за колапса и революцията се оправдават.

Колапсът на руската армия на бойното поле и нечуваният глад вътре в страната довеждат до (първата) Руска революция през март 1917 година. Петдесет и четири дивизии от френската армия (половината от общия брой) се вдигат на бунт след поредната безплодна офанзива, а след възстановяването на реда близо двадесет и пет хиляди мъже биват изправени пред военен съд. През месец май четиристотин хиляди италиански войници просто напускат бойното поле при Капорето. А към края на същия месец главнокомандващият на Имперския генерален щаб в Лондон пише следното на генерал сър Дъглас Хейг — командващ Британските войски във Франция: „Опасявам се, че не можем да си затворим очите за факта, че, в резултат отчасти на Руската революция, в страната ни се усеща известно недоволство“.^[19] Междувременно немските окупационни войски в Русия се побратимяват с болшевиките, а Австро-Унгарската империя се оказва на ръба на разпадането си. Ала нито едно правителство не спира да се бие доброволно — до този момент всички до едно са с право убедени, че единствената им надежда за оцеляване е пълната военна победа.

Някои от правителствата на страните — победителки действително успяват да оцелеят, но същото не може да се каже за нито една от властващите групи на победените. Войната унищожава четири велики империи: Германската, Руската, Австро-Унгарската и Османската. А конкретно последните две са напълно разпокъсани на десетки нови държави и територии. Почти половината от народите на Европа, Близкия изток и Африка претърпяват радикални промени на режимите, та дори и на гражданството си в резултат от войната. А няколко от новите политически режими, които се появяват — в Русия веднага, в Италия и Германия малко по-късно — даже и в мирно време съхраняват голяма част от апарата на тоталния държавен контрол над гражданите и икономиката, създаден с цел воденето на първата тотална война.

* * *

Накрая изтощението се оказва решаващият фактор за определяне на победителите във войната. Силите на Антантата разполагат с повече хора и ресурси, отколкото Германия и нейните съюзници (макар че има и няколко тревожни момента в периода между излизането на Русия от войната в средата на 1917 година и пристигането на голям брой американски войски на Западния фронт в средата на 1918). Мащабът на загубите от Първата световна война прави всички останали войни в човешката история напълно нищожни. Загиват повече от осем милиона войници, около двадесет милиона са ранени, а от цивилните умират около три милиона души — предимно от недохранване и болести. Но към края на войната на сцената се появява едно ново оръжие, което дава на някои професионални военни надеждата, че може би на окопната война на изтощение най-сетне е намерена алтернатива. Това оръжие се нарича танк.

Паниката плъзна сред нас като електрически ток, минавайки от човек на човек по протежение на целия окоп. И когато разбиващите всичко по пътя си вериги достигнаха над главите ни, най-храбрите от мъжете се изкатериха на повърхността, за да извършат самоубийствени контраатаки — хвърляха граната след граната по покривите на танковете, стреляха или ръгаха във всеки техен процеп, който успееша да зърнат. Но те бяха или застреляни, или премазани. Част от останалите вдигнаха ръце, за да се предадат, а друга част се втурнаха по комуникационните окопи към втората отбранителна линия.

Първа среща на немски пехотинец с танк,
1916 г.^[20]

В края на 1914 година, веднага след като всички си дават сметка за пречката, която представляват окопите, идва и решението на този проблем. То хрумва на британския офицер, полковник Е. Д. Суинтън. Той си дава сметка, че е необходима бронирана бойна машина, която не само да е недосегаема за картечния огън, но и да носи собствени оръжия, като същевременно може да се движи над издълбаните от снарядите дупки, през бодливите заграждения и над окопите, за което са й нужни гъсенични вериги. Въпреки яростната съпротива на консервативно настроената част от военните среди, Уинстън Чърчил

(по онова време отговарящ за военноморските сили) успява да наложи идеята. В резултат на това решение през есента на 1916 година най-ранните модели на така наречените тогава „сухопътни кораби“ достигат до Западния фронт.

Те представляват огромни, примитивни и твърде неудобни превозни средства. Осемчленният екипаж от разголени до кръста мъже, поради невъобразимата 38–40 градусова температура вътре, споделя пространството с даймлеров двигател от 105 конски сили. По време на бой изпаренията от двигателя, примесени с горещите гилзи от снарядите, които се въргалят наоколо, правят атмосферата в танка почти непоносима. Липсват ресори на окачването и създаващият се грохот прави разговорите напълно невъзможни. В почти пълната тъмнина не се виждат никакви сигнали, подавани с ръце, а единствената светлина, която прониква в танка, е от процепите на визьора. Максималната скорост, която са развивали първите танкове, е шест километра в час, а на всеки петнадесет-двадесет километра те се чупели.

Първото масирано участие на танкове в битка е през ноември 1917 година при Камбре. С помощта на своите 176 бронирани бойни машини британската армия успява да напредне десет километра за шест часа, с цената на четири хиляди загинали и ранени войници. Порано през същата година, по време на Третата битка при Ипр, на британците са били необходими цели три месеца, докато превземат същото разстояние, а за да го постигнат, са изгубили четвърт милион войници. Ала успехът при Камбре се дължи на нещо много повече освен на танковете. За първи път в историята на войната за тази битка са съставени подробни планове за непряк артилерийски обстрел, насочен едновременно към всички немски отбранителни линии в цялата дълбочина на тяхната фронтова зона, чак до най-далечните позиции на резервите. По десеткилометровия британски фронт били разположени хиляда оръдия, но 150-те батареи, които подсилили сектора, пристигнали тайно и не открили огън, дори и за проверка и настройка на стрелбата, чак до мига на офанзивата, за да не предупредят немците за появата си. Това е първата широкомащабна употреба на „стрелба по предварително изчислени данни“, базираща се на въздушно разузнаване, точно съставяне на тактическия план и балистични изчисления. Така, с помощта на танковете и 289 самолета,

използвани за набелязване на артилерийските цели, изстребителна авиация и бомбардировачи, британците успяват да разкъсат почти целия германски фронт. Накрая обаче бързата и ожесточена немска контраатака спира настъплението им.

На старата окопна война и патовите ситуации вече е сложен край, защото немците току-що са разрешили проблема за пробива по същия начин, макар тактиката им да не разчита чак до такава степен на танковете. Още в началото на немската офанзива при Рига на руския фронт през септември 1917 година един артилерийски офицер на име полковник Георг Брухмюлер напълно независимо от британците достига до същата формула за изненадващ и бърз пробив на противниковия фронт: масиран непряк и предварително изчислен артилерийски огън, без никакво предупреждение, както и пехотни щурмоваци, подминаващи все още съпротивляващите се вражески ключови позиции, и навлизащи максимално навътре в отбранителната им зона, сеещи объркване и ужас, и накрая принуждаващи врага да предприеме масирано отстъпление.

Въпреки че германските танкове никога не успяват да съперничат на британските нито по качество, нито по брой, през пролетта на 1918 година, след три години дефанзивни бойни действия, немците се решават да предприемат първата си офанзива, надявайки се да спечелят войната, преди пристигането на многобройните американски войски във Франция. През март 1918 година при Арас 6608 немски оръдия изстрелват 3,2 милиона снаряда още през първия ден на офанзивата и така, само за две седмици, немците печелят повече територия, отколкото всички Съюзнически сили успяват да спечелят през цялата война до момента. Следват нови скоростни офанзиви, така че през пролетта на 1918 година Съюзниците едва не губят войната, но германците не успяват да достигнат нито Париж, нито крайбрежието на Ламанша. В периода между март и юли 1918 година те изгубват един милион свои войници. ^[21]

След този временен погром Съюзниците веднага минават в офанзива. Като предни отряди използват предимно британски и канадски военни подразделения, които демонстрират същата способност за печелене на територии, каквато са показали и немците. Танковете така и не успяват да играят решителна роля по време на

Първата световна война, но ако войната беше продължила, в плановете за 1919 година са предвидени няколко хиляди танка, с авиационна поддръжка, които трябва да смажат противниковия фронт, следвани плътно от пехотата, придвижваща се в бронетранспортъори. Така, изправени пред безпрецедентен за опита им проблем, военните, участници в Първата световна война, успяват да разрешат дилемата на окопната война. Но не успяват да избягат от самия феномен на непрекъснатия фронт.

По време на „двадесетгодишното примирие“ между двете световни войни многобройни отряди специалисти и от двете страни работят по въпроса как най-добре да използват мобилността на танковете. В периода между 1939–1941 година като че ли германците са първи, открили простата формула. Техният

„блицкриг“ (светкавична война) изисквал скоростно проникване във вражеския фронт на масирани танкови подразделения, с мощна авиационна поддръжка на изстребителите, следвани от моторизираната пехота и артилерията. Веднъж оказали се в отбранителната зона на противника, танковете трябва да се придвижат с голяма скорост до висшите командни и жизненоважните комуникационни центрове на врага, разположени дълбоко в тила, като предизвикат пълен хаос дълбоко по фронта. Така самият фронт ще се разпадне от само себе си, когато войските, които го отбраняват, се окажат отрязани от собствените си генерални щабове и снабдителни линии.

С помощта на формулата за блицкрига през 1939 година германците унищожават полската армия само за три седмици, с цената на само осем хиляди загинали, през следващата пролет във Франция жънат същите успехи. Въпреки факта, че французите и британците имат като цяло по-добри танкове от немците, по-успешната тактика на последните им позволява да завоюват Холандия, Белгия и Франция само за шест седмици, с цената на 27 000 загинали, 18 000 изчезнали и 111 000 ранени. Непрекъснатият фронт и неговите кървави битки на изтощение вече изглеждат спомен от миналото. Ала това е само илюзия. Защото с влизането си във войната танковете постигат единствено раздвижване на непрекъснатия фронт, което носи унищожителни последици за цивилните.

Нито едно нововъведение във войната не съхранява задълго изненадващия си характер. Така, в разгара на Втората световна война,

когато германските части вече се бият дълбоко навътре в Съветския съюз, изтощението отново се завръща, при това с още по-голяма сила. Изходът от блицкриг тактиката на скоростното нахлуване е максималното задълбочаване на отбранителната зона — много километри навътре, с последователни отбранителни окопни линии, минни полета, бункери, укрепления за оръдия и капани за танкове, които биха забавили движението на бронираните машини и накрая биха ги спрели. Понякога отбранителните съоръжения действали, понякога следвали множество пробиви. Но дори и в такива случаи непрекъснатият фронт отказвал да изчезне. Просто се връщал няколко десетки или няколко стотици километра назад, а после отново се стабилизирал.

Новият стил на водене на бойни действия се превърнал в мощен консуматор на хора и бойна техника. Например по време на Втората световна война в Съветският съюз са произведени приблизително 100 000 танка, 100 000 самолета и 175 000 артилерийски установки, от които минимум две трети биват унищожени по време на отделните битки. От друга страна способността на напълно мобилизираните индустриални общества да поемат огромни дози наказания и въпреки всичко да поддържат своята производителност изглеждала неизчерпаема. Същата характеристика би могла да се даде и на цялостно въоръжените нации, с възгледи, затвърдени от патриотизма и пропагандата, с мозъци, промити от тоталитарните режими (които се установили в почти всички воюващи страни, независимо от мирновременното им политическо устройство) да приемат спокойно и най-кошмарните саможертви, без дори да им трепне окото. Две трети от германското население от мъжки пол на възраст между осемнадесет и четиридесет и пет години се оказало във войските, три милиона и половина загинали.^[22] Но армията продължава да се сражава и през април 1945 година, когато от изток двата съветски фронта тръгват напред, същото става и с англо-американския фронт от запад, и накрая те се озовават на практика в средата на напълно опустошената Германия.

Всичко това щеше да се превърне единствено в повторение на Първата световна война, само че с още повече загинали (с изключение на англоговорящите държави, на които този път им се разминава по-леко, защото влизат в сериозни сражения едва през последната година

от войната), ако не беше фактът, че непрекъснатият фронт сега се движи. И тъй като минава през почти всички държави, той унищожава всичко по пътя си.

Черва, разпръснати сред отломките, и кръв, бликаща от един умиращ към друг. Високотехнологични машини, изтърбушени като коремни на крави. Пламъци и степания. Покосени дървета, превърнати в трески. Зеещи прозорци, изригващи порой прахоляк, превръщащ в забрава всичко, което бе останало от някога уютната всекидневна... Виковете на офицерите и сержантите, опитващи се да надви-кат този катаклизъм и да прегрупират взводовете и ротите си. Ето така ние взехме участие в немската офанзива, когато едва успяхме да се чуем през грохота и стенанията, следвайки облаците прахоляк, които вдигаха нашите танкове в северните покрайнини на Белгород...

Изгорелите руини на Белгород паднаха в ръцете на нашите оцелели войски на втората вечер... Получихме заповеди да унищожим! звената на съпротивата в едно предградие, което май се наричаше Делтръотка, ако си спомням правилно... Когато достигнахме края на терена, който трябваше до прочистим, всички се свлякохме на дъното на един огромен кратер и се вторачихме един в друг замаяни и безмълвни. Никой от нас не можеше да произнесе и думи... Въздухът бе изпълнен с тътен и трясъци и се носеше воня на изгоряло... Към края на четвъртата или петата вечер разбрахме, че сме прекосили целия Белгород, без дори да усетим къде му е било началото, и къде — краят.

Гай Сейер,
елзаски доброволец в германската армия^[23]

Белгород — град в южните части на Русия, е имал население от тридесет и четири хиляди жители, преди фронтът да тръгне на изток и да мине през него за първи път през октомври 1941 година. Първият

път обаче той изважда късмет. Шеста армия на фон Райхенау го превзема „бежешком“, и въпреки двудневните сражения около града, по-голямата част от сградите и населението му оцеляват. Двадесет месеца по-късно, когато след разгрома на Шеста армия при Сталинград фронтът отново се премества на запад, градът е освободен от съветските войски. И този път има късмет — немците просто нямат време, за да го разрушат по време на отстъплението си.

Но после Белгород е отново превзет, този път от дивизията „Велика Германия“ (в която служи и Сейер). Това става по времето на голямата немска офанзива при Курск през юли 1943 година, при която по фронтова линия, простираща се на стотици километри, се сражават 6000 танка, 30 000 оръдия и 2 милиона души. Когато немските танкове най-сетне биват спрени от руските сили в дълбокия тил, съветската контраатака започва със 70 танка и 230 оръдия на всеки километър, в резултат на което в средата на август Белгород е освободен за втори път (след улични боеве, или по-скоро сред руини), в които загиват още 3000 войника. И в края на цялата тази касапница от 34 000 жители на Белгород остават само 140 — останалите са или забягнали, или мобилизирани, или мъртви.

Белгород не е имал никакво стратегическо значение — просто се е оказал на пътя на войските, фронтът се е премествал през него четири пъти, и на практика го изтрива от лицето на земята. Случилото се там се повтаря в още десетки хиляди градове и села. По време на Втората световна война загиват най-малко два пъти повече войници, отколкото през Първата, но пък броят на загиналите цивилни надвишава два пъти този на войниците. Това е първата европейска война след Тридесетгодишната, в която броят на загиналите цивилни надвишава този на военните жертви. По-голямата част от цивилните умират повече или по-малко случайно, като неволен страничен ефект от главните бойни действия. Непрекъснатият фронт се е придвижвал през всички градове и села на цели държави, принуждавайки десетки милиони цивилни да станат бегълци или убивайки ги сред отломките на собствените им домове. Разрушението и дезорганизацията обаче са толкова мащабни, че цифрата на загиналите не е сигурна дори в рамките на милион, но като цяло държавите на изток от Германия, където се водят най-продължителните и ожесточени сражения, изгубват около 10% от своето население.

От 1945 година насам цивилни жертви от същия порядък се дават в изключително малко случаи (например в Корея).

Причината за това е отново непрекъснатият фронт, придвижващ се сред гъсто населени територии.

* * *

Разпадането на нациите през последната война е причинено от действията на армиите на бойното поле. В бъдеще това ще се постига директно от въздушните сили... Войната ще се води основно срещу невъоръженото население на градовете и големите индустриални центрове... Нищо друго не може да следва в една страна, подложена на подобно безмилостно изстребление, освен пълен срив на социалния ред и порядък... Всичко това ще бъде нечовешко, напълно зверско, но фактите са си факти.

Генерал Джулио Духет, 1921 г.^[24]

Много хора твърдят, че с бомбардировки война не се печели. Отговорът, който бих им дал, е, че тъй като тази тактика все още не е опитвана, първо трябва да видим, за да преценим.

Маршал от ВВС сър Артър Харис, командващ ескадрилата бомбардировачи на Кралските военновъздушни сили, 1942–1945 г.

Най-малко 97% от четиридесет и петте милиона души, загинали през Втората световна война, не са загинали от въздушните бомбардировки над градовете, така че, дори и за най-преданите почитатели на „стратегическото бомбардиране“, е доста трудно да отстояват позицията, че именно то е спечелило войната. Единствено поради технически недостатъци на бомбардировачите им обаче е нужно толкова дълго време, докато изпълнят обещанието си за внезапно и пълно унищожение от небесата — иначе желанието със сигурност е налице.

Бомбардировките са естественото оръжие — точката на абсурда — на тоталната война. Най-големите им привърженици в периода между двете войни са онези военни теоретици, които държат да избегнат кървавата окопна война. Първият и най-влиятелен сред тях е италианският генерал Джулио Духет, който, още през 1915 година,

предлага независима италианска бомбардираща единица от петстотин самолета да нападне авс-тро-унгарските комуникации. (Италия е първата държава, която използва авиацията за бомбардиране още във войната срещу Турция в Либия през 1911 година.) След военния преврат на Мусолини през 1922 година генерал Духет става комисар на авиацията, но най-голямо е влиянието му във Великобритания и Съединените щати — технологично ориентирани държави, които по-скоро биха похарчили много пари, вместо да живеят във война. Основният американски бомбардировач от Втората световна война — Б-17, е тестван за първи път през 1935 година. През същата година са конструирани и бомбардировачите с четири двигателя на Кралските военновъздушни сили.

Но първите масирани бомбардировки по време на Втората световна война са извършени от Луфтвафе — върху Варшава, Ротердам и после върху повечето основни британски градове, въпреки че за немските военновъздушни сили никога не са били правени планове да играят подобна роля.

Над целия град беше паднала мъгла. Тогава мъжете и жените започнаха да използват от убежищата си, да търсят приятелите си и да оглеждат останките от своя град. Не можеха да го познаят... Почти нямаше останала здрава сграда. Беше невъзможно да различим къде са били главните улици, които познавахме толкова добре. Във всички посоки все още бушуваха пожари, и от време на време до ушите ни достигаше грохот на паднал покрив или стена... Беше толкова безнадеждно да гледаме домовете, магазините си и голяма част от любимия ни град в руини. Бяхме напълно замаяни.

Из интервю на Би Би Си след бомбардировките над Ковънтри, 14–15 ноември 1940 г. ^[25]

Четиридесет хиляди цивилни загиват по време на немските въздушни нападения над британските градове в периода между септември 1940 и май 1941 година, ала този мащаб на жертвите (един на хиляда) не води до нито един от резултатите, предсказан от генерал Духет. Всъщност загубите са само една четиринадесета от онова, което британците са очаквали и са били готови да приемат. (Правителството вече разполагало с готови планове за масови гробове.) Технологията на немските бомбардировачи просто не отговаряла на очакванията.

Същото се отнася и за британските и американските бомбардировачи от 1942–1943 година. Липсвала им численост, както и свобода на действие в германското въздушно пространство — решаваща за постигане на целите, за които били създадени. А тя била ни повече, ни по-малко поголовно унищожение на немските градове и индустрия. Ала за британските и американски защитници на стратегическото бомбардиране нямало никакво съмнение, че точно то е най-бързият и ефективен път към победата. През 1942 година лорд Черуел пише: „Проучванията сочат, че най-разрушително за духа на хората е сриването на техните домове. Очевидно е, че това за тях има много по-голямо значение дори от смъртта на техни приятели и роднини. В Хъл вече се забелязват признаци на напрежение, въпреки че само една десета от къщите там са разрушени. Изхождайки от гореспоменатите изводи, ние трябва да бъдем в състояние да причиним десеторно повече разрушения на всеки от петдесет и осемте основни немски градове. Няма никакво съмнение, че точно това ще сломи волята на противника.“^[26]

До този момент с въздушните си атаки над Германия британските военновъздушни сили се опитват да поразят конкретни промишлени цели (от гледна точка на ефективността, а не по морални съображения). Но дори и тогава този принцип не се спазва особено стриктно особено след като немската въздушна отбрана принуждава бомбардировачите да летят през нощта.

Не се притеснявахме кой знае колко, че няма да можем да поразим военните цели, към които се стремяхме.

Сигурно всеки от нас си е мислил, че така и така сме във война с Германия, няма значение къде точно ще хвърлим бомбите си, тъй като все някъде ще причиним разрушения, макар че заповедите гласяха, че щом не можем да видим целите си, трябва да върнем бомбите обратно. Обаче никой не ги изпълняваше... Ако целта бе защитена от облаци, обаче знаеш, че там долу някъде има град, просто пускаш бомбите. А когато се появиш на брифинга, казваш, че в облаци е имало пролука и ти си стрелял през нея. Обаче след бомбардировките над Ковънтри ни дадоха указания да не си връщаме бомбите... Това беше първият път, когато получихме подобни заповеди — след Ковънтри.

Рупърт Оукли, канадски пилот в британските ВВС (седемдесет и три мисии)

В началото на 1942 година командването на ескадрилата бомбардировачи се поема от маршала на ВВС Харис, който бързо променя мисленето на подчинените си, че целта на бомбардировките е някаква друга, а не немското цивилно население. Причините, които представя официално, са чисто технически, но новата политика е изцяло в съответствие с идеите, изразени за първи път от Духет:

Един приятел на име Бът беше помолен да анализира на снимките, направени от бомбардировачите, и той стигна до извода, че средностатистическата бомба никога не поразява повече от седем километра около целта си... С опита ми в нощните полети, който по онова време беше по-скоро недостатъчен в сравнение с този на повечето хора в самолетите, това отговаряше напълно на моите очаквания. Бързо си дадох сметка, че отговорът на този проблем се крие в масираните бомбардировки над обширни обекти, защото нямаше смисъл да се опитваме да подбираме цели, където изработват предачни машини, игли за вратовръзки или нещо подобно.

Политиката на „масираните бомбардировки“, въведена от Харис, започва с въздушния рейд над Кьолн през април 1942 година, в който участват хиляда бомбардировача. В резултат на тази стратегия през следващите три години почти всички основни градове на Германия са напълно опустошени: загиват 593 000 цивилни и повече от 3,3 милиона домове са унищожени. Но за Великобритания цената също не е малка — загиват 46 000 британски самолетни екипажа, а през последните години от войната почти една трета от британските военни, цивилни и промишлени човешки ресурси са заети с поддръжката на ескадрилата бомбардировачи.^[27]

Изглеждаше така, сякаш целият Хамбург гори от единия край до другия, и към нас се издигаше огромен стълб дим. А ние бяхме на 6000 метра височина! В сърцето на мрака се вихреше купол от яркочервен огън, подсилван и подклаждан като огнище под огромен мангал. Не видях никакви улици, никакви очертания на сгради, а само още по-ярки пламъци, които проблясваха като жълти факли на фона

на яркочервената пепел. Над целия град се носеше мътна червена мараня. Гледах надолу, очарован и едновременно ужасен, доволен и едновременно смазан. Все едно гледах в пастта на действащ вулкан. Пушекът и димът бяха в огромни количества, а някъде дълбоко в себе си усещах и горещината. Същинското ни бомбардиране бе равнозначно на хвърлянето на лопата въглища в горяща фурна.

Пилот на бомбардировач над Хамбург,
28 юли 1943 г. [28]

В този случай британските бомбардировачи използват стандартната смесица от бомби: голям брой двукилограмови запалителни бомби, за да започнат пожарите по покривите:

Мама ме уви в мокри чаршафи, целуна ме и каза „Бягай!“. На прага се поколебах. Пред мен виждах единствено огън — всичко беше червено, като врата, на пещ. Удари ме силна вълна горещина. Точно пра., краката ми падна горяща греда. Отдръпнах се, т, точно когато се канех да я прескоча, сякаш я поде нечия призрачна ръка. Чаршафите около мен се за действаха като платна и имах чувството, че буря та просто ме отнася. Стигнах пред входа на пететажна сграда, която беше бомбардирана и изгоряла още при предишната въздушна атака и от нея ш беше останало чак толкова много, за да се задържи огънят. Някой излезе оттам, грабна ме в прегръдките си и ме издърпа навътре.

Траут Кох, тогава на петнадесет години
1943 г. [29]

Само за два часа в Хамбург умират двадесет хиляди души. Ако Кралските военновъздушни сили са били в състояние всеки път да постигат същия резултат, то бомбардировачите й щяха да победят Германия само за шест месеца. Ала условията за предизвикване на огнена буря са подходящи само още веднъж — в Дрезден през 1945 година. Иначе обичайните не са чак толкова впечатляващи. В продължение на цялата война средностатистическият резултат от рейда на един британски бомбардировач със седемчленен екипаж е по-

малко от трима мъртви немци, от които единият вероятно е обикновен работник. А след средно четиринадесет мисии самият екипаж на бомбардировача ще бъде или мъртъв, или, ако извади късмет, във военнопленнически лагер. И което е още по-важно, тъй като разрушенията са частични, при това за доста продължителен период, германската военна индустрия не само че не загива, а дори продължава да набира мощ чак до края на 1944 година. Теорията за стратегическото бомбардиране е принципно изключително добра, но приложена на практика, или поне така, както я е виждало британското командване на ВВС в онези години, тя се превръща в един доста скъп въздушен еквивалент на окопната война. Американските бомбардировачи имат абсолютно същия ефект върху военната индустрия на Германия с предпочитанията си към концентрирани дневни нападения над последователни индустриални цели.

Във войната срещу Япония, в която Съединените щати използват големите бомбардировачи Б-29 и изобилие от „британска“ тактика, паянтовете дървени сгради и пренаселеността на японските градове най-сетне дават напълно задоволителни резултати. Наскоро след атаката над Дрезден — на 9 март 1945 година, генерал Къртис Лемей издава заповед за първата масирана нощна атака от малка височина над Токио със запалителни бомби. „Атакуваният район беше с размери шест на четири километра, със 103 000 жители на квадратен километър... Бяха унищожени 267 171 сгради — около една четвърт от Токио, и 1 008 000 души останаха без дом. В някои от по-малките канали водата буквално вреше.“^[30]

През 1945 година, най-малко в конкретния случай с Япония, стратегическото бомбардиране дава резултатите, които теоретиците са предвиждали — загиват само триста хиляди души, но около двадесет и два милиона — една трета от населението, са принудени да живеят във временни убежища наред разрушените градове или да избягат в провинцията. „Двадесета въздушна ескадрила на САЩ разрушаваше японски градове на цена, която беше петдесет пъти по-висока за тях, отколкото за нас“ — докладва „щастливият“ Арнолд, генерал, командващ ВВС на САЩ.^[31] Но дори и в тази бедствена обстановка почти безграничната издръжливост и решителност на напълно мобилизираната модерна държава и нация би предотвратила пълната

капитулация на Япония и би довела до широкомащабна инвазия на всички острови с цената на още милиони човешки жертви, ако не се беше появило едно почти вълшебно американско оръжие, което да разруши магията, наложена на японското правителство от тоталната война.

Ние не очаквахме въздушно нападение. Но високо в небето долових бръмченето на американски бомбардировач B-29. Стори ми се много странно.

Г-жа Очи, Хирошима

Видях пред нас перфектно очертан град, с всяка негова подробност. Градът беше приблизително шест километра в диаметър. По това време вече бяхме достигнали десеткилометровата височина за бомбардиране. Навигаторът се приближи, погледна над рамото ми и каза: „Да, това е Хирошима. Няма никакво съмнение“. Бяхме заели такава перфектна позиция над целта, че бомбардировачът сподели: „За мен не остава нищо за вършене. Просто ще си стоя тук“.

Полковник Пол Тибетс, пилот на „Енола Гей“.

Правителството на Съединените щати слага началото на проекта „Манхатън“ през юни 1942 година, след многократните предупреждения на учени емигранти, че подозират Германия в разработване на атомна бомба. Макар и напълно неоснователни, тези тревоги са съвсем оправдани. В средата на XX век е съвсем логично да се предположи, че всички научни или технологични разработки с военно приложение ще бъдат използвани за водене на тотална война. Британците със сигурност вече проучват възможностите за създаване на ядрено оръжие (въпреки че след 1942 година те и канадците получават само второстепенни роли в проекта „Манхатън“), а през 1944 година и руснаците, и японците вече притежават ядрени програми.^[32] А германците, макар да пренебрегват ядрените оръжия, са заети с разработката на устройства, които впоследствие ще се превърнат в основните средства за пренасяне на ядрените оръжия — крилатите ракети (V-1), от които изстрелват 10 500 срещу Великобритания през 1944 година, както и далекообхватните балистични ракети (V-2), от които 1115 падат върху или около Лондон. Като се има предвид контекста на тоталната война и сигурността, че

всяко потенциално оръжие ще бъде използвано абсолютно безмилостно, надали е изненадващо, че повечето учени навсякъде по света се поставят на разположение на своята родина (или избраната такава).

Въпреки всичко това някои от атомните физици, работили по проекта „Манхатън“ в продължение на три години, започват да се колебаят, когато през юли 1945 година се преместват в едно старо ранчо в пустинята на Ню Мексико за окончателно окомплектоване и изпробване на атомната бомба. Но вече е прекалено късно за подобни съмнения. Те са поднесли на правителството оръжие, което най-сетне ще превърне в реалност всички обещания на стратегите на въздушните бомбардировки за евтино и сигурно средство за масово унищожение от въздуха. В 5:50 часа тестовете минават успешно, а изпълнените със страхопочитание учени се замислят какво са сторили.

Знаехме, че светът вече няма да бъде същият. Няколко души се засмяха. Други се разплакаха. Но повечето стояха безмълвни. Аз пък си спомних един цитат от индийското свето писание — „Бхагавадгита“. Вишну се опитва да убеди принца, че трябва да изпълни дълга си, и, за да го впечатли, приело своята многоръка форма с думите: „Сега се превърнах в Смъртта, унищожителя на световете“. Предполагам, че всички ние се чувствахме, повече или по-малко, по същия начин.

Робърт Опенхаймер, ръководител на научния екип в Лос Аламос

В научен аспект атомната бомба представлява навлизане в непознатата територия, но в милитаристичен тя е просто един оправдаващ цената си по-ефективен начин за реализиране на цел, която е вече централна част от военната стратегия — средство за постигане на резултатите от Хамбург и Дрезден, при това евтино и напълно сигурно при всяка негова употреба. (Дори и по онова време двата милиарда долара, похарчени по проекта „Манхатън“, са нищо в сравнение с цената на опитите за унищожаване на градовете по трудния начин, с конвенционални бомби.) И в съзнанието на повечето хора въобще няма място за етични съображения, свързани с използването на оръжия за масово поразяване на беззащитни градове — на диспута по този въпрос отдавна е сложен край, още в ресторант „Делфина“ преди тридесет години.

В онези дни, когато някой ти кажеше: „Ще направиш това и това!“, ти просто отдаваш чест и казваш: „Тъй вярно!“. Бяхме работили толкова дълго и толкова упорито да усъвършенстваме това оръжие, да адаптираме самолетите така, че да могат да го носят, както и да се обучим за тази работа, че всичко това ни се струваше обикновено рутинно действие.

Полковник Пол Тибетс

На 6 август 1945 година екипажът на полковник Тибетс хвърля оръжието над Хирошима. И тоталната война влиза изцяло във владение на света. За по-малко от пет минути седемдесет хиляди души биват убити от един-единствен екипаж с една-единствена бомба. После той казва следното: „Вече не виждах никакъв град отдолу. Единственото, което виждах, беше огромно пространство, покрито със — това е единственият начин, по който мога да го опиша — вряща черна маса“.

Все едно слънцето се стовари над нас и избухна. Отгоре се сипеха жълти огнени топки. После, на речния бряг, имаше толкова много ранени, че нямаше място къде да се стъпи. И това беше само на километър и половина оттам, където беше паднала бомбата. Дрехите на хората бяха отнесени, а телата им — изгорени от горещите вълни. Изглеждаха така, сякаш от тях висяха дрипи. Имаха мехури, които вече се бяха разпукали, а кожата им висеше на парцали. Видях хора с провиснали черва. Някои бяха загубили очите си. На трети пък гърбовете им бяха разцепени така, че се виждаха прешлените на гръбнака. И всички те молеха за вода.

Г-жа Очи

Ако попадна в сходна ситуация, в която нашата страна е във война и бъдещето ѝ е поставено на карта, ако обстоятелствата са такива, каквито бяха тогава, не мисля че ще се поколебая и миг, преди отново да го направя.

Полковник Пол Тибетс

Полковник Тибетс е необичаен само с онова, което е сторил. Иначе отношението му към войната е същото, което все още доминира в света, въпреки че през шестте десетилетия, откакто той е пуснал

сравнително нищожната си бомба над Хирошима, оръжията за масово поразяване са станали още поефективни. Диспропорцията между целта и средствата във военното дело се е превърнала в непреодолима бездна. Причините и разнообразните национални цели на модерните войни въобще не са по-комплексни и отвлечени от онези, които са изпратили армията на Тутмос III в боен марш към Палестина преди три хиляди години. Ала средствата, с които съвременните войни могат да се водят, са изправили цялата човешка раса пред постоянната заплаха от изчезване.

Ето какво казва генерал Дъглас Макартър пред американския Конгрес в края на своята кариера: „Трябва да проумеете историята на войната... С научните методи, които помогнаха на масовото унищожение да достигне ужасяващи размери, войната вече престана да бъде обикновено хвърляне на зара... Ако започнете нова световна война, щастливи ще бъдат само мъртвите... Много добре разбирам, че вие не можете да забраните войната, освен ако и другите не го направят... Единственият начин, по който можете да посрещнете силата, е чрез сила и сте длъжни да се подготвите за това. Но рано или късно, ако цивилизацията държи да оцелее, войната трябва да си отиде“.^[33] Докато изчезне завинаги обаче, очевидно ще трябва да измине още доста дълъг път. Само две години по-рано самият Макартър поиска разрешение за използване на ядрени оръжия срещу китайците по време на Корейската война.

Всяка епоха драматизира собствените си дилеми и през половината от историята си човечеството е вярвало, че краят на света приближава. Това е повече от сигурно за войната — една древна институция и, което е още по-важно, дълбоко вкоренена културна традиция. Малките държави и отделни национални групи все още са в състояние да постигат политическите си цели чрез организирано насилие, ала конфликтите между големите индустриализирани държави са се превърнали в само-убийствена дейност — което отчасти обяснява защо през последните шестдесет години на подобни конфликти не им е било позволено да стигат до войни.

Въпреки наложителността си, системата за управление на кризите рано или късно ще се провали — единствено коренната институционална промяна е в състояние да осигури дългосрочна сигурност и безопасност, защото технологиите на войната не могат да

бъдат внезапно забравени. Тази промяна все още не е постигната на практика, но 1945 година става свидетел на раждането на една от жизненоважните предпоставки за нея. В резултат от двете световни войни преобладаващата част от човечеството вече е престанало да гледа на войната като на средство за сдобиване с лична и национална слава, а я възприема като един много голям и опасен проблем.

[1] Guglielmo Ferrero, *Peace and War* (London: Macmillan, 1933), 63–64. ↑

[2] Karl von Clausewitz, *On War*, tr. Col. J.J. Graham (London: Trubner, 1873), 1, 4. ↑

[3] Paddy Griffith, *Battle Tactics of the Civil War* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1987), 144–50. ↑

[4] Frank E. Vandiver, *Mighty Stonewall* (New York: McGraw-Hill, 1957), 366. ↑

[5] Col. Theodore Lyman, *Meade's Headquarters 1863–1865* (Boston, Mass.: Massachusetts Historical Society, 1922), 101, 224. ↑

[6] Mark Grimsley, „Surviving Military Revolution: The U.S. Civil War“, in MacGregor Knox and Williamson Murray, eds. *The Dynamics of Military Revolution, 1300–2050* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 84. ↑

[7] Frederick Henry Dyer, *A Compendium of the War of the Rebellion* (New York: T. Yoseloff, 1959). ↑

[8] *Personal Memoirs of General W. T. Sherman* (Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1957), II, in. ↑

[9] Jan Bloch, *The War of the Future in Its Technical, Economic and Political Relations*. English translation by W T. Stead entitled *Is War Now Impossible?*, 1899. Блох умира през 1902 г. ↑

[10] Jacques d'Arnoux, „Paroles d'un revenant“, in Lieut.-Col. J. Armengaud, ed., *L'atmosphère du Champ de Bataille* (Paris: Lavauzelle, 1940), 118–19. ↑

[11] Най-новата и в много отношения най-добра книга за Коледното временно примирие през 1914 г. е *Christmas truce is Michael Jiirgs*, *Малкият мир в Голямата война: Западният фронт 1914 г.: когато германци, французи и британци празнуваха заедно Коледа*, (München C.Bertelsmann, 2003). ↑

[12] Andre Tardieu, *Avec Foch: Aout-Novembre 1914* (Paris: Ernest Flammarion, 1939), 107. ↑

[13] J. E. C. Fuller, *The Second World War, 1939-1945: A Strategic and Tactical History* (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1949), 140. ↑

[14] *Ibid.*, 170; Keegan, *op. cit.*, 309. ↑

[15] Henry Williamson, *The Wet Flanders Plain* (London: Beaumont Press). ↑

[16] Arthur Bryant, *Unfinished Victory* (London: Macmillan, 1940), 8. ↑

[17] Aaron Norman, *The Great Air War* (New York: Macmillan, 1968), 353. ↑

[18] *Ibid.*, 382. ↑

[19] Sir William Robertson, *Soldiers and Statesmen* (London: Cassell, 1926), I, 313. ↑

[20] Bryan Perret, *A History of Blitzkrieg* (London: Robert Hale, 1983), 21. ↑

[21] Jonathan B.A. Bailey, „The Birth of Modern Warfare“, in Knox and Murray, *op. cit.*, 142–45. ↑

[22] Theodore Ropp, *War in the Modern World*, rev. ed. (New York: Collier, 1962), 321, 344. ↑

[23] Guy Sajer, *The Forgotten Soldier* (London: Sphere, 1977), 228–30. ↑

[24] Giulio Douhet, *The Command of the Air* (London: Faber & Faber, 1943), 18–19. ↑

[25] Norman Longmark, *Air Raid: The Bombing of Coventry 1940* (London: Hutchinson, 1976), 146. ↑

[26] Max Hastings, *Bomber Command* (London: Pan Books, 1979), 149. ↑

[27] *Ibid.*, 423. ↑

[28] Martin Middlebrook, *The Battle of Hamburg* (London: Allan Lane, 1980), 244. ↑

[29] *Ibid.*, 264–67. ↑

[30] Wesley Craven and James Cate, *The Army Air Forces in World War Two* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), vol. 5, 615–17. ↑

[31] H. H. Arnold, *Report... to the Secretary of War; 12 November 1945* (Washington: Government Printing Office, 1945), 35. ↑

[32] Leonard Bickel, *The Story of Uranium: The Deadly Element* (London: Macmillan, 1979), 78–79, 198–99, 274–76. ↑

[33] William Manchester, *American Caesar: Douglas MacArthur 1880–1964* (London: Hutchinson, 1979), 612, 622–23. ↑

ОСМА ГЛАВА

КРАТКА ИСТОРИЯ НА ЯДРЕНАТА ВОЙНА: 1945–1990 Г.

Може ли някой да предположи колко ще бъдат жертвите при една бъдеща война? Вероятно ще са една трета от 2,700 милиона жители на цялата планета — т.е. само 900 милиона души. Разбира се, че е ужасно. Но дори и половината да загинат, пак няма да е толкова зле... Дори и половината от човечеството да бъде унищожено, то другата половина ще остане. Важното е, че ще бъде унищожен империализма, при това напълно, и из целия свят ще шества единствено социализмът.

Мао Дзе Дун, реч в
Москва, 1957 г.

Не казвам, че няма да си омърсим ръцете, господин Президент. Казвам само, че загиналите няма да са повече от десет-двадесет милиона, в зависимост от броя на периодите на затишие.

Генерал Търгидсън
(Джордж Скот) във филма
на Стенли Кубрик от 1963
г. „Д-р Стрейнджлав или
как престанах да се
страхувам и обикнах
атомната бомба.“

Генерал Търгидсън е нереален образ, разбира се, но Стенли Кубрик го е замислил като карикатура на генерал Къртис Лемей — дългогодишният главнокомандващ на Стратегическото въздушно командване на ВВС на САЩ, който действително е бил голям поддръжник на ядрената война. „Лемей беше напълно убеден, че в крайна сметка ще ни се наложи да се изправим срещу хора с ядрени оръжия, затова предлагаше да го направим по-добре сега, когато имаме сигурно превъзходство над тях, отколкото някъде в бъдеще, когато нищо не е сигурно“ — споделя бившият министър на отбраната на Съединените щати Робърт Макнамара в документалния филм от 2003 година „Мъглата на войната“. За генерал Лемей, както и за Мао Дзе Дун, ядрените оръжия всъщност не са променили с нищо съществено начина, по който се налага силата в света. Единият вярва, че марксистката диалектика все още гарантира победата на социализма, дори и ако ядрената война изтрие от лицето на Земята половината човечество; другият пък е на мнение, че „предимството“ седемнадесет към едно на САЩ над Съветския съюз по отношение броя на ядрените оръжия (в началото на 60-те) е достатъчно многозначително стратегическо превъзходство. Спокойно можем да заключим, че и двамата са жертви на културната изостаналост.

Най-опасната фаза от Студената война бяха ранните ѝ години, когато подобни мъже все още заемаха много позиции във властта. С течение на времето те постепенно бяха заменени от хора, които бяха успели да възприемат основната идея за възпирането, макар и не особено охотно, и така светът стана едно относително по-безопасно място. И все пак продължи да е доста опасен, защото убеждението, че възпирането може да осигури мира в дългосрочен план, е колкото нестабилно в исторически план, толкова и съмнително в психологически.

Напълно логично е да очакваме от един човек да върви по опънато въже в продължение на десет минути. Но крайно неразумно би било да очакваме от него да го прави цели двеста години.

Бертран Ръсел^[1]

Теорията за възпирането, било то ядрено или конвенционално, изхожда от презумпцията, че голямата военна мощ е най-сигурната-гаранция за една държава, че ще бъде оставена на мира. Това

твърдение е не само отявлено фалшиво, но е и точно обратното на истината. Колкото по-голяма и по-мощна е една държава, толкова по-чести са войните, които тя води.

Изчислено е, че през периода на модерната европейска история, т.е. от 1480 до 1940 година, са водени две хиляди и шестстотин важни битки. Единствената държава, която е била най-важна милитаристична сила през целия период, Франция, е участвала в 47% от тези битки, а взети заедно, Германия (Прусия), Русия и Великобритания са участвали в между 22 до 25% от тях. За сравнение Испания, която престава да бъде голяма военна сила още в началото на XIX век, а малко след това отпада почти изцяло от европейските войни, може да се похвали само с 12% „посещаемост“ на бойните полета. Холандия и Швеция (велики сили само за кратък период) са присъствали съответно само в 8 и 4% от всички европейски битки. Конкретно за Швеция трябва да се подчертае, че не е използвала въоръжените си сили за война в продължение вече на 170 години.^[2]

По всички останали критерии — количеството време, което всяка европейска държава е изкарала във войни, броят на войните, в които е участвала и процента от населението ѝ, което е загинало във всичките тези войни през годините — резултатът е неизменно същият. Наблюдава се постоянно нарастване на скалата на страданията, на фона на които най-мощните нации се бият най-често и търпят най-големи загуби както в човешки живот, така и в богатства. Успокоението, което малките, ненападателни държави могат да извлекат от това обстоятелство, някак си се обезсилва от факта, че големият пожар на войните, водени от великите сили през XX век, помита и почти всички останали малки нации.

Първата световна война обхваща всички европейски велики сили и Япония в рамките само на една година, след още две и половина и Съединените щати, а към края вече е въвлякла още тридесет и три воюващи страни — половината от съществуващите по онова време независими държави. Втората световна война обхваща всички велики сили само за две години, а към 1945 година всички суверенни държави в света, с изключение само на шест, са във война. Все по-бързото и неконтролируемо разпространение на войните на великите сили се дължи отчасти на силния технологичен напредък във военното оборудване, но без всякакво съмнение е и наличието на връзка с

нарастащата търговска зависимост между отделните държави и появата на един-единствен световен пазар на политически идеи. Последните две явления вероятно постепенно полагат основите, върху които един ден ще се изгради международна система, която не зависи от войната, но в краткосрочен план последиците от тях са свързани не със световен мир, а с истински световни войни.

Периодът след 1945 година става свидетел на забележителни промени в модела на войните между държавите. През последните шест десетилетия нито една от великите сили не е водила преки сражения с друга велика сила. Повечето от тях са водили войни във или срещу малки държави, така че все още не може да се каже, че са сменили тактиката си, но все пак това е нов и важен фактор в развитието на международните връзки. Подобно състояние на нещата има безспорна връзка с факта, че днес всички велики сили притежават ядрени оръжия или са в близък съюз с тези, които ги имат — всички пилеят цели състояния за ядреното си въоръжаване, ала от 1945 година насам нито една от тях не е посмяла да ги използва във войни. Всъщност те изобщо не смеят да се бият директно една с друга (въпреки че от време на време се занимават с войни чрез свои пълномощници), тъй като са наясно, че всеки започнал конфликт бързо ще ескалира до ядрена война. Вероятно сме свидетели единствено на една по-продължителна пауза в историческия модел, преди възстановяване на статуквото, но въпреки това ситуацията е повече от забележителна. От създаването на модерната Западна държавна система през XVII век историята не познава нито един друг шестдесетгодишен период, през който нито една велика сила да не е воювала с друга. С почти максимална увереност можем да заключим, че такъв период не е известен дори от възхода на градовете държави в Месопотамия насам.

Но само едно стъпало по-надолу са войните между съседните държави от среден тип, които продължават с относително постоянство. Тук става въпрос за войните между Израел и Арабските държави, между Пакистан и Индия, между Иран и Ирак. Повече от видно е, че на международно ниво не съществува такова нещо като почивка за пацифизъм. Днес подобни войни са известни като „конвенционални“ войни, за да бъдат разграничени от ядрената война, макар че и те могат да бъдат твърде унищожителни въпреки относителната си краткост. Това се дължи отчасти на високата цена и огромната ефективност на

модерните оръжия, което означава, че тези държави могат да си позволят само малък брой подобно оборудване и го изчерпват бързо след началото на бойните действия. Но другата причина обикновено се корени в намесата на Обединените нации, които бързат да предложат прекратяване на огъня и да изпратят мироопазващи сили. Губещата страна обикновено се хваща автоматично за подобно предложение и намалява шансовете на победителите за продължаване на войната. В резултат на тази практика общият брой на загубите от подобни бойни действия не е превишил десет милиона за шест десетилетия. (Да не забравяме, че тези хора използват конвенционалните оръжия от Втората световна война — или иначе казано, „май 1945“ с лазерни мерници и управляеми ракети.) А от края на Корейската война средният брой на загиналите за десет години е по-малко от милион.

Преобладаващата част от хората, загинали във война от 1945 година насам, са умрели в доста различни и на пръв поглед нови видове битки — партизански бойни действия, „революционни войни“, антивъстанически кампании, тероризъм и други подобни. Повечето от тях са били убити от собствените си съграждани и въпреки това само малък брой от тези конфликти пасват на класическия модел на гражданската война. На един етап тези войни като че ли бяха започнали да избухват навсякъде, но се оказаха свързани предимно с войни за освобождение от империализма и постколониални битки, а с течение на времето почти всички затихнаха. Тероризмът — оръжието на слабите, продължава да разцъфтява в разнообразен политически и географски контекст, но ако бъде отделен от териториалните партизански войни, той надали може да се счита за особена заплаха (макар че определено успява да привлече общественото внимание).

Въпреки различията между тези три типа военни конфликти след 1945 година те са обединени и от един общ фактор — военната мощ става все по-малко ефективна за постигане на решителни и политически задоволителни резултати на всяко ниво на конфликтите. Способността и на правителствата, и на бунтовническите сили да постигнат категорична победа в ниско интензивните партизански и терористични войни, които днес са причина за по-голяма част от загиналите по целия свят, бележи постоянен и сигурен спад, при това до такава степен, че подобна борба може да се води в продължение на десетилетия. Конвенционалните войни между държавите също

завършват обикновено доста бързо в наши дни, ала не винаги стигат до подписване на мирни договори. Обикновено затъват в блатото на линиите на прекратяване на огъня, мироопазващите сили и неразрешените проблеми, които продължават да висят още десетилетия наред (както е в случая с Кашмир от 1947 година, Корея от 1953, Голанските възвишения от 1967 и Кипър от 1974). И никой досега не е измислил как точно се печели война с ядрени оръжия, въпреки че и Съединените щати, и Съветският съюз посветиха цялото си време през Студената война в подобни размисли и опити.

* * *

Всеки военен командир, ако е достатъчно честен към себе си, ще признае, че е допуснал редица грешки в прилагането на военна сила. Непрекъснато е убивал хора, напълно безсмислено, независимо дали става въпрос за своите войски или за чуждите — и причината за това са неговите грешки, неговите неправилни преценки. Стотици, хиляди, или може би десетки хиляди грешки. Но той не е унищожил цели нации. А както знаем, народната мъдрост казва: „Не допускай една и съща грешка два пъти“...

Но с ядрените оръжия няма да има период на извличане на поуки от грешките. Само една грешка — и ще унищожим цели нации.

Робърт Макнамара, Министър на отбраната на САЩ, 1961–1968 г.^[3]

Ядрените оръжия са доминантният милитаристичен факт на нашата ера, при все това на практика не знаем почти нищо за начина, по който биха действали в реална война, използвани в големи количества. Преди повече от половин столетие две съвсем малки бомби са били пуснати над два японски града и оттогава никога не са били използвани във военни конфликти. За по-добро от това не можем и да мечтаем, разбира се, но подобна реалност същевременно означава, че стратегите, които заливат аудиториите си с разнопосочни аргументи във връзка с ядрената война, са като девици, обсъждащи секса. Те разполагат с теории, хипотези, та даже и доктрини за ядрената война, но всъщност изобщо не знаят как точно ще станат

нещата, с изключение на безспорната истина, че всичко ще бъде много лошо. В абсолютно същата степен нямат представа и за психологическите, електромагнитните и климатичните последици. И ако имаме късмет, ще си останат точно толкова невежи и в бъдеще. Но всички полезни доказателства, с които разполагаме по тези въпроси, са плод и следствие на четиридесет и петгодишната конфронтация между Съединените щати и Съветския съюз, позната повече като Студената война.

Днес Студената война ни се струва като че ли древна история. За стратегическите дебати и вътрешните политически борби, които са се водили в Съветския съюз, засега разполагаме само с оскъдни данни. Обаче за паралелните дебати и борби, бушували в Съединените щати през този продължителен и често ужасяващ период на конфронтация, знаем достатъчно. И разказът е твърде поучителен. По своята същност този четиридесет и петгодишен спор се води между два основни лагера. Първият е на хората, които са убедени, че ядрените оръжия никога повече не трябва да бъдат използвани във война и че трябва да бъдат съхранени единствено с цел възпиране на другата страна от тяхната употреба. Във втория лагер се числят много повече хора — те са подбуждани от технологично любопитство, кариеристки амбиции или идеологически плам и непрекъснато търсят начин да ги включат във военните действия.

Понастоящем пишещият тези редове изобщо не се интересува кой ще спечели следващата война, в която ще се използват атомни бомби. До този момент главната цел на нашата военна институция е била да печелим войните. Отсега нататък обаче главната цел трябва да бъде точно обратната — да ги предотвратяваме. Почти никаква друга полезна цел не може да съществува.

Бърнард Броуди, 1946 г.^[4]

Бърнард Броуди е обещаващ млад учен, който тъкмо става преподавател в Института по международни науки към университета „Йейл“, когато над Хиросима пада първата атомна бомба през август 1945 година. Веднага след това по-голямата част от американската академична общност отвърща с призови за създаване на световно правителство — като единственото възможно средство за удържане на страховитата унищожителна сила на новото оръжие. Но Броуди и

малка група негови съмишленици, които си дават ясна сметка за реалностите на властта, както и, че подобна цел е малко вероятно да се постигне както в краткосрочен, така и в средносрочен план, се заемат с изработването на основните правила за оцеляване в един свят на независими и упорити държави, разполагащи с ядрени оръжия. На двете конференции през септември и ноември 1945 година, както и в безброй лични разговори и спорове, те създават теорията за ядреното възпиране — изчерпателна, категорична и неоспорима.

Ключовите концепции в тази теория са формулирани от самия Бърнард Броуди. „Всичко, касаещо атомната бомба, се засенчва от факта, че тя съществува и че нейната унищожителна сила е фантастично огромна“ — пише той. По-нататък продължава, като изтъква, че същият този факт е променил природата на войната и условията за постигане на мир до неузнаваемост. Срещу атомните оръжия не може да има ефективна защита, тъй като отбраната на ниво въздушен бой действа на принципа на изтощението. Достатъчен е само малък брой ядрени оръжия, промъкнали се в този бой, за да се стигне до степен на унищожение, която ще бъде напълно неприемлива. Британската противовъздушна артилерия, насочена срещу ракетите V-1, летящи към Лондон, в добрите си дни е успявала да свали 97 от 101, като е пропуснала само четири ракети, но, както изтъква и Броуди, „ако тези четири ракети бяха атомни бомби, оцелелите лондончани надали щяха да определят рекорда като особено добър“.

Освен това във всяка една държава съществуват само ограничен брой цели — предимно големи градове, — които се считат за заслужаващи си за унищожение с ядрени оръжия, ала разрушаването на тези цели по ефективност би се равнявало на унищожението на цялото общество. Следователно от един момент нататък относителният брой на ядрените оръжия, с които всяка от страните разполага, няма никакво значение. Атомната бомба е абсолютното оръжие. „Ако 2000 такива бомби в ръцете на коя и да е от страните са достатъчни за пълното унищожение на икономиката на другата, то фактът, че едната има 6000, а другата — само 2000, е относително незначителен.“^[5]

Неизбежното заключение, което се налага от този анализ, гласи, че при тоталната война постигането на военна победа вече е невъзможно. Единствената разумна милитаристична политика е

възпирането на войната. Действителната употреба на ядрени оръжия за нападение на врага става безпредметна, тъй като всяка от страните се страхува от възмездие, а „от презумпцията, че първата ще унищожи градовете на противника няколко часа или няколко дена, преди той да унищожи нейните, надали има някаква полза“. Главните усилия на военната подготовка в мирно време би трябвало да се насочат към подсигуряване на факта, че страната, която има способността да отвърне със собствени ядрени оръжия при евентуална атака, ще оцелее след тази атака. А това може да се постигне чрез разпределяне на оръжията далече едно от друго, извън големите градове, и евентуалното им съхранение дълбоко под земята.^[6]

Това е същността на проблема. Надали има нужда от повече обяснения. През февруари 1946 година Бърнард Броуди и неговите колеги вече са предложили изчерпателно обяснение на неумолимите и рисковани условия за поддържане на мира в един свят, разполагащ с ядрени оръжия — поне докато някой ден международната система, която поражда войната, не бъде някак си променена. Но на времето никой властимащ не благоволява да се вслуша в тази шайка цивилни, които си въобразявали, че могат да изказват мнения по военни въпроси.

Ако трябва да бъдем честни, през 1946 година американското правителство все още не вижда никакви причини, които да го принудят да приеме изводите на Броуди и неговите колеги, тъй като светът тогава не бил могъл да се определи като масово въоръжен с ядрени оръжия. По онова време той е бил просто един конвенционално въоръжен свят, в който имало само една ядрена сила — Съединените щати, така че възпирането било само еднопосочна улица. Първият план на Съединените щати за ядрено нападение над Съветския съюз е съставен през октомври 1945 година — не защото военновременният алианс вече е започнал да се разпада, а просто като част от задължителното планиране на отбраната, което всички велики сили обичат да правят за всеки случай срещу потенциалните противници. Този план предвижда пускането на двадесет атомни бомби над най-големите съветски градове. Към края на 1947 година, когато Съветският съюз вече получава ясна дефиниция като Врага, се съставя нов план — Спешен военен план „Колесница“, който изисква от новосформираното Стратегическо въздушно командване (СВК) да

пусне 133 атомни бомби върху седемдесет съветски града в случай на война. (Въпреки че по онова време арсеналът на САЩ разполагал с по-малко от 50 бомби, при това нито една от тях сглобени, а самото СВК имало само тридесет самолета, модифицирани с оглед пренасянето на тези примитивни пет хиляди килограмови чудовища.)^[7]

В онези начални години самодоволството, което изпълвало правителството на Съединените щати във връзка с неговия монопол над ядрените оръжия било толкова голямо, че действителната подготовка за война граничела по-скоро с пълна апатия. Не съществувало никакво усещане за спешност в производството на повече бомби и бомбардировачи и никой извън Стратегическото въздушно командване не си правел труда да се замисли за конкретния избор на цели в Съветския съюз. Дори и създаването през 1949 година на военния съюз НАТО, който по своята същност е замислен по-скоро като средство за успокояване разклатените нерви на нестабилните западноевропейски правителства посредством американските ядрени гаранции, не е съпътствано нито от крути мерки в конвенционалното превъоръжаване, нито от някакво ускоряване на американските ядрени програми. Ядреният монопол на Съединените щати се възприемал просто като някакво вълшебство и на практика фасулски лесно разрешение на проблемите, свързани с военната сигурност на Западна Европа.

Но всичко това се променя от първия съветски ядрен опит през 1949 година, който действа разтърсващо на Съединените щати (макар да е повече от логично руснаците да са готови на всякакви саможертви, само и само да разрушат ядрения монопол на САЩ колкото е възможно по-скоро). Само година по-късно избухва Корейската война. Западните правителства я възприемат като инициатива, спонсорирана от Съветския съюз, която произлиза пряко от новопридобитото ядрено самочувствие на Москва, и представлява стратегическа примамка, целяща изтеглянето на всички ограничени конвенционални сили на САЩ в Азия, за да може Съветският съюз безпрепятствено и с всички средства да нахлуе в Западна Европа. Отговорът на НАТО е масирана програма за превъоръжаване (в периода от 1950 до 1952 година бюджетите за отбраната на всички западни държави се удвояват и дори утрават), а Вашингтон веднага се заема със задачата да увеличи

многократно ядрената си мощ, за да съхрани „възпирането“, с което осигурява наземната поддръжка на войските на НАТО.

И точно в този момент правилата на Броуди за ядрено възпиране стават наистина актуални. Щом противникът вече разполага с възможността да отвърне със собствени ядрени оръжия, всеки опит за налагане на политическо или военно преимущество посредством заплахата за хвърляне на атомни бомби би бил както крайно неубедителен, така и изключително опасен. В правителството на САЩ вече има достатъчно хора, които си дават ясна сметка за новите реалности. Джордж Кенън, по онова време директор по политическото планиране в Държавния департамент, през 1950 година пише поредица от доклади, с които предупреждава за назряващата опасност от превръщането на ядрените оръжия в централен елемент на Западната отбранителна политика. Според него те трябва да бъдат изключени от обичайните милитаристични сметки и съхранени само за така наречените от него „възпиращо-отвърщащи цели“ (т.е. единствено с цел възпиране на Съветския съюз от използване на ядрени оръжия срещу Съединените щати). По този начин всички останали държави биха се чувствали в далеч по-голяма безопасност, като същевременно само няколко бомби биха били достатъчни, за да унищожат Съветския съюз и да му попречат да нападне Америка. Освен това, добавя Кенън (доразвивайки идеите на Броуди), броят на американските ядрени оръжия, необходими за обезпечаването на тази сигурност, трябва да се определи напълно независимо от броя на бомбите, с които разполагат руснаците.

Храбър, ала за жалост предварително обречен опит за привнасяне на разум в стратегическите дела на държавата. „Минималното възпиране“, както впоследствие става известно, е единствената логична политика за две враждуващи сили с равни възможности за причиняване на поражения една на друга — защото реалното използване на ядрените оръжия в евентуална война би било равнозначно на взаимно самоубийство. Но американските военни стратегии все още разполагат с възможност за избягване на подобна вероятност, защото нито Съединените щати, нито Съветският съюз притежават еднакви възможности да си причинят разрушения. Москва вече е започнала надпреварата в ядреното въоръжаване както по отношение на самите оръжия, така и в системите за неговата доставка,

но трябва да изминат още няколко години, докато руснаците придобият способността за ответен удар срещу САЩ.

По своята същност ядрената политика на САЩ още от самото си начало предполага водене на война с ядрени оръжия.

Робърт Макнамара, Министър на отбраната на САЩ, 1961–1968 г.^[8]

В началото, когато само Съединените щати разполагат с ядрени оръжия, планирането за включването им във война е било напълно разумно. С течение на времето, когато и Съветският съюз постепенно придобива ограничени възможности за ядрено нападение срещу САЩ, доводите за използването му стават не чак толкова разумни. Ала през 50-те години съветските способности за ответен ядрен удар нарастват много бавно, а Съединените щати разполагат със силен финансов импулс, за да поддържат ядрените си оръжия в бойна готовност, фокусът на военната конфронтация по време на Студената война е Централна Европа, а Съветският съюз е далеч по-близо до този театър на бойните действия, отколкото Съединените щати. Затова, ако ядрените оръжия отпаднат от уравнението, то САЩ (и неговите съюзници от НАТО) биха били принудени да похарчат огромни суми за изграждане на конвенционалните си сили на територията на Централна Европа, с цел конт-риране географското предимство на СССР. Заплаха от „Съветските орди“ не е съществувала — държавите, участнички в НАТО, са били двойно по-големи по население от тези на Варшавския договор — но конвенционалните сили са скъпо удоволствие (войниците трябва да бъдат хранени, разквартирувани, обучавани и да им се плаща), докато ядрените оръжия са относително по-евтини. И така, вместо да започне да плаща за по-мощни конвенционални сили, Вашингтон се впуска в ожесточено окрупняване на своите ядрени ресурси, за да запази водещата си роля пред Москва. През 1953 година броят на американските ядрени оръжия достига хиляда, а към 1960 вече включва шест-седем хиляди термоядрени бомби — всяка една от тях десетки пъти по-мощна от произведените през 1953 година в стил „Хирошима“.^[9]

До 1960 година Съединените щати водят най-малко с десет към едно пред СССР по отношение на ядреното въоръжаване. Базите им

започват да застрашават съветските граници, а далеч по-превъзхождащите руските по качество и численост бомбардировачи им дават още по-голямо предимство по отношение на количеството разрушения, които биха нанесли върху вражеското общество. Същевременно, за да са сигурни, че руснаците разбират стратегията им, американците правят всичко възможно да им изяснят, че САЩ имат намерение първо да използват ядрените си оръжия при евентуален конфликт, при това да ги изпратят право срещу съветските градове — в отговор на всеки един, неприемлив за тях, съветски акт. В реч през януари 1954 година държавният секретар Джон Фостър Дълес обявява официално тази политика, обвивайки я с ореола на доктрината „масиран ответен удар“. Той изтъква, че Съединените щати ще „разчитат изцяло на огромния си капацитет за ответен удар, моментално, чрез средства и върху места, избрани от нас“.

Масираният ответен удар означава масирано използване на американските ядрени оръжия срещу съветската държава, при това не само в отговор на евентуална съветска ядрена атака срещу Съединените щати (която е почти немислима през 50-те, като се има предвид огромното несъответствие между ядрените арсенали на двете страни), но и в отговор на всяка една съветска военна операция, която застрашава американските интереси във всяка една точка на света. Тази доктрина е пълна противоположност на политиката за минимално възпиране, проповядвана от Бруди и Кенън. Основната причина за нейното възприемане е желанието на САЩ да си спести огромните суми пари, които иначе би трябвало да похарчи, ако, заедно със силите на НАТО, реши да увеличи наземните си и въздушни сили, за да ги приведе в съответствие със съветските конвенционални сили. Няколко седмици, след като Дълес обявява тази политика, вицепрезидентът Ричард Никсън я определя още по-безпардонно: „Вместо да позволяваме на комунистите да ни ръфат до смърт в разни малки войни по целия свят, в бъдеще ние ще разчитаме преди всичко на масираната си мобилна мощ за ответен удар, която можем да използваме, както си пожелаем, по време и на място изцяло по наш избор“.^[10]

На практика, именно масираният ответен удар е негласната стратегическа политика на Съединените щати вече в продължение на десетилетие (въпреки че причината за него не е единствената голяма

конвенционална война от този период — Корейската война, която само доказва колко удобна е била тази негласна стратегия, дори и когато САЩ все още притежават ядрения монопол в света). Но към момента, когато през 1954 година Дълес най-сетне се решава да я огласи официално, доктрината за масирания отведен удар вече започва да става архаична, при това точно поради причините, очертани от Бърнард Броуди в началото на ядрената епоха — вече наистина няма никакво значение какво точно е ядреното числено превъзходство на Съединените щати, щом като и Съветският съюз притежава способността да изстреля ограничен брой термоядрени бомби срещу американските градове.

Но на цивилните аналитици и експерти в Министерството на отбраната в никакъв случай не настоявали да се избере политиката на минималното възпиране, очертана от Броуди през 1945 година и защитена от Кенън през 1950. Към този момент интелектуалците в сферата на отбраната са на път да се превърнат в напълно нова, отделна професия в Съединените щати — особено онези, събрани сред мозъците на Корпорацията за изследване и развитие (RAND) в Санта Моника, Калифорния, създадена и субсидирана от ВВС на САЩ. Освен това те вече не си губят времето да размишляват върху последиците от използване на ядрените оръжия в теоретичен план. Те са просто граждани на държава, въввлечена в остра конфронтация с ядрено въоръжен опонент, и поне отчасти заразени с антисъветската истерия, която е обхванала Америка в онези години. Поради тези причини те решават да насочат усилията си към поддържане на полезността и приложимостта на ядрените оръжия на Съединените щати.

Когато Съветският съюз започва да придобива ограничени способности за пряко нападение над Съединените щати, Албърт Волщетер от Корпорацията за изследване и развитие извършва задълбочено проучване на уязвимостта на бомбардировачите на Стратегическото въздушно командване спрямо евентуална съветска изненадваща атака. Но през 1957 година Военновъздушните сили не се интересуват от неговите заключения. В отговор на прецизните графики и изчисления на Волщетер, които доказват как съветските бомбардировачи могат да предизвикат нов „Пърл Харбър“ за Стратегическото въздушно командване, комисията „Гейтър“, назначена

от президента Айзенхауер за проучване на стратегическата сигурност на САЩ, изпраща делегация, която да разговаря с командващия СВК генерал Къртис Лемей. Генералът обаче отговаря, че американските разузнавателни самолети извършват редовни тайни полети над съветската територия по двадесет и четири часа на ден.

Ако забележа, че руснаците си събират самолетите за атака, ще им изкарам ангелите още преди да са успели да се издигнат над земята. Не ми пука, че не това е националната политика. Такава е моята политика. И точно това ще направя.

Генерал Къртис Лемей^[11]

Като се има предвид прецизността и прилежността на генерала, когато му възлагат първо нападението със запалителни бомби, а после и с ядрени над японските градове през 1944–1945 година, няма никаква причина да се съмняваме, че той би си свършил работата много добре. Не че щеше да свърши кой знае какво, ако унищожи няколко съветски града едновременно, тъй като подобно нещо със сигурност не би останало ненаказано и руснаците определено биха се върнали, за да си отмъстят. Не става ясно дали той би се извинил, ако: (а) впоследствие стане ясно, че разузнаването му не е оценило правилно разположението на съветските войски и че те всъщност изобщо не са планирали атака и (б) целият свят потъне в ядрена тъмнина и мраз.

Самоувереността на ВВС на САЩ в пълната им способност за извършване на превантивен ядрен удар срещу Съветския съюз ги прави напълно незаинтересовани към теориите за „ограничена ядрена война“, които Бърнард Броуди, вече също работещ в Корпорацията за изследване и развитие, започва да разработва. Още през 1948 година той прави крачка встрани от простата доктрина за възпирането, която е формулирал през зимата на 1945–1946 година, като обявява публично, че „може да се спечели много по-голямо стратегическо предимство чрез превръщане на градовете в зложници, а не чрез произвеждане на трупове“. Най-поучителният (и обезкуражаващ) елемент от тази четиридесет и петгодишна история „за ядрената война, която така и не се случва“, е фактът, че рано или късно, абсолютно всеки се опитва да намери непосредствено военно приложение на ядрените оръжия.

През 1952 година Броуди и няколко негови колеги основават Комитета за стратегическо планиране към Корпорацията за изследване и развитие. През следващите седем-осем години те се занимават с измислянето и разработването на сложни и комплексни теории за ограничаване използването на ядрените оръжия само до бойното поле, а в случай, че бойните действия ескалират до размяна на ядрени оръжия между отделните държави, по стратегии за ограничаването на целите до „не-градове“, които съзнателно ще оставят градските центрове на врага недокоснати. Тази стратегия на контраудара, която предлага използването на ядрените оръжия преди всичко за нападение над военни цели, оставяйки преобладаващата част от населението на съответната страна живо, безспорно би предоставила на победителя възможността да изнудва противника си и да го принуди да се предаде, като отпрати заплахата за разрушаване и на градовете. Привържениците на въпросната стратегия изтъкват, че тя предоставя и друго важно предимство в ръцете на САЩ — поощрява Съветския съюз да се въздържа от ядрени удари срещу американските градове, от страх да не изгуби своите.^[12]

Тези теории на Корпорацията за изследване и развитие за поддържане ефективността на американските ядрени оръжия и след като Съветският съюз успява да достигне капацитета за контраудар срещу Съединените щати зависели, разбира се, и от нивото на сътрудничество на СССР. Наличието на подобно желание за сътрудничество обаче е било крайно невероятно. Както се полага на по-слабия, който знае, че със сигурност ще загуби в евентуална ядрена конфронтация, съветската ядрена доктрина категорично обявява, че ако войната ескалира до употреба на ядрено оръжие, никакви ограничения няма да бъдат спазвани. През 50-те години теориите на Броуди и колегите му не се радват на ласкав прием и от страна на главния си потребител — американските ВВС. С течение на времето тревогите на Волщетер за уязвимостта и идеите на Броуди за ограничената ядрена война ще бъдат използвани от американските въоръжени сили като аргументи за създаване на още повече и още по-сложни ядрени оръжия, но през 50-те те не успяват да разклатят по никакъв начин изцяло офанзивната традиция на тоталната война за стратегическо бомбардиране, която доминира в мисленето на Военновъздушните сили на САЩ.

А специалистите от Комитета за изследване и развитие възприемат подигравателно това ограничено мислене. Самият Бърнард Броуди прави сравнение между военните планове и секса, като оприличава ограниченото нападение, само върху „не-градове“ на прекъсване на полов акт и го отнася към сляпото безумие за достигане на крайната цел, характеризиращо плановете на Стратегическото въздушно командване. А неговият колега Херман Кан заявява в очите на щабните офицери от СВК следното: „Господа, това вашето не е военен план — това е военен оргазъм“.^[13] Ала всички тези призови остават глас в пустиня.

Към края на 50-те години обаче гражданските политически власти във Вашингтон стават твърде неспокойни относно последиците от американската отбранителна стратегия. През ноември 1957 година, когато комисията „Гейтър“ представя на президента резултатите от запитванията относно бъдещето на масирания ответен удар и евентуалните последиствия от атомната война, Айзенхауер отговаря: „Подобен тип война е напълно невъзможна. Не разполагаме с достатъчно булдозери, които да изчегъртат трупите от улиците ни“.^[14] Точно година по-късно Джон Фостър Дълес отива в Пентагона и в прав текст заявява на Комитета на началник-щабове, че той се отказва окончателно от доктрината за масиран ответен удар. „По напълно тържествен и сериозен начин Дълес припомни, че точно той е бащата на доктрината за масирания ответен удар. После добави, че тя е послужила добре на нацията, като е успяла да възпре вражеските нападения в продължение на години. Колкото и да му е било неприятно обаче, той е стигнал до извода, че доктрината е съмнително предимство. А с нарастването на съветската ядрена мощ тя ще губи все повече своята правдоподобност, поради което американските военни трябва да започнат подготовката на планове и оръжейни системи по алтернативни стратегии.“^[15]

Но Дълес не разкрива своята промяна във възгледите пред обществеността, а администрацията на Айзенхауер се съпротивлява упорито чак до своя край на всяко едно предложение за засилване на конвенционалната мощ на САЩ за воденето на войни, които масираният ответен удар не би могъл да възпре. Веднъж дори президентът Айзенхауер казва на Главнокомандващия на Сухопътните сили на САЩ генерал Максвел Тейлър, който настоява за засилване

мощта на на-земните войскове формирования, че за презокеанските операции не са необходими много конвенционални сили, но пък, че „армията ще бъде наистина от жизненоважно значение при поддържане на реда в Съединените щати след голямата война, ще бъде силата, която отново ще обедини нацията“.^[16] Със същата твърдост той устоява на опитите на Стратегическото въздушно командване да изнудят Министерството на отбраната, като го накарат да ускори програмите по производството на нови бомбардировачи и ракети. Обичайният метод на действие, който избират командващите СВК, е манипулиране на данните от разузнавателните доклади така, че да предскажат предстоящ „пробив в бомбардировачите“ в полза на Съветския съюз от 1955 до 1957 година, следван от друг, точно толкова митичен „пробив в ракетите“ от 1957 до 1960 година. Дуайт Айзенхауер е не само бивш офицер от кариерата, отлично познаващ номерата и хитрите методи на действие на военните, но и достатъчно опитен в отхвърлянето на апокалиптични тълкувания на международната ситуация. И тъй като не съзира на хоризонта никаква предстояща война, просто отказва да даде съгласието си за каквато и да било ускорена програма за увеличаване мощта на една военна институция, която вече и без това вдъхвала достатъчно ужас на Съветския съюз по всички параметри. „Ако нещо не се счупи, няма нужда да го поправяте.“

* * *

Държава, която не разполага с атомна бомба, вече не може да се счита за независима.

Френският президент Шарл дьо Гол,
1968 г.^[17]

По време на Втората световна война, водени от неистовия страх да не би Германия първа да разработи ядрени технологии (иначе неоснователен), Великобритания и Канада предлагат доброволно своите значителни ресурси под формата на научни таланти, технологии и уранови запаси на разположение на американския проект „Манхатън“, без никакво официално споразумение относно последващо поделение на ядрените оръжия, които бъдат произведени в

резултат на този проект. А самото правителство на Съединените щати, естествено, няма никакво намерение да ги поделя и споделя. Този факт предизвиква отчетливо различни реакции в двете държави. На фона на отслабените до крайна степен велики сили, през 1945 година Канада се превръща в четвъртата по мощ икономика в целия свят. Ала тя няма никакви претенции да играе глобална милитаристична роля, а освен това срещу нея няма никакви потенциални военни заплахи, така че решава, на практика без никакви спорове, че ядрените оръжия нямат никакво отношение към нейната външна сигурност. Но Великобритания, поставена под зоркото наблюдение на Съветския съюз, разположил се в сърцето на Германия — на не повече от шест хиляди километра разстояние, бързо стига до заключението, че изпитва остра нужда от собствени ядрени оръжия, в случай, че нещата се объркат.

Що се отнася до Франция, която през по-голямата част от войната е била окупирана от Германия, веднага щом успява да стабилизира своята икономика и да възстанови правителствения си апарат, достига до абсолютно същото заключение и се заема с осъществяването на собствена програма за разработка на ядрени оръжия. А щом комунистическият режим на Китай изгубва благоволенieto на Москва в края на 50-те, от своя страна също създава собствена програма за производство на ядрени оръжия, чиято цел е да възпре евентуална съветска ядрена атака. Във всички тези случаи става въпрос за средства за „минимално възпиране“. Нито една от тези нации няма възможността да изпрати ядрено оръжие към всяка ракетна пускова установка и всеки малък град на Съветския съюз, както Съединените щати, но и самите те не го намират за необходимо.

Французите са обзети от идеята „да откъснат една от ръцете на съветската мечка“. А британците дефинират свой „критерий Москва“ за ядрените си мощности — логиката на разсъждение в островната държава гласи, че докато Великобритания има възможността да изтрие от лицето на земята Москва, то руснаците надали ще използват ядрени оръжия срещу цели в Обединеното кралство, дори и ако успеят по някакъв начин да неутрализират Съединените щати. Но при създаването на ядрените си оръжейни мощности както британците, така и французите си правят и изключително цинични и тънки сметки. И двете държави тайно вярват, че собствените им ядрени оръжия биха

могли да служат като „преден пост“ на по-мощните американски ядрени сили, независимо дали САЩ имат намерение да започнат ядрена война или не.

Както британците, така и французите с пълно право се притесняват, че Вашингтон може и да се стресне пред лицето на една евентуална съветска победа в конвенционална война в Европа. Въпреки обещанията на американците, нищо чудно в последния момент да решат да оставят Западна Европа да се срине, вместо да изпълнят закана си за „масиран ответен удар“ и да започнат ядрена война, в която ще бъдат изпепелени и американски градове. От тази гледна точка независимите френски и британски ядрени сили са средство за предотвратяване на подобен развой на събитията.

Ако Франция или Великобритания успеят да поразят руснаците с относително малък брой ядрени оръжия, то Съветският съюз ще бъде безнадеждно осакатен, за да води ефективна ядрена конфронтация със Съединените щати. Като имат предвид този факт, стратегите в Москва ще бъдат принудени да съставят планове, които да включват удар срещу всички Западни сили едновременно — американски, британски и френски, — за да предотвратят подобна вероятност. Американските стратегии от своя страна, също изхождайки от този факт, ще бъдат принудени да планират първи ядрен удар срещу Съветския съюз, както изисква доктрината за масирана ответна атака — отново като превантивна мярка. Логиката на разсъждение на британците и французите е повече от обърквана, разбира се, ала същевременно безмилостно рационална — ние не можем да имаме доверие на американците, че ще пожертват Ню Йорк, за да спасят Лондон и Париж. И наистина, когато ножът опре до кокала, те биха били луди, за да допуснат подобна саможертва. Точно затова ние трябва да разполагаме с арсенал, който ще принуди руснаците да атакуват с ядрените си оръжия и американски цели, когато решат да нападнат и нас. Едва тогава бихме могли да вярваме на американците, че ще спазят обещанието си.

Тази напълно хладнокръвна рационалност обаче не попречва на Западноевропейските велики сили също да се поддадат на „безумието на численото превъзходство“. През 80-те години и Великобритания, и Франция се заемат с такава масирана „модернизация“ (т.е. увеличаване) на ядреното си въоръжение, че накрая завършват с

възможността да унищожат по хиляда цели всяка. Китай, който демонстрира по-голяма въздържание по отношение на количеството, все пак решава да последва донякъде примера на Великобритания и Франция, и изпраща част от отбранителните си сили по море, в подводници — както диктува политиката на минималното възпиране. Израел, чиито първи ядрени оръжия са създадени в средата на 60-те години, избира да не следва, техния пример — най-вече защото няма никаква причина да се страхува, че ще загуби оръжията си при евентуална арабска изненадваща атака — по онова време нито една арабска държава не разполага с ядрени оръжия, нито пък ги е придобила и до днес, четиридесет години по-късно. Този ход обаче помага на Израел да следва неофициално обявената си стратегия на „масиран ответен удар“, което означава, че арабските държави са напълно наясно, че евентуално израелско поражение в конвенционална война би ги накарало да отвърнат с ядрено оръжие. Доказателствата, с които разполагаме, безспорно сочат, че по време на първите си дни на паника от войната с Египет и Сирия през 1973 година израелците действително са се готвели да използват ядрените си оръжия.

Подписването на Договора за ограничение на ядреното въоръжаване през 1968 година слага край на този двадесетгодишен период, в който броят на страните, притежаващи ядрени оръжия, скача от една на шест. С този договор въпросните страни поемат ангажимента да не предлагат ядрените си оръжия на други държави, а повече от сто други държави се съгласяват да не създават такива. По-голямата част от останалите евентуални производители на ядрени оръжия отказват да подпишат договора, но трябва да минат още тридесет години, преди друга държава официално да се превърне в ядрена.

Тогаваш си мислех, че това са най-опасните, най-презрените, най-чудовищните хора на света. Защото действително бяха създали машина, която ще доведе Деня на страшния съд.

Даниел Елсберг, 1961 г.

Когато през 1961 година в Белия дом се настанява администрацията на Кенеди (значително подпомогната в електорален аспект от мита за „ракетния пробив“, сътворен от Стратегическото въздушно командване), тя води след себе си във Вашингтон стотици интелигентни, млади технократи, включително и цяла група аналитици от Корпорацията за изследване и развитие, които биват назначени на работа в Министерството на отбраната. На един от тях — Даниел Елсберг, е възложено секретно проучване на военните планове на Стратегическото въздушно командване. Показан му е само първият от Едноцелево интегрираните оперативни планове — план за координация на използването на ядрените оръжия от всички видове и родове войски на Въоръжените сили на САЩ, от който той се отдръпва ужасен, защото съдържа само една опция — автоматично и едновременно изстрелване на всички американски ядрени ракети и бомби срещу всеки град и значима военна цел в Съветския съюз и Китай, както и срещу повечето от големите градове в Източна Европа, при това още в самото начало на евентуална ядрена война. Планът не съдържа никакви резервни стратегически ходове, никакви начини за изключване на Китай или Източна Европа от поголовното кръвопролитие, дори и ако те не са замесени в кризата. В края на разработката си Стратегическото въздушно командване прави хладнокръвния извод, че подобен удар ще изтрие от лицето на Земята между 360 и 425 милиона души.

Елсберг определя плана като налудничав, изтъквайки, че Едноцелево интегрираният оперативен план изисква изстрелването на 170 атомни и водородни бомби само върху Москва. „Всеки, който може да насочи оръжие срещу Москва, го прави. И ако точно твоето подразделение има собствено оръжие срещу Москва, значи вече го насочва.“ Наред с всичко това Даниел Елсберг си дава сметка за нещо, което нито аналитиците от Корпорацията за изследване и развитие, а още по-малко американската общественост са знаели. А то е следното: напълно съзнавайки, че Съединените щати притежават безспорно ядрено превъзходство над Съветския съюз, Стратегическото въздушно командване съвсем спокойно изхожда от презумпцията, че САЩ ще са първите, които ще използват ядрени оръжия при евентуална война. Става ясно, че Военновъздушните сили, в стремежа си да оправдаят настояването си за по-голям брой бомбардировачи и ракети,

целенасочено са манипулирали данните от разузнавателните доклади така, че да изкарат Съветския съюз притежаващ много повече ядрени оръжия, отколкото е в действителност. И дотолкова успяват в повсеместната си манипулация, че цивилните власти започват да се отдръпват от идеята за първи ядрен удар, определяйки го вече като неприемлив. Самото командване на СВК е напълно наясно, че през 1961 година СССР разполага само с четири оперативни междуконтинентални балистични ракети и въпреки това съставя оперативния си план въз основа на доктрината за „масиран ответен удар“, което на прост език означава американски първи ядрен удар.^[18]

Новият министър на отбраната Робърт Макнамара получава въпросния аналитичен доклад за първия Едноцелево интегриран оперативен план и е също толкова ужасен, колкото и Елсберг. Точно поради тази причина той е напълно податлив на убеждение, когато ВМС му разкриват предложението си за политика на „минимално възпиране“, която би сложила край на всякакви помисли за първи ядрен удар — както и на повечето или дори всички оръжейни мощности на Стратегическото въздушно командване. В края на 50-те години Военноморските сили също започват разработка на собствени стратегически ядрени мощности — става въпрос за ракетите „Поларис“, натоварени на подводници. Най-голямото им предимство е неуязвимостта им от съветски нападения, тъй като подводниците на практика могат да се скрият навсякъде из огромния океан. А основният им недостатък е, че не са достатъчно точни, за да уцелят каквото и да било, по-малко от град. И така ВМС, опитвайки се да наложат каузата на собствените си отбранителни системи за сметка на бомбардировачите и ракетите в наземни установки на ВВС (които са по-точни, но и по-уязвими за изненадващо нападение), решават да изоставят предишното си отвращение към нападенията над невинни градове и да приемат присърце политиката на минималното възпиране.

В свой доклад от 1958 година Военноморските сили изтъкват, че новопоявяващите се стратегически доктрини за контраудар (които безспорно биха подпомогнали единствено стратегическите оръжия на ВВС) биха довели единствено до безкрайна надпревара във въоръжаването, без никаква сигурност, че именно Съединените щати биха излезли победители в една евентуална ядрена война. Поради тази причина САЩ би трябвало да изоставят всякакви опити за

разрешаване на не-ядрени проблеми посредством ядрени средства, както и да избягват провокативното раздуване на нашите стратегически сили; техният размер трябва да се определя единствено и само от целта на достатъчна адекватност за възпиране /което ще рече, способност за унищожение на градовете на противника/, а не от фалшивата цел за адекватност на „победата“. И в рамките на тази ограничена цел-стационарираните в подводниците на ВМС ракети са напълно достатъчни, тъй като те са както неуязвими, така и неподатливи на спиране. Същността на този доклад е ни повече, ни по-малко връщане към стратегията на Броуди от 1946 година за минималното възпиране и съобразяването с него би означавало край на стратегическата ядрена роля на ВВС. Ето и думите на старши военноморски офицер пред негов колега от ВВС през 1958 година: „Ние разполагаме с нещо, което ще остави всички вас там без работа“.

[19] И за известен период от време, поне в началото на работата на администрацията на Кенеди през януари 1961 година, нещата изглеждат така, като че ли Военноморските сили ще спечелят.

Робърт Макнамара е брилянтен администратор, внесен в политиката от света на бизнеса, който няма нито експертни познания, нито някакви предварителни нагласи в областта на ядрената стратегия. Само седмица след пристигането си в Пентагона той е очарован от относително здравия разум, който лъха от предложенията на ВМС за минималното възпиране (прекръстено на „крайно възпиране“, за да не звучи чак толкова оскъдно), където заплахата от ответен удар посредством някакви си двеста изстреляни от подводници ракети биха подсигурили безопасността на Съединените щати срещу евентуална съветска ядрена атака. Приемането на тези предложения би означавало изграждане на скъпи конвенционални сили за защита на интересите на САЩ, както и изоставяне на идеята за постигане на ядрено превъзходство спрямо СССР, но със сигурност би било много по-безопасно, отколкото съществуващата до момента американска военна стратегия.

Ала командването на ВВС, което мисли в много по-широки мащаби, отколкото затвореното феодално владение на Стратегическото въздушно командване, вече е прозряло заплахата от предизвикателството, което представлява новата ракета „Поларис“ на ВМС. Поради тази причина през цялото десетилетие на 60-те екип

аналитици от Корпорацията за изследване и развитие под ръководството на Уилям Кауфман разработва целева стратегия за контраудар. Както пише главнокомандващият ВВС генерал Томи Уайт на командващия СВК, продължаването на политиката на безразборно превръщане на различни градове в цели „не само ще бъде използвано като оправдание за създаването и налагането на «Поларис», но и като силен коз (който вече се очертава на хоризонта) за елиминирането на цялото останало стратегическо оборудване, с изключение на Поларис“, т.е. за унищожението на самото Стратегическо въздушно командване. [20]

По-обиграните в политическо отношение старши офицери на Военновъздушните сили си дават ясна сметка, че стратегия, която не включва градовете и която оставя надеждата, че ядрената война би могла да се води (и да се спечели) без холокост, със сигурност ще допадне много повече на политическата върхушка, която държи да съхрани вероятността именно Съединените щати да са тези, които ще използват първи ядрените си оръжия, въпреки неизбежното нарастване на съветската ядрена мощ. Затова, само месец, след като Макнамара поема Министерството на отбраната, командването на ВВС му урежда среща с Уилям Кауфман.

„Само за една седмица той промени изцяло мнението си — казва по-късно Кауфман във връзка с мимолетното изкушение на Макнамара да се задоволи с минималното възпиране. — Аз успях да го разубедя да се откаже от него.“ Сърцевината на доклада на Кауфман съдържа съпоставка между три вида сценарий. Първият предвижда изненадваща съветска атака, насочена единствено срещу американските стратегически сили, следвана от ответен удар на оцелелите американски сили срещу всички възможни съветски градове, както и унищожение на американските градове от съветските резерви — резултати: загиват 150 милиона американци и 40 милиона жители на СССР. Вторият сценарий следва настоящия Едноцелево интегриран оперативен план. Като такъв той предполага максимална ядрена атака на силите на САЩ срещу Съветския съюз по време на криза, следвана от съветски ответен ядрен удар срещу американските градове, извършен от оцелелите съветски ракети и бомбардировачи — резултати: загиват 110 милиона американци и 75 милиона руснаци. (По-големият брой жертви от американска страна и в двата сценария

се дължи на факта, че през 1960 година Съединените щати вече са далеч по-урбанизирани, отколкото Съветския съюз.)

Важно е да се отбележи, че Кауфман представя най-лошите възможни варианти, базиращи се на неимоверно раздутите разузнавателни оценки на ВВС по отношение на съветската ядрена мощ. Но е повече от очевидно, че рано или късно Съветският съюз действително ще постигне онзи тип възможност за ответен ядрен удар, който предвижда и Кауфман, така че третият сценарий се нрави особено много на Министъра на отбраната. Според него, Съединените щати, неспособни да удържат съветската атака в Западна Европа с конвенционални бойни средства, атакуват съветските военни летища, ракетните установки и подводничарски цели с ядрени оръжия, но избягват да нападат съветски градове и държат част от силите си в резерв. А Съветският съюз, с пълното съзнание, че градовете му са заложници на капризите на САЩ, също отвърщат на удара, но като избягват американските градове. Така Съединените щати печелят контраудара и после поставят условие на СССР или да се предаде, или да се подготви всеки един от градовете му да бъде унищожен един по един. Москва се предава и така общата цена на войната е „само“ три милиона души от американска страна и пет милиона — от съветска.

Робърт Макнамара се хваща здраво на въдицата и веднага издава инструкции за разработка на политика за контраудари и доктрина, която, в случай на термоядрена война, „позволява контролиран отговор и паузи за водене на преговори“. В съответствие с тези инструкции към края на годината оперативният план на САЩ претърпява драстични промени, като разделя списъка със съветски цели на пет категории, от които

Съединените щати могат спокойно да избират при евентуална ядрена война. Вариантите и подвариантите, съдържащи се в ревизирания Едноцелево интегриран оперативен план на САЩ (SIOP-63), заедно с техническите промени, които дават възможност на американското военно командване да препрограмира прицелването на американските ракети за кратко време и да ги изстрелва поединично или в малък брой (за разлика от първоначалния вариант по петдесет), предоставя на Съединените щати теоретичната възможност да водят „ограничена“ ядрена война — но само ако руснаците се съгласят.^[21]

Когато през 1962 година Робърт Макнамара обявява официално тази нова стратегия, съветският отговор е абсолютно отрицателен. Маршал В. Д. Соколовски отхвърля изцяло „правилата за водене на ядрена война“ на Макнамара и определя неговата „доктрина без градове“ като ни повече, ни по-малко стратегия за първи ядрен удар. В хода на обясненията той пропуска да спомене, естествено, че съветската стратегия също предполага първи ядрен удар. Официално публикуваният източник за съветската военна доктрина от тази епоха — „Марксизма-ленинизма по въпросите за войната и армията“ — постулира съвсем недвусмислено, че „масираните удари с ядрени ракети срещу въоръжените сили на противника и неговите ключови икономически и политически цели са главният фактор, който определя победата на едната страна и поражението на другата още в самото начало на войната. Следователно ключът към победата в подобна война е в правилното изчисление на елементите на превъзходство над противника и в способността те да бъдат използвани, преди противникът да го направи.“^[22]

Стратегията на Макнамара за ограничена и контролирана ядрена война се сблъсква със същото отрицание и сред натов-ските съюзници на Америка, когато той им я разкрива по време на тайна среща на министрите на отбраната в Атина през лятото на 1962 година. Макнамара казва, че „Съединените щати са стигнали до извода, че, в приемливи граници, към военната стратегия за една обща ядрена война трябва да се подходи почти по същия начин, по който се е подхождало и към конвенционалните военни операции в миналото“. По-голямата част от съюзниците, които най-безсрамно се били съгласили да следват политиката на масиран отговорен удар, стигат до тревожното заключение, че американското ядрено възпиране, което досега е гарантирало тяхната сигурност, като е заплашвало (макар и неправдоподобно) да вдигне целия свят във въздуха в тяхна защита, вече става непостижима мечта.

Преди тръгването на министъра от САЩ, президентът Кенеди недвусмислено го инструктирал, че в Атина трябва „да повтаря до втръсване“, че, от една страна, Съединените щати въобще не замислят първи ядрен удар, а от друга, европейците въобще да не си въобразяват, че могат да въвлекат САЩ в световна ядрена война само с това, че са в състояние да изстрелят свои собствени ядрени ракети към

съветските градове. Но и за французите (които го заявяват публично), и за британците (които открай време са по-тактични) става пределно ясно, че могат да направят точно това — и така подкопават цялата концепция за ограничената ядрена война.

Когато през юни 1962 година в лекция в Мичиганския университет Робърт Макнамара предлага официалната версия на речта си в Атина, обществената реакция е точно толкова негативна, колкото и тази на специалистите. Става ясно, че почти всички възприемат новата стратегия като даваща зелена улица на ядрената война. Но най-силният фактор, който принуждава американският Министър на отбраната да се откаже от своята стратегия за ненападение срещу градове, е реакцията на Сухопътните сили на САЩ. Те автоматично се възползват от новата доктрина за контраудара, за да оправдаят исканията си за огромен брой нови стратегически оръжия, с които да поразят неизброимите нови цели, придобили вече военно значение. Към края на 1962 година Военновъздушните сили се стремят към нов стратегически бомбардировач — Б-70, а се носят и слухове за десет хиляди ракети „Минитмън“. През януари 1963 година Макнамара заповядва на своя екип да информира военните, че вече нямат право да използват стратегията за контраудара като извинение за производството на нови оръжия.^[23]

Възмутен от ненаситните искания и настоявания на своите въоръжени сили за нови ядрени оръжия, Макнамара прибегва до старата бюрократична тактика на постигане на компромис на силово ниво, далеч по-високо, отколкото на него му се струва необходимо, но далеч по-ниско, отколкото на тях им се иска. А след това укрепява позициите си срещу нови искания, като измисля стратегическа доктрина, която ратифицира това ниво на силите въз основа на произволно избрани теоретични изчисления за нивото на унищожителна мощ, необходимо на САЩ с оглед възпирането на противника.^[24] И въпреки всичко нивото е изключително високо. Ето какво споделя един поставен на тясно помощник секретар в Пентагона на Макнамара пред сър Соли Цукерман — главен научен съветник в британското Министерство на отбраната:

Първо, необходими са ни достатъчно ракети „Минитмън“, за да сме сигурни, че можем да разрушим всичките онези руски градове.

После се нуждаем от ракети „Поларис“, за да им разтърсим основите на дълбочина поне три метра... И тогава, когато всичко в Русия замре, и когато не им остане никаква въздушна отбрана, се нуждаем от вълни авиация, която да пусне достатъчно бомби, за да разкъса цялата им мръсна страна до дълбочина поне дванадесет метра, така че дори и марсианците да не могат да я колонизират. А за остатъчната радиация въобще не ли пука!^[25]

Доктрината, която Робърт Макнамара приема, за да задоволи съюзниците от НАТО, да успокои общественото мнение и да удържи собствените си въоръжени сили, е позната като Доктрина на сигурното унищожение. В началото на 1965 година министърът я обяснява пред Конгреса така: „Изглежда разумно да предположим, че унищожението на една четвърт до една трета от населението и около две трети от индустриалната мощ на дадена индустриализирана нация, ще представлява непоносимо наказание за нея и по този начин ще служи като ефективно средство за възпиране“.^[26]

Доктрината на сигурното унищожение е официално изцяло стратегия на ответния удар — минимално възпиране с много повече оръжия, отколкото е необходимо — и като такава се превръща в единствената обществено призната ядрена доктрина на Съединените щати. С ироничното добавяне през 1969 година на думата „взаимно“ (от Доналд Бренан — недоволен радетел на стратегията за контраудара, целящ да осмее доктрината като „луда“). Доктрината за взаимното сигурно унищожение остава официалната американска военна стратегия чак до 80-те години. Никой обаче не си прави труда да обясни как тази официално прокламирана като стратегия на ответния удар доктрина е съвместима с политиката на НАТО в Европа за „гъвкава реакция“, която със сигурност заплашва първото използване на ядрено оръжие от страна на НАТО в отговор на съветска конвенционална атака. Ала това противоречие съществува само пред очите на обществеността, защото истинският оперативен план — SIOP-63, не търпи никакви съществени промени в продължение на десетилетия.

Всички официални лица вече се научиха да говорят пред обществеността единствено за възпиране и нападения над градове. Никаква война, никаква милост за градовете. Прекалено многото

критици могат да причинят прекалено много неприятности (приказките за изключването на градовете отслабва възпирането, както твърдят те), затова официалните лица вече си търсят прикритие. Това включваше и моя милост, когато бях един от тях. Но философията на целевия подбор, на вариантите и на реда на избора им си остават непроменени от прочутата реч на Макнамара насам (в Мичиганския университет през 1962 г.)

Анонимен помощник-секретар по отбраната в лична кореспонденция с Дезмънд Бол^[27]

Истината е, че настъпва разрыв между официално обявената от Съединените щати стратегия и реалния оперативен план. Доктрината за сигурното унищожение цели да възпре евентуална съветска ядрена атака срещу САЩ (крайно неправдоподобна вероятност на фона на съществуващия баланс на силите), и което е още по-важно, да сдържи вълчия апетит на отделните видове въоръжени сили за нови оръжия. Но зад фасадата на минималното възпиране се крие доста различна реална стратегия. В случай на война, тя би се водила най-вече съобразно правилата за „контраудара“ и ограниченията, които Макнамара постановява официално в Атина и Мичиган през 1962 година. Най-доброто, което би могло да се каже за Доктрината за сигурното унищожение, е, че формално тя изоставя идеята за обезоръжаващ първи удар срещу Съветския съюз. Макнамара така и никога не е смятал, че първият ядрен удар въобще ще успее и в частни разговори е съветвал както президента Джон Кенеди, така и след него президента Линдън Джонсън, че при никакви обстоятелства не би трябвало първи да използват ядрените оръжия на страната си. Ала оперативният план на САЩ никога не се отказва от очакванията си, че въздържанието и разумът накрая ще надделеят, дори и когато ядрените оръжия започват да избухват в собствените им предели.

Официална Москва продължава да настоява, че ако „агресорът“ „наложи“ на Съветите ядрена война, тя ще бъде водена без всякакви ограничения. Но американските военни стратегии предполагат, че и в Съветския съюз съществува същата разлика между декларираната стратегия и истинския оперативен план на държавата. Те изхождат от презумпцията, че всеки разумен човек би стигнал до същото като тях заключение. Тази гледна точка получава своето безспорно потвърждение, когато през 1966 година един съветски генерал

разкрива, че съветският оперативен план съдържа пет категории цели, почти идентични с „опциите“ на SIOP-63.^[28] Но въпреки че в американските военни планове все по-категорично си намират място надеждите за водене на контролирана и ограничена ядрена война, последвалите събития само демонстрират колко далече са те от реалността.

По време на Берлинската криза през 1961 година, при която конвенционалните сили на Запада в точката на конфронтацията се оказват крайно недостатъчни, президентът Кенеди създава специална оперативна група за изследване на възможностите, оглавявана от Пол Нитце. Групата разглежда и почти автоматично отхвърля варианта за ядрено предупреждение, изхождайки от убеждението, че това би довело до взаимна размяна на символични ядрени удари, която едната от страните може внезапно да реши да изостри, за да докаже решимостта си. „И когато това стане, трябва да знаете, че много сте я загази-ли, а още повече сте загубили“ — отбелязва Нитце.

По-интересното наблюдение обаче, извършено от експертите на Корпорацията за изследване и развитие, участващи в групата, касае възможностите за обезсилващ първи удар срещу Съветския съюз (с максимално избягване на градовете). Те заключават, че подобен ход е потенциално напълно приемлив. С помощта на новите си разузнавателни сателити американското разузнаване установява, че съветските ядрени мощности са в ужасен вид — много по-слаби, отколкото американците са си мислели и в изключително ниска степен на бойна готовност. Затова те измислят стратегия за „умен първи удар“, с който, по техни изчисления, имат 90% шанс за улавяне на почти всички съветски оръжия на земята — и установяват, че никой не иска да има нищо общо с тази идея. „Удивително е как хора, които нямат никакви математически познания, схващат разликата — отбелязва Уилям Кауфман. — Всички много бързо разбраха, че остават още цели 10% всички ние да литнем набързо във въздуха и само за петнадесетина минути изгубиха всякакъв интерес към предложението.“^[29]

Успокоителен изход от ситуацията. Към началото на 60-те години концепцията за „обезсилваща“ ядрена изненадваща атака срещу Съветския съюз вече не привлича вниманието на Вашингтон, а принципът за минимално възпиране успява да се сдобие с поне

някаква степен на официално одобрение (въпреки че истинските оперативни планове все още касаят контраудара). Хубавото е, че разумът продължава да бъде фактор в играта, въпреки че засега не е успял да извоюва решителна победа над непрекъснатото настояване за превръщане на ядрените оръжия в „по-използваеми“ по време на война. Но още никой не е преживял пълнокръвна военна конфронтация, в която и двете страни демонстрират пълна готовност за използване на ядрените си оръжия.

Към края на 1961 година, когато Берлинската криза вече е отшумяла, Никита Хрущов си дава сметка, че Съединените щати вече са разбрали, че неговите широко прокламирани твърдения за нарастващата ядрена боева мощ на Съветския съюз, и особено хвалбите за огромния парк междуконтинентални ракети, са преди всичко голям блъф. Ала това разкритие поставя Хрущов под невиджан натиск както в собствената му страна, така и в международен план, затова през следващата година той поема риска да разположи тайно ракети с по-къс обseg на действие на територията на новия си съюзник — Куба. Целта му е да постави Съединените щати в обхвата на значителна съветска ракетна мощ и така да затвори стратегическата пропаст между двете държави. Но американците откриват тези ракети и ето как избухва Кубинската криза. Съединените щати обявяват официално, че ще направят блокада на Куба и започват подготовката за нахлуване в островната страна, в случай че Хрущов откаже да оттегли ракетите си.

Най-интересното за Кубинската ракетна криза от гледна точка на ядрената стратегия, е, че никой не обръща внимание на концепцията за ограничената ядрена война. Хрущов може и да е бил в далеч по-неизгодна стратегическа позиция от Кенеди, но надали някой се е съмнявал, че дори и малкото му бомбардировачи и ракети са в състояние да опустошат напълно редица американски градове независимо какво САЩ направят или не направят. Към края на 1962 година новият Едноцелево интегриран оперативен план вече е налице, заедно с всичките му опции за селективни и ограничени ядрени нападения, но пред лицето на истинската криза всички избират да се скрият зад относителното здравомислие на оригиналната формула на Бърнард Броуди за възпирането. На 22 октомври Джон Кенеди

официално заявява, че Съединените щати ще считат „всяка ядрена ракета, изстреляна от Куба срещу която и да било нация от западното полукълбо като пряка атака на СССР срещу САЩ, която ще изисква масиран ответен удар срещу Съветския съюз“.^[30]

Единственото успокоение насред тази неவிждана криза се крие в уверенията, които президентът Кенеди получава от американското разузнаване, сочещи, че съветските ракети в Куба все още не разполагат със свои ядрени бойни глави. Следователно Кенеди решава да се концентрира върху спирането на съветските кораби, насочени към Куба, които биха могли да носят на борда си въпросните глави, като същевременно продължава с изпълнението на плановете по подготовката за инвазия в Куба, в случай, че Москва не се оттегли. И накрая това става — Хрущов изтегля съветските ракети от Куба в замяна на американското обещание да не нахлуват на острова, а американците изтеглят своите ракети от Турция няколко месеца по-късно. Така, след тринадесет напрегнати дни, светът отново успява да си поеме спокойно дъх. Но тогава никой в Съединените щати не си дава сметка колко близо е бил този свят до ядрената война.

Ако Хрущов не беше изпратил на Кенеди онова ключово писмо, в което предлага компромисно решение, Съединените щати като нищо щяха да изпълнят планираната си инвазия в Куба, защото всички във Вашингтон са били на мнение, че е необходимо да се направят най-малко още няколко стъпки в този опасен танц, преди ядрените оръжия да бъдат пуснати на дансинга. И тъй като ракетите в Куба все още не са били действащи, бойните действия щяха да си останат конвенционални, поне докато Москва не се реши на крайната, почти немислима стъпка, да прибегне към първи ядрен удар директно от Съветския съюз към САЩ. Трябва да изминат цели тридесет години, докато Робърт Макнамара установи, че всички във Вашингтон са били изцяло на грешни позиции.

Едва през януари 1992 година, по време на заседание, оглавявано от фидел Кастро в Хавана, научих, че в онзи решаващ момент от кризата в Куба е имало 162 ядрени бойни глави, включително 90 тактически. Не можях да повярвам на ушите си, затова казах: „Господин президент, имам към вас три въпроса. Номер едно: знаехте ли, че ядрените глави са тук?“

*Номер две: ако сте знаели, и под заплахата от американската инвазия, бихте ли посъветвали Хрущов да ги задейства? И номер три: ако той ги беше използвал, какво щеше да стане с Куба?“ А той отговори: „Номер едно: знаех, че са тук. Номер две: Наистина посъветвах Хрущов да ги задейства. И номер три: какво щеше да стане с Куба ли? Ами щеше да бъде заличена от лицето на земята.“
Значи ето колко близо сме били до кошмара... И той продължи така: „Господин Макнашра, ако вие и президентът Кенеди бяхте в същата ситуация, сигурно и вие щяхте да постъпите така“. Аз пък отвърнах: „Господин президент, искрено се надявал, че нямаше да го направим. Да сринем храма над собствените си глави?! Боже!“^[31]*

Заплахата за сриване на храма над собствените ни глави, както и над главите на всички останали, лежи в самата същност на доктрината за ядреното възпиране, но от всички тези събития може да се извлече поне минимално успокоение. Кубинската криза бе ярка демонстрация на факта, че наказанията за грешките в изчисленията при евентуална ядрена конфронтация са толкова невъобразимо тежки, че теориите за податливостта на контрол нямат почти никаква сила, когато политическите лидери се изправят пред необходимостта да вземат истински решения по време на криза. Тогава те стават изключително предпазливи и консервативни в действията си. Хората наистина разпознават разликата между симулация и действителност.

Другият важен извод от въпросната криза е, че разузнаването никога няма да бъде идеално, и че решения, които на пръв поглед изглеждат рационални, могат в крайна сметка да се окажат фатални. Ако Съединените щати бяха решили да предприемат конвенционална инвазия на остров Куба, за да се справят с ракетите, преди те да бъдат превърнати в действащи (както и са възнамерявали), войските им щяха да бъдат изтрети от лицето на земята още на брега от съветските командири, изпратени там, които са имали заповеди в подобна ситуация да действат точно така, без да се налага да искат разрешение от Москва. Както признава по-късно и самият Макнамара, Съединените щати автоматично са щели да отговорят със собствените си ядрени оръжия, и ето, че щеше да започне Третата световна война. Впоследствие президентът Кенеди заключава, че шансовете Кубинската криза да завърши с ядрена война, са едно към три.^[32]

Кубинската ракетна криза успява завинаги да изтрие концепцията за ограничена ядрена война от американските стратегически кръгове — вече на никого не би хрумнало да „даде сигнал за решимостта си“ с няколко подбрани ядрени удара по време на реална криза. Защото, докато хората продължават да вярват в подобна концепция, това само би улеснило започването на ядрена война, тъй като подплашените и отчаяни политически лидери се улавят за обещанието за контролируемост като удавници за сламка. Същевременно обаче тя служи и като оправдание за създаването на още по-комплексни и сложни стратегически системи, както отбранителни, така и нападателни, но с оглед на тяхната природа ефективността и взаимодействието им не биха могли да бъдат предварително тествани. Историята на следващите двадесет години от американската ядрена политика е преди всичко разказ за разрива в братството на американските интелектуалци в сферата на отбраната. Една част от тях продължават да търсят Светия граал, опитвайки се да превърнат ядрени оръжия използваеми в рамките на ограничена ядрена конфронтация, а друга окончателно загубва вярата си в подобна химера.

Всичко, което знаем за съветското военно мислене, подсказва отхвърляне на онези фини нюанси в милитаристичната мисъл, които днес са се превърнали в нещо обичайно за нашата страна. Става въпрос, например, за разликата между ограничена и обща война, между „контролирано“ и „неконтролирано“ стратегическо насочване, и между ядрени и неядрени тактически операции... Насилието между два силни противника не се поддава на почти никакъв контрол, а още по-малко пък може да бъде контролирано едностранчиво... Всички примери от началото на модерната епоха подсказват, че веднъж започнали бойните действия, нивото на насилие задължително ескалира.

Бърнард Броуди, 1963 г.^[33]

След петнадесет години бродене из блатата на ограничената ядрена война, след Кубинската криза, Бърнард Броуди се завръща към първоначалното си заключение, че ядрените оръжия са променили всичко и че единственото им рационално приложение е като средство за възпиране на войната, а не за воденето ѝ. Заради тази своя ерес той е буквално анатемосан от членовете на Корпорацията за изследване и развитие, където повечето от цивилните интелектуалци, доминиращи в американската ядрена доктрина, възприемат неговия отказ за превръщането на ядрената война в рационален политически инструмент като чиста проба предателство. Те просто отказват да признаят огромната роля, която играят емоциите при разрешаване на въпроси на живот и смърт, както и факта, че културните и идеологически различия ще принудят техните съветски колеги да стигнат до други заключения и ще лишат от смисъл понятията им за ограничена ядрена война, в която всяка от страните сигнализира своите намерения посредством подбор на различни категории цели.

Част от проблема се корени в хиперрационалния затворен стил, характеризиращ по онова време мисленето в Корпорацията за изследване и развитие. Лицето на този стил е Херман Кан, автор на книгата, която се опитва да измести класиката на Клаузевиц „За войната“, самонадеяно озаглавена от своя автор „За термоядрената война“. „Не мога да разбера хората, които казват, че не ги интересува“ — отбелязва Херман Кан, продължавайки със своя хладнокръвен анализ, в който разпределя жертвите по милиони така, както нормален човек би разпределил яйцата по дузини. А в отговор на критиките, отправени към неговото хладнокръвие, той казва: „Да не би да предпочитате една приятна гореща грешка?!“. Други от колегите му, далеч по-чувствителни по отношение на ужаса, който анализират и планират, съвсем искрено си признават, че са били както интелектуално заинтригувани от сложността на ядреното военно планиране, така и изкушени от усещането за власт и отговорност, което върви заедно с него. Уилям Кауфман споделя, че веднъж подхлъзнал се в дълбоката, непрогледна пропаст на ядрената стратегия, „нямаше нищо по-лесно от това да бъдеш напълно погълнат от нея, да живееш, да ядеш и да дишаш тази материя всеки божи час от всеки божи ден“ — ала веднъж успял да се измъкне от тази сфери и да я зърне от разстояние, веднага прозрял нейната налудничавост и

нереалност.^[34] Малко преди смъртта си през 1978 година Бърнард Броуди сподели с мен, че според него по-голямата част от идеите на цивилните стратегии във връзка с ограничената ядрена война са били чисто и просто проява на върховен кариеризъм. Теорията за минималното възпиране — единственият логичен подход към ядрените оръжия, е била разработена и завършена само година след пускането на атомната бомба над Хиросима. Тя е била проста, изчерпателна и напълно неподатлива на фина настройка. Но следващите кандидати за работа в сферата на ядрената стратегия са изгаряли от нетърпение да си създадат репутация, като дадат и своя принос към теоретичната мисъл, което естествено довело до изобилие от „свърхчувствително жонглиране“ с основните постулати. По-нататък Броуди изтъкна, че най-добрият начин за тези амбициозни стратегии и аналитици да пришпорят кариерата си, е бил да открият някаква „грешка“ в съществуващата теория за възпирането и да предложат съответните решения на проблема — решения, които задължително предпоставят подкрепата на някои властови кръгове във военната гилдия и/или интереси във военната индустрия, защото създаването на нови оръжия било задължителна част от тях. Бихме спестили истината, ако не кажем, че и той самият е изминал своята част от този път. Но докато си седеше в къщата с изглед към плажа на Санта Моника, в края на една действително забележителна кариера, той беше изпълнен с искрено съжаление за това свое отклонение.

След като накрая Броуди окончателно и официално отхвърля новата ортодоксална религия в американската военна мисъл и се връща към първоначалните си прозрения, той попада в една изключително именита компания. Робърт Макнамара също накрая престава да вярва, че ядрената война се поддава на какъвто и да било контрол. И вместо да защитава оперативния план, който оставя след себе си в министерството на отбраната, след напускането си през 1968 година той казва: „Ако си позволите никога да не използвате Едноцелево интегрирания оперативен план, или който и да било друг оперативен план, за да поставите началото на употребата на ядрените оръжия, то тогава те може би няма да се окажат чак толкова лоши, колкото ни се струват на пръв поглед. Но ако решите да отвърнете на конвенционални сили или бойни действия чрез ескалиране до селективна употреба на ядрени оръжия, то тогава тези оперативни

планове са напълно неподходящи, защото чрез тях ще си причините самоубийство“.[35]

Хенри Кисинджър — съветникът по националната сигурност на президента Ричард Никсън — който в периода между 1968 и 1976 година посвещава живота си на опити за постигането на целите, начертани от Макнамара, накрая е принуден да му признае, че той също не успява да направи ядрената стратегия на САЩ по-адекватна на реалните факти. През 1957 година, още като професор, Кисинджър пише, че централният проблем на ядрената стратегия е „как да установим взаимовръзка между политиката на възпирането и стратегията за водене на война, в случай, че възпирането се провали“. Но през 1974 година, след шест години, прекарани в оформянето на истинската външна политика на една голяма ядрена сила като САЩ, той също като че ли изгубва всякакви надежди. „Какво, за бога, е стратегическото превъзходство?! — пита той. — Какво е значението му — политическо, военно, оперативно, на фона на тези огромни цифри [ядрени оръжия]?! Какво да правим с него?“[36]

Оперативното планиране в някогашния Съветски съюз никога не е било разкъсвано от подобни дилеми. Съветската система на управление изцяло изключва цивилните от решаването на въпроси из областта на ядрената стратегия, а руската военна традиция и марксистките методи на анализ насочват ядрената доктрина на страната в посока, доста различна от тази, която поемат Съединените щати. Съветската интелектуална традиция въобще не съдържа понятия за ограничения на бойните действия след началото им. Във всеки случай, поне до началото на 70-те, руснаците са толкова изостанали по отношение на ядреното си въоръжаване, че единствената възможна за тях стратегия е масираният ответен удар — или първият такъв, ако преценят, че американската атака е предстояща и разполагат с възможността да действат превантивно. Дори след като Макнамара „ограничава“ американските ядрени сили на около 2250 носителя, а Съветският съюз постепенно успява да ги достигне, та дори и леко да ги надмине, за съветските стратегии е крайно невероятно дори да са се замисляли над идеята за ограничена или контролирана ядрена война.

Страстната привързаност на Съветите към концепцията за масиран ядрен удар представлява постоянна пречка в поредицата от преговори за контрол над ядрените оръжия между САЩ и СССР, които

започват в края на 60-те. Въпреки че надали е по-голяма пречка от обикновено сполучливите опити на Съединените щати да изключат от папката за преговори технологичните новости, с които точно в този момент се опитват да възстановят стратегическото си превъзходство. Така от договора САЛТ е изключена многостепенната независимо управляема ракета за повторно насочване „MIRV“, от договора САЛТ II са изключени ракетите „MX“ и крилатите ракети, а от преговорите СТАРТ — отбранителната система „Междувъздушни войни“.^[37]

Най-неподатливият на контрол елемент от двустранната надпревара в ядреното въоръжаване е страхът да не изостанат вследствие на поредната техническа новост. Още докато първото поколение американски междуконтинентални балистични ракети „Минитмън I“ започват да влизат в силовите си през 1963 година, следващата стъпка от технологичния скок вече е предприета. Въз основа на подписания Договор за забрана на ограничените изпитания на ядрените оръжия от същата година Военновъздушните сили на САЩ са принудени да отменят тест, целящ проверката на издръжливостта на тези ракетни силози спрямо ядрена атака (ВВС са планирали да изградят учебен силов в Аляска и да пуснат върху него ядрена бомба), така че въпросът за уязвимостта на ракетните установки си остава все така открит. Официалното становище на Министерството на отбраната гласяло, че това няма никакво значение, защото от използването на една съветска ракета за унищожаването на една американска никой няма да спечели стратегическо предимство. Ала на един физик от Корпорацията за изследване и развитие на име Ричард Латър му хрумнала твърде смущаваща идея — какво би станало, ако на една-единствена ракета поставим няколко бойни глави, така че да е в състояние да удари няколко цели едновременно?

Той споделя тази своя идея с директора на отдела за Отбранителни изследвания и технологии в Пентагона, Харолд Браун (по-късно министър на отбраната в администрацията на Джими Картер), който се съгласява да вложи пари в разработването на проекта. Но потенциалната съветска заплаха от бъдещето бързо се превръща в реална американска заплаха от настоящето — новата технология за направление и „космическият автобус“, разработени от гражданската Национална администрация по аеронавтика и космонавтика (НАСА) за разпръскване на няколко сателита от един-единствен

ракетоносител, са набързо „свързани“, за да осигурят работеща система за изстрелване на многостепенни ядрени глави към различни цели. И през 1965 година Министерството на отбраната одобрява програма за оборудването на американските междуконтинентални балистични ракети с многостепенни независимо управляеми бойни глави за повторно насочване.

В специален таен доклад министърът на отбраната Макнамара признава, че това е чисто и просто система за контраудар (предназначена да преследва вражеските ракети), но паралелно с това той използва ракетите MIRV и като оръжие в своите бюрократични и дипломатични битки. След като е успял да ограничи боеготовността на ВВС само до хиляда ракети „Минитмън“, той вече е в състояние да предложи компромис, който всъщност удвоява броя на бойните глави, които тези ракети биха могли да носят. Същевременно той успява да отклони нарастващия натиск на Военновъздушното командване за създаване на антибалистични ракети, които да защитават силозите от ядрено нападение — министърът изтъква, че новата технология на ракетите MIRV е далеч по-евтин заместител на каквато и да било отбранителна система с антибалистични ракети. И което е най-важно, той гледа на новата ракетна система като на дипломатически лост, чрез който би могъл да убеди Съветския съюз да не тръгва по скъпия и в крайна сметка напразен път на разработка на антибалистични ракети. „Мислехме си, че разгръщането на фронта ще ни се размине — че руснаците ще се вразумят и ще престанат да разгръщат антибалистичните си ракети, а ние пък щяхме да спрем да разгръщаме нашите многостепенни независимо управляеми ракети за повторно насочване.“^[38]

Ала, както обикновено, обектът на преговорите се превръща в технологична реалност. И когато Съветският съюз накрая последва примера на Съединените щати и инсталира свои многостепенни независимо управляеми ракети за повторно насочване, американското отбранително ведомство използва този факт като оправдание за преминаване към следващата фаза в ракетната технология.

От край време поддържам становището, че трябва да извлечем цялата възможна точност на попадение от балистичните ракети... Ако са налице достатъчно доказателства, че ни предстои да бъдем

поразени, то предимствата на превантивния ядрен удар при подобни обстоятелства са повече от категорични... Не смятам, че ще има нов Армагедон. Но ще се изразя така: досега в света няма измислено или усъвършенствано оръжие, което да не е било използвано.

Генерал Брус Холоуей, Главнокомандващ СВК, 1968–1972 г.^[39]

Когато през 1971 година генерал Холоуей предава на администрацията на Никсън искането на Стратегическото въздушно командване за нови, много големи междуконтинентални балистични ракети с висока степен на точност (ракетата, която по-късно става известна като „МХ“), все още „неумрялата“ доктрина за ограничената ядрена война вече се бори да излезе от плиткия си гроб. Съветникът по националната сигурност Хенри Кисинджър отдавна е спонсорира проучване на американската ядрена мощ за ранно „приключване на войната, с избягване на градовете, и селективните възможности за ответен удар, които биха могли да предоставят условия за ограничаване на загубите, в случай че възпирането се провали“. В началото на 1970 година, в едно свое обръщение към Конгреса, президентът Ричард Никсън пита: „Трябва ли един президент, в случай на ядрено нападение, да бъде оставен с единствената алтернатива да заповяда масирано унищожение на цивилното население на противника, изправен пред сигурността, че подобен ход ще бъде последван от масово избиване и на американци?“. Така доктрината за „взаимно гарантираното унищожение“, поне в онази степен, до която е стигнала истинската военна стратегия на САЩ, окончателно умира.^[40]

Голяма част от концепциите, свързани с ядрената стратегия на САЩ, обсъждани през следващото десетилетие, се оказват прекалено притеснителни за деликатната чувствителност на американската общественост. Така публичната риторика продължава да призовава на помощ доктрината за „взаимно гарантираното унищожение“, като доказателство за предаността на американското правителство към единствено отбранителна ядрена стратегия. Но съветът „Фостър“, съставен от Министерството на отбраната с цел преглед на ядрената стратегия на САЩ в началото на 1972 година, препоръчва „широк набор от ядрени опции, които биха могли да бъдат използвани... за контролиране на ескалацията“. Този съвет предвижда ограничена ядрена война, в която Съединените щати биха могли да постигнат политическите си цели и да избегнат унищожението на своите градове,

като възприемат стратегия, която предлага: (а) да държи като заложници някои жизненоважни цели на врага под заплахата от последващо унищожение от оцелелите ядрени сили и (б) да позволи контрол над избиране на момента и скоростта на извършваната атака, с цел да предостави на врага възможност за обмисляне на наличните си алтернативи. Препоръките на този списък са включени в Меморандум 242 за националната сигурност, подписан от президента Никсън през януари 1974 година, след като министърът на отбраната Джеймс Шлезинджър разкрива публично, че променя стратегията за насочване, за да предостави на САЩ алтернативи за „избягване на самоубийственото нападение срещу градовете на противника“.

Приетите поправки в резултат от този Меморандум са включени в новия, преработен Оперативен план на САЩ — SIOP-5, който безпрекословно сваля съветските населени места от списъка с целите и дори променя някои от другите направления по начини, които намаляват ефективността на ядрените атаки срещу съветските военни цели, за да се сведе до минимум опасността от причиняване на вреди на гъсто населените в СССР места. Същевременно обаче в плана се предвижда изобилие от опции за нападение срещу всички компоненти от съветската властова структура — партията, армията и номенклатурата — така че „всичките тези три групи да са наясно — индивидуално и лично, организационно и културно, че тяхната част от света в никакъв случай няма да оцелее“, както цветисто се изразява генерал Джаспър Уелч от съвета „фостър“. И накрая, но не по значение, Оперативният план прави всичко възможно на което и да е ниво на размяна на ядрени удари съветската икономика в никакъв случай да не излезе по-мощна след евентуална война.

Ако сме принудени да поддържаме непрекъснати комуникации със съветските лидери по време на войната и ако се наложи да описваме прецизно и подробно ограничения характер на нашите действия, включително и желанието си да избегнем нападението над урбанизираните индустриални центрове, то политическите водачи и от двете страни ще се намират под силния натиск да продължават да се държат разумно... Точно това са обстоятелствата, при които, според мен, лидерите на двете страни ще бъдат рационални и благоразумни. Надявам се, че не прекалявам с оптимизма си.

Министърът на отбраната Джеймс Шлезинджър пред Конгреса, март 1974 г.^[41]

Джеймс Шлезинджър, поредното произведение на Корпорацията за изследване и развитие, е напълно подходящ за прилагане на тази политика — както в интелектуален аспект, така и по характер. Той си признава, че не споделя „отвращението и в червата“ на своя предшественик Робърт Макнамара към дори селективната употреба на ядрените оръжия. Шлезинджър е напълно убеден, че те биха могли да окажат изключително ефективно въздействие върху поведението на СССР по време на криза, и е напълно уверен (или поне така казва публично), че последващата размяна на ядрени удари ще бъде напълно контролирана. От всички министри на отбраната, които са полагали максимални усилия да поддържат американските ядрени оръжейни мощности в бойна готовност за цели, далеч надвишаващи възпирането на пряка ядрена атака срещу САЩ, той е най-убедителният и най-изискан апологет на това схващане.

Шлезинджър въобще не се занимава с праволинейните стремежи към стратегия с пълна отбранителна мощ и тотален контраудар, насочена срещу обезоръжаването на Съветите (той е наясно, че най-малко съветските ядрени подводници могат да оцелеят. „Повече се интересувах от селективността, отколкото от самия контраудар като такъв. Нападението над предварително подбрани ракетни силози е достатъчно ефективен начин за ясно послание“.^[42] Той е отявлен член на онази школа американски мислители в областта на стратегията, които вярват, че националните лидери са в състояние да останат „рационални и благоразумни“ дори и след като ядрени бойни глави започнат да избухват на тяхната територия, както и че по време на криза, от стратегическа гледна точка пазарлъкът е напълно оправдан и може да се води, като САЩ поразят няколко от съветските военни или индустриални бази — в знак на пълната им решимост да победят.

Възможно е Джеймс Шлезинджър изобщо да не е вярвал в тази стратегия, а просто да е искал да накара Съветите да повярват, че гледната му точка е точно такава. Още от началната си фаза стилът на мислене в Корпорацията за изследване и развитие по отношение на ядрената стратегия на страната задължително включва и психологически компоненти. (Можем да вземем като пример класическата формула на Томас Шелинг за „превантивния“ ядрен удар:

„Той си мисли, че ние си мислим, че той ще атакува. Той смята, че ще го направим. Затова решава да го направи. Затова ние трябва да го направим“.^[43] Шлезинджър е напълно наясно, че предварителното обявяване на стратегическите намерения и от двете страни би могло да изиграе важна роля за повлияване върху сметките на хората, вземащи решения в момент на реална криза. „От време на време руснаците трябва да четат в нашата преса, че «контраударът може и да не бъде насочен срещу празни силизи» — отбелязва веднъж той. — Защо да даваме на Съветите подобно уверение?“^[44] Същите тънки сметки, разбира се, се правят при всяко друго официално изявление за стратегическите намерения на Съединените щати, като например ясно заявената от Министъра на отбраната готовност за реагиране на някои локални съветски военни инициативи чрез селективни ядрени удари от страна на Съединените щати. Никой не е казал, че правдоподобността трябва да бъде еквивалент на истината.

За съжаление обаче необходимостта от правдоподобност принуждава Шлезинджър да одобри исканията на отделните видове ВС на САЩ за нови ядрени оръжия: бомбардировачи Б-1, ракети „МХ“ и крилати ракети — за Военновъздушните сили, „програма за подобрена точност“ за ракетите на Военноморските сили, която ще доведе до създаването на „Трайдънт П“ — всички до една фигуриращи като формули за повишаване на боеспособността за отведен удар срещу съветски цели. Всичко е прецизно обвързано с идеята за създаване на нарочно впечатление и точно изчислено от Шлезинджър като убедително доказателство пред съветските стратегии за степента на решимост на Съединените щати. Затова, когато става ясно, че Съветският съюз ще последва примера на САЩ, като постави повече многостепенни управляеми бойни глави върху своите ракети — които обаче са доста по-големи от американските и следователно могат да носят повече и по-големи бойни глави — Шлезинджър се принуждава да одобри еквивалентна на съветската по големина американска ракета — прословутата „МХ“. „Поръчах «МХ» да бъде конструирана през лятото на 1973 година — казва той, — за да докажа на Съветите, че ние сме твърдо решени да наваксаме огромното несъответствие в големината между техните ракети и нашите. Целта ми беше да убедя СССР да намали теглото на ракетите си. И ракетата «МХ» беше моят коз.“^[45]

За онези, които искрено вярват в приемливостта на обезсилващ първи удар, появата на съветските управляеми ракети, които могат да носят много повече ядрени бойни глави, отколкото съществуващите на този етап американски наземно базирани ракети, е изключително тревожен развой на нещата. Огромният обем „полезен товар“ на съветските управляеми ракети и тяхната увеличаваща се точност принуждава въпросните американски стратегии автоматично да си представят съветски първи ядрен удар, който ще унищожи почти всички американски наземно базирани ракети чрез изненадваща атака, като по този начин ще принуди Съединените щати да избират между стратегическа капитулация и ужасяваща война срещу съветските градове с оцелелите, не толкова точни оръжия. Тази хипотеза, довела до постулирането на прословутия „прозорец на уязвимостта“, който преследва администрацията на следващия президент Джими Картър, допуска, че Съветите вярват в американската рационалност — тъй като подобен съветски първи ядрен удар би убил минимум десет милиона американци, а САЩ ще съхранят възможността си да отвърнат с контраудар срещу съветските градове посредством ракети, изстреляни от подводници и от оцелелите бомбардировачи. Но иначе тя попада в изключителна степен на онези, които поддържат създаването на големите и точни ракети „МХ“ като средство за придобиване на равностойна военна мощ.

В началото на управлението на администрацията на Картър на най-високо ниво, но само за кратък период от време, се прокрадва идеята за изоставяне на цялата масивна постройка на ядрената бойна технология и оттегляне към стратегията на минималното възпиране. Президентът Джими Картър — бивш подводничар, който не е имал пряк контакт с ортодоксалното военно мислене за ядрената война в продължение на две десетилетия, бил повече от изумен, когато, по време на брифинг преди встъпването му на длъжност разбира, че в оперативния план на САЩ вече са включени четиридесет хиляди потенциални цели в Съветския съюз. Но още по-голямо било изумлението на Комитета на Началник-щабове, когато Картър заявява, че двеста ракети, всички до една в подводници, са напълно достатъчни да възпрат евентуална съветска атака срещу Съединените щати.^[46]

Този път обаче защитниците на американската стратегическа ортодоксалност нямат нужда да прибегват до спешни мерки, за да „върнат еретика в лоното на единствената църква“, както през 1961 година Уилям Кауфман успява да примами Робърт Макнамара с теории за ограничена ядрена война. Самият Картър бързо бива повлечен към дъното, предаден от собственото си възхищение пред елегантността на подредбата и теориите, които подкрепят ядрената стратегия на САЩ. Към края на неговия мандат всички разработки, съдържащи се в теорията за ограничена ядрена война от началото на 60-те, се превръщат в ясно формулирана доктрина.

Тази доктрина намира място в Президентско решение 59 на Джими Картър от юли 1980 година, последвано от поредната ревизия на оперативния план — SIOP-5D. Един от авторите на тази поправка — генерал Джаспър Уелч, обяснява, че „целта е да изясним веднъж завинаги, че ядрените оръжия трябва да заемат напълно подобаващо място в един глобален конфликт, а не само в някаква спазматична размяна на удари“. Новият оперативен план предлага богат избор от селективни и ограничени „ядрени опции“, които позволяват използването на ядрени оръжия в безкраен и отчасти необозрим обхват от специфични военни обстановки. „Бойните действия могат да се водят някъде по средата между Киев и Москва. Може и да са някъде по Сибирската граница — което е по-вероятното им място — и в тях да участват американци, китайци и руснаци. Но за планирането и общата тактика това няма никакво значение.“^[47]

Збигнев Бжежински — съветникът по националната сигурност на президента Картър, твърди, че значението на новата стратегическа политика се състои в това, че „за първи път Съединените щати целенасочено се стремят да придобият възможности за управление на продължителен ядрен конфликт“. Той печели и една лична червена точка за това, че въвежда нова отличителна черта в оперативния план. Чрез нея той предоставя на САЩ възможността да подбират за убиване само етнически руснаци — „истинският враг“ — като пощадят останалите национални общности в Съветския съюз. (Збигнев Бжежински е по произход поляк.) Но министърът на отбраната Харолд Браун изтъква, че поправките, нанесени от администрацията на Картър, са предимно доизясняване и закодиране на вече съществуващата военна доктрина на САЩ. „Президентско

решение 59 не се различава радикално от стратегическата политика на Съединените щати през последните десетина години“ — казва той.

Неговият предшественик на този пост, Джеймс Шлезинджър, изказва несъгласие с него, като изтъква, че Президентско решение 59 представлява промяна на акцента „от селективност и подсказване на решимост към категорична победа... по начин, който може и да е приемлив на хартия, но надали е възможен в реалния живот“. След като напуска Пентагона, Браун на практика се съгласява с обвиненията на Шлезинджър. Той обяснява, че администрацията е била разделена между тези, които вярвали във вероятността за победа в една продължителна ядрена война и онези, които изобщо не вярвали. Спорът се въртял около въпроса какво точно е необходимо за ефективното възпиране на СССР, като много от присъстващите настоявали, че Съветският съюз трябва да бъде накаран да повярва, че ако започне война, тя ще бъде спечелена от Съединените щати. „Така всички тръгнахме по този път и накрая се озовахме във въпросното бласто — завършва по този [???]“^[48]

* * *

В началото на 80-те доктрината на Съединените щати за водене на ядрена война се превръща в подобие на барокова, самообвързваща се по сложност структура, чиято връзка с реалния свят е твърде отдалечена. Тя е точно толкова откъсната от реалността, колкото и екипажите в ракетните силози, които дават дълги дежурства в бетонните си бункери под земята.

Въпрос: *Как бихте се почувствали, ако трябва да го направите наистина?*

Отговор: *Ами, толкова много са ни тренирали, а и всеки месец влизаме в подобни симулатори, че ако трябва наистина да изстреляме ядрени ракети, сигурно ще действаме машинално. В.: И въобще няма да мислите какво правите, така ли? О: Преди да натиснем спусъка, няма да има никакво време за размисъл.*

В.: *А след като го направите?*

О: *Тогавя може би да, ще се замисля.*

Разговор с командир на екипаж за изстрелване на междуконтинентални балистични ракети „Минитмън“, база на ВВС „Уайтман“, 1982 г.

Дори и пилотите на бомбардировачи понякога са виждали горящите под тях градове (макар че не са различавали хората). Ала командирът на капсула за изстрелване на ракетите „Минитмън“ се намира на разстояние десет хиляди километра от целите. Приятният млад капитан от ВВС, който няма да разполага с време за мислене, докато не задейства бутона, който ще изпрати петдесет ядрени ракети към Съветския съюз, си дава ясна сметка за последиците, ала за него те са толкова отдалечени и хипотетични, че въображението му отказва да ги превърне в реалност. Основната причина, поради която той доброволно е подал молба за дежурства на подобни обекти — подобно на множество негови колеги — е, че скучните двадесет и четиричасови дежурства в капсулата му предоставят достатъчно време да се подготвя за вземане на магистърска степен по бизнес администрация чрез кореспондентски курс.

Той е облечен в безупречно изгладена униформа, носи нашивки със светкавици, а на джоба му се чете надписа „боен екипаж“, въпреки че няма нищо общо с традиционния образ на воина. Работата му напомня много повече на тази на дежурния инженер в някоя водноелектрическа централа, а дори така нареченото изстрелване на ракетите — „отиването на война“, както го наричат момчетата помежду си — би изисквало много по-малка доза инициативност и действия, отколкото задълженията на инженера покрай водната турбина. „Учат ни да реагираме автоматично, така че ние не сме активна част от процеса по вземане на решенията. Ние изпълняваме заповедите, които получаваме, посредством съобщенията, които достигат до нас, а за разсъждение ни остава време едва след като сме направили всичко, което се е изисквало от нас.“

Десетки хиляди чисти и спретнати мъже като него са държали пръстите си на някой ядрен спусък по време на Студената война. Нито един от тях няма кой знае какво особено типично военно излъчване в сравнение, например, с професионалния пехотинец, но пък и самата ядрена война няма особено голям военен характер в точния смисъл на

думата. В началото на 80-те години всички ядрени сили успяват да съберат общо над две хиляди и петстотин наземно базирани балистични ракети, над хиляда балистични бомби на борда на подводниците си и хиляди бойни самолети, пригодени да носят ядрени бомби, плюс крилати ракети за изстрелване от суша, вода и въздух, и пълно бойно снаряжение от полеви ядрени оръжия, вариращи до двадесет и деветкилограмови преносими атомни експлозиви, предназначени за внасяне дълбоко в тила на врага от екипи команди. Големите ракети са в състояние да носят безброй отделни ядрени бойни глави, а общият брой на ядрените бойни глави в света е над петдесет хиляди. По време на първия мандат на президента Роналд Рейгън от 1981 до 1984 само в Съединените щати на ден се произвеждат по осем нови ядрени бойни глави (макар че много от тях са преработени остарели бойни глави).

Администрацията на Рейгън се преструва на по-радикална в желанието си да се изправи очи в очи със Съветския съюз, но по отношение на ядрената си политика поема щафетата от Картър. В указанията си от 1982 година министърът на отбраната Каспър Уайнбъргър говори открито за необходимостта от американски ядрени сили, които да могат „да надделеят и да бъдат в състояние да принудят Съветския съюз да се стреми към бързо прекратяване на бойните действия, при условия, изгодни за САЩ... дори и в случай на продължителна война“. В наново ревизирания оперативен план SIOP-6 министърът поставя още по-голямо ударение на концепцията за пряко нападение над съветското държавно ръководство, а ветеранът-аналитик Андрю Маршал, който оглавява групата по преработката на този план, дори говори за нарочно проточване на ядрената война, при което противниците биха могли да изстрелват ядрени ракети един срещу друг на интервали от приблизително шест месеца.^[49]

Но радикализмът на Рейгъновата администрация не е толкова прекален, както изглежда на пръв поглед — той представлява просто фина настройка на една стратегическа политика, която се води отдавна. Същото се отнася и за поддръжката, която това американско ръководство оказва на партизанската война, предизвикана от афганистански бунтовници и доброволци от арабски ислямистки групировки срещу подкрепяното от Съветския съюз правителство на тогавашен Афганистан. Решението за намеса в Ирано-Иракската

война, за да се спаси режима на Саддам Хюсеин от поражение, въпреки че именно Ирак е този, който напада Иран, се дължи по-скоро на несдържаната ненавист на САЩ към ислямската революция в Иран, която също датира още от администрацията на Картър. „Антикомунистическите“ кръстоносни походи в Карибския регион и Централна Америка — субсидирането на „контрите“ партизански формирования, водещи война срещу правителството на Никарагуа, щедрата поддръжка на дясноцентристките режими, борещи се срещу левите партизани в Ел Салвадор и Гватемала, смехотворната инвазия в Гренада — са просто далечно ехо от манията на администрацията на Кенеди за сваляне режима на Кастро в началото на 60-те. Единственото наистина ново творение на Роналд Рейгън е Стратегическата отбранителна инициатива „Междузвездни войни“ — при това тя е нова само като технология, но не и като намерение.

Истинската цел на „Междузвездните войни“ изобщо не включва осигуряването на САЩ с непробиваема защита срещу ядрена атака, тъй като дефиницията на проблема, която Бърнард Броуди прави още през 1946 година, е все още актуална — цялата въздушна (и космическа) отбрана действа на принципа на изтощението, което означава, че известна част от нападателните оръжия със сигурност ще успеят да се промъкнат покрай нея — а ако са ядрени, дори и малка част е вече много. Американските отбранителни съоръжения, базирани в космоса, никога не биха могли да се надяват да се справят с хилядите идващи към тях бойни глави и придружаващите ги средства за проникване, които биха били включени в евентуален съветски първи ядрен удар срещу Съединените щати — и по-реалистично настроените поддръжници на Стратегическата отбранителна инициатива си дават ясна сметка за този факт. Ала космически базираните отбранителни съоръжения биха могли накрая да се окажат достатъчно добри, за да се справят с разпокъсан отговорен удар, след като Съветският съюз вече е бил опустошен от успешен американски първи ядрен удар. Както казва Научният комитет по отбраната през 1981 година: „Нападателните и отбранителни оръжия винаги работят заедно“.^[50] Както винаги, целта е придаването на по-голяма доза правдоподобност на американската ядрена стратегия и увеличаването на обсега и силата на политическата ѝ приложимост.

Но за да бъдем справедливи към президента Рейгън, трябва да кажем, че той така и не успява да схване значимостта на този факт — хората, които му пробутват концепцията за „Междузвездните войни“, свирят на струната на неговото дълбоко отвращение към ядрените оръжия и копнежа му за някакво магическо избавление от цялата тази заплаха от ядрена война. Ала другите, които вече са минали по този път, веднага надигат предупредителни гласове. „Подобни системи биха могли да играят дестабилизираща роля, щом осигуряват щита, така че да можете да използвате по-лесно меча“ — заявява Ричард Никсън през 1984 година. Уилям Кауфман пък описва Стратегическата отбранителна инициатива като най-новата проява на търсенето на изгубената „ядрена Аркадия“ на американското ядрено превъзходство. [51] А тъй като Съединените щати, по същото това време, се опитват да инсталират ракети „Пършинг“ със среден обсег на действие в Западна Европа, за да спечелят повече време при евентуална изненадваща съветска атака, тревогата на съветското държавно ръководство е напълно разбираема.

Изправени пред подобни манипулации, обикновените хора в Америка вероятно дори ще харесат изказванията на своя президент за така наречените от него отбранителни мерки... Всъщност стратегическите нападателни ресурси на Съединените щати ще продължат да бъдат усъвършенствани и развивани, с единствената цел да бъдат винаги в постоянна бойна готовност за първи ядрен удар... Това е подкана към Съветския съюз да се разоръжи.

Съветският лидер Юрий Андропов, 1983 г. [52]

Не безобидната реторика на Роналд Рейгън за „империята на злото“ плаши Съветите, а конфронтационната ядрена политика, която провежда твърдолинейният му министър на отбраната Каспър Уайнбъргър и всички привърженици на разгарянето на Студената война около него. Най-опасното на тази конфронтация, според тях, е, че тя би могла да се превърне в прът в колелата на обещаващия развой на политическите събития в Съветския съюз, където вече е започната поредица от реформи, предизвикани от смъртта на дългогодишния диктатор Леонид Брежнев през 1982 година.

От края на 60-те години насам СССР на практика не се радва на особено голям икономически ръст на развитие (въпреки всичките

тонове бетон, които са излети). След първите си дни на почти безплатна работна ръка, прииждаща от селата в градовете, икономическата и политическа система на комунизма се оказва неспособна за създаде условия за по-нататъшен растеж и при всички обстоятелства би се срутила под товара по поддържане на глобална стратегическа конфронтация със САЩ, било през 80-те или 90-те, независимо какво правят или не правят сменящите се администрации във Вашингтон. Всъщност, отправната точка на опитите на Съветския съюз за реформи е рязкото спадане на цените на нефта след 1981 година — внезапно основният валутен източник на страната се срива, и по чисто съвпадение точно тогава умира и Брежнев.

В стремежа си да предотврати неизбежния икономически срив на страната, политическото ръководство на СССР издига на най-високия си пост Юрий Андропов, ала за съжаление той най-неочаквано умира през 1983 година. След кратко връщане към старите порядки по времето на Константин Черненко, който също умира само след няколко месеца на този висок пост, през 1985 година на политическата сцена на Съветския съюз излиза друг реформатор — Михаил Горбачов. Първоначално реформите му касаят единствено икономическата сфера, но Горбачов бързо си дава сметка, че стагнацията има и политически измерения и затова полага основите на политическото отваряне на страната, което накрая довежда (за негово огромно съжаление) до гибелта на комунизма. Речите на Рейгън за „империята на злото“ и неговите бюджети за отбраната на практика нямат нищо общо с този развой на събитията. И все пак е трудно да си представим, че процесите на реформи, които накрая довеждат до освобождението на Източна Европа и до разпадането на СССР, щяха да успеят или дори, че Михаил Горбачов щеше да е жив, ако администрацията на Рейгън накрая не бе решила да укроти отявлената си враждебност към някогашния си най-голям враг. Имаме голям късмет, че все пак някой сред тях е решил да прояви здрав разум.

През ноември 1986 година, само година и нещо след идването на Михаил Горбачов на власт, избухва големият политически скандал „Иран-контри“. Става ясно, че членове от администрацията на Рейгън тайно са организирали продажбата на оръжия на Иран (въпреки че официално САЩ подкрепят Саддам Хюсеин във войната му срещу Иран), с цел да съберат пари за никарагуанските „Контри“, като по

този начин нарушават забраната на Сената на САЩ, който е постановил отказ за поддръжка на тези партизански сили. Каспър Уайнбъргър и неговите хардлайнери автоматично са отстранени от постовете си (единадесет младши членове на администрацията накрая са осъдени за углавно престъпление), а социологическите проучвания показват, че само за един месец народното одобрение на Рейгън спада от 65 на 46% — най-резкият спад, преживяван от американски президент. Роналд Рейгън упорито повтаря, че не си спомня да е бил в течение на тази сделка, наречена „Иран-контри“, но после си дава сметка, че бързо трябва да смени основната тема. Единият от начините да го направи е като започне процес на помирение със Съветския съюз.

Въпреки честото си пренебрежение към детайлите Роналд Рейгън открай време е бил напълно искрен в желанието си да сложи край на заплахата от катастрофална ядрена война, която тежи над неговата страна и целия свят през по-голямата част от съзнателния му живот. Освен това той е категорично решен да бъде далеч по-радикален в преследването на тази цел, отколкото който и да било друг американски президент от Втората световна война насам. Но не винаги е пределно ясен как точно може да се постигне тази цел — по време на първата си официална среща с Горбачов през 1985 година той озадачава съветския президент с предложение за съвместна дейност, ако извънземните решат да ни нападнат, макар че неговата Стратегическа отбранителна инициатива по принцип е добронамерена. Хората, които стоят зад системата „Междузвездни войни“, търсят частична защита не за американските градове, а за по-заслужаващите си отбрана ракетни установки и силози, както и други стратегически съоръжения, от които Съединените щати биха могли един ден да започнат и да спечелят ограничена ядрена война. Ала в съзнанието на президента Рейгън целта на тази програма е преди всичко и най-вече защитата на американските граждани от ядрени оръжия. И което е още по-интересно, той напълно искрено вярва, че, веднъж разработена, технологията за „Междузвездни войни“ би могла да бъде споделена и със Съветския съюз.

Генералният секретар Горбачов: *Простете, господин Президент, но някак си не мога да приема на сериозно вашата идея да споделите с нас информацията за Стратегическата си отбранителна инициатива. Та вие не желаете да споделите с нас дори и петролното*

си оборудване, машините за автоматизиране на производството или пък оборудването за млекопреработвателната промишленост! Подобно разкриване на технологиите от СОИ „Междузвездни войни“ би било равносилно на втора Американска революция! А революциите не се случват толкова често. Нека бъдем по-реалистични и прагматични. Така е по-сигурно. Президентът Рейгън: Ако смятах, че СОИ не може да бъде споделена с вас, самият аз щях да отхвърля подобна мисъл!

Среща на върха Рейгън — Горбачов, Рейкявик, Исландия, 11 октомври 1986 г.^[53]

По време на срещата на върха в Рейкявик Рейгън предлага унищожението на всички нападателни балистични ракети (за ужас на своите съветници), като изхожда от становището, че базирането на ядреното възпиране само върху бавнодвижещи се бомбардировачи и крилати ракети би направило света далеч по-спокойно място за живеене. Ала нежеланието му да се откаже от своите „Междузвездни войни“ слага край на възможността за постигане на договорености по този въпрос. Но когато още следващия месец избухва скандалът „Иран-контри“, той променя драстично политическия си курс. Официално така и не се отказва от Стратегическата си отбранителна инициатива (а самият Горбачов, след като си дава сметка, че това е само една мечта, която надали ще бъде реализирана, накрая решава да прекрати настояванията си по този въпрос), но по всички други въпроси американският президент е готов на всякакви сделки. По време на първото официално посещение на Михаил Горбачов в Съединените щати през 1987 година двамата подписват Договора за премахване на ядрените ракети със среден обseg на действие, с което слагат край на паниката по повод разполагането на ново поколение ядрени ракети в сърцето на Европа. А когато през юни 1988 година Роналд Рейгън на свой ред посещава Москва, той заявява, че Студената война „разбира се“ е завършила и че неговите приказки за „империята на злото“ са от „друго време“. Става ясно, че още преди падането на Берлинската стена през следващата година Съединените щати и Съветският съюз вече не са стратегически противници, въпреки че за ядрените сили на двете страни и самите хора, които отговарят за тях,

им трябва още малко време, докато преодолеят стария си навик да се възприемат като врагове.

Така първата продължителна военна конфронтация между две велики ядрени сили завършва мирно. Но за хората, загрижени за бъдещето на човечеството, този факт не е особено успокоителен на фона на многобройните случаи, в които се е стигало до реална употреба на ядрени оръжия, както и предвид факта, че самият процес на технологично развитие непрекъснато е отключвал нови нестабилни елементи в цялата система. По-силният от съперниците — Съединените щати, е полагал почти непрестанни усилия да съхрани своето числено и технологично превъзходство, което би включило оръжията му в употреба. Съветският съюз, както се полага на по-слабия съперник, се е придържал много повече към стратегията на възпирането, изисквана за максимален ответен ядрен удар, но същевременно е бил твърдо решен да превърне ответния си удар в първи, ако заключи, че войната е неизбежна.

Не съществуват никакви конкретни доказателства, че която и да било от двете страни е възнамерявала да извърши изненадваща първа ядрена атака срещу другата, ала самият факт, че нито едно ядрено оръжие не е влязло в реална употреба по време на четирите десетилетия на тази конфронтация, се дължи по-скоро на голям късмет, отколкото на особена проява на здрав разум. И едва в края на тази „студена“ конфронтация участниците в нея успяват да си дадат сметка какво би могло всъщност да се случи, ако всички тези оръжия, които са натрупали, са били използвани.

* * *

Много бавно и с неуловими стъпки ние продължаваме да конструираме Машината на Страшния съд. Съвсем доскоро никой не го забелязваше, а ако е ставало, то е било само случайно. Разпределихме спусъците на тази машина из цялото Северно полукълбо. Всеки американски и съветски лидер от 1945 година насам е вземал фатални решения във връзка с ядрената война, в пълно неведение за климатичните катастрофи, които ще предизвика.

Карл Сейгън^[54]

По времето на Кубинската ракетна криза през 1962 година президентът Джон. Фицджералд Кенеди контролира повече от шест хиляди ядрени оръжия, много от тях дори с по-голяма експлозивна мощ, отколкото тези, с които САЩ разполагат днес. Генералният секретар на КПСС Никита Хрущов вероятно е имал под своя опека осемстотин атомни бомби и ядрени бойни глави. В продължение на две седмици те вървят по ръба на ядрената война, с ясното съзнание, че всяка погрешна стъпка би обрекла десетки милиони техни сънародници на сигурна смърт. Ала на нито един от двамата не му хрумва, че използването на тези оръжия би могло да отключи глобална катастрофа — начинът им на разсъждение е в стила на свръхмощна Втора световна война. В този ред на мисли те виждат жертвите като три-четири пъти повече, а самият развой на бойните действия — просто по-бърз, благодарение на ядрените оръжия. И тъй като, според тях, начините да се умре не са чак толкова много, като изключим лъчевата болест, надали върху жителите на градовете могат да се стоварят нови видове агонии, много по-различни от онези, преживени по време на огнените бури в Хамбург и Токио.

Едва в началото на 80-те години учените започват да си дават сметка, че от 50-те човечеството живее под постоянната заплаха от „ядрена зима“. Какво всъщност би причинила на нашата планета евентуална ядрена война се разбира през 1971 година, когато малка група астрофизици, събрали се да анализират резултатите от данните, донесени от сондата „Маринър 9“ от Марс, за свое огромно разочарование установяват, че цялата планета е покрита от мощна прашна буря, която продължила три месеца. И тъй като нямали какво друго да правят, те се заели да изчисляват как подобен дълготраен облак прах би могъл да промени условията върху повърхността на планетата Марс. Така стигнали до заключението, че той ще доведе до драстичен спад в температурата на планетата.

Силно заинтригувани, те започнали да проучват метеорологичните данни за нашата планета, за да проверят дали относително малките количества прах, изхвърлен от действащите вулкани в горните слоеве на атмосферата, водят до същите последици. Така установяват, че всеки път през последните няколко века, когато някой голям вулкан е избухвал, се е наблюдавал, макар и малък, но

категоричен спад в глобалната температура, траещ година, че и повече. Затова продължават, като изследват последиците от сблъсъка на случайни астероиди със земята, при който в атмосферата се изхвърлят големи количества прах — както се е случвало от време на време през геологичното ни минало — и откриват доказателства за временни, но драстични климатични промени, които причинили масово изчезване на животински видове. След тях и други учени заключават, че минимум половин дузина от „изчезванията“, включващи измирането на голям брой видове, съществуващи в съответния период, са се случили едва през последните няколко милиарда години и че основният заподозрян за тези събития е поредният продължителен период на тъмнина и студ, причинен от праха, изхвърлен след силни сблъсъци на нашата планета с астероиди.

Първоначалната неформална група учени, взели участие в проекта „Маринър“ през 1971 година, се разотишли всеки по своята работа, но продължили да поддържат връзка помежду си. В началото на 1982 година те били запознати с копие от доклад, написан от двама учени от института „Макс Планк“ в Западна Германия. В този доклад учените изчисляват, че масивните горски пожари, които биха били причинени от избухването на атомна бомба при евентуална ядрена война, биха изпратили в атмосферата няколкостотин милиона тона дим, който „ще ограничи в голяма степен проникването на слънчевата светлина към земната повърхност“. А в този доклад дори не се взема под внимание дима от горящите градове и праха от земните взривове. Но американската група веднага прозира значението на тези заключения. И през 1983 година публикува своите резултати.

Според тях масираната размяна на ядрени ракети би покрила минимум Северното полукукло, а вероятно и цялата планета, с гъст облак дим и прах, който ще потопи повърхността на планетата в пълен мрак за период от най-малко шест месеца и ще причини спадане на температурата във вътрешността на континентите с около 40 градуса Целзий (под точката на замръзване за който и да било сезон). А после, когато достатъчна част от дима и саждите се отдръпне от стратосферата и пропусне слънчевите лъчи, разрушаването на озоновия слой, причинено от термоядрените огнени топки, ще пропусне към Земята два-три пъти повече от вредните ултравиолетови лъчи. Това ще причини смъртоносни слънчеви изгаряния на

намиращите се по повърхността човешки същества за по-малко от половин час и ще доведе до пълна слепота при други. Накрая учените завършват успокоително, че „ядрената война вероятно няма да бъде последвана от ледена епоха“.^[55]

Очакваните и приети последици от масиран ядрен конфликт вече включвали по няколкостотин милиона загинали и в страните от НАТО, и в тези от Варшавския договор, плюс унищожението на преобладаващата част от световната индустрия и цялото художествено, научно и архитектурно наследство на човечеството. Остатъчната радиация и разрушаването на наличната инфраструктура се очаквало да причинят такъв тотален срив на земеделието в Северното полукълбо, че останалите оживели след катастрофата постепенно биха умрели от глад и болести. Перспективата, която чертаели и от двете страни на конфликта, в никакъв случай не може да се нарече приятна, но според нея по-голямата част от човечеството ще оцелее, а повечето от обществата в Южното полукълбо ще останат на практика незасегнати. Вероятно новите велики сили — Южна Африка, Бразилия, Индонезия и Австралия — биха намерили начин да избегнат повторението на това преживяване поне няколко поколения напред. Във всеки случай, това няма да бъде краят на историята, макар че надали звучало успокоително за повечето американци и руснаци.

Но всички тези предварителни изчисления претърпели пълна трансформация от перспективата за „ядрена зима“. Учените предсказвали възцаряване на студ и мрак в продължение на половин година след евентуална ядрена война, които със сигурност ще довършат и без това отслабените от високите дози радиация животни и растения. А когато краят на мрака най-сетне настъпи, ултравиолетовата радиация, поголовният глад и болестите ще сложат край на живота и на малкото оцелели. През април 1983 година се провежда симпозиум, на който четиридесет именити биолози обсъждат ефектите от предвижданите климатични промени след ядрена война върху живите същества. Ето до какво заключение стигат те:

Може спокойно да се очаква изчезването на повечето тропически видове животни и растения, както и повечето гръбначни от Северното полукълбо, огромен брой растения и множество

сладководни и морски организми... Дали и колко точно на брой хора ще успеят да устоят задълго на силно модифицираните биологични ареали, напълно различните климатични условия, високите нива на радиацията, разбитите селскостопански, социални и икономически системи, невероятния психически стрес и цяла плеяда други трудности, никой не може да каже със сигурност. Повече от ясно е, че само разрушенията в екосистемата, вследствие на една широко-мащабна термоядрена война, биха били достатъчни, за да сложат край на настоящата цивилизация най-малко в Северното полукълбо. И когато прибавим към това загиналите два милиарда души, комбинираните средносрочни и дългосрочни последици от ядрената война предполагат, че в крайна сметка в Северното полукълбо надали ще има оцелели хора.

Не по-маловажен е и фактът, че описаният тук сценарий в никакъв случай не се определя като най-жестокия, който можем да си представим, изхождайки от огромния ядрен арсенал в настоящия момент и всичко друго, което се замисля в непосредственото бъдеще. В най-реалистичния си вариант сценарият за последиците след ядрена конфронтация между двете велики сили би трябвало да включва глобални климатични промени, напълно достатъчни, за да причинят изчезването на хиляди животински и растителни видове от лицето на Земята — равносилни, та дори и по-силни от случилото се в края на геологичната епоха кредата, когато измират и динозаврите, и множество други видове. А конкретно в този случай не е изключена и вероятността от изчезването на вида хомо сапиенс.^[56]

Тези изводи не включват основните физични процеси, които ще доведат до тези последици. Що се отнася до броя на ядрените оръжия, необходими за „постигането“ на подобен ефект, при изчислена „базова линия“ на война, в която се взривяват пет хиляди мегатона ядрени оръжия, 57% от тях биха били наземни детонации върху „твърди мишени“, като например ракетни силизи, и 20% — въздушни детонации над градски и индустриални цели. Толкова са напълно достатъчни. (Общото количество ядрен взрив, с който разполагат Съединените щати и Съветският съюз през 80-те е било приблизително тринадесет хиляди мегатона.) Изчисленията се затрудняват от факта, че в издигнатия се пласт, закриващ слънцето, ще

има два основни компонента: прах от твърдите частици от почвата, превърнали се в пара по време на детонацията, и сажди от горящите градове, гори и тревни площи, подпалени при въздушните детонации.

За постигането на подобна димна завеса е необходим повече прах, отколкото сажди, затова ще бъдат нужни от две до три хиляди наземни детонации. Оказва се обаче, че точно такъв е броят детонации, който всяка от страните е предвидила за евентуалния си успешен първи ядрен удар срещу ракетните силизи на другата. Следователно, в обстановката, царяща по време на Студената война, дори и един „превъзходно изпълнен първи ядрен удар“, който напълно би обезоръжил врага, без нападения над градовете и без ответни удари, би бил напълно достатъчен да предизвика ядрена зима. Милионите тонове сажди, отделени от горящите градове, биха произвели още по-голям ефект за образуване на димната завеса особено ако огнените бури предизвикат огромни конвекторни колони, изтеглящи по-голямата част от саждите в стратосферата, където биха останали месеци наред — а в такъв случай само сто мегатона ядрен заряд върху сто града би бил напълно достатъчен.^[57] През следващите десет години дори Индия и Пакистан биха могли да се приближат до този праг, да не говорим пък, че е напълно нереалистично да си мислим, че градовете ще бъдат пощадени — в тях се намира прекалено голяма част от държавното ръководство, военното командване и индустриалните цели. Затова градовете със сигурност биха били поразени и изгорени.

В края на 80-те години се провеждат редица научни изследвания върху проблема „ядрена зима“, а основната хипотеза никога не губи сила въпреки множеството официални опити за нейното дискредитиране. През 1990 година групата американски учени обобщава своите заключения в списание „Сайънс“,^[58] Там се казва, че „основните физични параметри на ядрената зима са потвърдени от няколко изключително авторитетни международни щенки и множество индивидуални научни проучвания“. В публикуваната си през 1990 година книга Карл Сейгън и Ричард Турко заключават, че в някои отношения ситуацията се оказва много по-лоша от първоначалните им оценки. „Индустриалните, градски и петролни цели се характеризират с висока концентрация лесно запалими материали върху относително малки площи. Поради тази причина глобалната ядрена зима би могла да бъде породена само с няколкостотин детонации, та дори и по-

малко... Всъщност, при не повече от стотина горящи градове, дори и сериозната ядрена зима изглежда възможна.“^[59] Но от 1990 година насам не е направено нито едно проучване по този въпрос. Този факт е симптоматичен за тоталната загуба на интерес към темата за ядрената война след сриването на Съветския съюз — сякаш самите ядрени оръжия са били унищожени. Ала те не са. Повечето от тях са все още тук, сред нас, точно толкова смъртоносни, колкото са били винаги.

Засега се наслаждаваме на проточила се по-дълго почивка от реалността, че в нашата технологична ера конфронтацията между две велики сили означава ни повече, ни по-малко ядрена война. Освен ако не извършим някаква коренна промяна в настоящата международна система, военните сблъсъци между големи световни сили ще продължават да се случват в бъдещите десетилетия и столетия. А тези нови ядрени конфронтации — между Индия и Пакистан, между Израел и Арабските страни, а вероятно дори отново между настоящите велики сили в някакво ново по рода си съюзническо политическо съзвездие — ще продължават да се разгръщат благодарение на доктриналните дисхармонии, културните недоразумения и технологичното високомерие, които белязаха първото голямо стълкновение. За съвременните велики сили вече е напълно невъзможно да постигнат каквато и да било полезна цел посредством войната, но както институциите им, така и техният манталитет продължават да утвърждават, че бойните действия са право на избор.

Проблемът, пред който сме изправени, рано или късно щеше да се появи — войната е дълбоко вкоренена в нашата култу

ра, но тя е смъртоносно несъвместима с напредналите в технологично отношение цивилизации. Шест десетилетия след Хирошима ние разполагаме с далеч по-точно и задълбочено разбиране за същността на съдбата си, в случай че не успеем да разрешим този проблем. Ала за Алберт Айнщайн същността на нашата дилема е очевидна още през 1945 година: „Всичко се промени — с изключение на начина ни на мислене“.

[1] D. Bagley, *The Tightrope Men* (London: Collins, 1973). ↑

[2] Quincy Wright, *A Study of War* (Chicago: University of Chicago Press, 1964), 53. ↑

- [3] Errol Morris, director, *The Fog of War*, film (Los Angeles: Sony Pictures, Classics, 2004). ↑
- [4] Bernard Brodie, ed., *The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order* (New York: Harcourt Brace, 1946), 76. ↑
- [5] Fred Kaplan, *The Wizards of Armageddon* (New York: Simon & Schuster, 1983), 26–32. ↑
- [6] *Ibid.* ↑
- [7] Desmond Ball, „Targeting for Strategic Deterrence“, *Adelphi Papers*, No. 185 (Summer 1983), London: International Institute for Strategic Studies, 3, 5. ↑
- [8] Gregg Herken, *Counsels of War* (New York: Knopf, 1985), 306. ↑
- [9] Ball, *op. cit.*, 40. ↑
- [10] Gerard H. Clarfield and William M. Wiecek, *Nuclear America* (New York: Harper & Row, 1984), 155. ↑
- [11] Kaplan, *op. cit.*, 133–34. ↑
- [12] *Ibid.*, 47, 79–80, 203–19; Herken, *op. cit.*, 79, 84–87. ↑
- [13] Kaplan, *op. cit.*, 222–23. ↑
- [14] Herken, *op. cit.*, 116. ↑
- [15] Gerard C. Smith, *Doubletalk: The Story of the First Strategic Arms Limitation Talks*(Garden City, N. Y: Doubleday, 1980), 10–11. ↑
- [16] Maxwell D. Taylor, *The Uncertain Trumpet* (New York: Harper & Brothers, 1960), 123. ↑
- [17] *New York Times*, 12 May 1968. ↑
- [18] Herken, *op. cit.*, 143–45; Ball, *op. cit.*, 10. ↑
- [19] Kaplan, *op. cit.*, 233, 235. ↑
- [20] *Ibid.*, 235–45, 263–72. ↑
- [21] *Ibid.*, 242–43, 272–73, 278–80; Herken, *op. cit.*, 51, 145; Ball, *op. cit.*, 10–11. ↑
- [22] Marxism-Leninism on War and Army, quoted in Joseph D. Douglass, Jr., and Amoretta M. Hoeber, *Soviet Strategy for Nuclear War* (Palo Alto: Hoover Institute, 1979), 36. ↑
- [23] Kaplan, *op. cit.*, 283–85, 316–17; Ball, *op. cit.*, 11–13; Herken, *op. cit.* 163–65, 168–69. ↑
- [24] Herken, *op. cit.*, 317–19. ↑
- [25] Sir Solly Zuckerman, *Nuclear Illusion and Reality* (New York: Vintage Books, 1983), 46–47. ↑

[26] Senate Armed Services Committee, Military Procurement Authorization, Fiscal Year 1966, Introduction, note 1, p. 39. ↑

[27] Лична кореспонденция между Дезмънд Бол и един заместник-министър на отбраната от последните години на управление на администрацията на Джонсън, цитирана в Ball, op. cit., 15. ↑

[28] Col. Gen. N. A. Lomov, ed., Scientific-Technical Progress and the Revolution in Military Affairs (translated and published by the U.S. Air Force) (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office), (1974), 147.

↑

[29] Herken, op. cit, 157-60; Kaplan, op. cit, 294–304. ↑

[30] Robert F. Kennedy, Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis (New York: Norton, 1968), 156. ↑

[31] Morris, op. cit ↑

[32] See „The Cuban Missile Crisis, 1962: A Political Perspective After Forty Years“, in The National Security Archive of The George Washington University (website) at

http://www.gwu.edu/~nsarchiv/nsa/cuba_mis_cri/ ↑

[33] Kaplan, op. cit, 340. ↑

[34] Ibid., 208, 373. ↑

[35] Ibid., 267. ↑

[36] Ibid.; Henry Kissinger, Nuclear Weapons and Foreign Policy (New York: Harper & Row, 1957), 132; U.S. State Department Bulletin, 29 July 1974, 215. ↑

[37] Gerald C. Smith, Doubletalk: The Story of the First Strategic Arms Limitation Talks (Garden City, New York: Doubleday, 1980), 154–78, 479-80; Zbigniew Brzezinski, Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–81, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1983), 337; Strobe Talbott, Endgame: The Inside Story of Salt II (New York: Harper & Row, 1979), 35; Cyrus Vance, Hard Choices (New York: Simon & Schuster, 1982), 55. ↑

[38] Kaplan, op. cit, 360-64; Michael Parfit, The Boys Behind the Bombs (Boston; Little, Brown & Co., 1983), 38-40; Herken, op. cit, 201. ↑

[39] Parfit, op. cit, 251–54. ↑

[40] Kaplan, op. cit, 366–67. ↑

[41] Ibid., 368-73; Herken, op. cit, 261-62; Ball, op. cit, 20; Peter Pringle and William Arkin, S.I.O.P.: The Secret U.S. Plan for Nuclear War (New York: Norton, 1983), 178–79. ↑

- [42] Herken, op. cit, 263–64. ↑
- [43] Thomas Schelling, *The Strategy of Conflict* (London; Oxford University Press, 1963), 229. ↑
- [44] Herken, op. cit, 264. ↑
- [45] James Canan, *War in Space* (New York: Harper & Row, 1982), 120. ↑
- [46] Arkin, op. cit, pp. 172-73; Thomas Powers, „Choosing a Strategy for World War Three“, *Atlantic*, November 1982, 82–109. ↑
- [47] Herken, op. cit, 297–98. ↑
- [48] Brzezinski, op. cit, 455-56; Ball, op. cit, 20-22; Herken, op. cit, 301–2. ↑
- [49] Herken, op.cit, 320-22; Kaplan, op. cit, 387. Y ↑
- [50] Canan, op. cit, 162. ↑
- [51] *Los Angeles Times*, 1 July 1984; Herken, op. cit, 312. ↑
- [52] McGeorge Bundy, George F. Kennan, Robert S. McNamara, and Gerard Smith, „The President’s Choice; Star Wars or Arms Control“, *Foreign Affairs* 63, no. 2 (Winter 1984–85), 271. ↑
- [53] Cold War-Historical Documents: Reagan-Gorbachev Transcripts, at <http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/22/documents/reykjavik> ↑
- [54] Carl Sagan, „Nuclear War and Climatic Catastrophe: Some Policy Implications“, *Foreign Affairs*, Winter 1983/84, 285. ↑
- [55] R.P. Turco, A.B. Toon, TP. Ackerman, J.B. Pollack, C. Sagan [TTAPS], „Nuclear Winter: Global Consequences of Multiple Nuclear Explosions“, *Science*, Vol. 222 (1983), 1283-297; and R.P. Turco, A.B. Toon, TP. Ackerman, J.B. Pollack, C. Sagan [TTAPS], „The Climatic Effects of Nuclear War“, *Scientific American*, Vol. 251, No. 2 (Aug. 1984), 33–43. ↑
- [56] Paul R. Ehrlich et al., „The Long-Term Biological Consequences of Nuclear War“, *Science*, vol. 222, no. 4630 (December 1983), 1293–1300. ↑
- [57] Sagan, op. cit, 276; Turco et al., op. cit, 38. ↑
- [58] *Science*, Vol. 247 (1990), 166–76. ↑
- [59] Carl Sagan and Richard Turco, *A Path No Man Thought* (New York: Random House, 1990), 201–03. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

СТАРАТА ИГРА Е ОЩЕ ЖИВА

Поради способността си да причинят касапница в невиджани мащаби ядрените оръжия са в състояние да доведат до внезапни и крайно неочаквани обрати в късмета на бойното поле, като увеличат несигурността и ирационалността, които са неизменни характеристики на конфликтните ситуации. Ако ги използваме срещу врага, ние го подканяме да ни отвърне и никой не би могъл да предвиди шока, ужаса и целия цикъл от ответни удари... Ние сме притиснати от усмирителната риза на разума, която ни възпира да не се нахвърлим срещу противника.

Войната трябва да се върне на традиционното си място на политика с други средства. Вероятно няма да можем да пресъздадем прецизните различия, които са характеризирали политиката на XVII и XVIII век, но може би ще сме в състояние да се доближим до относително подредения и структуриран модел на XIX век — а това, само по себе си, би било значително постижение. Независимо от природата на ситуацията обаче, ние ще държим да подсигурием и в бъдеще участието си в старата игра.

Уилям Кауфман,
военен аналитик, 1955 г.^[1]

Идеята, че между нациите съществува игра, в която войната участва с неизменна роля, би се сторила на външния човек най-малкото абсурдна, ако не и сквернословна, но за хората, които ръководят външната политика на суверенните държави или служат в техните въоръжени сили, тя е дълбоко убеждение. Възходът на ядрените оръжия заплашва да превърне тази игра в невъзможна за продължаване, затова реакцията на тези хора е логична — излизат с концепцията, че войните могат да се водят с всичко друго, само не и с ядрени оръжия, защото те провалят играта. И точно това е конвенционалната война. Това е понятие, което преди 1945 година въобще не е съществувало, а предназначението му е преди всичко и най-вече да поддържа старата игра жива. Ала защо толкова много хора, повечето от които не са нито зли, нито глупави, смятат, че са длъжни да продължат да играят тази игра? Отговорите на този въпрос са два вида — исторически и институционален.

* * *

Конфронтацията след 1945 година между Съединените щати и Съветския съюз, която стана известна като Студената война, бе напълно предсказуема (а също така и предвидена от мнозина) веднага след като през 1943 година станаха ясни вариантите за изход от Втората световна война. След 1945 година победният алианс бързо се разпадна, защото с подобни съюзи обикновено така става. След като противниците са претърпели пълно поражение, именно победителите са тези, които остават на шахматната дъска, и като такива, те автоматично се превръщат в най-силната потенциална заплаха един за друг. Погледнато най-общо, в онзи момент те са се намирали приблизително на половин век от следващата световна война.

В политическите ни отношения със Съветския съюз няма никакъв наболял проблем — нито надежда, нито страх, нищо, към което бихме могли да се стремим, нищо, което бихме искали да избегнем — с други думи, нищо, което би си заслужавало ядрена война.

Джордж Кенън, бивш посланик на САЩ в Москва

Двете държави — победителки, които излизат от Втората световна война като „свръхсили“ — Съединените щати и Съветският съюз, имат всички причини да са доволни от изхода на нещата. Задоволството им се засилва от факта, че на практика те си разделят Западна и Централна Европа — центъра на световната власт от предишните три века, на сфери на влияние, чиято граница минава приблизително по линията, където двете армии спират през 1945 година. Но защо в крайна сметка те се определят като врагове и влизат в продължителна и изключително опасна военна конфронтация? Не съществуват никакви доказателства, че която и да било от двете някога е искала да нападне другата. Идеологическите различия също не са особено убедително обяснение за случилото се, защото преди 1945 година двете държави не са били противници въпреки противоположните си идеологически системи на управление. Наред с това и двете са счели за възможно да си сътрудничат с други държави, които също предпочитат противоположни идеологии — например стратегическото сътрудничество, което се развива между Съединените щати и Китайската народна република през 70-те или близките връзки на Съветския съюз с Индия.

Едно от възможните обяснения за това положение на нещата (вероятно най-циничното) е, че продължаващото разделение на Европа на съветски и американски зони на влияние зависи изцяло от наличието на военна конфронтация между двете свръхсили. Именно този военен сблъсък, радващ се на благословията на универсалните им идеологии, е факторът, който легитимира милитаристичното им присъствие в държави, намиращи се далеч отвъд собствените им граници, както и разделението на по-голямата част от света на два съперничащи си блока, ръководени съответно от Москва и Вашингтон. Това в никакъв случай не означава, че която и да е от двете свръхсили съзнателно е търсела конфликт с другата, за да оправдае доминиращата си роля над своята сфера на влияние. Ала много често в човешката история хората действат по начини, които обективно налагат техните интереси, въпреки че съзнателно те не са в състояние да си го признаят.

Но дори и ако лидерите на двете свръхсили са виждали някакви предимства в тази конфронтация — а някои от тях наистина са ги

съзирали — те до такава степен са се страхували, че всичко ще завърши с унищожителна ядрена война, че са нямали нищо против да инвестират усилия в понятия от рода на „конвенционална война“. Защо? Защото са били напълно наясно какви са правилата на историята.

Приели сме да определяме като „световни войни“ само двете големи войни през XX век, но онова, което ги отличава от предишните военни сблъсъци, е единствено по-напредналата военна технология. Политическата дефиниция на световната война я определя като военен конфликт, в който вземат участие всички велики сили на съответната епоха. В най-общия случай това означава, че бойните действия ще се водят по цялата планета, но не географията е ключовият фактор в случая. Онова, което прави една война световна, е участието на всички велики сили в два големи противникови съюза. И в крайна сметка, подобна война се води на практика за всичко.

Съобразно този критерий можем да кажем, че в модерната история е имало шест световни войни: Тридесетгодишната война от 1618–1648, Войната за испанския престол от 1702–1714, Седемгодишната война от 1756–1763, Наполеоновите войни от 1791–1815, и накрая двете войни, които вече носят името Световна война — от 1914–1918 и 1939–1945 година. Войната за испанския престол и Седемгодишната война не се открояват така ярко, както останалите войни от тяхната епоха в сравнение с останалите четири, най-вече поради нивото на „фоновия шум“, който през XVIII век е далеч по-силен — европейските династии почти непрекъснато са водели ограничени войни помежду си. Въпреки това и тези две войни са успешни кандидати за включване в списъка на световните, при това не само въз основа на всеобхватната група участници и факта, че са най-големите в съответните периоди, но също така и защото всяка от тях представлява кулминация и изчерпателно разрешение на проблемите, съпътстващи дългата поредица предходни по-малки войни и спорове между великите сили. Самите съвременници на двете войни са на мнение, че те окончателно „уреждат“ нещата, а паралелно с това те дефинират параметрите на относителния статус на великите сили в последващия период на относителен мир. Точно такава е функцията на световните войни и в настоящата международна политическа система.

Най-удивителната особеност на този списък е, че той има удивително цикличен характер. Оказва се, че в модерната история великите сили са влизали във войни помежду си приблизително на всеки петдесет години само с едно „празно звено“ във веригата на тази последователност, а дори и „продължителният мир“ на XIX век е крайно измамен. Точно по график, в периода между 1854 и 1870 година практически всяка велика сила се е била с една или няколко от останалите: Великобритания, Франция и Турция срещу Русия; Франция и Италия срещу Австрия; Германия срещу Австрия; а после отново Германия, този път срещу Франция. В няколко от тези случаи е изглеждало много вероятно една от тези войни да се разшири и да обхване всички велики сили, но никоя от тях не продължава достатъчно дълго, за да се стигне дотам. (Най-общо казано, колкото повече продължава войната между които и да е две велики сили, толкова повече нараства вероятността да повлече и останалите.)

Тази аномална серия от по-малки войни обаче причинява толкова големи промени в международното разпределение на силите, каквито се постигат само от световните войни. В сърцето на Европа се появяват обединена Италия и мощната Германска империя, като същевременно относителният упадък на Австрия става факт, а Франция необратимо губи предишната си позиция на най-голяма сила на континента. И така, след като се е адаптирала към новите властови реалности, създадени от предишните петдесет години чрез разликите в ръста на населението и в икономическия растеж в отделните части на Европа, системата на великите сили заживява в продължителен период на мир. Договорът от Франкфурт през 1871, подобно на Конгреса във Виена през 1815, са последвани от четири десетилетия, през които нито една от европейските велики сили не обявява война на друга.

И така, защо всички велики сили непрекъснато влизат във война на всеки петдесет години? Отговорът е повече от категоричен — защото най-значимите международни факти във всеки период между две войни се определят от мирния договор, с който е завършила предишната война. Всяка световна война пренарежда тестето с карти, а после ситуацията в по-голяма или по-малка степен се замразява от мирния договор — именно той фиксира всички чувствителни, спорни граници и определя на всяка от великите сили съответната им позиция в световната игра.

В периода на подписването си всеки мирен договор е обикновено моментална снимка на действителните силови взаимоотношения в света. Няма нищо по-лесно от налагането му, защото облагодетелстваните от него току-що са победили загубилите във войната. Но с течение на десетилетията мир, мощта на някои от силите бързо нараства, а други започват да клонят към упадък. И след приблизително половин век реалните силови отношения в света са доста различни от тези, предначертани от последния мирен договор. Именно в този момент някоя разочарована нарастваща сила, получила прекалено незначителна роля в международната система, или някоя подплашена нация в упадък, която вижда, че силите ѝ постепенно я напускат, полагат началото на поредното пренареждане на картите.

В тази цифра от петдесет години няма нищо магическо. Просто изглежда толкова е необходимо за реалностите на властта да излязат от руслото, предписано от предходното мирно споразумение. Краткият двадесетгодишен период между Първата и Втората световна война определено изкривява възприятията ни за нормалния исторически ритъм, но той вероятно се дължи на факта, че Първата световна война е и първата тотална война в света. Тоталните войни обикновено завършват с драконовски мирни споразумения, тъй като дори и спечелилите са пострадали толкова много, че нямат никакво желание за компромиси. Така Версайският мирен договор от 1919 година е с далеч по-неясно очертани параметри на реалните взаимоотношенията между великите сили, отколкото всички предишни договори. По този повод Гулиелмо Фереро отбелязва: „Огромните победи водят до лош мир“.

Не всички властимащи след 1945 година споделят идеята за цикличната природа на световните войни, но почти всички хора на важни позиции в правителствата, външните министерства и военните министерства на великите сили таят своите подозрения, че историята се ръководи именно от такива феномени. Затова, въпреки изобретяването на ядрените оръжия да означава, по думите на Айнщайн, че всичко се е променило, те не хранят особени надежди, че нещо наистина ще се промени. Нещата изглеждат така, сякаш войната наистина ще продължи да съществува, независимо как времето променя обстоятелствата, свързани с нея.

Войната е играела ключова роля в отношенията между цивилизованите държави още от незапомнени времена — и в началото е изглеждала напълно разумно начинание. Тъй като земята е била основният източник на благосъстояние на народите, то завоеванията на нови земи обикновено са увеличавали богатството им. С подходящото управление на всички ресурси, това положение на нещата е водело до нарастване и на военната мощ, до по-голяма сигурност на държавата и до възможности за нови, по-нататъшни завоевания. Онези, които ги бивало във воденето на войни, преуспявали. Другите, които не ги бивало, обикновено завършвали като изчезнали нации или като роби.

Дори в началото на модерната епоха продължава да важи старото, добре познато уравнение — изричната цел на европейските войни от XVIII век касае все така увеличаването на държавните богатства и мощ посредством териториална експанзия. Държавите, които били добри във воденето на война, се радвали на огромни ползи — английският не се налага като втория по значимост световен език, защото англичаните, видите ли, са били пацифисти — а и цената за включване във войната не е била чак толкова голяма. Ако трябва да бъдем по-точни, до края на XIX век надали някой е считал войната за особен проблем. Вярно е, че военното поражение би могло да се превърне в проблем, ала само малцина са поставяли под въпрос смисъла на самата институция война.

След това новата наука и технология и новият производствен капацитет започват да трансформират древната институция, наречена война, като я индустриализират и рационализират в съответствие с духа на епохата, който изисква търсенето на ефективност във всеки един аспект от живота. Но сърцевината на войната е убиването. Още през Първата световна война европейските държави започват да осъзнават цената на индустриализираното и рационализирано убийство, когато обобщенията показват, че загиналите са единадесет милиона. А после и по-голямата част от света открива смисъла на тази цена през Втората световна война, в която загиват четиридесет и пет милиона души (или дори шестдесет-шестдесет и пет милиона, ако вярваме на съветската статистика за загиналите руснаци).

Рязкото нарастване на загиналите обаче бележи отрицателен ръст на ползите от войната. Благосъстоянието на индустриалните общества вече не се базира на земята, а от самата война не биха могли да

спечелят нищо, което не могат просто да купят, при това далеч по-евтино. Въпреки това, вместо да се откажат от войната, която носи все по-малко печалби, нациите, иначе гордеещи се с най-добре образованите хора в историята, водят войни, далеч по-лоши от всичко, познато до момента. И изправени пред толкова много и скорошни доказателства за упоритото придържане към старите рефлексии въпреки новите реалности, кой би могъл да си позволи увереността, че никога повече няма да има война?! Затова, няма ли да бъде по-благоразумно да се постареем да открием начин да водим войни, без да се налага да използваме ядрени оръжия, при това за достатъчно дълъг период, та да дадем на всички шанс да обмислят алтернативите си — просто така, в случай, че пак избухне война?

Защитниците на концепцията за конвенционалната война са принудени да се сблъскват непрекъснато с любителите на по-голямата ефективност, постижима чрез ядреното възпиране, които ги обвиняват, че се стараят „да направят света по-безопасен, за да водят конвенционални войни“. Иначе самата позиция е изключително разумна, стига поддръжниците ѝ да са искрено убедени, че страхът от ядрена война би бил напълно достатъчен да предотврати всякакви войни веднъж завинаги — ала за съжаление не е точно така. Спорът е спечелен от втората група, но не и благодарение на рационално основание. Те печелят, защото ядрената война свежда всички останали видове бойни действия до пълна неуместност, а оттам прави усилията, та дори и самото съществуване на преобладаващата част от професионалните военни, служещи в не-ядрените родове и специални войски също толкова неуместни. Хората обикновено не обичат да бъдат определяни като неуместни и излишни, а освен това надали на този свят съществува по-сплотена професионална общност от тази на офицерския корпус.

* * *

Ако вярваме на докторите, нищо на този свят не е здравословно. Ако вярваме на теолозите, нищо не е невинно. Ако вярваме на войниците, нищо не е безопасно.

Лорд Солсбъри

Професионалните военни непрекъснато искат да се подготвят за война, защото „нищо не е безопасно“. Взети като цяло, войниците не са войнолюбци, ала „военната настройка на съзнанието“ — гледната точка на професионалните военни по отношение на човешките дела — оказва огромно влияние върху начина, по който се управлява животът на човечеството. Професионалните офицери усещат до мозъка на костите си ролята на властта, принудата и бруталната сила в човешките дела. Но тяхната гледна точка не може да се определи като средство за лична изгода — тя се корени в неприятните реалности на собствената им професия.

Рождената дата на военната професия като автономно професионално тяло със собствени корпоративни становища и интереси, произтичащи от неговите отговорности, а не от лични амбиции, е 25 ноември 1803 година. На тази дата в Прусия се създава първият истински генералски състав. Задачата му е да приложи към военната институция същите принципи на рационална организация и планиране, които вече са започнали да трансформират цивилното общество на Европа — да разработят фундаменталните принципи за военните операции, които ще служат като насоки за командирите, както и да подготвят детайлизирани военни планове за всеки възможен вид конфликт с други държави.

Тази трансформация прави още няколко стъпки напред само след няколко години, когато шокът от поражението, нанесено ѝ от армията на Наполеон, принуждава пруската армия да последва примера на френските революционери и да сложи край на монопола на аристократите върху офицерските длъжности. Пруските военни реформатори скоро си дават сметка, че „изкуството на войната“, подобно на правото, медицината или която и да е друга професия, всъщност представлява обем от технически знания и практически опит, които могат да бъдат преподавани по такъв начин, че дори и хора с обикновен интелект и познания биха могли да станат изключително добри професионалисти.

Единственият признак за ранга на офицера в мирно време трябва да бъде неговото образование и професионални познания; по

време на война — неговата храброст и проникателност. Следователно всички индивиди, от цялата нация, които притежават тези качества, са подходящи и за най-високите военни постове. Всички преждесъществуващи класови предпочитания във военната институция се премахват. И всеки мъж, без оглед на неговия произход, има равни задължения и равни права да стане част от нея.

Декрет за подбора на офицери в Пруската армия, 1808 г.^[2])

Две години по-късно — през 1810, Пруската армия основава Военна академия (Kriegsakademie), където малък брой надарени старши офицери посещават едногодишен курс по предмети, вариращи от военна история, тактика и военна администрация до чужди езици, математика, география и геология. (Един от първите директори на тази академия е Карл фон Клаузевиц, който по време на работата си там пише първото обобщено изследване върху теорията и практиката на войната, наречено просто „За войната“.) С течение на времето се превръща в традиция единствено завършилите Военната академия да имат правото да бъдат повишавани в по-високо офицерско звание или назначавани в генералския състав.^[3]

Така, за по-малко от едно десетилетие, Прусия поставя основите на първия истински професионален военен корпус, а военната професия се превръща в такава в пълния смисъл на думата. Това ще рече, че държавата им предоставя монопол върху правото да упражняват специалните си умения — така, както е предоставила подобен монопол на лекарите и адвокатите. Освен това те получават правото сами да определят стандартите и да подбират кандидатите за влизане в тяхната професия. На повечето нива офицерите разполагат и с правото да вземат собствени решения относно кой, кога и на какъв пост и звание ще бъде повишен, макар че за най-високите нива последната дума има държавата.

Страните, които поемат щафетата от Прусия и също започват да институционализират военното съвършенство, жънат огромни предимства от този свой ход. Чак до Втората световна война, повече от столетие след създаването на първата Военна академия и пруския генерален щаб, германската армия, която е повече или по-малко наследник на пруската армия, продължава да демонстрира последователно бойно превъзходство над всички свои врагове, когато

става въпрос за сблъсък между подразделения със сходна численост и вид.

Един от изводите, който се наложи след нашия анализ на операциите на Западния фронт и в Италия по време на Втората световна война, бе, че немските сухопътни войски демонстрираха неизлъгено превъзходство над американските и британските сухопътни войски. Като американски офицер от запаса, този факт не ме зарадва особено, но и не мога да отричам онова, което сочат цифрите... като бойни единици, сто немски войника в средата на 1944 година са били равни на около 125 американски или британски войника... И приблизително по същото време, сто немски войника са били равни на около 250 руски.

Това в никакъв случай не означава, че среднотатистическият немец е бил по-интелигентен, по-храбър, по-силен или по-мотивиран от среднотатистическия руснак. Но със сигурност означава, че, организирани в бойни обединения, германците използват своето въоръжение и оборудване 2,5 пъти по-добре, отколкото го правят руснаците... А най-големите разлики се забелязват при фактора генералски състав... По време на Втората световна война и сред руснаците, и сред американците, и сред британците имаше генерали, не по-лоши от германските, но пък германците имаха десет пъти повече добри генерали от всички останали.

Полк. Т. Н. Дюпюи, (о.з.), Директор на Организацията за исторически оценки и изследвания,

Вашингтон

В крайна сметка всички други големи сили възприемат това пруско нововъведение и започват да професионализират армиите си, въпреки че на някои им трябва почти сто години. Ала появата на тази нова военна професия на обществената сцена има няколко силни и нежелателни странични ефекти. Тъй като едно от основните задължения на офицерите е да разпознават заплахите за сигурността на държавата, поглеждайки навън, те непрекъснато търсят потенциални опасности — и така на практика се оказва, че всяка друга държава в техния обсег съставлява военна опасност само защото притежава собствени въоръжени сили. Рефлексът за постоянно планиране, който притежава генералският състав, осигурява на

правителствата детайлизирани и редовно обновявани сценарии за конфликти в малко вероятни места с още по-малко вероятни врагове. (Докъм края на 20-те съставителите на военни планове в Съединените щати и Канада поддържали прецизно изработени планове за нападение един срещу друг.)

В допълнение към добре известната склонност на военните да виждат заплахи навсякъде и във всичко, в повечето държави съществува постоянно съперничество между трите (или повече) основни вида въоръжени сили. В резултат на това съперничество често се наблюдава преувеличение на евентуалните заплахи, пред които е изправена страната, чрез което съответният вид въоръжени сили се надява да оправдае настояванията си за нови и повече оръжия за себе си или въобще да защити своята кауза във вечната междуведомствена надпревара за ресурси. А сред цивилните винаги се намират такива, които нямат нищо против да помогнат на съответния вид въоръжени сили — на определена цена, разбира се.

Когато бях в Пентагона, трябваше да отговарям за петдесет договора с различни групи аналитици около Вашингтон, които имаха за задача да ни дават съвети относно стратегията и тактиката, та дори и как да боравим с различните ни оръжейни системи... Ако те не отговореха на запитванията ни — в смисъл че ако не ни предоставеха основания за съществуването на оръжейните ни системи, аз просто не им подновявах договорите. Един ден срещнах млад човек от една от най-престижните групи за анализ и той ми каза, че по поръчка на Военноморските сили правел проучване върху самолетносачите. Аз го попитах: „Защо, за бога, правите проучване за ВМС?! Та те са най-големите специалисти в света по въпроса за самолетносачите?!“ А той отговори: „Ами, не знам точно, обаче ние имаме договор с тях за 50 000 долара. При това единственото, което се изисква от нас, е да им кажем, че според нас ВМС се нуждаят по-скоро от осемнадесет самолетносача, отколкото от петнадесет.“

Адмирал Джийн Ларок, САЩ (о.з.), бивш директор на Центъра за информация на отбраната

Матрицата на взаимно преплитащи се интереси, която ръководи този процес, в Съединените щати става известна като „военно-

промишлен комплекс“ — кръстена по този начин от президента Дуайт Айзенхауер в прочутата му реч при напускането на длъжността през 1961 година. Например огромна част от сумите, които САЩ харчат за отбраната си, зависят от неофициалния съюз между офицерите от Пентагона, чиито перспективи за по-нататъшно издигане в йерархията зависят от успеха им в защитаването на интересите на техните видове ВС и в придобиването на нови оръжия, роли и ресурси за тях; амбициозни учени и технократи, които предоставят идеите за новите оръжия; консултанти по отбраната, които предлагат стратегии, оправдаващи необходимостта от тези оръжия; и частната индустрия, която осигурява голяма част от политическия чадър, необходим за продажбата на целия този пакет. Изпълнителите на военните договори притежават не само оръжието на големите пари, но и прякото политическо влияние, което идва от факта, че подсигуряват толкова много работни места. Комбинацията между всички тези хора е буквално перфектна — и обикновено успява да прокара своето.

Приблизително същата комбинация от фактори действа и във всяка друга голяма световна сила — повсеместна склонност на военните да виждат заплахи навсякъде, ожесточено съревнование за ресурси между отделните видове въоръжени сили, както и неофициален съюз между военните и цивилните играчи, които си подсигуряват жизнения стандарт посредством военните договори. Дори и в държави като бившия Съветски съюз, където не е съществувала търговска връзка, същите групи по интереси са създавали идентични по своята същност комбини, ръководени единствено от кариеристки мотиви — съветският еквивалент на военно-промишления комплекс беше известен като „съюз на хранещите се с метал“. И докато отделните родове войски, специализиращи се в създаването на ядрени оръжия, са извличали огромни суми пари от правителствата си за производството им, то останалата част от въоръжените сили, които са мразели ядрените оръжия и са се страхували от тях, защото те заплашвали да превърнат съответните им родове войски в архаична отживелица, започват, продължила цяло поколение, повече или по-малко успешна кампания за поддържане живота на концепцията за конвенционална война.

* * *

Съветските танкове нахлуват в Западна Европа. Британската армия, принудена от руските сили да мине в отстъпление, разполага с още един, последен шанс за оцеляване — използването на своето високотехнологично оръжие за спешни случаи — пилешката атомна бомба.

В разгара на Студената война Даунинг стрийт беше принуден да заложи на гигантска плутониева сухопътна мина, поддържана в изправност от отделение германски пилета. Седемтонното оръжие с кодово наименование „Син паун“, беше изпитана със занаятчийска прецизност муниция, която трябваше да бъде заровена в равнините на Северна Германия по време на британското отстъпление и детонирана дистанционно или чрез часовников механизъм, за да унищожи напредващите руски войски в случай на Трета световна война. Но създателите ѝ от Института за изследвания на атомните оръжия „Алдермастън“ са дотолкова притеснени от въздействието на централноевропейската зима върху тяхното средство за предизвикване на деня на Страшния съд, че решават да предприемат пилешка тактика. Специален меморандум от 1957 година препоръчва при сухопътната мина да бъдат заровени ято пилета, за да поддържат топлината ѝ.

В-к „Индипендънт“, 1 април 2004 г.^[4]

В четиридесет и петгодишната конфронтация между НАТО и Варшавския договор в района на Централна Европа неизменно присъства и елемент на черен хумор, тъй като идеята, че конвенционалните военни сили биха могли да се сражават задълго в тази част на света, преди собствениците им да решат да прибегнат до ядрените оръжия, е била неправдоподобна още при самото си раждане. И наистина, в първите дни на Студената война доктрината за „масирания ответен удар“ формално е обещавала точно това. Ако руснаците нападнали Европа, никой не планирал подготвителни глупости с конвенционални средства — знаело се, че бомбардировачите на Стратегическото въздушно командване на САЩ

автоматично ще унищожат СССР с ядрени оръжия. Но на истинските войници на земята тази идея въобще не се нравела.

Теорията гласеше, че веднага щом другата страна демонстрира пределно ясно, че започва нападение, ти отпусках края на американското стратегическо въоръжаване и започват да детонираш, да палиш и да изкореняваш достатъчно хора от другата страна, докато не я накараш да спре да прави онова, което прави, каквото ще да е то. Честно да ви кажа, това бяха просто бълнувания на болно дете. Но когато изказах на глас това свое становище, изгубих доста приятели, особено сред пилотите.

Генерал сър Джон Хакет, бивш главнокомандващ на Северните войски на

НАТО

Наясно сме, че от 1945 година във Вашингтон са се обмисляли деветнадесет ядрени удара, четири от които — срещу Съветския съюз.

Маршал Олег Лосик, Военна академия „Малиновски“, Москва

Стратегията за масиран отведен удар е била най-простата, най-сигурната и най-приемливата за Запада, стига именно той да притежава ефективния монопол върху ядрените оръжия. А руснаците живеят в непрекъснат кошмар и ужас, докато не достигнат ядрена мощ, относително съизмерима с тази на Съединените щати. По силата на логиката, вероятността за война между Съединените щати и Съветския съюз би трябвало да се сведе до нула, тъй като е повече от очевидно, че евентуална война би разрушила и двете страни. При все това, тъй като само малцина са били убедени, че нова война е невъзможна, именно в периода след 1960 година Западът започва да обръща сериозно внимание на своите не-ядрени сили в Европа и да теоретизира по въпроса как биха могли да бъдат използвани те при обстоятелства, граничещи с повсеместна ядрена война.

Повечето хора били напълно убедени — и може би с право — че съществува много по-голяма опасност за война, подклаждана от конфронтацията на разположените буквално едни срещу други конвенционални сили на НАТО и Варшавския договор в Централна Европа, отколкото от всякакви други опосредствани „първи ядрени

удари“ срещу двете велики сили. Поради тази причина възможността за водене на не-ядрени бойни действия в Европа, поне за кратък период, добива още по-голямо значение, за да даде на дипломатите шанс да спрат общия поход към гибел. (Безсъмнено днес стратегите на Индия и Пакистан се борят със същия род проблеми.) Доктрината, която прави конвенционалната война отново актуална, се нарича „гъвкаво реагиране“. От 1962 година тя се превръща в реална политика на НАТО в Европа, макар че официалното ѝ обявяване става едва през 1967 година. Варшавският договор така и не я приема формално, но от началото на 70-те години СССР започва да действа точно по нея.

„Гъвкавото реагиране“ всъщност не обещава, че НАТО няма да използва ядрени оръжия още от самото начало на войната — точно поради тази причина тя е целенасочено неясна по този въпрос, а и самото командване на НАТО неизменно изтъква, че то ще нанесе първия ядрен удар — но всички войници възнамеряват да останат „конвенционални“ или поне дотогава, докато е възможно. Борба като през Втората световна война за тях е далеч за предпочитане пред участие в истинска Трета световна война. Проблемът, който никой не може да разреши обаче, е, че рано или късно една от страните задължително ще започне да губи — и на този етап е много вероятно да влязат в действие ядрените оръжия. Ще ги изстреля или губещата страна, за да даде знак, че няма да приеме поражението, или пък победителите ще усетят тези намерения и ще решат да действат превантивно. Но дори и в такъв случай те се надяват да спечелят още малко време пред Армагедон, като ограничат ескалацията и се задоволят само с „полеви“ ядрени оръжия.

Приблизително шест хиляди от общо двадесет и петте хиляди ядрени оръжия от арсенала на САЩ в средата на 80-те са били сравнително слаби съоръжения, складиращи в Западна Европа. (Съветският съюз е съхранявал малко по-малък брой тактически ядрени бойни глави в Източна Европа.) В случай, че НАТО първо реши да ескалира бойните действия, то Върховното командване на Обединените сили в Европа вероятно би поискало политическо разрешение от НАТО и Белия дом за изстрелване на един или повече „пакета“ ядрени оръжия с цел използване в определени райони от фронта, където поражението е предстоящо или вече се е случило. По спецификациите, зададени от Полевия наръчник на Армията на САЩ

F 100–5, типичният пакет съдържа две атомни сухопътни мини, тридесет бойни глави W48 (плутониев заряд, полезен товар под 1 килотон) и бойни глави W33 (обогатен уран, с променлив полезен товар до 10 ки-лотона) за 155-милиметрови (8-инчови) артилерийски снаряди, десет ракети земя-земя „Ланс“ и „Пършинг“ за дълбочинни ядрени удари, и пет въздушни бомби Б-43 (полезен товар: между 500 и 1000 килотона). Скромно начало наистина — четиридесет и седем ядрени детонации в близост до Фулда Гап, с полезно тегло, не повече от 3000 килотона общо.

За сравнение, бомбата, пусната над Хирошима, е била по-малко от 20 килотона. Става ясно, че една ограничена или „театрална“ ядрена война на Централния фронт не само би унищожила по-голямата част от армиите, участнички в нея, а би причинила и смъртта на десетки милиони цивилни в Централна Европа, при това само за броени дни. Дори това ниво на ескалация на бойните действия се е възприемало принципно като последна възможност за размисъл и отказ, преди противниците да се решат да прибегнат до „стратегическите“ си ядрени оръжия и до опустошение на цялото Северно полукълбо.

Нито един здравомислещ лидер от двете страни би планирал и извършил нарочна атака срещу противоположната на своята страна на Европа. Повече от ясно е, че е нямало да спечели нищо, а е щял да загуби прекалено много. Въпреки всичко това присъствието на огромни конвенционални сили от двете страни на границата и тяхната естествена склонност да тренират войната, която се надяват да избегнат, в главите на войниците и политиците и от двете страни успяват да създадат впечатлението, че някоя от двете страни може и да предприеме нападение, ако е убедена, че ще ѝ се размине.

Въпрос: Всички наши военни маневри в Централна Европа изхождат от идеята, че Съветският съюз ще ни нападне. Дали и в съветските войски тренират за ситуации, в които войските на НАТО нападат първи?

Отговор: Точно това правят. Техните сценарии, напълно еквивалентни на нашите, задължително започват с офанзива на НАТО, а после, след около двадесет и четири часа, те някак си обръщат нещата и се заелият да контраатакуват по Рейн.

Адмирал Робърт фолс, председател на Военния комитет на НАТО,

1980–1983 г.

Забележителна интерлюдия наистина. В продължение на повече от четири десетилетия — период, покриващ целия трудов стаж на поколение военни, неуморно продължават опитите за превръщането на Централна Европа в ловно поле, където великите сили се надяват да спасят един изчезващ вид — конвенционалната война. Проблемът е, че разграничителната линия, която се опитват да прокарат между конвенционалната и ядрената война, в крайна сметка се оказва изкуствена, и освен това твърде неубедителна. Ако едната страна започнела да взема надмощие в евентуалната конвенционална война, другата автоматично щяла да прибегне към своите ядрени оръжия, а патовата ситуация също би допринесла за силен натиск по посока ескалация на бойните действия. И така, независимо дали някой печелел, губел или започнел да буксува, конвенционалната война в Европа вероятно накрая би довела до ядрена, при това за не повече от две седмици.

Откакто командвах дивизия в Германия в края на 50-те, и ядрените оръжия се появиха за първи път като памучно-вълнен облак върху пясъчната маса, винаги съм изпитвал ужасен страх. Схващането, че можем да контролираме ядрената война, си е чиста проба фантазия. От мига, в който на някое бойно поле на Европа се пусне ядрено оръжие, все едно отваряш Кутията на Пандора и изобщо нямаш представа какво ще излезе от нея. Единственото нещо, в което можеш да бъдеш сигурен, е, че съществува изключително голяма вероятност за ранна и стремглава ескалация в стратегическата размяна на удари, която никой не иска. Следователно просто не трябва да използваш тези неща.

Генерал сър Джон Хакет

Всички са имали изключително добри намерения, но ако стрелбата наистина беше започнала, напълно сигурно е, че по-голямата част от Европа щеше да бъде унищожена. По време на военните игри „Уинтекс х83“ — едни от последните съвместни учения на войските на НАТО преди края на Студената война, по сценарий войските на Варшавския договор пресичат границата на Западна Германия на 3 март. На 8 март командващите силите на НАТО искат разрешение да използват ядрените си оръжия, за да спрат съветския пробив, а на 9

март се заповядва първият ядрен удар срещу Варшавския договор. Конвенционалната война продължи само шест дена.

Пакистан не е демократична държава и затова не знаем какъв е нейният ядрен праг. Затова трябва да отвърнем на удара и да бъдем готови за взаимно унищожение и от двете страни.

Йогендра Нараин, Министър на отбраната на Индия,
2002 г.

Мощта на ядрените оръжия поставя същите окови на конвенционалните военни сили на новите си собственици, с каквито са се борили първите пет утвърдени ядрени сили в света. Едно скорошно проучване на Университета на Илинойс стига до заключението, че евентуалната ядрена война в Индийския субконтинент би причинила смъртта на 17 милиона души в Пакистан и 30–35 милиона души в Индия, като тази бройка се очаква да нарасне с увеличаване на настоящия брой на ядрените оръжия на двете страни — около сто за Индия и може би малко по-малко от петдесет за Пакистан. В резултат на всичко това Пакистан и Индия са поставени в същата „усмирителна риза на разума“, за която говори Уилям Кауфман през 1955 година във връзка с конфликта между САЩ и СССР, следователно не биха могли да постигнат нищо повече от война. Подобно на Москва и Вашингтон по време на Кубинската ракетна криза от 1962 година, Исламабад и Ню Делхи се принудиха да признаят тази реалност по време на тежката военна конфронтация в Кашмир през пролетта на 2002 година, когато разположиха повече от милион мъже по цялото протежение на общата си граница, а десет месеца по-късно съвсем внимателно ги оттеглиха.

Както показва историята на съветско-американските отношения след 1962 година, признаването на пълната взаимна уязвимост не води задължително до автоматично намаляване на военното напрежение. В момента Индия и Пакистан се намират все още в онази изключително опасна фаза, през която минаха руснаците и американците в началото на шестдесетте. Малкият брой на ядрените оръжия на всяка от страните е уязвим при внезапно нападение на другата, следователно фалшивите предупреждения за атака, било то технически или дипломатически, спокойно могат да предизвикат напрежение и

превантивен ядрен удар на принципа „използвай ги, или ще ги загубиш“. (Настоящите планове на Индия за изтегляне на част от нейния ядрен арсенал от руски ядрени подводници, носещи индийски крилати ракети „Брамос“, са на много години от своята евентуална реализация, а и с този ход тя не би могла да елиминира напрежението в отношенията си с Пакистан, освен ако и самият той не превърне своите ядрени оръжия в недосегаеми за евентуален удар.) И въпреки всички тези приготовления и намерения рискът от размяна на ядрени удари принуждава политиците и от индийска, и от пакистанска страна да се откажат от каквито и да било фантазии за решителна военна победа над другата.

Но всичко това са само фантазии — за радост на всеки разумен човек, Индия и Пакистан вече са демонстрирали, че военната мощ и без това не е в състояние да донесе политическо разрешение на техния конфликт. Индия побеждава Пакистан три пъти, преди ядрените оръжия да влязат в уравнението. И това надали е особено изненадващо, като се има предвид, че населението на Пакистан е седем пъти по-малко от това на Индия. Но по всички предишни исторически стандарти модерните държави са изключително трудни за унищожение. Съвременен Пакистан има ефективно централизирано правителство, значителни богатства и милиони високообразовани хора, както и достъп до всички технологични и научни достижения на нашата епоха. Страната се посвещава на целта да настигне развитието на съседката си Индия в областта на ядрените оръжия веднага щом Ню Делхи прави изпитания на своя първи „мирен ядрен експлозив“ през 1974 година. През 1998 година Пакистан автоматично успява да отговори на смелите серии от шест изпитания на ядрени оръжия на Индия (проведени преди всичко, за да може Индия да утвърди своя статус на световна велика сила) с пет собствени такива. Резултатът от продължилата вече повече от половин век военна конфронтация е перманентна патова ситуация, в която седем пъти по-голямото предимство на Индия по отношение на населението вече няма абсолютно никакъв смисъл.

Ако изгубим тази война, аз ще започна нова, този път в името на съпругата ми.

Моше Даян^[5]

Абсолютно същите изводи важат и за арабско-израелската конфронтация, която започна само година след индийско-пакистанската. Съмнителната още от самото начало арабска победа беше напълно изключена веднага, щом Израел разработи първите си ядрени оръжия в началото на 60-те, продължилият четири десетилетия ядрен монопол на Израел в Близкия изток също не му предоставиха никакви осезаеми предимства. В четирите от общо пет войни досега, като западна държава с класическа европейска система за мобилизация на населението, Израел успя да извади на бойното поле много по-големи войски, отколкото арабските му противници. И във всичките тези войни, с изключение на първата — Войната за независимост от 1948–1949 година, той притежава и непробиваеми технологични предимства. Успешната израелска атака срещу Египет в сътрудничество с Великобритания и Франция през 1956 година беше последвана от самостоятелната победа на Израел през 1967 година, която постави целия Синайски полуостров в израелски ръце и затвори Суецкия канал за десет години. Но военните победи на Израел така и не са водили до траен политически успех.

Едва след ограничената победа на Египет по време на войната от 1973 година, която възстанови донякъде военния баланс между двете държави, стана възможно и египетско-израелското мирно споразумение — точно по границите от 1948 година трите израелски военни победи над Сирия поставиха голяма част от Голанските възвишения в израелски ръце, ала нито едно сирийско правителство оттогава насам не прояви готовност да приеме мирно споразумение, различно от възстановяващото границите от 1948 година. И след двадесет години безплодна окупация и все по-нарастващ брой загинали, през 2002 година Израел най-сетне се изтегли едностранно от южните части на Ливан. Вече нито една от съседките на Израел няма претенции да го настига във военно отношение. Но дори и с безрезервната подкрепа на Съединените щати — единствената останала велика сила в света, Израел и до ден днешен не е съумял да превърне несъизмеримата си военна мощ в регионална политическа сила — което ще рече, в способност да контролира изхода от възникващите ситуации.

Тук не става въпрос за битка между две правителства. Тук става въпрос за инвазия на един не-мюсюлмански иракски режим на партията Баас срещу ислямска страна, а това си е истинско светотатство срещу исляма.

аятолах Рухола Хомейни, Техеран, 20 октомври 1980 г.^[6]

Надали историята познава по-ярка демонстрация на издръжливостта на модерната държава от тази, на която станахме свидетели по време на най-голямата война от края на ХХ век — ирано-иракската война от 1980–1988 година. Опитът на Ирак да се възползва от безредиците, настъпили след Иранската революция от 1978–1979 година, и да окупира богатите на нефт и предимно арабскоговорящи южни провинции на Иран не беше нищо повече, освен акт на върховна глупост и безразсъдство. Населението на Иран е три пъти повече от това на Ирак, а и революцията вече беше изиграла своята роля за събуждане на националистическия плам в страната, докато ситуацията в Ирак представляваше груб диктаторски режим, управляващ население, разделено от огромна етническа и религиозна пропаст. Въпреки всичко Техеран не успя да победи Багдад — иракските шиити, които представляват по-голямата част от населението, останаха като цяло верни на иракското държавно ръководство въпреки призивите на техните събратя по религиозни убеждения в Иран, а кюрдският бунт в северните части на Ирак беше сразен по най-брутален начин.

Щом като Съединените щати, побеснели от свалянето на своята пионка в Иран — шейха, се съюзиха с режима на Саддам Хюсеин през 1983 година, ирано-иракската битка се превърна на практика в кървава окопна война, доста наподобяваща ситуацията на Западния фронт по време на Първата световна война, включваща и употреба на бойни отровни вещества от страна на иракчаните. Администрацията на Рейгън положи неимоверни усилия да подпомогне победата на Ирак — обяви оръжейно ембарго над Иран, окуражи своите съюзници да продават модерни оръжия на Ирак, осигуряваше непрекъснато разузнавателни данни от своите сателити, а накрая изпрати и специалисти от ВВС на САЩ по разчитане на сателитни снимки, които да помогнат на Ирак да планира своята офанзива срещу иранските окопни заграждения. Освен това положи максимални усилия да прикрие факта, че Саддам Хюсеин използва отровен газ срещу

собствените си граждани от кюрдски произход, като инструктира Държавния департамент да хвърли вината върху правителството на Иран. И въпреки цялата тази американска помощ и подкрепа никога не успя да сломи волята на Иран. Войната завърши през 1988 година с взаимно изтощение и възстановяване на предвоенното статукво.

Провалът на конвенционалната военна мощ да осигури категорични резултати, дори и при конфронтации, където ядрените оръжия не водят до стратегическа парализа, се превърна постепенно в хроничен. Светът в началото на ХХІ век представлява нова, напълно непозната обстановка. Пограничните войни — главният инструмент на международната политика през вековете, на практика напълно изчезнаха от територията на двете Америки, Европа, Океания и по-голямата част от Азия. Ако изключим вечно размирната югозападна част на Азия, простираща се от Кашмир през Афганистан и Ирак до Израел — тоест, по-голямата част от Близкия изток — единствените международни войни, които са се водили през последните тридесет години из тези обширни територии, обхващащи повече от 80% от световното население, са Виетнамската инвазия на Камбоджа през 1979 година и англо-аргентинската война от 1982.

Африканските държави на юг от Сахара продължават да бъдат разкъсвани от войни — там живее само 10% от световното население, но през последното десетилетие точно там са съсредоточени половината от загиналите по време на войни на цялата планета. Най-лошата от последните няколко години е многостранната война в Демократична република Конго, втората по население държава в Африка след Нигерия, в която участваха шест чуждестранни африкански армии и повече от милион души намериха смъртта си. Но това е единствената африканска война от последните години, която има значими международни измерения. Повечето конфликти са предимно вътрешни, подклаждани от изключително сложната етническа политика, с която се характеризира Африка.

От всички населени континенти Африка е единственият, който не е преживял както хилядолетията имперско господство, които постепенно успяват да смелят многобройните етнически групи в Евразия в относително управляем брой големи етнически групи — 75% от европейците говорят само осем езика, а половината от населението на Азия говори само три — така и поголовния геноцид,

който драстично намалява етническото многообразие на двете Америки, Австралия и Азия, като го заменя с малък брой култури с предимно европейски корени. За разлика от всички тези части на света Африка е съхранила по-голямата част от своето етническо многообразие — повече от 200 етнически групи, наброяващи общо около четвърт милион, но броящи се на пръстите на ръката етноси, малко над 10 милиона души, са причината за големия брой междуетнически войни.

Тези африкански конфликти допринасят в голяма степен за общото впечатление, че светът е разкъсван от войни. Всъщност повечето държави в останалите части от света живеят в мир, а в предвидимото им бъдеще също не се забелязват никакви признаци на войни на техните или близките на тях територии. Трудно е да се прецени как този феномен на нарастваща неспособност на военната мощ води до добри резултати, но все пак значението му е повече от сигурно — налице са само шепа, да не казваме дори и нулеви, примери за военни победи, които са дали някакви постоянни изгодни резултати за победителя. Този извод важи с еднаква сила даже и за евтините и лесни победи, до които се стига, когато богатите и технологично напреднали държави стоварят цялата си военна мощ върху корумпираните и некомпетентни диктаторски режими в развиващия се свят.

Историята на модерната военна институция може да бъде описана като борба между, от една страна, героични лидери, които възпяват традиционализма и славата, и от друга — военни „мениджъри“... Военните мениджъри напълно съзнават, че управляват бойни организации, но главната им грижа са най-рационалните и икономични начини за печелене на войните или за избягването им... Героичните водачи упорито отричат да са противници на технологията, но за тях героичните традиции на битката, които могат да бъдат съхранени единствено посредством военната чест, военната традиция и военния начин на живот, са от съдбоносно значение.

Морис Яновиц, „Професионалният войник“^[7]

Традиционната войнишка гледна точка е, че битката не е статистическа операция и че не може да бъде спечелена посредством мениджърски подход. Офицерите от край време се възприемат като воители, а не като администратори, въпреки че по принцип притежават по малко и от двете характеристики. Да приемат факта, че технологията е по-важна от човешката воля, би означавало да обезсмислят собствените си усилия, а вероятно дори и собствената си смърт. Поради тази причина всички офицери във всички армии по принцип се съпротивляват яростно на подобна идея. В наши дни обаче армиите съдържат и множество офицери, чийто уклон е по-скоро мениджърски, отколкото „героичен“, а изкушението да повярват, че всички човешки фактори по време на боя могат да бъдат сведени до прости уравнения е изключително силно. Ако това е вярно, на-земният бой спокойно може да се превърне в предсказуема наука, като остави завинаги зад себе си спецификата си на мистично изкуство, в което шансовете на добрия командир за успех са приблизително същите, каквито са и тези на добрия играч на покер да загуби или да спечели при едно раздаване (при това, поради същия тип причини).

Но в мирно време технологичните и логистични елементи на военното дело, по принцип най-податливите на процеса на планиране, имат тенденцията да се сдобиват с необичайна доза внимание. Този факт е накарал редица въоръжени сили — и в най-голяма степен Съединените щати, най-технологичното общество в наши дни — да издигне до неподозирани висоти ролята на мениджъра и на плановика далеч над тази на командира на бойното поле, чиято стойност би могла да бъде оценена едва след началото на бойните действия. В резултат на този подход компетентните администратори и умелите технократи получават както по-големи средства, така и по-бързо повишение в йерархията. Безспорно съществува нещо като национален стил на армиите, чиито членове, в крайна сметка, споделят повечето от базисните ценности и предразсъдъци на цивилното общество, от което произлизат. А в конкретния случай с армията на Съединените щати мениджърите като че ли определено побеждават, при това все по-настъпателно.

Технологията, която е на разположение на въоръжените сили на САЩ днес и която в момента се разработва, наистина може да

революционизира начина, по който провеждаме нашите военни операции. Тази технология ни предоставя възможността да обхванем бойно поле с размерите на Ирак или Корея — област, простираща се на около триста и петдесет километра от едната страна — с безпрецедентна достоверност, изчерпателност и точност във времето, през деня или през нощта, при всякакви климатични условия, във всеки миг.

Адмирал Уилям Оуенс, бивш зам.-председател на Комитета на Началник-щабове, САЩ^[8]

Технологичната арогантност, която е заразила мнозина в американския военно-промишлен комплекс, роди и спекулации относно „революцията във военното дело“. След лесната победа над Ирак през 2003 година тези спекулации се превърнаха в абсолютна увереност. Самото високомерие обаче има два основни източника. Единият е така наречената „информационна революция“ — комбинация от сложни сензори и обработка на данните в реално време, която дава основание на някои военни идеолози да си въобразяват, че „мъглата на войната“ най-сетне може да бъде разпръсната, а „военните търкания“ — елиминирани. Другият източник се крие в новата генерация управляеми ракети, при които всеки удар е попадение, и които безспорно позволяват на командирите да действат съобразно получената информация автоматично и със сигурна ефективност, както и да са спокойни, че няма да изложат подчинените си на сериозни опасности. Всичко това дава криле на илюзията, че бойните операции могат да бъдат сведени до мениджърски управляем процес, проведен въз основа на рационални изчисления и с предсказуеми резултати, при който най-добрата технология винаги печели.

Понякога тази илюзия действително се оправдава — или поне за известно време, особено когато бойните действия се водят срещу достатъчно изостанал и некомпетентен противник — както стана по време на кратките конвенционални войни, които Съединените щати обявиха на Ирак през 1991 и 2003 година. Ала същите тези технологии, които направиха възможно съществуването на новите оръжия, създадоха и нови масмедийни мощности, водещи реалностите на войната до домовете на една публика, която никога преди това не е имала възможност да се запознае с тях. Цялата тази обстановка

принуждава армиите на развитите страни да се сблъскват с един напълно непознат за тях проблем — все по-ожесточения отказ на цивилното население да приеме високата цена на войни, които въобще не изглеждат жизненоважни за оцеляването на съответната нация. Първият случай, в който този феномен оказва огромно влияние върху последващия развой на събитията, е Корейската война от 1950–1953 година.

Президентът изтъкна, че колкото по-бързо се проведе операцията по изстрелване на атомните бомби срещу Китай, толкова по-малка ще бъде опасността от съветска интервенция.

Из сводката на Комитета за национална сигурност,
май 1953 г.

Готовността на президента Дуайт Айзенхауер при необходимост да използва ядрени оръжия, за да извади от продължителния застой Корейските мирни преговори през 1953 година, е далеч по-малко шокираща в една епоха, току-що излизаща от руините на тоталната война, отколкото би била от съвременна гледна точка. И все пак не може да се отрече, че за един по принцип умерен лидер, позицията действително е твърде крайна. Въпреки всичко това той се е чувствал длъжен да постъпи точно по този начин, защото е бил избран въз основа на обещанието си да сложи край на една конвенционална война в Азия, която вече е отнела повече от 50 000 американски живота от началото на Севернокорейската инвазия в Южна Корея преди три години.

След люшкане напред-назад по цялото протежение на Корейския полуостров, фронтът успява да се стабилизира в относителна близост до първоначалните граници между Северна и Южна Корея — по 38-я паралел. Към 1953 година обаче наскоро установилият се комунистически режим в Пекин изпраща в Северна Корея „доброволчески“ подразделения, които напълно заменят първоначалните севернокорейски войски по целия фронт срещу войските на САЩ и на Обединените нации. Очевидно е настъпил моментът да се тегли чертата и да се тръгне напред, ала американската публика вече се бунтува яростно срещу войната, поради което представителите на Северна Корея и на Пекин на масата за преговори в Пханмунджом усещат, че опонентът им Айзенхауер седи върху буре с

барут. Единственото, което трябва да направят, е да продължат да протакат, така че той да бъде принуден да продължи да отстъпва, и най-накрая да постигнат по-добри условия за примирие. Обаче Айзенхауер вдига мизата, като заплашва Китай с ядрено нападение.

По време на Втората световна война американците приемат безропотно четири години военно положение и близо триста и петдесет хиляди загинали свои съграждани, защото са убедени, че в случая са поставени на карта жизненоважни проблеми, свързани с етиката и морала, както и с националната сигурност. А ето че по-малко от десетилетие по-късно те се обръщат срещу тригодишна война, която взема по-малко от една трета от жертвите, загинали във Втората световна война — и само защото въобще не са убедени в нейната необходимост. Вероятно не са били съвсем прави, защото Корейската война е първото сериозно изпитание за новоприетите забрани за агресия на Обединените нации, но въпреки това те са избирателите и те се чувстват длъжни да си кажат тежката дума. Заплахата на Айзенхауер проработва и малко след това в Корея се постига примирие. Но това е предвестник на едно ново явление — народното недоволство срещу войната, особено, когато тя продължи повече. Петнадесет години по-късно във Виетнам е далеч по-лошо.

Американската война във Виетнам от 1965 до 1973 година все още се възприема предимно като партизанска война, но нещата изобщо не стоят така. Малцинството американски войски и мнозинството войски на Южен Виетнам са заети да изпълняват класическата и изключително досадна задача по извършване на операции за потушаване на бунтове и проблеми с вътрешната сигурност. Но преобладаващата част от американските бойни единици водят полуконвенционална „ограничена война“ от мига, в който пристигат в тази страна. Това се дължи най-вече на факта, че Северен Виетнам избира подхода.

Американската представа за войната поставяше равенство между партизанската война и изключително ограничени на брой предварителни нагласи — на практика за тях всички бойни действия в джунглата се равняваха на партизанска война. Точно тази представа за партизанската война и телевизията накараха всички да повярват, че случващото се във Виетнам е единствено партизанска война.

Седмица след седмица, година след година хората наблюдаваха кинопреглед, състоящи се само от няколко предварително установени сцени — хора, газещи през оризища, хора, вървящи през толкова гъста джунгла, че на никого не му се вярва наблизо да има друга бойна единица, която да се бие срещу нашите, или села, върху които падат бомби.

Във всички тези случаи врагът просто не се виждаше, което като че ли потвърждаваше образа на партизаните като неуловими елелгенти. Пристигнал си ти там, с изобилие от военна мощ, и се опитваш да ги намериш. Те обаче стрелят, намират те. Ти не ги намираш. Те побягват. После ти претършуваш из основи поредното село, но без никакви резултати.

Истината е, че в повечето случаи, при това точно по времето, когато подобни сцени се заснемат, срещу американските войски действат многочислените конвенционални сили на Северен Виетнам. Иначе идеята, заложена във всеки подобен кинопреглед, е, че по време на война врагът обикновено не се вижда. Така цялата Виетнамска война изглеждаше на мнозина като партизанска война, макар че тя въобще не беше такава. Американските бойни подразделения влизаха в джунглата, качваха се в планините в западните части на страната, където живееше врагът, и тръгваха директно в битка срещу врага в традиционния стар боен стил, а щом стигнеха до такова положение, следваше класически конвенционален бой на американците срещу идентично въоръжения и екипиран азиатски противник.

Том Туленко,

бивш американски военен съветник, Виетнам

Целта на американската стратегия е да предотврати поражението на Южен Виетнам, като изпрати достатъчно сухопътни войски, които да отнемат напрежението от плещите на южновиетнамската армия (която през 1965 година е пред колапс), а офанзивният елемент се състои в „ограничени“, но иначе ши-рокомащабни въздушни бомбардировки над Северен Виетнам. Тази теория на ескалацията включва все по-разширяващ се списък с цели, до достигането на „прага на болката“ на Ханой, който накрая се въздържа да изпрати редовни войски по маршрута „Хо Ши Мин“ към Южен Виетнам. „Не

мога да повярвам, че четвърторазрядна сила като Виетнам няма предел на възможностите си“ — казва пред своя екип съветникът по националната сигурност Хенри Кисинджър през 1969 година. Но дори когато американците извършват ескалация на бойните действия, бомбардирейки Ханой и Хайфон, все още не успяват да достигнат прага на болката на ожесточено националистическия и безмилостно тоталитарен режим на Северен Виетнам.

Американската стратегия изхожда от теза, базираща се по-скоро на предварителни нагласи, отколкото на факти, че заплахата срещу режима на Южен Виетнам през 1965 година произлиза не от местните партизански отряди (виетконгците), радващи се на известна логистична поддръжка от севера — което е било точно така, — а по-скоро от мощно проникване на редовни войскови съединения на Северен Виетнам, преминали по маршрута „Хо Ши Мин“. Оттук се правят заключенията, че ако Ханой може да бъде накаран да спре тази подривна дейност, проблемът на Южен Виетнам автоматично ще отшуми. Става така, че изпращането на голям брой американски войскове подразделения в Южен Виетнам превръща погрешната оценка на Вашингтон в реална, тъй като реакцията на Ханой е да изпрати многобройни свои сили право в Южен Виетнам.

В края на 1968 година армията на Северен Виетнам на практика контролира всички военни операции на юг, като повечето партизански водачи на Виетконг са заменени от редовни се-верновиетнамски офицери, а в централните планински райони действат цели дивизии от армията на Северен Виетнам. Осигурявайки по този начин на американците всички твърди цели, за които те си мечтаят, отстоявайки им в открит бой и причинявайки им огромни загуби, войските на Северен Виетнам нарушават всички традиционни правила на разпокъсаните партизански бойни действия. Но те и без това отдавна не водят подобна война. Те работят по аналогия на битката от 1954 година срещу французите при Диен Биен Фу, при това за тях няма никакво значение дали ще спечелят битката така, както е станало тогава, или пък ще загубят, както се случва по време на обсадата на Ке Сан през 1967–1968 година. Целта им просто е чрез принуждаване на американците да влязат в ожесточен бой, като дори приемат загубите от десет към едно в полза на врага, което е неизбежна последица от далеч превъзхождащите ги в огнева мощ американски войски,

северновиетнамците да предизвикат онзи процент загуби сред редиците на противника, който да срази волята на американската общественост да продължи войната.

По време на Парижките мирни преговори през 1973 година полковник Хари Съмърс казва на полковник от Северен Виетнам: „Нали знаете, че така и не можяхте да ни победите на бойното поле?“. На което неговият комунистически колега отговаря: „Може и така да е, обаче това няма никакво значение за изхода на войната“.
[9]

Нещата се развиват точно така, както са ги предвидили в Ханой. Американските войски почти не загубват битка във Виетнам, но само след три години бойни действия, чиято кулминация е нарочно „самоубийствената“ офанзива на Ханой при Тет през 1968 година, Северен Виетнам печели битката на американския домашен фронт. Преди Тет от американска страна загиват само петнадесет хиляди войници^[10], а и в чисто военен смисъл Тет е победа за войските на САЩ. Но дори и в този мащаб загубите, в комбинация с безмилостното телевизионно отразяване на войната, се оказват много повече, отколкото американската общественост има готовност да понесе, особено за такава съмнителна кауза. След Тет и победата на Ричард Никсън на президентските избори в края на същата година американското правителство престава да си търси поводи за битки и започва да търси пътища за отстъпление — макар че трябва да изминат още пет години, за да се намери прочутият „приличен интервал“ за отстъпление на американските сили през 1973 година, без да се почувстват открито унижени и да се престорят, че това въобще не означава поражение за армията на САЩ, когато две години по-късно Ханой жъне плодовете от своята победа.

След Виетнам острата политическа чувствителност на електората в западните страни по отношение на човешките загуби се превръща в основна пречка за милитаристичните амбиции на техните правителства за интервенция на чужди територии. Дори и смешно евтината и лесна победа на американските военновъздушни сили във Войната в залива през 1991 година не успява да изтрие „Виетнамския синдром“ (въпреки че на времето президентът Джордж Буш е напълно

убеден, че е постигнал това). А само вестта за осемнадесетте загинали американски войници за един-единствен ден по време на военната намеса в Сомалия през 1993 година има такъв отзвук върху общественото мнение в САЩ (благодарение най-вече на телевизионните кадри, показващи как мъртъв американски войник бива влачен по улиците на Сомалия за радост и наслада на тълпите), че само след няколко месеца президентът Бил Клинтън е принуден да изтегли американските войски оттам. А през 1994 година той отказва да позволи интервенция на Обединените нации за спиране на геноцида в Руанда поради страх от подобни обществени реакции (все пак е година на избори).

Общественото недоволство във връзка с жертвите на бойното поле не се ограничава единствено до Съединените щати — то изиграва решаваща роля и за изтеглянето на Съветския съюз след интервенцията на някогашната свръхсила в Афганистан през 1979 година. Бившият съветник по националната сигурност на САЩ Збигнев Бжежински твърди, че опитите му да подмами Москва да нападне Афганистан в крайна сметка са успели — в края на 70-те той редовно е захранвал с оръжие и пари фундаменталистката опозиция на просъветския режим с нарочната цел да създаде „руски Виетнам“ и в крайна сметка да унищожи Съветския съюз. „Кое е по-важно за историята на света? — пита триумфално той през 1998 година. — Възходът на талибаните или унищожението на Съветския съюз?! Няколко надигнали се на бой мюсюлмани или освобождението на Централна Европа и краят на Студената война?!“ Принципът, който ръководи стратегията на Бжежински, е, че руснаците са точно толкова уязвими, колкото и американците на деморализацията и общественото недоволство, които идват с нарастване броя на жертвите в една на пръв поглед безплодна и безполезна война. И макар да е крайно съмнително, че игрите на Бжежински имат нещо общо с рухването на Съветската власт, те със сигурност допринасят за сходни на Виетнам ефекти сред съветското обществено мнение и принуждават Москва да сложи край на военната си намеса в Афганистан.

Новата и все по-остра политическа алергия спрямо военните жертви определя голяма част от изследванията и разработките на конвенционални оръжия за последните няколко десетилетия в САЩ. Приоритет получават онези оръжейни системи, които биха позволили

на американските войски да приложат ударна сила, като ограничат до минимум броя на жертвите сред техните редици — при това, почти без оглед на цената на въпросните оръжия. Защото всички други пари, похарчени за армията, биха били прахосани напразно, ако общественото мнение не позволи да бъдат използвани поради страх от големия брой на жертвите сред американските войски. Водените от американците военни интервенции в бивша Югославия през втората половина на 90-те години — Босна през 1995 и Косово през 1999 — нарочно са структурирани така, че не само да намалят, а по-скоро да избегнат напълно жертвите сред американските граждани в тази „война“. В Косово пилотите получават заповеди в никакъв случай да не слизат под 3500 метра височина, за да сведат до минимум вероятността да бъдат улучени от противовъздушната артилерия на страната, въпреки че тази заповед сериозно намалява възможността им за точен прицел в мишените. Същевременно с това нито едно американско сухопътно подразделение или на НАТО не влиза в бой по време на цялата военна кампания — по същите причини. Защото загубата дори и на един американски войник би подкопала устоите на и без това крехката обществена поддръжка на тази съмнителна операция.

* * *

През последното десетилетие на ХХ век хората във Вашингтон започват да говорят за „линията Могадишу“. Това е неписано споразумение, че Съединените щати не трябва да предприемат нито една интервенция в чужбина, която не е свързана пряко и явно с жизненоважните национални интереси на държавата, освен ако защитниците на каузата не гарантират, че тя ще струва живота на не повече от двадесет американски войници — с двама повече от броя на американците, убити през 1993 година в зле планираното нападение по тесните улици на южен Могадишу, което става повод за прочутия холивудски филм „Свалянето на Черния ястреб“. След 11 септември обаче приемливият брой на жертвите в Ирак е значително по-голям, просто защото американците все още вярват, че това по някакъв начин е свързано с „войната срещу терора“. Възможно е до този момент този

брой да се е увеличил сто пъти, което прави минимум две хиляди загинали американски войници. Но със сигурност не е хиляда пъти повече. За една технологически напреднала държава няма нищо по-лесно от това да нападне една разклатена диктаторска страна от Третия свят, но продължителната ѝ окупация със сигурност започва да струва все повече загинали войници, което пък води до доброволно политическо осакатяване на домашния фронт.

Не че това е лошо. Можем само да съжаляваме, че хората обикновено не се притесняват да изпратят своите мъже и жени в битка, докато чрез телевизионния екран не станат свидетели на онова, което действително им се случва, когато се озоват там. Можем също така да съжаляваме, че те въобще не се тревожат за онези чужденци, които техните синове и дъщери ще убият там. Но иначе нарастващото обществено отвращение спрямо загиналите повдига летвата на евентуалните чуждестранни военни интервенции до такава степен, че отявлено глупавата и цинична намеса е невъзможно да бъде защитена. Засега това явление се ограничава само до по-богатите страни, където националистическите рефлексии са донякъде притъпени, а медиите са много добре развити, но и останалите държави започват да се сблъскват все по-често с него. Всичко това идва да покаже, че макар и от време на време хората да подкрепят идеята за война — било то правилно или погрешно — като цяло считат реалността на самата война за възмутителна и отблъскваща. Много е вероятно да се намираме насред преобръщаща всички ценности културна промяна, въпреки че, като всяка културна промяна, засега тя е единствено частична, разпокъсана и непоследователна.

* * *

Разбираемата мания по ядрените оръжия в периода на Студената война скрива друга нова реалност, която навлиза сред военните редици — дори и чисто конвенционалната война, водена с класически оръжия, става доста проблематична, ако противниците са равностойни. Възможно е полевите разузнавателни системи и оръжията от типа „стреляй и забрави“ да са трансформирали по някакъв начин конвенционалната война — възможно е наистина да има „революция

във военното дело“, — но ако великите сили отново се изправят една срещу друга, много по-вероятният изход е тоталният застой, отколкото бързата и решителна победа.

Не само в Европа армиите така и не стигат до изпробване на оръжията си една срещу друга. Ние страдаме от точно такъв недостиг на доказателства какво би се случило, ако напълно модернизирани военни сили влязат във военен сблъсък една с друга, от какъвто и европейските сили в навечерието на 1914 година. Последният път, в който модерни армии са водили сериозна конвенционална война, е войната от 1973 година между Израел и две от неговите арабски съседки — преди повече от три десетилетия, — а изводите, които биха могли да се направят от случилото се, са крайно ограничени от факта, че и египетската, и сирийската армия са били относително зле водени и обучени. По-скорошните конвенционални конфликти са били или между армии, използващи предимно оръжия от предишно поколение — като например ирано-иракската война от 1980–1988 година, или „колониални“ конфликти, като например фолкландската криза между Великобритания и Аржентина през 1982 година, която просто направи демонстрация на възможностите на конкретни оръжейни системи (в случая, носещи се по повърхността на вълните антикорабни ракети), или безнадеждно едностранчивите битки, като например двете войни на Съединените щати срещу Ирак. Никоя от тях не може да ни подсказва какво би се случило, ако две равностойни армии, обучени и въоръжени като армията на САЩ, се изправят една срещу друга. И все пак съществуват причини да вярваме, че изненадата им няма да бъде по-малка от тази, с която се сблъскват европейските велики сили през 1914 година.

Най-забележителната характеристика на въоръжените сили в епохата след Втората световна война е, че армиите отново станаха малки. Например, ако през последното десетилетие от Студената война в Европа беше избухнала война, командващият войските на НАТО за Централна Европа щеше да изкара на бойното поле приблизително един милион войници и две хиляди военни самолета. Неговият съветски противник щеше да има на разположение приблизително същия брой сили, плюс малко повече танкове и други бронирани бойни машини. Това са били най-мощните механизирани армии в целия свят — минимум половината от най-мощното конвенционално

оръжие в света е била концентрирана в този иначе малък географски регион — при това войските и от двете страни биха получили масирана военна поддръжка още през първите седмици на евентуалната война. Повечето плановици приемат, че процентът на загубите би бил толкова висок, че нито една от двете противникови войски не би надвишила първоначалния си брой в който и да е момент от бойните действия. И макар че милионните армии не са нещо, на което някой би посмял да се присмее, тези войски в никакъв случай не могат да се сравнят с армиите, които великите сили разгръщат от двете страни на фронта по време на която и да е от двете световни войни на XX век.

Това драстично свиване на обема на конвенционалните военни сили е световно явление, а основната причина за него е проста — пари. Конвенционалните оръжия станаха толкова скъпи, че повечето държави не могат да оправдаят с нищо многочисленото им производство в мирно време, като същевременно не виждат никакъв смисъл да плащат на допълнителен брой войници, които не могат да си позволят да снабдят дори и с класически оръжия. Иначе, ако се окажат въввлечени в голяма война срещу друга велика сила, те не биха имали нищо против да похарчат и повече пари, но съвременните оръжейни системи са толкова сложни, а производителният им темп — толкова бавен, че дори и след началото на евентуална война никой не би разполагал с време да увеличи кой знае колко тази продукция. Даже точно обратното — и двете страни почти автоматично ще започнат да губят основните си оръжейни системи, като например танкове и авиация, при това със скорост, която никога не биха могли да се надяват да наваксат.

Някога можехме да изпратим стотици самолети в бой, а те не жънеха особени успехи в битка — никой не успяваше да свали достатъчно много хора. Докато сега процентът на смъртност е много, много висок, следователно войната няма да продължи много дълго... Ще се наложи да се биеш с онова, с което разполагаш в момента, а и войната ще се развие с такава скорост, че ще стане много трудно да използваш производствения си капацитет, за да замениш изгубените в бой самолети, защото времето за производството на един такъв самолет може би е повече, отколкото би

продължила самата война. Трудна ситуация, особено като се има предвид, че всеки ще се нуждае от самолет, който да може да изпълнява множество роли, и при това ще му трябват доста, защото именно с тях ще бъде принуден да се бие — а те са ужасно скъпи.

Джак Крингс, началник „Въздушни операции“, звено „Мақдонъл-Дъглас“, 1982 г.

Особено подходящ пример за онагледяване е самолетът F-15 „Игъл“. Производството му започва през 1972 година, а през 2004 година все още не е завършило, а общият брой на тези самолети, произведени за ВВС на САЩ, възлиза на не повече от 1065. За построяването на всеки самолет F-15 са необходими осемнадесет месеца, а цената му е 42,5 милиона долара. Тази цена е преди всичко отражение на десетките хиляди човекочаса висококвалифициран труд, които са влезли в производството му. Дори и днес самолетът си остава изключително впечатляваща и смъртоносна машина — но същевременно и много рядко срещана.^[11]

Повишението на цената на оръжията от Втората световна война е изумително. „Спитфайър“ — вероятно най-добрият бомбардировач в света през 1939 година, е струвал 5000 долара. Когато неговият настоящ еквивалент — въздушната версия на „Торнадо“, постъпва на служба в Кралските военновъздушни сили в началото на 80-те, всеки от самолетите струва 17 милиона — 172 пъти по-скъпо, дори и след преизчисляване на инфлацията. Следващите повишения в цените са малко по-равномерни — не че това помага кой знае колко. Цената на цялата програма „Еврофайтър“ за производство на бомбардировачи от следващо поколение, от които Кралските военновъздушни сили са поръчали 232 за периода от 2002 до 2014 година, е 15,9 милиарда, което ще рече приблизително по 68 милиона за всеки самолет. Нито една от държавите не е няколко стотици пъти по-богата, отколкото е била в началото на Втората световна война, следователно днес може да си позволи далеч по-малък брой оръжия. В разгара на управлението на Рейгън през 80-те за производството на военни самолети е отделено почти същото фабрично пространство, което е имала и Германия през Втората световна война. Но докато през 1944 година Германия е произвеждала по три хиляди самолета месечно (губейки ги с приблизително същата скорост), продукцията на военни самолети в

Съединените щати през 80-те достига не повече от петдесет броя на месец.

Последните поколения бомбардировачи са много по-добри, естествено, от тези през Втората световна война. Те летят три пъти по-бързо и носят пет-шест пъти повече товар в муниции. В състояние са да забележат противника на стотици километри разстояние и да го атакуват при обхват, стотици пъти по-голям от този на стария „Спитфайър“. Освен това за тях съществува много по-голяма вероятност да унищожат противника, защото оръжията им са много по-точни и смъртоносни. Ала всичко това само влошава проблема — военновъздушните сили не само че могат да си позволят ограничен брой самолети, но и са изправени пред опасността да ги загубят много по-бързо.

Този феномен не се ограничава единствено до оръжейните системи на авиацията, макар че те са най-особеният случай. Целият арсенал от военни технологии — от танковете и бойните кораби, до комуникационното оборудване и приборите за нощно виждане — са претърпели същата трансформация. Всичко е станало толкова скъпо, че се налага рязко снижение на броя на закупените оръжия, а същевременно самите те са станали толкова смъртоносни, че загубите по време на битка се очаква да бъдат значително по-големи.

Отговор: Започнахме с единадесет танка, а само за тридесет минути загубихме пет. Въпрос: Това нормално ли е?

Отговор: Би било нормално, ако наистина ни нападнат. Тогава срещу нас бяха насочени приблизително три бойни формирования, което ще рече тридесет-четиридесет танка, и би било нормално половината от нашите сили да бъдат сразени... В обичайния случай очакваната продължителност на танково сражение е около два часа.

Британски командир на танк по време на военни учения на НАТО

В блискоизточната война от 1973 година и арабите, и израелците губят приблизително половината от своите танкове за по-малко от три седмици тежки сражения. Ако през 80-те в Европа беше избухнала конвенционална война, процентът на загубите във всички основни родове войски щеше да бъде със сигурност по-висок. Всеки ден на

бойното поле вероятно би станал свидетел на унищожението на поне хиляда танка и няколкостотин бойни самолета. И за разлика от Близкия изток през 1973 година, нямаше да съществуват никакви външни източници на бойна подкрепа, на която воюващите страни да могат да се надяват. Щеше да бъде война „с налични средства“ — единствено възможните за участие оръжия щяха да бъдат онези, с които страните разполагат точно в този момент. И ето, че отново се сблъскваме с проблема на изтощението.

Би могло да има изключително бързо взаимно унищожение на въоръжение от първите редици, което би оставило армиите зависими от съвсем прости оръжия — завръщане към по-ранните фази на военното дело. През 1914 година го видяхме — всички страни бяха влезли във войната с оборудване, напълно неадекватно за скалата на бойните действия, които се развиха в действителност. А после дойде и прочутата „зимна пауза“, която беше отчасти дадена за облизваш на раните... както и за натискане педала на фабриките за производство на снаряди. И тъй като днес инвентарът от оръжия е много по-богат, подобна пауза би послужила за подновяване на почти всичко: танкове, бойна авиация, ракети, ракетни установки, бронирани машини от всякакъв вид.

Сър Джон Кийгън, военен историк

Онова, което беше вярно в края на Студената война, вероятно важи с още по-голяма сила днес. Нито една държава, дори и най-богатата, не може да си позволи да оборудва масова армия в стар стил, включваща повечето млади мъже от цялото население, въоръжени с модерни оръжия. За известно време само Израел успя да се доближи до тази представа, но тогава страната харчеше 30% от своя брутен вътрешен продукт за отбрана, получаваше огромни военни субсидии от САЩ и накрая банкрутира. Нито една от основните индустриални държави не се осмели да направи подобен опит, дори и в разгара на Студената война. В средата на 80-те НАТО и Варшавският договор взети заедно, с общо население почти един милиард, разполагаха с толкова конвенционални оръжия, колкото да оборудват не повече от десет милиона войници — по-малко от 1% от цялото си население. А

днес същите тези държави разполагат с по-малко от пет милиона редовни военнослужещи.

Положителното във всичко това е, че нито една от основните индустриални сили днес не очаква да се изправи в сериозна конвенционална война срещу друга, следователно проблеми, като например изграждане на адекватен „военен арсенал“ от ключово военно оборудване за изключително голям брой потребители могат да бъдат спокойно игнорирани. Великите сили продължават да поддържат войски за ядрено възпиране, но дори и най-голямата сред тях — Съединените щати, разполага с точно толкова сухопътни войски, колкото да води кратки войни срещу относително малки и слаби страни — нещо, което историкът Емануел Тод нарича „театрален микро-милитаризъм“. И въпреки че тези сили са напълно достатъчни, за да извоюват бърза и лесна военна победа срещу противници, като например Ирак, способността им да превърнат военния успех в дълготраен политически е далеч по-малко впечатляваща. Точно както ядрените оръжия по принцип нямат никакво отношение към преследването на традиционни военни цели, като например „победата“, така и конвенционалните военни сили се характеризират в наши дни с ерозия на политическата полезност.

[1] Статиите на Кауфман от 1955 година оказват огромно влияние върху оформянето на позицията на Армията на САЩ във връзка с възможността за ограничаване на войната в Европа само до конвенционални оръжия. Fred Kaplan, *The Wizards of Armageddon* (New York: Knopf 1984), pp. 197–200. ↑

[2] Samuel P. Huntington, *The Soldier and the State* (New York: Vintage, 1964), 79. ↑

[3] Walter Goerlitz, *History of the German General Staff* (New York: Frederick A. Praeger, 1953). ↑

[4] Cahal Milmo, „British Army Had Fowl Plan to Repel Russians“, *The Independent*, 1 April 2004. ↑

[5] Justin Wintle, ed. *The Dictionary of War Quotations* (London: Hodder and Stoughton, 1989), 379. ↑

[6] *Ibid.*, 382. ↑

[7] Morris Janowitz, *The Professional Soldier* (New York: Free Press 1964), 21, 35. ↑

[8] Admiral William A. Owens with Ed Offley, *Lifting the Fog of War* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2000), 4. ↑

[9] Stanley Karnow, *Vietnam: A History*, Revised Edition (London: Pimlico, 1994), 19. ↑

[10] *Ibid.*, 312. ↑

[11] From the Global Security website:
<http://www.globalsecurity.org/military/systems/aircraft/index.html> ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

ПАРТИЗАНИ И ТЕРОРИСТИ

Почти всички предимства са на страната на партизанина, в смисъл, че той не е ограничен от никакви правила, не е обвързан с никакви транспортни средства, не е обременен от никакви устави и наръчници, докато войникът е ограничен от много неща, не на последно място от неговите очаквания за пълноценна храна на всеки няколко часа. В крайна сметка обикновено печели войникът, но на много висока цена.

Арчибалд Пърсивал,
лорд Уейвъл^[1]

Най-съществената характеристика на партизанина е възможността му да побегне, когато си поиска.

Мао Дзе Дун^[2]

Карл фон Клаузевиц не е писал особено много по темата за партизанската война, макар че със сигурност я е познавал, а и най-прочутото му определение важи с пълна сила и за нея: „Войната (в това число и партизанската) е не само политически акт, но и реален политически инструмент, продължение на политическата търговия, постигане на същото, но с други средства“. Партизанската война също има политически цели, както и стратегия за тяхното постигане. Основната ѝ отлика от останалите видове война е в това, че тя обикновено не се води от държавата, и в смисъл на действащите законови разпоредби на територията, където се води, не може да се

нарече законава. Паралелно с това обаче партизаните почти винаги се стремят в крайна сметка да се превърнат в законно правителство на своята страна, а ако успеят, то тогава везните автоматично натежават в другата посока. Най-ранните партизански борби, водили се срещу чуждестранните окупатори, ефективно са успели да обезглавят някогашното държавно управление, като го лишат от армия, но в наши дни те са дело най-често на политически групировки или етнически малцинства, разбунтували се срещу собствените си национални правителства.

Воденето на партизанска война почти винаги включва и голяма част от явление, което в наши дни е познато като тероризъм, а законните държавни управления неизменно са се стараели да заклеймяват подобни движения като неморални — освен ако, разбира се, точно те не го спонсорират на нечия чужда територия, както става в повечето случаи. Тъй като самите големи държави досега не са демонстрирали кой знае каква неохота в използването на техниките на терора по време на война — спомнете си само доктрината за „стратегическо бомбардиране“ по време на Втората световна война или за „баланса на терора“, пулсиращ в сърцето на Студената война — тяхното становище по въпроса може спокойно да бъде пренебрегнато като самообслужващо лицемерие. Но във връзка с партизанските войни неизменно възникват наистина сериозни морални въпроси.

Докато конвенционалните армии се стремят към контакт с врага и към решителна победа, то партизанските формирования съзнателно избягват да влизат в бой с редовната армия, която в никакъв случай не могат да се надяват да победят, и предпочитат да се концентрират върху „меки“ мишени, чието унищожение в крайна сметка може да подкопае контрола на правителството върху цялата държава. На практика това често включва мъчения над местните официални лица и избиване на семействата им пред очите на насъбралия се народ. Не че специалистите по потушаване на бунтове проявяват особена свенливост по този въпрос. Операция „феникс“ — американската военна кампания за елиминиране на ръководните кадри на виетконгците след офанзивата при Тет през 1968 година, избива между двадесет и петдесет хиляди души, повечето от които неизменно невинни цивилни, като успява да нанесе ефективен удар върху инфраструктурата на партизаните в Южен Виетнам.

В периода между 1950 и началото на 60-те години партизанските войни сякаш функционираха като неизменна тактика за сваляне на неудобни правителства. Но като първи в модерните методи за присвояване на държавната власт (градските бунтове от XIX и началото на XX век в Европа черпят своето вдъхновение от френската революция през 1789 година), партизанската война се оказва техника, която процъфтява само в специфична обстановка.

* * *

Където се появяхме ние, те изчезваха; където ние изчезнем, се появяваха те. Те бяха навсякъде и никъде, не разполагаха с никакъв реален център, който може да бъде нападнат.

френски офицер, биец се срещу испанските партизани, 1910 г.^[3]

Партизанските движения като форма на съпротива срещу чуждестранната окупация или срещу непопулярни местни правителства са напълно нормално явление през по-голямата част от човешката история. Но те набират изключително голяма сила по време на войните на Наполеон, когато испанците, дали името на това движение (*guerilla* = „малка война“) и немците повеждат мащабни партизански кампании срещу френските окупационни сили. И както си му е редът по време на партизански войни, систематичните жестокости, предназначени да тероризират другата страна, се прилагат систематично както от френска страна, така и от испанска. Варварството и бруталността на борбата за независимост на Испания от 1808 до 1814 година са уловени великолепно от серията графики на ненадминатия художник Франсиско Гоя, наречена „Ужасите на войната“. Но до Втората световна война на партизанските битки, които се водят предимно срещу немските и японските окупационни сили, не се гледа като на решителни военни техники, най-вече защото им липсва адекватна стратегия за окончателна победа.

Докато партизаните са разпръснати по хълмовете, горите или блатата, и се занимават единствено с нападения в стил „удрай и бягай“, те са само ужасно неприятни за правителствата или чуждестранните

окупатори. Възможно е също така да извършват и действия, които в днешно време наричаме „терористични“ атаки срещу градовете — но изобщо не са в състояние да изместят своите противници от градските центрове на властта. Ако решат да слязат от планините и се опитат да го направят в открит бой, те предоставят на своите врагове мишената, която отдавна чакат, и редовните войски просто ги смазват. Дори и югославяните, най-успешните партизани от Втората световна война, нямаше да могат да освободят своята страна, ако не им бяха помогнали — немците накрая се изтеглиха от Югославия, най-вече защото победната Червена армия беше преминала Балканите и се насочваше към тях.

Към май 1928 година основните принципи на партизанската война, прости по характер и отговарящи на ситуацията на времето, вече бяха формулирани с кратка формула от шестнадесет йероглифа: „Врагът атакува, ние отстъпваме. Врагът лагерува, ние го тормозим. Врагът стреля, ние атакуваме. Врагът отстъпва, ние го преследваме.“

Мао Дзе Дун^[4]

Единственото изключение от правилото е фигурата на Мао Дзе Дун. След като Китайската комунистическа парти загубва своята градска база в Шанхай по време на кръвопролитията от 1927 година, той повежда оцелелите комунистически кадри в осемнадесетгодишна селска борба срещу националистическото правителство на Китай, а по-късно, и срещу японските окупатори. Оглавяваната от него борба буквално написва наръчника на модерната партизанска война. Крайно невероятно е през последните седемдесет и пет години на света да е имало партизански командир от каквато и да било националност или идеология, който да не е чел трудовете на Мао. От друга страна обаче, не са и много партизанските командири, които са успели да сторят онова, което е направил Мао — започнал е само с шепа селяни-партизани, а накрая завършва със свалянето и изместването на официалното правителство с местни корени. Колкото повече минава времето, толкова повече неговата победа изглежда като единствена по рода си.

Този факт не става известен непосредствено след 1949 година, защото сходни партизански техники се използват успешно срещу

европейските колониални империи по време, когато те вече са загубили смелостта си и се намират в изключително отслабени икономически позиции. Точно както и в окупираните държави на Европа по време на войната, партизаните в азиатските и африканските колонии след войната не срещат никакви трудности в мобилизирането на техните наскоро осъзнали се в националистичен план съграждани в борбата срещу чуждите окупатори. Те все така продължават да страдат от почти никакви перспективи за извоюване на военна победа срещу добре оборудваните редовни войски на имперските сили, но иначе спокойно се превръщат в скъп и неизкореним досаден елемент на ежедневието. Различното в случая е, че докато немците в Югославия водят велика война, в която е заложено оцеляването на техния режим, и на този фон нямат нищо против да платят цената по непрестанната борба с югославските партизани, европейските сили не притежават подобни високи залози за запазване на контрола в техните доскорошни колонии.

Вие може и да убиете десетима от моите хора за всеки убит от мен ваш човек, но дори и при това съотношение в крайна сметка ще спечеля аз, а вие ще загубите.

Хо Ши Мин, ок. 1948 г. (към французите)

Ако не спечели, конвенционалната армия губи. Ако не загуби, партизанинът печели.

Хенри Кисинджър^[5]

Накрая всичко се свежда до извода, че ако партизаните съумеят да оскъпят максимално оставането на колониалните сили, и ако успеят да го правят до безкрайност, то тогава въобще не им трябва да се тревожат за извоюването на решаваща военна победа. Защото знаят, че в крайна сметка колониалните власти ще стигнат до заключението, че е време да намалят загубите си и ще се приберат вкъщи. Всичко това е реалност, ярко демонстрирана още от Ирландската война за независимост от 1919–1920 година, както и войната на Турското национално съпротивително движение срещу разделянето, наложено от силите на Антантата през 1919–1922 година (борбата, за която именно болшевиките измислят фразата „национална война за освобождение“). Моделът се повтаря многократно през двете десетилетия след 1945 година — в Индонезия, Кения, Алжир, Малая, Кипър, Виетнам, Южен Йемен и редица други места. В някои от

случаите, като например Малая, имперските сили успяват да предадат властта на група местни хора, различни от партизаните (но за този развой на нещата допринася единствено необичайното расово разделение в Малая). В повечето от останалите случаи именно партизанските водачи изземват властта: Сукарно в Индонезия, Йомо Кенията в Кения, фронтът за национално освобождение в Алжир, и така нататък. И когато накрая европейските имперски сили осъзнават собствената си фатална уязвимост спрямо тази технология на действие, процесът на деколонизация в останалите им колонии се извършва по нормален начин, без необходимостта от партизанска война.

На времето обаче неудържимото разпространение на селски партизански войни причинява очевидно големи тревоги и отчаяние сред основните западни сили — отчасти, разбира се, защото става въпрос за собствените им интереси. Идеологическият елемент също е налице, разбира се — повечето от партизанските движения след 1945 година следват някоя от версиите на същата онази марксистка идеология, проповядвана от главния международен враг на Запада — Съветският съюз. (И като типични марксисти, партизаните отдават успеха си по-скоро на своята идеология, отколкото на конкретната обстановка, в която действат — и не пропускат да обявят на висок глас това свое убеждение.) Тази ситуация подклажда увереността на Запада, че зад въпросните партизански войни стоят съветските политически амбиции и/или китайският експанзионизъм, а не просто недоволството на местните хора срещу чуждестранното господство. И напълно естествено се създават специални сили за потушаване на бунтовете — особено в Съединените щати, като накрая се стига до безогледното изпращане на американски войски във Виетнам. И всичко това — благодарение на тоталното неразбиране за същността на тази война.

Революционерите партизани прегръщат марксистката идеология, отчасти поради силното влияние на Мао и неговия успешен пример в Китай, но преди всичко защото това е главната революционна идеология, която се предлага в момента на пазара на идеите в центъра на империите, които ги управляват — бунтарите от Третия свят от петдесетте и шестдесетте години научават основите на марксизма в Лондон и Париж, а не в Москва. В крайна сметка, надали някой е

очаквал от тях да възприемат идеологията на либералната демокрация (която е само за „домашна консумация“) на имперските сили, които се стремят да изгонят от териториите си. Избирайки водещата опозиционна идеология, преобладаваща в имперските центрове — марксизма, те просто следват примера на предишното поколение антиимпериалистически революционери, които заемат модната по тяхно време идеология на либерализма от европейската левица, за да я използват като идеологическа база за своите революции в Турция през 1908 година, в Мексико и Иран през 1910, и в Китай-през 1911. Въпреки всички тези логични изводи западните столици остават с напълно погрешно впечатление за същността на нещата.

Изпращането на американски войски във Виетнам през 1965 година се отличава не само с причинна грешка — да се предотврати предполагаемия от тогавашното правителство съветски експанзионизъм, действащ чрез Китай, — но и с погрешно подбран момент. Защото през 1965 година вълната от партизански войни в така наречения Трети свят вече е към своя естествен край, тъй като повечето от държавите са получили своята независимост. С изключение на Индокитай, през 1965 година само южната част на Африка и Южен Йемен продължават да бъдат сцени на активни партизански бойни действия срещу имперското господство. И въпреки че на този етап все още никой не е обърнал особено внимание на този факт, методите на действия на селските партизани не са били в състояние да сработят добре срещу правителство от местни хора, подкрепяно от местното етническо мнозинство. При тази обстановка липсва типичната естествена антипатия срещу чуждестранното господство, която би привлякла нови членове за партизанското движение. А което е по-важното, едно местно правителство в никакъв случай не би решило просто да се предаде и да се прибере у дома, когато цената за водене на антибунтовническата война стане прекалено висока. Защото то просто си е у дома и няма къде другаде да отиде.

Все пак съществува и известен брой малцинствени етнически групи, които са достатъчно големи, достатъчно сплотени и изпълнени с достатъчно решимост, за да успеят да накарат модела за „деколонизацията“ да сработи срещу независимите правителства на Третия свят — еритрейците печелят независимостта си от Етиопия, а

Тамилските тигри и чеченците могат някой ден и да успеят срещу Шри Ланка и Русия — но като цяло това е вълна, която преминава доста бързо. В преобладаващата си част подобни селски партизански групи, без ясно очертана етническа основа, борещи се срещу собствените си национални правителства, в крайна сметка се изправят пред проблема как да извоюват окончателна военна победа в открит бой срещу редовната армия на официалното правителство. И в повечето случаи не са в състояние да го разрешат.

Вашата основна цел трябва да бъде сриване на цялата ефективна сила на врага. Не превръщайте превземането или удържането на някое място в своя основна цел... При всяка битка концентрирайте максималната си мощ, обградете напълно врага, постарайте се да го сразите до крак и в никакъв случай не го оставяйте да се измъкне от мрежата ви.

Мао Дзе Дун^[6]

През 30-те и 40-те Мао действително е бил изключително успешен партизански водач, но никога не би издал подобни инструкции по онова време. В онези дни той е следвал стандартните правила на партизанската война — причакване в засада на малка група от врага, но никога открит бой срещу основните сили. Ала по времето, когато издава горните заповеди, японците вече са капитулирали пред Съюзниците, а китайските комунисти вече са навлезли в последната фаза от своята битка с националистическия режим, който все още продължава да контролира повечето градове и по-голямата част от населението — открит бой с използването на големи бойни формирования. В периода между август 1945 и август 1947 година Народната армия за освобождение нараства четворно, достигайки два милиона войници, и може спокойно да излиза в открит бой срещу корумпираната, разделена и некомпетентна националистическа армия в серия от пълнокръвни битки. Всъщност, именно част от същата тази армия, която използва тактиката на леката пехота и е въоръжена с няколко по-тежки оръжия, успява да проникне по течението на река Ялу в Корея в края на 50-те и да обърне равностойната им по численост армия на САЩ и на Обединените нации в бяг почти по цялото протежение на корейския полуостров.

Мао успява да открие Светия граал на партизанските войни — той превръща своите партийни кадри в алтернативно правителство, своите редови партизани в истинска армия, а после побеждава все още съществуващото правителство в открит бой. При това го прави без никаква подкрепа отвън и без никаква помощ от етнически групировки. Изпълнението му е просто брилянтно. Точно поради тази причина безбройните революционни групировки по света се опитват да следват примера му, но от тях успяват само две: малкото братство на фидел Кастро, което слиза от планината Сиера Маестре през 1959 година и сандинистите в Никарагуа през 1979 година. И в двата случая те са изключително улеснени от факта, че срещу себе си имат крайно непопулярни, некомпетентни и политически изолирани правителства, които са толкова безпардонни, че на техния фон дори и китайските националисти изглеждат като божи кравички. Освен това те имат възможността да се опрат на мощните антиамерикански настроения в своите страни, на зрели следствие на непрекъснатите интервенции на САЩ по всички точки на планетата. И режимът на Батиста в Куба, и семейството на Сомоса в Никарагуа се възприемат от местната общественост като американски марионетки, така че революционерите там се намират по същество в не по-различна позиция от тази на колегите си, които са водили успешни партизански борби в колониите на някогашните европейски имперски сили.

И до ден днешен светът изобилства от селски партизански движения, повечето от тях представляващи малцинствени етнически групи, които се подвизават в по-изостаналите региони на страните от Третия свят. Но като цяло нито една от тях не би могла да се надява на успех срещу местните правителства, които владеят безпроблемно струната на национализма в своите държави. А ако се опитат да се придвижат стъпка напред от безрезултатния си бизнес по единични атентати, поставяне на бомби в коли и в нападения от типа „удряй и бягай“, за да се заемат с по-амбициозни операции, включващи големи войскове единици в открит бой, просто ще предоставят на своите правителства мишените, които последните отдавна очакват.

Най-драматичният пример колко неефективно може да бъде партизанското движение извън спецификите на късната колониална обстановка, която го е родила, представляват кубинците. В средата и

края на 60-те те полагат неимоверни усилия да изнесат партизанската технология за завземането на властта в независимите държави на Латинска Америка, с надеждата да постигнат победата на Марксистката революция и там. В почти всички държави на Южна Америка възникват местни партизански движения, марксистки по своята ориентация и радващи се на открита кубинска подкрепа. И без никакво изключение, те претърпяват кошмарен провал. Най-ярката персонификация на този провал представлява самият Че Гевара и неговият трагикомичен опит да започне подобно движение в Боливия, който завършва със собствената му смърт.

Продължаваме да живеем в тотална изолация. Различни болести подкопават здравето на някои от нашите другари. Селската ни база е все още неработена, въпреки че евентуална програма за планиран терор би успяла да неутрализира част от тях, а после да дойде и подкрепата им. Засега нямаме нито един доброволец от селяните... Ако трябва да обобщя, измина месец, през който всичко протече нормално, предвид стандартното развитие на партизанската война.

Че Гевара, Боливия, април 1967 г.^[7]

Само след шест месеца Че Гевара е мъртъв, а малкият му партизански отряд — сразен. Същата съдба в крайна сметка сполетява всички други опити за привнасяне на кубинската революционна практика из цяла Южна Америка. Това не означава, че подобна техника никога не може да сработи в независимите страни, но през 1970 повечето селски движения из Латинска Америка са ефективно елиминирани или сведени единствено до пределна досада. Изключение правят Колумбия, където партизанското движение се корени в кошмарната гражданска война, разтърсила цялата страна, и Перу, където партизанското движение от маоистки тип „Блестяща пътека“ черпи подкрепата си от етническото индианско население в планините. Тези две партизански движения съществуват и в наши дни, но дори и следващото поколение не е успяло да ги приближи кой знае колко до властта. Неизбежното заключение, до което стигат повечето революционери в Латинска Америка, е, че селските партизански отряди са поредната революционна техника, която се е провалила.

Политическата криза трябва да се обърне във въоръжен конфликт-посредством насилнически действия, които ще принудят хората във властта да трансформират политическата ситуация в страната във военно положение (т.е. да извършат военен преврат). Този ход ще отчужди от тях масите, които от този момент нататък ще се разбунтуват срещу армията и полицията и ще започнат да обвиняват тях за това състояние на нещата.

Карлос Маригела, „Мининаръчник на градските партизани“^[8]

Провалът на класическите селски бунтове в Латинска Америка принуждава редица разочаровани революционери да се заемат с откъслечен тероризъм (или по-точно с градско партизанско движение, както постепенно става известно). Същността на стратегията на латиноамериканците, създали тази доктрина — по-известни сред тях са групите „Монтонеро“ в Аржентина, „Тупамаро“ в Уругвай и отделни бразилски революционери, като например Карлос Маригела, — е насочена към принуждаване на съответните официални режими да прибегнат към репресивни мерки. Тази доктрина е същата, която френските марксисти открай време наричат „la politique du pire“ (политика на влошаване на нещата, с надеждата да бъде провокирана политическа криза и да се стигне до категорично сриване на статуквото).

Посредством атентати срещу отделни личности, банкови обири, отвличане на известни личности, контрабанда и прочие, всички до едно изчислени да привлекат максимална публичност чрез медиите и да притеснят правителствата до най-голяма степен, „градските партизани“ целят да провокират свалянето на умерените, повече или по-малко демократични правителства, заменяйки ги с груби военни режими, или да принудят вече наличните военни режими да предприемат още по-драстични и още по-непопулярни мерки за обществена сигурност.

Ако въпросният режим прибегне до контратерор, мъчения, „изчезване“ на хора и отряди на смъртта — още по-добре, защото основната цел е дискредитиране на правителството и пълното му отчуждение от населението на държавата.^[9]

Първо убиваме всички нелегални. После — помощниците им. След това — хората, които им симпатизират. По-нататък — онези, които остават безразлични. И накрая — другите, които все още не са решили нищо.

Генерал Иберико Сан Хуан, губернатор на провинция Буенос Айрес по време на Режима на терора^[10]

В някои от страните на Латинска Америка градските партизани успяват да доведат до успех първата фаза от тяхната стратегия — създаване на напълно отблъскващи и брутално репресивни военни правителства, посветени на тяхното унищожение. Но какво се случва после? Правителствата продължават да правят точно това. В Аржентина — може би най-пострадалата от всички държави в Южна Америка, военните вземат властта от едно неефективно и напълно дискредитирано цивилно правителство през май 1976 година, след което въвеждат такъв поголовен терор, че избиват между 15 000 и 30 000 от своите съграждани. Повечето от тях са отвлечени направо от улицата или от собствените им домове, подлагани на мъчение в продължение на няколко дни някъде из военните бази, а накрая убивани, като телата им са хвърлени в безименни гробове или направо в морето. По-голяма част от убитите от военния режим не са били виновни за нищо — факт, за който войниците си дават ясна сметка. Те също обаче се ръководят от стратегията на целенасочения тероризъм, само дето в случая разполагат с всички ресурси на модерната държава, която ги подкрепя. Във всяка от латиноамериканските страни, където е приложена стратегията на градските партизани, преобладаващата част от революционерите завършват мъртви или в изгнание. Главното им постижение е да доведат на власт военния терор, който опустошава живота на цяло едно поколение в редица от държавите на този континент.

Както и в случая със селските партизански движения извън колониална обстановка, фаталната грешка на градските партизани е, че в стратегията им липсва ефективен последен ход. Теорията изисквала, след като партизаните успеят да принудят властта да заеме особено ефективна репресивна позиция, населението да се вдигне на справедлив бунт и да унищожи потисниците. Но дори и населението да стигне до извода, че именно правителството, а не партизаните, е

виновно за неговата нарастваща мизерия, как точно би трябвало да извърши този подвиг? Посредством формата на градския бунт, която още през XIX век се е оказала неуспешна ли? Или чрез селското партизанско движение, което току-що е доказало своята неефективност?

Единствено слабо и дори още по-глупаво ехо на тази терористична стратегия в Латинска Америка представляват терористичните движения, проповядващи предимно „троцкистки“ идеологии, процъфтяващи в Западна Европа и Северна Америка през 70-те и 80-те години. Техният главен идеологически гуру е американският професор Херберт Маркузе, който пише за необходимостта „да свалим маската на репресивната толерантност от либералната буржоазия“ чрез съзидателно насилие. Това насилие трябва да принуди буржоазията да сваля своята маска и да разкрие истинската си репресивна природа — стандартна латиноамериканска марксистка риторика от предишното десетилетие, — при което революционните маси ще се надигнат и ще съборят властта. Ето какво пише Ричард Хофман за водещата западногерманска група градски терористи:

Терористичната група „Баадер-Майнфох“ със сигурност не очаква да спечели своята война по самостоятелен път. Те приемат, че истинският двигател на Революцията ще бъде епичното надигане на пролетариата. Според тях вълната от терор, с която заливат страната, ще принуди властите да отвърнат с брутален, справедлив гняв. Те изхождат от идеята, че гражданските права и свободи на населението на Западна Германия ще бъдат потиснати, когато държавата върне часовника назад с 25 години. Смятат, че пролетариатът на Западна Германия ще реагира с ужас, когато съзре истинската природа на своето правителство. Вярват, че фабричните работници, пекарите и миньорите, ще бъдат вдъхновени да унищожат собствените си потисници. Убедени са, че те ще бъдат авангард на движението, при което милиони немци полагат

началото на великата Революция. Въобще, вярват в какво ли не.^[11]

Тук вече става въпрос за дизайнерски тероризъм от светила в областта на тероризма, а целта му е колкото радикалният шик, толкова и реалната политика. „Червената армия“ (което е официалното име на групата „Баадер-Майнхоф“), е толкова прочута с предпочитанието си към колите марка беемве, че любимият им модел става известен в Западна Германия като „Баадер-Майнхоф-Ваген“. Градските партизани, които изобилстват през 70-те и 80-те години в Западна Германия, Италия, Съединените щати и няколко други държави от развития свят, убиват няколкостотин души и се превръщат в главна тема в няколкостотин хиляди вестникарски заглавия през относително краткия си период под светлините на прожекторите, но така и не заплашват нито едно правителство в нито една страна. Леонард Коен е успял да улови техния наивитет и нарцисизъм в саркастичната си песен „Първо превземаме Манхатън“:

Ръководи ме знак от небесата.

Ръководи ме рожденият ми знак.

Ръководи ме красотата на оръжията.

Първо превземаме Манхатън, а после — и Берлин.

Ако „Баадер-Майнхоф“ в Германия, „Червените бригади“ в Италия, „Армията за освобождение“ и терористичната групировка „Уедърмен“ в Съединените щати, „Червената армия“ в Япония и другите, подобни на тях, са имали каквото и да било влияние върху политическите събития, то се заключава най-вече в това, че са послужили като удобни плашила в ръцете на дясноцентристките правителства, опитващи се да изтикат от обществената сцена своите законни лявоцентристки опоненти, ала дори и в тази си скромна роля въпросните движения не се оказват особено полезни. Националистическите градски партизани, изхождащи от базата на религиозни или етнически малцинства, като например Ирландската републиканска армия в Северна Ирландия и „Еускади Та Аскатасуна“

в испанската Баска провинция демонстрират далеч по-голяма издръжливост и са убили много повече хора, но те със сигурност щяха да постигнат далеч по-голям напредък в постигане на политическите си цели, при това за далеч по-кратко време, ако бяха избрали гражданските протести на не-насилието. Един жител на Белфаст казва следното: „Не ме притеснява куршумът, на който пише моето име. Притеснява ме онзи, на който пише «Строго секретно».“^[12]

Все пак в наши дни съществуват две терористични групи, които са успели да намерят начин да окажат влияние върху събитията. И двете действат предимно чрез международни терористични операции, и двете имат политически цели, които не изискват свалянето на правителства-мишени, и двете са с арабски произход.

* * *

Палестина е циментът, който държи заедно Арабския свят, или бомбата, която го разбива на отделни части.

Ясер Арафат^[13]

Организацията за освобождение на Палестина (ООП) е основана през 1964 година от Ясер Арафат като обща организация, която координира стратегията на множество идеологически отчаяни въоръжени групи, сформиращи се в лагерите за бежанци — новия дом за повечето от палестинците, които са избягали или са били принудени от Израел да напуснат своите земи през 1948 година. Повечето от палестинците проявяват политическа търпимост доста дълго време, изчаквайки арабските държави да ги върнат по домовете им чрез средствата на войната, но след поражението на арабите през 1967 година те си дават сметка, че е напълно безсмислено да разчитат на останалите арабски страни за помощ. Главното прозрение на Арафат е осъзнаването, че докато палестинските въоръжени отряди нямат никакъв шанс да победят израелците и да си върнат домовете чрез сила — защото те са по-слаби дори и от арабските държави и не могат да сторят нищо друго, освен да провеждат безплодни терористични нападения — енергията им може да донесе и други резултати, ако бъде насочена към по-различна цел.

Ясер Арафат и неговите сподвижници постепенно проумяват, че най-важната им задача е да върнат отново клеймото „палестинци“ на „бежанците“. Защото, докато се възприемат от не-арабите (а дори и от част от арабите) като родственици на арабите бежанци, те ще са само пионки в нечия друга игра. На теория те биха могли да бъдат преселени на други места — най-малкото в очите на Запада и според систематичното настояване на израелската пропаганда — където и да е в Арабския свят. Следователно, ако въобще съществува шанс те да се завърнат вкъщи, в най-важен приоритет трябва да се превърне кампанията за убеждаване на света, че съществува такава националност като „палестинската“ — тъй като дори самото обръщение към хората по този начин означава естествено признание, че те имат законно право да претендират за земята на Палестина. (Някои ционисти се хващат именно за този факт, за да защитят тезата си, че палестинската идентичност е само изкуствена, но много по-справедливо би било да се каже, че трансформацията на думата „палестинец“ от чисто регионално описание в знак за истинска национална идентичност е следствие от преживяната загуба и изгнаничеството. Вероятно би било вярно да се каже също така, че с течение на времето палестинците са започнали да приличат все повече на техния враг, както често става с дългогодишните противници — копнежът по загубената земя е позната тема в юдейската култура и съществена част от израелската идентичност.)

И така, какъв тип кампания би могъл да убеди света, че палестинци действително съществуват? Не и рекламна кампания, разбира се, а кампания на международния тероризъм. Извърши няколко възмутителни акта на достойно за отразяване по медиите насилие, и те ще бъдат принудени да ги отразят — а за да ги обяснят, ще бъдат длъжни да говорят за палестинците. През септември 1970 година Народният фронт за освобождение на Палестина (една от групите, действащи под шапката на ООП) организира едновременно отвличане на четири самолета, които после откарва до пустинно летище в Йордания и унищожава пред обективите на световните камери (след като първо изкарва пътниците навън). Следващите нападения, които провежда, костват множество човешки жертви, но това е международен тероризъм с рационална и постижима цел — те не държат да поставят Израел на колене, а още по-малко пък Запада;

просто искат всички да приемат факта, че палестински народ съществува и че трябва да бъде активен участник в обсъждането на собствената си съдба. И когато в края на 80-те тази цел бива постигната, Организацията за освобождение на Палестина отзовава терористите (въпреки че някои малобройни групи продължават да извършват частни и безполезни лични кампании).

Методът в никакъв случай не може да се нарече приятен, но при всички положения е ефективен. После, в продължение на повече от десетилетие, ООП по принцип избягва тероризма, като паралелно с това се стреми да постигне мирно споразумение с Израел. За съжаление Арафат се оказва влудяващо нерешителен преговарящ, и както той, така и неговият ключов партньор в преговорите — израелският премиер Ицхак Рабин, осъзнава, че свободата на действията им бива все по-ограничавана от консервативните сили в собственото им обкръжение — партията „Ликуд“ и религиозните общности в Израел; „Хамас“, „Ислямски джихад“ и някои от по-малките светски марксистки движения сред палестинците. Всички тези партии и групировки отказват да приемат отстъпките (по отношение на територията, както и на правото на бежанците за завръщане по родните места), които са задължителни за едно мирно споразумение.

След като през 1995 година Ицхак Рабин е убит от еврейски десни екстремисти, палестинските терористични атаки отново биват възстановени, и този път в самия Израел, насред изборната кампания. Но авторите на тези атаки са надигащи се ислямистки движения, които категорично отхвърлят идеята за териториален компромис с Израел, който би създал палестинска държава единствено в малка част от бившата британска мандатна територия Палестина. Тази терористична операция също се отличава с ограничени и постижими цели, но този път мишената е както Арафат, който трябва да бъде заплашен, така и израелските убийци. Целта на движенията „Хамас“ и „Ислямски джихад“, които провеждат тази кампания по поставяне на бомби, при това най-вече в автобуси, за постигане на по-голям брой жертви, е да накара израелските гласоподаватели да се отдръпнат от наследника на Рабин — Шимон Перес, който се очаквало да спечели поради съчувствие след убийството на предшественика му, и да се насочат към водача на партията „Ликуд“, Бенямин Нетаняху — краен противник на

преговорите, на който можело да се разчита да протака до безкрай постигането на споразумение с Арафат.

И успели. Бомбите натезжали върху везните на изборите в полза на партията „Ликуд“ и през следващите три години в преговорите по мирното споразумение не се забелязва абсолютно никакъв напредък. Не може да се каже, че консерваторите от двете страни си сътрудничат, за да осуетят постигането на двустранното разрешение на проблема, при което израелците и палестинците ще живеят в съседство между река Йордан и морето, но все пак те са (казано в любимата терминология на по-старото поколение марксисти) „обективни съюзници“ — а основното им средство за предотвратяване на стъпките в тази насока е насилието.

Нациите на неверниците се обединиха срещу мюсюлманите... Това е нова битка, велика битка, подобна на големите битки на исляма, като напръшер пре-

земането на Йерусалим... Под претекст, че се бият с тероризма, американците тръгнаха да се бият с исляма. Тези събития разделиха целия свят на два лагера: лагера на вярата и лагера на неверието.

Осама бин Ладен, октомври 2002 г.

Тероризмът продължава да бъде безполезно оръжие за директно сваляне на правителства, но през последните десетилетия той се разви и превърна в доста гъвкав инструмент за постигане на други, не толкова драстични политически цели. Ужасяващ, макар и твърде ефективен пример за тази насока на неговото развитие, са терористичните атаки срещу Съединените американски щати, извършени на 11 септември 2001 година от организацията Ал Кайда.

„Ислямисткият“ проект, който вдъхновява Ал Кайда и множеството ѝ клонове и съмишленически организации, изхожда от тезата, че настоящото окаяно положение на мюсюлманските държави се дължи на факта, че са се превърнали наполовина в западни и са пренебрегнали законите на исляма. Поради тази причина Господ се е отдръпнал от тях, своите хора, а за да си възвърнат благоволението му,

мюсюлманите трябва отново да заживеят само в своята вяра — така, както Господ е предвидил за тях, т.е. според твърде крайните изисквания на исляма.

Въз основа на този анализ е създаден двуетапен проект за промяна на света. Първият етап предвижда свалянето на всички настоящи правителства в мюсюлманските държави и заменянето им с ислямистки, които да използват властта си, за да върнат обратно своите събрата към единствено правата вяра и поведение. А после, когато всички мюсюлмани по света заживеят както се полага за тях, Господ отново ще застане на тяхна страна и така ще им предостави възможността да се придвижат към втория етап — да обединят целия мюсюлмански свят в една-единствена, обща свръхдържава, която ще завладее Запада и ще го лиши от водещата му роля. В по-крайните формулировки на този проект всичко това завършва с покръстването на целия свят в правата вяра — т.е. исляма.

Сравнително малко са мюсюлманите, които приемат този анализ и подкрепят проекта, но в арабския свят броят им е поголям, защото именно там са държавите, където яростта и от-мянието от настоящата ситуация са достигнали най-крайната си фаза. В резултат на тези реалности вече близо четвърт век в то-големите арабски държави действат активни ислямистки групировки. Първата им цел е събарянето на съществуващите (правителства и вземането на властта, за да могат оттам нататък да продължат с изпълнението на втория етап от ислямист-ката си програма, а основното им средство за постигане на тази цел е тероризмът. От края на 70-те години държави като Египет, Саудитска Арабия, Сирия и Алжир са сцени на безброй терористични атаки. Никак не е изненадващо обаче, че ислямистите така и не успяват да спечелят властта в нито една от тези държави. Сам по себе си, тероризмът не събаря правителства — той не помогна нито на „Тупамаросите“, нито на партията „Червена армия“, така че няма никаква причина да помогне и на ислямистите.

Средството, което действително би могло да събори дадено правителство (като изключим военния преврат, който е твърде неправдоподобен начин за идване на власт на ислямистите), е излизането на милиони хора по улиците. Едва в подобен случай би могла да се случи истинска революция — било то по старомодния, насилствен начин, или пък по по-модерния стил на не-насилието. Но

първото и най-важно условие за постигане на тази цел е да изкараш милионите на улицата — а за ислямистите никой не би го направил. Хората просто не харесват ислямистите, а и не им вярват достатъчно, за да рискуват живота си и да ги доведат на власт. В резултат на този развой на събитията в няколко арабски държави съществува патова ситуация между ислямистите и правителствата, а преобладаващата част от народа стои далече от борбата между тях и му се иска проклятието да се стовари и върху едните, и върху другите. Когато в началото на 90-те Осам бин Ладен създава Ал Кайда в Афганистан, страната вече е достигнала до въпросната мъртва точка.

Още от самото си основаване, Ал Кайда си поставя за цел да не атакува арабски правителства — това тя оставя на останалите ислямистки фракции и движения, а да тръгне право срещу Запада. Същевременно сме длъжни да приемем, че войнства-щите елементи в Ал Кайда не са забравили, че истинската им

цел си остава предизвикването на революции в арабските и останалите мюсюлмански страни, които ще доведат на власт ислямистите и ще завършат първата фаза на великия ислямски проект, след което ще се заемат с връщането на своите хора в правия път и правата вяра. Как обаче преките нападения над Запада биха спомогнали за пораждането на революции в собствените им държави? Как ще успеят да изкарат тълпите на улицата?

Терористите никога не издават стратегията си, но почти сигурно е, че отново става въпрос за *politique du pire*, този път обаче в международен контекст. Само изключително невежа персона би повярвала, че терористичната атака над Съединените щати, която причини смъртта на три хиляди души, ще накара правителството на САЩ да се изтегли от мюсюлманския свят и да изостави всички свои клиенти, т.е. правителства, там. А Бин Ладен и неговите сподвижници засега не са дали знак да са нито невежи, нито глупави. Всеки разумен човек би предположил, че реакцията на правителството на САЩ би се състояла в по-голяма или по-малка по мащаби офанзива в мюсюлманския свят, предназначена да изтръгне корените на тероризма, както и че американците няма да подбират особено кого ще унищожат в този процес. Съществува доста голям шанс действията на

Америка да отчуждят от нея повечето мюсюлмани и да ги вкарат право в ръцете на техните местни ислямистки организации, особено в арабските държави, в резултат на което народът най-сетне да въстане срещу своите прозападно ориентирани правителства и да доведе на власт исляма.

Битката ще бъде голяма и ние ще победим врага. Боят трябва да се води единствено в името Господне, а не в името на никакви националистически идеологии, или пък за налагане победата на невежите правителства, които ръководят всички арабски държави, включително Ирак.

Осама бин Ладен, в навечерието на инвазията на САЩ в Ирак^[14]

Ако стратегическата цел на атаките на Ал Кайда срещу Вашингтон и Ню Йорк на 11 септември е била да подмами

Съединените щати да нахлуят незаконно в една или повече мюсюлмански държави, то сме принудени да признаем, че Осама бин Ладен е получил относително добра възвращаемост на своите инвестиции — само след двадесет месеца Съединените американски щати нахлуват и окупират две мюсюлмански държави с общо население от петдесет милиона души. Картините, придружаващи инвазията, причиняват огромно унижение и тревоги сред мюсюлманския свят, особено в арабската му част, а неизбежната бруталност и грешки на последвалата военна окупация на Афганистан и Ирак предоставя постоянен поток от образи в същия стил. Гневът от действията на американците, безсъмнено вкарва множество мюсюлмани в ръцете на ислямистките революционни организации, но до момента на писането на тези редове стратегията на последните не е успяла да предизвика каквито и да било революции, които да докарат ислямистите на власт в която и да било мюсюлманска страна.

Много е лесно да надценим прозренията на стратезите на Ал Кайда и властта, с която се сдобиват посредством доброто управление на техниките на тероризма. Когато са очаквали Съединените щати да реагират на нападенията от 11 септември чрез нахлуване в Афганистан с цел унищожение на техните бази там, те са разчитали на продължителна съпротива от страна на афганците — от вида, с който бяха посрещнати съветските войски през 1979 година. Стана обаче друго — Съединените щати завладяха страната изключително бързо и

я подчиниха напълно, като се съюзиха с местните военни господари, които се противопоставят на властта на талибаните, и унищожиха лагерите на Ал Кайда, без дори да оставят достатъчно американски войници на земята като мишени. Въпросното развитие на събитията някак си не съответстваше на официално обявената от правителството на САЩ цел за „довеждане на демокрацията“ в Афганистан, но наистина успя да сведе до минимум както афганската опозиция срещу окупацията, така и американските жертви (проблем, намиращ се непрекъснато в обсега на политическото внимание с оглед на тоталното отвращение към безсмислените жертви на домашния фронт).

Загубите на базите в Афганистан безсъмнено предизвикват редица затруднения на организацията Ал Кайда, но в никакъв случай не са пълен провал, защото тя вече е успяла да изгради крайно децентрализирана своя мрежа, без никакви логистични изисквания. И тъй като Съединените щати вече не разполагат с никакви значими военни цели в Афганистан, след края на 2001 година най-логичното за тях бе да превключат от военна тактика към по-традиционни антитерористични операции. Но терористите са цивилни, а не армия, следователно най-подходящите средства за справяне с тях са полицейските сили събиране на разузнавателна информация и мерки за сигурност, а не танкови бригади. Стратезите на Ал Кайда надали са предполагали, че вместо да се концентрират върху тероризма, Съединените щати ще продължат с нахлуване в Ирак. Важно е да се отбележи, че Ал Кайда започва планирането на операцията от 11 септември почти две години преди президентските избори в САЩ през ноември 2000 година, така че водачите ѝ надали са били наясно с неоконсервативния дневен ред, който ще бъде наложен от новия президент Джордж У. Буш и неговия още по-краен кабинет. Ала втората инвазия, на Ирак, предприета от САЩ, като нищо може да възвърне баланса обратно в полза на Ал Кайда.

Колко голяма може да стане „международната терористична заплаха“? Засега Ал Кайда действа в същата технологична вселена, която населяваше преди тридесет години и Организацията за освобождение на Палестина (макар и с коренно различни политически цели). Тя открива ново приложение на отвличените самолети, което разчита изцяло на невиджаното до този момент нововъведение на

екипи атентатори ка-микадзета, включително и обучени пилоти, но подобна изненада може да проработи само веднъж, а и както изглежда не съществуват десетки и стотици неизпробвани техники, които само чакат Ал Кайда да ги извади на бял свят. Всички следващи терористични актове на Ал Кайда до ден днешен представляват напълно конвенционално поставяне на бомби, които са в състояние да причинят не повече от няколко стотици жертви.

Подобни атаки обаче биха могли да произведат забележителни политически резултати, ако са добре изчислени във времето. Точно така стана и с бомбите във влаковете в Мадрид само три дена преди изборите в Испания през март 2004 година, които автоматично предизвикаха натезаването на народния вот срещу настоящото консервативно правителство, подкрепило безусловно инвазията на Съединените щати в Ирак. Но тази тактика не е съвсем нова — две от трите големи офанзиви на Северен Виетнам бяха изчислени да се проведат в годините на президентски избори в САЩ — 1968 и 1972. Третата пък съвпадна със скандала „Уотъргейт“ от 1975 година. Що се отнася до вероятността за тероризъм с оръжия за масово унищожение, тя не е нито нова, нито би допринесла за кой знае каква трансформация на ситуацията. Знае се, че една от фракциите на групата „Баадер-Майнхоф“ в Германия през 80-те е експериментирала с биологични оръжия, а в края на 2001 година един терорист в Съединените щати (за когото вече е сигурно, че е просто американски екстремист, а не ислямист) разпрати няколко писма, напръскани със спори от антракс, които успяха да убият само четири-пет човека. Японската секта „Аум Шинрикио“ пусна нервнопаралитичен газ в Токийското метро през 1995 година — от този газ, тип зарин, загинаха само дванадесет души. Практическият проблем, свързан както с биологичното, така и с химическото оръжие, е неговото разпръскване — терористите, за които стана вече въпрос, щяха да постигнат подобри резултати с по-малко усилия и с „мръсни“ бомби (с пирони, метални парчета и други подобни).

Но едно ядрено оръжие в ръцете на терористите би било нещо друго, разбира се, и точно затова това е тема на безброй спекулации и любим сюжет за романи и филми вече двадесетина години. Едно-единствено ядрено оръжие обаче би представлявало само местен проблем, сравним по мащаби с изригването на вулкана Кракатоа през

1883 година или земетресението в Токио през 1923. Безспорно е, че трябва да положим максимални усилия, за да предотвратим подобна вероятност, но дори и ако в бъдеще някой нещастен град срещне съдбата си в ядрена детонация, светът пак няма да бъде принуден да изпълни исканията на терористите — а онова, което те обикновено искат, е необузdana, необмислена реакция. Тероризмът е нещо като политическо джиу-джицу, при което изключително малобройни и слаби групировки използват ограничено количество сила, която прилагат така, че да подмамат техните далеч по-силни противници — обикновено цели държави — да отвърнат по начин, който би навредил на собствената им кауза и би послужил на целите на самите терористи.

В продължение на четиридесет години светът живя със заплахата от глобален ядрен холокост, който щеше да унищожи стотици градове и стотици милиони човешки същества само за един миг. Така че би могъл да преживее и с малко вероятната възможност някой ден терористична група да се добере до ед-но-единствено ядрено оръжие и да потопи в кръв цял един град. Важното е да не се поддаваме на паника и да не губим търпение. Изразът „войната срещу тероризма“ е дълбоко заблуждаващ, защото войните понякога могат да бъдат и спечелени. Фразата би имала малко повече смисъл, ако я възприемем просто като метафора — подобно на метафората „война срещу престъпността“, която се използва в публичния дискурс от време на време. Последната може и понякога да успява да снижи ръста на престъпността, ала надали някой очаква един прекрасен ден всички престъпници да излязат на улицата с вдигнати ръце и оттам насетне повече никъде и никога да не се извършват престъпления.

Опасявам се, че тероризмът не започна на 11 септември, както и че той ще съпътства живота ни още доста дълго време. Бях изключително изумена, когато чух обявяването на война срещу тероризма, тъй като той съществува най-малко от тридесет и пет години и ще продължи да съществува дотогава, докато на света живеят отчаяни и бедни хора. Налице са доста неща, които бихме могли да направим, за да подобрим ситуацията, но тероризъм винаги ще има. Хората са съзнателно подвеждани с тези разговори за война, защото започват да си мислят, че по някакъв начин тя може да бъде спечелена.

[1] От реч при Блекдаун, 30 август 1932 г., цитирана — В: Justin Wintle, ed., *The Dictionary of War Quotations*, (London: Hodder and Stoughton, 1989). ↑

[2] Mao Tse-tung, *Strategic Problems in the Anti-Japanese Guerrilla War*, 1939. ↑

[3] Walter Laqueur, *Guerrilla*, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1977), 40. ↑

[4] Mao Tse-tung, „Problems of Strategy in China’s Revolutionary War (5.3)“, December 1936, *Selected Works of Mao Tse-tung*, (Beijing: Foreign Languages Press edition, vol. 1, 1965). ↑

[5] Henry A. Kissinger, „The Vietnam Negotiations“, *Foreign Affairs*, January 1969. ↑

[6] Christon I. Archer, John R. Ferris, Holger H. Herwig, and Timothy H.E. Travers, *World History of Warfare*, (London: Cassell. 2003), 558. ↑

[7] J. Bowyer Bell, *The Myth of the Guerilla*, (New York: Knopf, 1971), 231. ↑

[8] Quoted in Robert Moss, *Urban Guerillas*, (London: Temple Smith, 1972), 13. ↑

[9] *Ibid.*, 198. ↑

[10] Цитирано първо — В: Boletin de las Madres de la Plaza de Mayo, May. 1985, препечатано в Robin Morgan, *The Demon Lover: On the Sexuality of Terrorism* (London: Methuen, 1989). ↑

[11] Richard Huffman, *The Gun Speaks: The Baader-Meinhof Gang and the West German Decade of Terror 1968–1977*, <http://www.baader-meinhof.com/gun/index.htm> ↑

[12] *The Guardian* (London), 16 October 1991. ↑

[13] *Time* (New York), 11 November 1974. ↑

[14] Запис на послание, излъчено по телевизия Ал Джазира на 12.02.2003 ↑

[15] Sarah Ewing, „The IoS Interview“, in *The Independent* on Sunday, London, 8 September 2002. ↑

ЕДИНАЙСЕТА ГЛАВА КРАЯТ НА ВОЙНАТА

Добрата новина за човечеството е, че изглежда напълно възможно, веднъж постигнат, мирът да бъде съхранен. А щом бабуините го могат, защо да не го можем и ние?!

Франс де Ваал,
Център за
изследване на приматите
„Йеркс“,
Университет
„Емори“

Преди двадесетина години Горското стадо на бабуините в Кения преживява истинска катастрофа. В близост до техния район се намирала туристическа хижа и най-големите и най-силни мъжкари от стадото започнали редовно да я посещават, за да търсят храна в контейнерите с отпадъци. По-низшите мъжкари обаче не ходели там, защото по време на тези обиколки редовно се провеждали битки с мъжкарите от стадото Талек, които също обичали да тършуват из боклуците. И така, когато бруталните и деспотични алфа-мъжкари от Горското стадо веднъж хапнали месо, заразено с волска туберкулоза, измрели, при това до един. А по-малко агресивните 50% от групата оцелели. И цялата култура на стадото претърпяла коренна промяна.

Мъжките бабуини са дотолкова вманиачени на тема социален статус, че обикновено им трябва съвсем малко, за да реагират агресивно. И това тяхно поведение не е насочено единствено спрямо съперниците с равен на тях статус. Мъжкарите от по-низшите рангове редовно получават своите порции обиди и терор и дори женските (които тежат двойно по-малко от мъжките) често биват нападани и

дори хапани. Мъжките шимпанзета също могат да бъдат гадни и властни, но в сравнение с бабуините те са направо пацифисти. А човешките същества са на практика светци. Надали ви се иска да изживеете живота си като бабуини!

Та след като най-едрите и най-зли мъжкарите от Горското стадо измрели едновременно, социалната атмосфера сред жителите му се променила напълно. Когато приматолозите за първи път изучават стадото от 1979 до 1982 година, го определят като типично ожесточено бабуинско общество, но след масовото измиране на насилниците, оцелелите членове се успокоили и започнали да се отнасят един към друг далеч по-прилично. Мъжкарите се бият и до ден днешен — нали все пак са бабуини — но най-честите им спорове са с равни на тях мъжкарите, а не с по-низши от тях членове на стадото. А що се отнася до женските, тях въобще не ги нападат. Всички се стараят да прекарват много повече време в поддържане на външния вид, общуване и други типове приятелско социално поведение, а нивата на стреса дори и при най-низшите индивиди (изчислени благодарение на хормоналните мостри) са далеч по-ниски, отколкото в другите бабуински стада. И което е най-важно, този нов тип поведение се пропива все по-дълбоко в бабуинската култура — те вече не представляват просто шепа мили, мекушави създания, които са освободени от потисниците си единствено по волята на случайността.

Мъжките бабуини рядко доживяват до повече от осемнадесет години — оцелелите от първоначалната катастрофа вече отдавна ги няма. Всички настоящи възрастни мъжкарите в Горското стадо на бабуините са маймуни, които са се присъединили към него като юноши след 1982 година. (Женските бабуини остават в родното си стадо до края на своя живот и наследяват ранга на майките си. Но мъжкарите са длъжни да напуснат по време на пубертета, да си намерят място в някое друго стадо и да си извоюват мястото в социалната йерархия съвсем сами.) До този момент обхватът на мъжки характерите в Горското стадо би трябвало да си е възвърнал обичайното разпределение — от доминиращите алфи до свитите и подчиняващи се неудачници, които при нормални условия никога не биха имали шанса да се издигнат. Но поведението на стадото в никакъв случай не се е завърнало към обичайното за този маймунски вид — нивата на агресивност си остават относително ниски, а случайните атаки срещу

по-низшите мъжкари и женските са голяма рядкост. „Засега механизмите на трансмисия не са ни ясни — споделя Робърт Саполски, професор по биология и неврология в университета «Станфорд», който е съавтор на доклада от 2004 година за феномена с Горското стадо. — Но младите нерваци сред тях определено получават следното послание: Тук вече не правим такива неща!“^[1]

Всички ние, приматите, сме изключително ковки и адаптивни към своята култура. Дори и бабуините не се поддават на генетичното си наследство, което ги тика към спазване на ожесточено агресивните норми на бабуинското общество. Човешките същества са много по-малко агресивни и далеч по-склонни към сътрудничество, отколкото бабуините, та дори и шимпанзетата, и хиляди пъти по-приспособими към установените културни модели. Повечето от нас днес живеят доста удобно в псевдо-стада, наречени нации, които са в най-буквалния смисъл на думата милиони пъти по-големи от стадата, в които са живели нашите предци до възхода на цивилизацията. Войната е дълбоко вкоренена в нашата история и култура вероятно още от периода, преди да сме станали напълно хора. Но отдалечаването ни от нея надали би представлявало по-висока планина за изкачване, отколкото някои от другите промени, които вече сме направили в начина си на живот, особено в светлината на подходящите стимули. А такива стимули вече със сигурност са ни дадени.

За Първата световна война с много по-голяма увереност може да се каже, за разлика от Втората и Третата, че ако хората са знаели какво ще стане, никога не биха се заели да го правят. Защото за Втората световна война вече са знаели повече — и са го приели. А що се отнася до Третата световна война — за съжаление, уви, те знаят всичко за нея, знаят точно какво ще се случи, и не правят нищо. Изобщо не мога да разбера защо.

Алън Дж. П. Тейлър, историк, автор на „Произход на Втората световна война“

Когато през 1982 година Алън Тейлър заговорва по този начин, думите му отекват дълбоко в сърцата на едно поколение, което е прекарало целия си живот в очакване на Третата световна война. Днес вече никой не говори по този начин — рухването на Съветския съюз и

краят на Студената война убеди преобладаващата част от хората, че Трета световна война никога няма да има — защото единствената причина, поради която е можела да стане, е бил лошият Съветски съюз. В периода на 90-те години хората се тревожеха за бруталните войни на етническо прочистване, които избухнаха в различни части на бившия комунистически свят, и за не по-малко ужасните етнически войни в Африка, а впоследствие започнаха да се притесняват от тероризма, но апокалиптичната настройка на света вече не съществува. Третата световна война очевидно беше отменена. Малките регионални войни, които продължават тук и там, не заплашват с нищо развитите държави, а и разрешаването или липсата на разрешение на проблемите им зависят изцяло от моралния уклон на десетилетието. Единствените хора, които и днес продължават да си спомнят, че именно самата структура на международната система, а не просто лошите режими по света, допринася за цикличните войни между великите сили, са шепата професионалисти, които я изучават: неколцина дипломати и професионални военни, малък брой държавници и ограничен кръг историци.

Настоящата ни историческа ваканция, която настъпи с края на Студената война, е превъзходна възможност за извършване на прогрес в глобалното управление. Нито една от великите сили в момента не вижда която и да било от останалите като опасен враг и единственият тип международно насилие, което заплашва развитите страни днес, са редките изстъпления на тероризма. Не бихме могли да кажем обаче, че тази прекрасна възможност е била напълно пропусната. Водената от

Съединените щати кампания на Обединените нации за изгонване на иракските окупатори от Кувейт през 1991 година е първият случай от Корейската война преди четиридесет години, в който международните правила, забраняващи агресията, се налагат посредством военни действия и с пълното одобрение на Съвета за сигурност. В отговор на етническите войни от 90-те ООН се принуждава няколко пъти да приема поправки на законите си, които защитават абсолютния суверенитет на независимите държави, за да предотврати поголовния геноцид (въпреки че игнорира най-лошия случай — Руанда/Източно Конго). Но иначе не е сторено почти нищо за засилване на властта на Съвета за сигурност и за тотално изкореняване на милитарис-тичния навик от човечеството. Причината

за това е тенденцията на абсолютна едностранчивост, която постепенно обхваща и завладява Съединените щати — единствената глобална свръх-сила в наши дни.

След очевидната победа в Студената война от Съединените американски щати със сигурност можеше да се очаква известна доза високомерие, а и прославата на националната военна мощ отдавна се бе превърнала в част от политическата култура на Вашингтон. Двете тенденции се сляха и превърнаха в проект за доброжелателна американска хегемония над целия свят, наричан „Пакс Американа“, чиито неоконсервативни поддръжници накрая успяха да поемат контрола над въоръжените сили на САЩ и над външната политика, намествайки се в администрацията на президента Джордж У. Буш през 2001 година. Администрацията на Буш проведе ожесточени атаки срещу многонационалните институции — загърбиха Договора за забрана на антибалистичните ракети, опитаха се да саботират Международния наказателен съд, отхвърлиха дълго договаряни поправки, целящи да превърнат конвенциите срещу химическите и биологични оръжия в по-лесно приложими, а накрая използваха атаките на 11 септември 2001 година като претекст за инвазията си в Ирак през 2003 година, което си беше целенасочено пренебрегване на авторитета на Съвета за сигурност. Засега все още не е много сигурно какви точно са размерите на пораженията върху Обединените нации, нанесени от това неоконсервативно управление, но е ясно, че всеки напредък, постигнат през 90-те, особено по отношение на доверието между великите сили, е отдавна загубен. Ако Съединените щати успеят да се върнат сравнително скоро към иначе дългогодишните си предпочитания към многонационалните институции, преди останалите държави да започнат да ги изоставят, то тогава Обединените нации ще излязат от този епизод почти непокътнати. Но въпреки това бе изгубено ценно време и нашата ваканция в историята е може би към своя край. Настъпват по-трудни времена.

* * *

През следващите десетилетия се очаква появата на три големи промени, които биха могли да върнат международната система обратно

към старата анархия: природните предизвикателства на промените в климата, политическите предизвикателства на възхода на нови велики сили и технологичните предизвикателства на увеличаване на ядрената мощ. В комбинация — а те със сигурност ще пристигнат повече или по-малко заедно — те ще подложат разнебитената система за поддържане на световния мир, която успяхме да измислим, на огромно напрежение. И би било неимоверно трудно да се измъкнем от всички тези промени без катастрофална война.

Следващите две или три поколения ще станат свидетели на пълното проникване в системата на всичко, което сме сторили през последните две столетия — и последиците от това няма да бъдат никак незначителни. Става въпрос за шесторното увеличение броя на населението на планетата и паралелната ѝ индустриализация. Средностатистическото човешко същество от началото на ХХI век има най-малко петорно по-силно влияние върху околната среда, отколкото неговия предшественик от 1800 година. Тук се включва интензивното използване на земята за производството на храна, увеличената консумация на вода за домакински и индустриални цели, нарасналата консумация на сурови материали и нарасналото производство на боклук и отпадъци. (В тези усреднени данни е включен и далеч послабият отпечатък върху околната среда на бедните по света.) И така, шест пъти увеличение на населението, умножено по пет пъти увеличение на въздействието върху околната среда, дава общ човешки натиск върху природата, който е тридесет пъти по-голям, отколкото е бил само преди двеста години.

Този факт безсъмнено ще има глобални последици и въпреки че не сме в състояние да предскажем точно в какво ще се изразят и как ще се проявят, в едно можем да бъдем сигурни — повечето от тях ще бъдат крайно неприятни. Глобални климатични промени; влошаване на риболовните райони; недостиг на питейна вода в повечето региони; пълно обезлесяване и ерозия на плодородния почвен слой; десет хиляди пъти повече нови химични и биохимични субстанции, изхвърляни в околната среда на природата, предимно с неясни последици; мегаполи-си, затъващи в стари и нови форми на замърсяване и пораждащи нови болести... Списъкът е безкраен, и колкото и да спорим за подробности около всички тези явления, повече от ясно е, че се задават големи регионални териториални катастрофи и

сривове в системата. Някои от тях ще бъдат с тежки политически последици, включително и много висок потенциал за конфликти.

Паралелно с това през следващите двадесет-тридесет години международната система трябва да се подготви за появата на нови велики сили и относителния упадък на някои от съществуващите. Според дългосрочната икономическа прогноза, направена от инвестиционните банкери в „Голдман Сакс“ в края на 2003 година, към 2040 година Китай ще бъде най-голямата икономическа сила в света, следван плътно от Съединените щати (които може би ще продължават да му бъдат равни в технологичните открития), и на не много голямо разстояние зад тях — от Индия. Втората група сили, доста по-назад от тези трите, ще бъдат Бразилия, Русия и Япония. Опашката ще завършват петте големи индустриални икономики на Запада — Великобритания, Германия, Франция, Канада и Италия.^[2] И въпреки че изследването на „Голдман Сакс“ не говори по този въпрос, ясно е, че още на този етап вече ще има и нови кандидати за раздаване на силните карти. Към 2040 година Мексико, Южна Африка, Пакистан и Индонезия вероятно ще имат същия размер БВП като петте по-слаби западни сили, както и вероятно Корея (особено ако дотогава отново се обедини). Може би същото се отнася и за Турция и Тайланд.

Тези предстоящи промени в международната система са на практика предначертани. Една или две от държавите може и да не оправдае очакванията към нея, а и подробностите по подбора на точния момент са дискуссионни — само един пристъп на политическа лудост от рода на Големия скок или Културната революция би струвала на Китай забавяне поне от десет години, което би отложило стигането ѝ до върха чак до 2050 година; или пък скоростното разпространение на СПИН в Индия би могло да намали с няколко процента темпа на икономическия ѝ растеж. Но дори и подобни катаклизми могат само да забавят процеса на трансформация, а не да го променят или завинаги да го спрат. Онова, което гарантира на Китай и Индия ръст на икономическия растеж, двойно по-висок от този на Съединените щати в предстоящите години, не са нито политическата система, нито икономическата стратегия, а наличността на голямо количество евтина и лесно обучаем работна ръка, плюс факта, че средните нива на икономическата йерархия — хората с годишен доход между 1000 и 5000 долара на глава от населението — могат да бъдат разместени без

необходимост от социална промяна. На Китай и Индия буквално им е гарантирано да се превърнат съответно в първата и третата икономическа сила в света през следващото поколение.

И в това няма нищо изненадващо. Китай и Индийският суб-континент са представлявали най-мощната концентрация на икономическа дейност в света, преди европейските държави да им откраднат техническото предимство преди четири-пет века, така че е напълно естествено те да си възвърнат водещите роли точно в периода, когато тази пропаст вече се затваря. Билетът за статуса на свръхсила през 2040 година ще бъде брутално прост — трябва да бъдеш държава с размерите поне на половин континент и с население близо до или над половин милиард души. Само три страни кандидатки ще отговорят на този критерий: Китай, Индия и Съединените щати. Бутащата се тълпа от нови и стари по-малки сили в края на списъка може и да причини известно раздвижване в системата, но онова, което окончателно ще я извади от контрол, е промяната в първите три позиции.

Последният път, когато светът е преживял подобно пренареждане на великите сили, е било в края на XIX век. През 1850 година Великобритания продължава да бъде единствената и неоспорима световна свръхсила, с почти половината от световната производителност, концентрирана в нейните територии. През 1890 година САЩ вече са настигнали Великобритания по отношение на индустриалната производителност, а Германия бързо ги следва. Други държави, като например Русия и Япония, тръгват по същата траектория на бързо икономическо развитие, докато Франция, някога доминираща европейска сила, бавно и невъзвратимо слиза надолу по стълбицата на лидерите. Повечето други видове сили са функция най-вече на икономическата власт, така че на съществуващата международна система, изградена върху модела на доминиращата Великобритания („Пакс Британика“), ѝ се налага да се приспособи към новите реалности.

За съжаление, системата на XIX век се оказва неспособна да извърши това адаптиране по мирен път. Някои от надигащите се сили бяха нетърпеливи и натиснаха прекалено силно, залязващите пък отстояваха докрай постепенната загуба на своя статус. И накрая цялата система се срути в катастрофата, наречена Първа световна война — която беше много повече заради подредбата в обществената йерархия

на великите сили, отколкото заради конкретните кавги помежду им. Нищо изненадващо в това — тогава войната все още е нормалният начин, по който международната система се пренарежда така, че да отговори на изискванията на изгряващите сили за сметка на залязващите. Но през ХХI век и при наличието на съвременните оръжия надали на някого му се иска да преживее наново подобно пренареждане.

И като че ли това не стига, а и същите тези оръжия — особено ядрените — попадат в ръцете на все повече и повече държави. В периода между 1945 и 1964 „Постоянната петорка“ в

Съвета за сигурност на ООН — САЩ, СССР, Великобритания, Франция и Китай, до една направиха изпитания на първите си ядрени оръжия, а още една страна — Израел, ги разработи тайно, без да ги изпитва открито. Всички тези шест държави днес притежават стотици или може би хиляди ядрени бойни глави (а в повечето случаи — термоядрени), но за появата на седмата ядрена сила трябваше доста повече време.

Индия изпита своя първи „мирен ядрен експлозив“ през 1974 година, официално за граждански цели, но всъщност, за да се предпази чрез възпиране от китайските ядрени оръжия (през 1962 година между двете държави се води кратка погранична война). Пакистан, който през предишните двадесет и пет години, е водил и загубил три войни с Индия, се счита длъжен да отвърне на индийската ядрена мощ (премиерът Зулфикар Али Бхуто заяви, че пакистанците по-скоро ще „ядат трева“, ако трябва, но ще възстановят баланса между двете държави) и веднага се заема с разработването на своя собствена ядрена програма. Когато на север от границите на Южна Африка, в „неприятелски“ за нея страни, започват да се появяват съветски и кубински войски, режимът на апартейд, който управлява тогава, веднага започва разработката на свои ядрени оръжия. Под ръководството на военните си режими Аржентина и Бразилия също се заемат с подобна задача, на теория, за да ги използват една срещу друга, но всъщност по-скоро като знак за национална гордост. На някакъв етап от края на 70-те и 80-те години Ирак, Иран и Северна Корея също започват разработките на собствени ядрени програми.

Списъкът на страните, които избират да не разработват ядрени програми, е също много поучителен. В периода след началото на 1950

година държави като Канада, Италия и Австралия можеха да разработят ядрени оръжия само за две години от началния момент, но вместо това избраха да разчитат на американския ядрен чадър, защото бяха убедени, че понататъшно увеличаване на броя на тези оръжия ще даде опасен пример на света. До същия извод стигнаха и Япония и федерална република Германия. Те щяха да бъдат принудени да се преборят с по-големи политически препятствия за разработването на ядрени оръжия, поради провала им във Втората световна война, но ако наистина са смятали, че се налага, в крайна сметка щяха да го постигнат, независимо от законовите и политически ограничения. Но бяха разубедени от американските ядрени гаранции, както се случи и с Тайван и Южна Корея. Шведите и швейцарците, които също имаха възможността да се сдобият с ядрено оръжие само за две години, от време на време провеждаха дебати дали трябва или не трябва да го направят, за да защитят своя неутралитет, и в крайна сметка винаги стигаха до извода, че не трябва. Изводът е, че всички държави, които в крайна сметка решиха да се сдобият с ядрени оръжия (с изключение на тези в Южна Америка), бяха изправени пред реални врагове, въоръжени с ядрени оръжия, които те желаеха да възпрепятстват от употреба срещу тях. Множенето по принцип винаги става по рационални причини.

Все пак нещата не се развиха чак толкова зле, колкото можете. Южна Африка наистина създаде пет-шест ядрени оръжия, но след края на апартейда през 1994 година ги разглоби и закри цялата си програма. След сгромолясането на правителствата на генералите и Бразилия, и Аржентина сложиха край на своите ядрени програми, още преди да бяха създали истинска бомба. След първоначалното връщане назад, причинено от израелските бомбардировки над ядрения реактор „Озирак“, в края на 80-те Ирак постигна значителен напредък в ядреното въоръжаване, но след поражението му по време на Войната в залива инспекторите от Обединените нации сложиха край на ядрената му програма. Американските инспектори, които, след инвазията на САЩ в Ирак през 2003 година търсеха доказателства за възраждане на ядрената му програма, за да оправдаят присъствието си там, така и не откриха нищо.

Но правителството на Северна Корея, вярно или не, твърди, че е създавало ядрени оръжия, отчасти, за да възпре евантуална американска

атака срещу страната си, и отчасти с надеждата да получи приличен подкуп за тяхното унищожение. Иран почти със сигурност разполага с тайна програма за разработката на ядрени оръжия. Израел счита Иран за своя най-опасен останал противник, а и почти всяко иранско правителство би се стремilo към спешно създаване на ядрени оръжия, за да притежава средство за възпиране на Израел, който пък има възможността да извърши първия ядрен удар срещу Иран, засега напълно безнаказано. През 1998 година Индия и Пакистан открито обявиха своите изпитания на ядрени оръжия и в момента се намират в ядрена конфронтация в стила на 50-те, от типа „ако не ги използваш, ще ги загубиш“, която, от индийска гледна точка, е особено неприятна. Преди да въвлече Пакистан в ядрена надпревара, предимствата, която имаше Индия със своето седем пъти по-многобройно население и много по-голяма индустриална база, ѝ гарантираха победа при всяка една конвенционална война със съседната ѝ страна. Но ядрените оръжия са по принцип велико средство за баланс. В момента Индия и Пакистан са еднакво уязвими на ядрени удари.

Взето най-общо, увеличаването на броя на ядрените оръжия по света за последните четиридесет години не е чак толкова голямо. Само за още две държави се знае със сигурност, че разполагат с ядрени оръжия, което прави общо осем плюс две вероятни. Но с приближаването на броя на тези държави до двуцифрено число нараства и вероятността някоя от тях рано или късно да използва тези свои оръжия, особено като се има предвид, че страните, които се стремят да ги придобият, са преди всичко онези, които очакват военна конфронтация с някоя друга. Идентична, ако не и по-голяма опасност обаче представлява постоянният натиск на военно-промишления комплекс на Съединените щати за създаването на по-малки и по-лесно „приложими“ ядрени оръжия — за цели, толкова очевидно маргинални за която и да е сериозна стратегия (например за проникване дълбоко в земята с цел унищожение на укрепените бункери), че просто става невъзможно да не се забележи отявленият кариеризъм на участниците в тези проекти. Но сдобилите се наскоро с ядрени оръжия съседи или една-единствена свръхсила, открито обсъждаща използването на ядрения си арсенал срещу държави, които не разполагат с такъв, представляват мощни стимули и за други държави за създаване на собствени ядрени програми.

„Огнената дига“ срещу напора на ядрените оръжия, която започнахме да издигаме след Хиросима и Нагасаки, успя да издържи вече половин век, и именно тя създава сериозни настроения сред притежаващите тези оръжия срещу тяхното използване. Трудно е да се предскаже какво би станало, ако някой се опита да прехвърли тази огнена дига, но далеч за предпочитане е никога да не разбираме.

Но дори и самото увеличаване на броя на ядрените оръжия е достатъчно предизвикателство за стабилността на системата. Както и приближаващите кризи, свързани предимно с околната среда, които ще засегнат някои страни по-силно, отколкото други, и като нищо могат да доведат част от тях до отчаяние. Като добавим към всичко това и огромното предстоящо разместване в нареждането на великите сили, нещата наистина ще станат много трудни за удържане. С малко късмет и най-вече — с добро управление, може и да успеем да преминем и следващите петдесет години без съдбоносната катастрофа на ядрената война, но все пак съществува потенциалната опасност от поголовно измиране на голяма част от човешката раса.

Късметът е нещо, което не сме в състояние да командваме, но доброто управление е средство, което изцяло зависи от нас. То зависи преди всичко и най-вече от съхранението и разширяването на многонационалната система, която изграждаме (с множество прекъсвания и провали) от Втората световна война насам. Надигащите се световни сили трябва да бъдат абсорбирани в система, която наблюдава на сътрудничеството и прави място и за тях, а не в такава, която борави с конфронтации и гола военна мощ. Но ако те се почувстват длъжни да продължат да участват в голямата игра на историята — играта на победители и победени — то тогава всичко ще се повтори и всички ще изгубят.

Надеждите ни за смекчаване остротата на приближаващата природна криза също зависят от навременните и концентрирани глобални действия от такъв вид, който може да се получи само в една международна система, основаваща се на сътрудничеството. Когато великите сили са притиснати във военна конфронтация, то тогава просто не остава свободно внимание, да не говорим за такива неща като достатъчно доверие, за да се действа заедно по тези проблеми. Тревогите във връзка с промените в околната среда се породиха още преди четиридесет години, но освен спешният повик за спасяване на

озоновата дупка, до края на Студената война нямаше никакви други международни споразумения, които да бъдат адресирани към тези тревоги. Затова най-големият приоритет в момента е да поддържаме многонационалния подход жив и да избягваме връщането към каквито и да било системи на съюзнически съглашения и надпревара във въоръжаването. Няма никакъв смисъл обаче да си мечтаем, че изведнъж ще скочим право в някаква утопична страна, ръководена от световно правителство, където цари само братство и разбирателство. Налага се да се изправим срещу всички тези предизвикателства и да разрешим веднъж завинаги проблема с войната в контекста на сега съществуващите държавни устройства.

* * *

Трябва да хванем модерната национална държава, преди тя да е успяла да ни хване.

Дуайт Макдоналд, 1945 г.^[3] *Справедливост без сила е мит.*

Блез Паскал

Изходът от състоянието на международна анархия, което принуждава всяка държава да се въоръжава за война, е толкова очевиден, че възниква почти спонтанно сред руините на първата тотална война след 1918 година. Войните, чрез които независимите държави открай време са разрешавали своите недоразумения в миналото, са станали дотолкова унищожителни, че единствено лишаването им от известна част от техния суверенитет, или поне по въпроси, касаещи войната и мира, би могло да бъде решение на проблемите за всички държави по света. Затова победителите от Първата световна война автоматично създават Лигата на нациите.

Но на практика това разрешение се оказва точно толкова трудно, колкото е било лесно на теория. Великите нации с дълготрайни традиции в абсолютната независимост и дълбоко вкоренени подозрения към техните съседи не изоставят лесно навиците си само защото са създали някаква нова институция, която, поне на хартия, ще се погрижи за проблемите на тяхната сигурност. Идеята, че всички нации по света ще се съюзят, за да отблъснат или накажат някоя отцепническа страна, по принцип е прекрасна, обаче кой определя

агресора и кой плаща цената в пари и човешки живот, която ще бъде необходима, за да бъде накаран въпросният бунтар да спре?

И което е още по-важно, всяка от членките на Лигата на нациите си дава ясна сметка, че ако организацията по някакъв начин се сдобие със способността да действа обединено и ефективно, то накрая всичко това ще се обърне срещу тях. Поради тази причина на практика никое от правителствата на големите държави не желае да даде на Лигата на нациите големи правомощия и вследствие на всичко това те се сдобиват с нещо друго — Втората световна война. А тази война вече е толкова лоша, че през 1945 година победителите правят втори опит да създадат международна организация, която действително би могла да предотврати войната. Това са безнадеждно подплашени хора, затова Организацията на обединените нации е далеч по-радикална инициатива, отколкото Лигата на нациите. ООН буквално преобръща международното законодателство и обявява войната за незаконна.

Но вече има символичен прецедент за подобен опит. Това е Пактът „Келог-Брайънд“ от 1928 година — инициатива на държавния секретар на президента Калвин Кулидж, Франк Б. Келог, при която всички велики сили (с изключение на Съветския съюз, с когото по това време почти никой не разговаря) се съгласяват да отрекат войната като инструмент на националната политика. По онова време не съществуват никакви механизми за налагане на новото правило, затова всички се подписват с радост, но това изобщо не им пречи да подхождат по различен начин към Втората световна война. Все пак пактът не е пълна загуба на време, защото сега идеята, че войната може да бъде забранена, излиза на политическия пазар и великите сили вече са я приели, макар и само принципно. Очевидно именно такива привидно безплодни жестове като Пакта „Келог-Брайънд“ са един от основните лостове, чрез които радикалните нови идеи проникват в закостенялата система и печелят все по-широка поддръжка.

Следователно, когато през 1945 година в Сан Франциско всички сядат на масата на преговорите, за да обсъдят Хартата на Обединените нации, победителите от Втората световна война вече могат да се опрат на Пакта „Келог-Брайънд“, за да се обявят категорично срещу войната като инструмент на световната политика. На помощ идва и опитът от Лигата на нациите, и особено ролята на великите сили, които са участвали в тази инициатива, като възпиращ и контролиращ фактор.

Опирайки се на въпросните две инициативи от близкото минало, те вече са в състояние да излязат с радикално ново предложение — забрана върху войната, която, поне на теория, може да бъде съблюдавана със сила. Хартата на ООН забранява използването на сила срещу друга държава освен в случаите на стриктна самоотбрана или в изпълнение на разпорежданията на Съвета за сигурност — а подобни заповеди могат да бъдат издавани само с цел възпиране на друга държава от нарушаване правилата на ООН, при опит за нападение над друга страна членка на Обединените нации. Та ето как става всичко — от кошмарните дни на миналото към един нов, законов свят, където войната е забранена само с една-единствена, спираща дъха стъпка.

Но не съвсем. Всички са напълно наясно, че създаването на Обединените нации е просто началото на един стогодишен проект. Държавите по света са водили войни в продължение на хилядолетия. Войната се е пропила във всички наши институции, в нашата култура, та дори и в нашия манталитет. Оцелелите след най-лошата война в историята вече са в състояние да постигнат рационално съгласие по въпроса, че войната се е превърнала в смъртоносно средство и следователно трябва да бъде окончателно забранена, но същевременно те си дават ясна сметка, че цялата тази история и всичките тези почти условни рефлексии няма да изчезнат за една нощ. Те въобще не проявяват наивитет относно онова, което се опитват да сторят, и доказателството за това е бруталният реализъм, с който се заемат със задачата за написване на правилата за насилствено въдворяване на забраната срещу войната.

Обичайните международни споразумения задължително институционализират преструвката, че всички суверенни държави са равни по права. Но правилата на ООН автоматично превръщат петте държави победителки от Втората световна война в постоянни членове на Съвета за сигурност, докато останалите държави участват в него на ротационен принцип с мандат от по две години. За да заповядат военни действия срещу държава, обвинена в агресия, великите сили трябва да успеят да убедят достатъчен брой от временните членове на петнадесет-членния Съвет за сигурност, че действително съществува заплаха за международния мир — обаче всяка една от петте постоянни членки има право на вето, дори и ако мнозинството в полза на

предложението е четиринадесет на един. Никой не е приемал нито Лигата на нациите, нито Пакта „Келог-Брайънд“ достатъчно на сериозно, за да наруши дипломатическото благоприличие, като измисля правила, които открито признават, че великите сили са по-равни от другите. Ала ето че основателите на Организацията на Обединените нации правят точно това.

Никога не е представлявало трудност някоя малка или средно голяма държава да бъде убедена да подпише проект за забрана на войната — те нямат почти нищо, което да спечелят от войната, а същевременно имат много, което да загубят, ако големите сили решат да се разширят за тяхна сметка. Но убеждаването на великите сили да подпишат същите тези закони вече става значително по-трудно, защото те си дават сметка, че ги подканят да се откажат от едно важно оръжие — военната мощ, чрез което обикновено са налагали волята си на целия свят. Същевременно те разбират, че в нова световна война също са застрашени от вероятността да бъдат унищожени, както и че промяната на международните закони също донякъде работи за техните дългосрочни интереси — нали иначе на никоя от тях нямаше да й хрумне да създаде подобна организация като ООН — ала сега от тях се изисква да оставят питомното, за да гонят дивото.

Налага се да се измисли такава клауза в сделката, която да ги примамва да го направят — и ето че на помощ идва средството на вето: карта за излизане от затвора, която позволява на всяка велика сила да попречи на ООН да предприеме каквито и да било действия срещу нея и на практика я освобождава от задължението да спазва международния закон. Виж другите страни са длъжни да се подчиняват — ако Съветът за сигурност постигне съгласие, че действията на въпросната по-малка държава представляват опасност за световния мир, то тя като нищо ще се сблъска с международна армия, действаща под флага на ООН. Точно така става в Северна Корея през 1950 година, както и в Ирак през 1990. От великите сили също се очаква да се подчиняват на закона, а ако не го направят, могат да се сблъска с огромен морален натиск, ала те никога не могат да бъдат накарани да се отчитат за действията си — просто ще поставят вето на всяка резолюция на Съвета за сигурност, която ги е признала за виновни в нещо.

И въпреки всичко това, нещо не се получава. Колкото и реалистично да са подходили основателите на Организацията на Обединените нации, те със сигурност не са успели да предвидят вероятността, че великите сили няма да се разберат помежду си и по този начин ще сложат прът в колелата на работата на организацията. Защото точно така става — само след няколко години петте постоянни членки на Съвета за сигурност се разделят на два враждебни милитаристични блока, както става често с нациите победителки след голяма война. И като най-големите оцелели военни сили в света, те автоматично се превръщат в най-голямата потенциална заплаха за взаимната си сигурност.

Ако постоянните членки на Съвета за сигурност бяха останали и в мирно време заедно така, както бяха през войната, за добро или лошо те щяха да представляват един особено мощен световен авторитет. Но за подобно нещо, разбира се, така и нямаше възможност.

Ще измине много време, преди правителствата да станат готови да се подчинят на ограниченията върху националната им политика, наложени от международно законодателно тяло. На теория, естествено, всички са се съгласили с това чрез подписването на Хартата, както и са за това, че всички останали трябва да го правят — но когато нещата опрат дотам, че едно конкретно правителство да бъде принудено да демонстрира на практика готовността си, вече не е толкова лесно. Не на последно място, защото то задължително ще се сблъска с огромна вътрешна опозиция спрямо подобен ход.

Брайън Ъркхарт, бивш заместник-генерален секретар на ООН

Каталогизирането на множеството провали и грешки на Обединените нации би било както безполезно и крайно депресиращо, така и в известен смисъл заблуждаващо. Едно от възможните тълкувания е, че това е начинание, което още от самото начало е трябвало да успее, обаче се е провалило, при това безвъзвратно. Защото е точно обратното — още от самото начало, очакванията са клоняли по-скоро към провал, затова не съществуват никакви причини за отчаяние. Винаги ще бъде трудно да се убедят суверенните

правителства, чиито институции са служили вярно и на тях, и на техните предшественици хилядолетия наред, да предадат властта си на някакъв неизпитан световен авторитет, който като нищо ще вземе решения, противоречащи на конкретните им интереси. Поради тази причина прогресът може да бъде измерван единствено в малки стъпки, при това за един доста дълъг период от десетилетия.

Едно традиционно ирландско напътствие към изгубилия се пътник гласи: „Ако точно това е мястото, където бихте искали да стигнете, сър, аз не бих започнал оттук“. Обаче ние трябва да започнем точно оттук, защото държавите са тези, които управляват света. Няма никакъв смисъл да си мечтаем за някакъв универсален Ганди, който ще разтопи човешките сърца и ще ни избави от робството на съображенията ни за националните интереси и мощ. Причините за поведението, което ни ръководи, в никакъв случай не са глупави или достойни само за презрение — защото тези съображения действително имат значение. Вярно е, че вече не можем да си позволим да разрешаваме конфликтите си чрез война, но на проблема за войната не съществува просто разрешение, което магически да подминава съществуващите властови структури в света.

Тези структури съществуват, за да защитават множеството конфликтни интереси на огромния брой отделни човешки общности в света. Вярно е, че настоящото състояние на международната система, базираща се на тежко въоръжени и ревниво независими държави, често преувеличава елемента на конфликт в отношенията между тези общности и понякога дори създава впечатлението за конфликт и заплаха там, където такива не съществуват, но като цяло системата действително отразява основните реалности. Казано иначе, не всички можем да получим това, което искаме, затова се налага да има някакъв метод, който да решава кой какво да получи. Поради тези причини съседните държави живеят от край време в постоянно състояние на военна заплаха, точно както са живели и преди двадесет хиляди години съседните групи на ловците събирачи.

Ако днес трябва да изоставим войната като средство за разрешаване на нашите спорове и да измислим някаква алтернатива, то това може да бъде направено само с пълното съдействие на всички правителства по света. Задачата със сигурност ще бъде особено трудна, а постигането ѝ — доста продължително, но тя е единствено

възможната. Именно абсолютната независимост на националните правителства правят войната възможна, но и краткосрочните неудобства, които възникват от пълното предаване на националния суверенитет в ръцете на Обединените нации са попречили не на едно и две национални правителства да направят каквито и да било сериозни стъпки в тази насока. Навсякъде цари недоверие и нито една нация не би позволила дори и малка част от интересите ѝ да бъдат съблюдавани от случайна група чужденци. Дори и онези държави, които са повече или по-малко доволни от своите граници и статуса си в света, ще се сблъскат със силна опозиция от страна на националистическите елементи вътре в страната си, ако се опитат да прехвърлят, ако ще и дребна част от своя суверенитет на Обединените нации.

Никой не си представя съществуването на „световно правителство“, което ще събира местните боклуци или ще решава какви да бъдат ограниченията на скоростта в съответните страни, но и националистите във всяка една държава с пълно право се притесняват за последиците, произтичащи от засилването на мощта на Организацията на Обединените нации. ООН е създадена, за да сложи край на войната, т.е., по думите на Даг Хамаскьолд, „не да изведе човечеството към рая, а за да го спаси от ада“. Основателите на организацията са напълно наясно, че за да постигне тази цел, тя трябва да е в състояние да гарантира безопасността на всяка страна от нападенията на нейните съседи, както и да взема решения по международни спорове и да ги налага със сила. Нито законът, нито справедливостта могат да бъдат наложени, без най-малкото заплаха от по-голяма сила, ако не и реалното ѝ привеждане в действие, затова добре функциониращите Обединени нации трябва да разполагат със силна военна мощ под тяхно командване. (Хартата на ООН включва клаузи, които изискват от страните членки да допринасят със свои контингенти за сформирането на точно такива въоръжени сили.)

Точно поради тази причина Организацията на Обединените нации никога не успя да работи така, както беше замислено — истински ефективното ООН би трябвало да разполага със средства да застава правителствата да правят това, което то иска от тях, затова те напълно естествено отказват да го овластят с подобни правомощия. Всички държави отлично знаят какво трябва да сторят, за да сложат край на войните по света — и го знаят от 1945 година насам — ала

никоя от тях не проявява желание да го приложи на практика. Вероятността някъде надолу по йерархията собствените им интереси да бъдат потъпкани от решенията на едно ООН, станало толкова силно, че да не могат да му се съпротивляват, играе такава силна възпираща роля, че всички предпочитат да продължават да си живеят по старому, дори и с риска за нова световна война. (Кое то ще рече, докато рискът от конкретна война, касаеща точно тях, стане достатъчно голям; или пък, ако войната, в която те вземат пряко участие, не тръгне по техните планове. И тогава националните правителства с огромна радост призовават на помощ фиктивния авторитет на Обединените нации, за да се отърват от отговорност.)

Хората често се питат защо ние тук, в ООН, продължаваме да упорстваме и да се трудим. На първо място, всичко е много интересно. Ако някой иска да гледа развитието на човешката трагикомедия, тук сме буквално на първия ред, а освен това от време на време можеш и да сторещ нещо по въпроса. Можеш да предотвратиш екзекуцията на някого, можеш да помогнеш някое място да не бъде унищожено. Вярно, че в повечето случаи усилията ни са само капка в морето, но понякога наистина можеш да контролираш някой конфликт. А най-хубавото от всичко е, че можеш да предоставиш място, където ядрените сили да разрешат споровете си... Както веднъж каза Хамарскълд, въпреки че нито един от нас в рамките на своя живот няма да види световния ред такъв, какъвто си мечтаем да го направим, най-малкото опитите ни да съградим този ред са достатъчни, за да направят разлика между тоталната анархия и поносимата степен на хаос.

Брайън Ъркхарт

Такива, каквито са днес, Обединените нации със сигурност не са място за идеалисти, но същите тези хора определено щяха да се чувстват още по-неудобно в организация, която наистина работеше така, както беше предвидено първоначално. ООН е обединение на браконieri, назначени внезапно за пазачи на дивеча, а не съюз на светци. Една от последиците на евентуална силна Организация на Обединените нации, за която защитниците ѝ избягват да говорят (по очевидни причини), е, че световен властови орган, основан на

сътрудничеството на националните правителства, неизбежно би се опитал да замрази съществуващите политически неравенства в света по отношение на интересите на своите членове, или, най-малкото, да забави драстично скоростта на промените. В резултат на това националните и етнически общности, които все още не разполагат със свои държави, окончателно ще се простят с шансовете си да ги получат и в бъдеще, просто защото не са го сторили навреме. Ако съществуващите суверенни държави в света бяха създали някакъв еквивалент на Обединените нации, притежаващ истинска власт, още в средата на XVIII век — т.е. организация за взаимна защита, която да гарантира техните територии — то Съединените щати никога нямаше да могат да извоюват независимостта си от Великобритания. Ако го направят днес, то Тибетците, кюрдите и баските завинаги могат да забравят всякаква надежда за постигане на своята независимост.

Но дори и в настоящата си форма, Организацията на Обединените нации поставя законността над всички други съображения. Тя продължи да приема Червените кхмери за единственото законно правителство на Камбоджа, дори и след Виетнамската инвазия през 1979 година, въпреки ужасяващите доказателства за геноцида на собствения им народ — просто защото са били изместени посредством незаконния метод на чуждестранна инвазия. В крайна сметка се подписа споразумение, което отчете новите реалности в Камбоджа, но колкото повече власт ООН получава от своите членове, толкова повече ще му се налага да я оправдава, като действа в защита на съществуващите интереси и територии.

За много от народите последиците биха били крайно неприятни и някои от тях напълно логично ще се разбунтуват. Партизанските войни, тероризмът и другите форми на въоръжен протест срещу съществуващото разпределение на властта не само ще продължат, но дори могат и да се увеличат. Най-много, което може да се очаква поне още столетие, дори и от едно ООН с остри зъби, е да сложи край на широкомащаб-ната световна война. Даже и ако всички законни правителства още утре прехвърлят своите въоръжени сили под егидата на Обединените нации, това няма да сложи край на вътрешните конфликти и регионалните войни.

Концепцията за Организация на Обединените нации с истинска власт съдържа още една, още по-неприятна последица — тя не би

могла да взема решенията си съобразно безпристрастен стандарт за справедливост. На света няма такъв безпристрастен стандарт за справедливост, под който биха се подписали всички страни, а и във всеки случай не „човечеството“ взема решенията в Обединените нации, а правителствата, които са длъжни да защитават своите собствени национални интереси. За да добием по-ясна представа как един функциониращ световен властови орган би могъл да взема своите решения, или поне през първото столетие от неговото съществуване, трябва да започнем с арогантността, с която великите сили, които ще продължат да доминират в ООН, налагат личните си интереси и да добавим към тази картина безграничната глупост и невежество, маскирани като принципи, които характеризират непрекъснатоменящите се коалиции между по-малките сили в настоящото Общо събрание. Повече от очевидно е, че процесът ще бъде изключително политически. Решенията, които подобно управително тяло би взело, ще бъдат държани в известни разумни граници само благодарение на общия консенсус, че организацията никога не трябва да действа по начин, до такава степен нарушаващ интересите на някоя своя членка или на група от членове, че да ги принуди да застанат в ясно изразени отбранителни позиции и така да разруши общата договореност, която пази планетата от нова световна война.

В това заключение няма нищо възмутително. Националната политика на всяка една държава функционира със същата комбинация от фактори — малко принципи, повече власт, и накрая силни ограничения върху безогледното налагане на тази власт, базиращо се на необходимостта от съхраняване на консенсуса, върху който се основава нацията, както и за да се избегне гражданската война. В една международна организация, чиито членове представляват коренно различни традиции, интереси и нива на развитие, съотношението между принципите и властта няма как да не бъде още по-неравнос тойно. Наистина жалко е, че не съществува никаква друга прак тическа алтернатива на Обединените нации, защото иначе ни кой не би си и помислил да създаде подобно тромаво и натрап ващо се чудовище, каквото вероятно би представлявал един мо щен световен орган.

Според мен съществуват две възможности. Първата е да се сблъскаме с нова глобална катастрофа, която, ако въобще нещо е

останало след нея, безсъмнено ще промени автоматично мнението на хората относно ползите от неограничения национален суверенитет. Втората алтернатива се отнася до неща доста по-постепенно и бавно, а то е да убедим правителствата, че след като са се отказали от своя суверенитет в някои конкретни области, като например радио честотите или пощенската система, или нещо друго, трябва да го направят и в областта на политиката.

Брайън Ъркхарт

Всички се примиряваме с неудобствата и изискванията на някакъв далечен и не особено благосклонен управителен орган на национално равнище, защото, в крайна сметка, ползите от него далеч надвишават цената, която сме принудени да плащаме. Въпреки всичките си недостатъци този орган ни осигурява гражданския мир, някаква степен на защита от амбициите на другите национални общности, както и удобна рамка за ши-рокомащабно сътрудничество в преследване на целите, които си поставяме като нация. На теория всичките тези аргументи действат с еднаква сила и в полза на подобен орган от международен мащаб, но на настоящия етап в никоя от държавите по света не съществува национален консенсус относно прехвърлянето на националния суверенитет в ръцете на Обединените нации. Повечето хора проявяват крайна неохота в приемането на факта за неразривната връзка между войната и националния суверенитет, както и че за да се отърват от първото, трябва да се простят и с голяма част от второто. Преобладаващата част от човечеството все още е напълно убедена в необходимостта от национална независимост.

Колкото и да звучи невероятно (а може би не чак толкова), тази убеденост е далеч по-силна в правителствата, отколкото в народите, които въпросните правителства управляват. Организацията на Обединените нации не е създадена по всенародно искане. Тя бе създадена от правителствата, които бяха ужасени от пътя, по който бяха тръгнали, и които не можеха да си позволят да игнорират мрачните реалности на създалата се ситуация. Хората, овластени с истинската отговорност за водене на външната политика в повечето държави, и особено тези на великите сили, са наясно, че настоящата международна система се намира в потенциална смъртна опасност и

мнозина от тях вече са си направили необходимите изводи в-тази насока.

Като че ли е малко трудно да говорим с добро за дипломатите, но ако на тях не им се налага да се притесняват за силната вътрешна политическа съпротива срещу отказа от националния суверенитет, то специалистите по външна политика почти във всяка държава (без значение на нейната идеология) автоматично биха се съгласили на минималните отстъпки, необходими за създаването на функциониращ световен орган — просто защото са напълно наясно с алтернативата. Много от по-разумните професионални военни също биха склонили, по същите причини. Спънки поставят политиците, които управляват държавите. Дори и самите те да разбират реалността на ситуацията (което на повечето от тях убягва, защото както произходът им, така и основната им грижа са вътрешните проблеми, а не външните), те не могат да си позволят лукса да изпреварят прекалено много хората, които управляват. Въпреки всичко това прогресът определено е възможен.

Щом забраната на световната война между великите сили и създаването на международното законодателство е проект с давност стотина години, то определено малко изоставаме в графика, но едновременно с това сме постигнали и някакъв напредък. Не сме имали Трета световна война и това отчасти се дължи именно на Организацията на Обединените нации, която подсигури великите сили с извинение да се откажат от няколко от най-опасните си конфронтации, без да загубят кой знае колко от достойнството си. Правилото, че никоя държавна граница не може да бъде променяна насилствено по принцип се спазва или поне в смисъла, че никоя промяна, постигната със сила, не е призната на международно равнище. В случая с Източен Тимор например подобна промяна впоследствие беше премахната и границата върната в първоначалните ѝ мащаби под егидата на ООН. Вярно е, че от време на време избухват войни между средноголемите сили — предимно между Израел и някоя от Арабските страни, или между Индия и Пакистан — но и те рядко са траели повече от месец, защото предложенията на ООН за прекратяване на огъня и за осигуряване на мироопаз-ващи войски обикновено представляват бърз начин за излизане от ситуацията, без поражения върху гордостта.

Историята съхрани също така и забележителни провали, като например осемгодишната война между Иран и Ирак през 80-те години, която беше нарочно проточена от американската и руската помощ за Саддам Хюсеин — с надеждата, че той ще успее да унищожи революционния ислямски режим в Иран. Намесите на великите сили в конфликтите на страни от Третия свят, като например съветската инвазия в Афганистан през 1979 година и американското нахлуване в Ирак през 2003, са напълно незаконни, разбира се, но при тях ООН въобще не успя да се намеси и да стори нищо поради системата на налагане на вето. (От край време беше ясно, че великите сили последни ще приемат новите международни закони, които безсъмнено биха ограничили до крайна степен наглостта и арогантността им.) Повечето от смъртните случаи на бойното поле през последните тридесет години се дължат на вътрешни конфликти, предимно в Африка — а в тях Обединените нации не разполагат нито със законово основание, нито с политическия мотив да се намесят.

Ако трябва да поставим оценка на напредъка, постигнат след 1945 година — и от гледната точка именно на онези кошмарни години, — то чашата със сигурност би ни се сторила по-скоро наполовина пълна, отколкото наполовина празна.

Невижданото нарастване на броя на международните организации от 1945 година насам и особено оцеляването на ООН като постоянен световен форум, където всички държави се задължават да избягват войните (и доста често успяват да го направят), са напълно достатъчни, за да създадат нов контекст на човешката история. Настоящата политическа разпокъсаност на света на повече от 150 неотстъпчиви, независими териториални единици, безсъмнено ще просъществува още поне известно време. Но дори и днес в известен смисъл тя представлява анахронизъм, защото във всяко друго отношение — от търговията, технологията и масовите комуникации до модните тенденции в областта на идеологията, музиката и брака — вече се забелязват все по-ясните очертания на една-единствена, обща (с местни вариации), глобална култура.

* * *

Често се поставя сериозният въпрос дали цивилизацията ни все пак се оказва мъдър експеримент. Човешките същества се справяли доста добре и без нея, особено в сравнение с другите големи сухоземни животински видове, и изглеждали готови да продължат в същия дух още милиони години. А ето ни сега, само десет хиляди години след началото на този експеримент, изправени пред криза с невиджани мащаби, но едва днес проумяващи колко неизбежна е била тя още от мига, в който сме поели по пътя на цивилизацията. Войната и държавата са били елементи от централна значимост в нашата стратегия за налагане на все по-мощен контрол над околната среда, ала именно те са ни довели до настоящата ни дилема, която включва и потенциалната опасност от изчезване на цялата човешка раса.

Вероятността от настъпването на ядрена зима повишава драстично залозите на ядрената война... Евентуалната ядрена война застрашава всичките ни потомци, докато на света живеят хора. Дори и ако броят на населението остане непроменен за конкретния времеви период от биологическата еволюция на един успешен животински вид (приблизително десет милиона години), то все пак говорим за около 500 трилиона човека, на които предстои да се родят. В този смисъл вероятността от изчезването на човешката раса вследствие на ядрената зима е един милион пъти по-голяма, отколкото далеч „по-малката“ цифра на „скромната“ ядрена война, която би убила „само“ няколко стотици милиона души.

Карл Сейгън^[4]

Природата не се ръководи от принципи. Тя не ни предоставя никакви основания да считаме, че човешкият живот трябва да бъде уважаван — както човешкия, така и този на който и да било друг животински или растителен вид. Вижте само какво се е случило с амонитите и птеродактилите!

Виктор Юго

Ако законите на физиката бяха такива, че да не позволяват разпада на атомното ядро, пак нищо не ни гарантира, че нямаше да се озовем пред настоящата дилема. Вместо ядрените оръжия, щяхме да измислим някакви други оръжия за масово унищожение, вероятно някакви вариации на химичните или биологичните, и отново щяхме да

се озовем пред същия проблем. Вярно е, че тогава може би нямаше да сме изправени пред непрогледната пропаст на ядрената зима, но мащабите на унищожението, които могат да бъдат постигнати чрез оръжията, надали щяха да бъдат много по-различни. Коренът на проблема за войната безсъмнено е политически, ала модерните научни оръжейни разработки я трансформираха от относително поносимо бедствие в потенциално пределна за света криза. А науката и техниката продължават да се развиват с такава скорост, че някой прекрасен ден в бъдещето (ако оцелеем дотогава) ще се събудим и ще погледнем с носталгия на епохата на ядреното въоръжаване.

Високата степен на интелигентност — или поне под формата, дадена на човешкия вид, може накрая да не се окаже еволюционна черта, благоприятстваща оцеляването му. Потенциалната фатална грешка, която нашата интелигентност допуска, е, че произвежда технологични и социални промени със скорост, с която нито институциите ни, нито емоциите ни успяват да се справят. И колкото по-дълбоко навлизаме в експеримента, наречен цивилизация, толкова повече тази тенденция се задълбочава, защото изобретенията са кумулативна дейност, която неизбежно оказва влияние върху ускоряването на промяната. Вследствие на всичко това ние непрекъснато се опитваме да вместим новите реалности в неподходящите за тях рамки на съществуващите институции, както и да мислим за тези нови реалности в традиционния, но в повечето случаи опасно неадекватен смисъл.

Много вероятно е да сме започнали кариерата си като налагащ се биологичен вид, като сме унищожили най-близките си роднини — неандерталците, и е също толкова вероятно да завършим, унищожавайки самите себе си, но трябва да сме наясно, че Вселената не работи в бизнеса за въздаване на идеална справедливост, фактът, че войната открай време е била част от нашата култура не означава, че сме обречени винаги да водим войни. Налице са и други аспекти от поведенческия ни репертоар, които са значително по-окуражаващи. Да вземем например това, че в момента сме на път да предявим правата си към своето старо наследство — егалитаризма.

Най-важната поведенческа разлика между праисторическите хора и повечето от останалите социални примати е отсъствието на неизменни йерархични структури. Хората са били дотолкова решени

да съхранят абсолютното равенство между всички зрели мъжкар, че са съумели да наложат ясни социални стратегии за натриване носовете на всички, които започвали прекалено много да ги вирят. Някои от индивидите в групите на ловците събирачи неизбежно ставали повлиятелни и красноречиви от други, ала те не разполагали с никаква друга власт отвъд тази на убеждението — всеки възрастен мъжкар, а в някои култури и всички зрели индивиди и от двата пола, са се радвали на еднакви права на участие в процеса на вземане на решения в групата. Решенията са се вземали след продължителни дискусии, при които всеки от членовете на групата е можел да говори толкова дълго и толкова често, колкото му се е искало, а до консенсус обикновено се е стигало вследствие на общото изтощение. Но дори и в такъв случай човек, който отказвал да приеме консенсуса, можел просто да се отдалечи от кръга на групата.

Ценностите на егалитаризма се оказват толкова универсални за групите на ловците, проучени от съвременните антрополози, че се приемат за универсални и за повечето от нашите още по-далечни предци. Най-вероятното обяснение за това отклонение от социалната норма на приматите е, че изискванията по отглеждането на интелигентните малки на първобитните хора, продължително зависими от възрастните, налагат много по-активно участие на мъжките индивиди. Този факт предполагал създаването на много по-силни връзки между мъжките и женските индивиди, както и отклонение на част от мъжката енергия, доскоро насочена само към бандата на ловците, към новоизмислената социална единица — семейството. Но каквито и да са били причините, факт е, че човешките същества са живеели като равни в продължение на хилядолетия. И после внезапно престанали, практически за една нощ — когато измислили цивилизацията.

Навсякъде преходът към масовите общества бил придружен от социална революция — хората започнали да живеят в строги йерархии, високи колкото пирамидите, които строяли, на чийто връх се намирал богът цар, а на дъното — селяните и робите. Йерархичното устройство се превръща в социална необходимост, защото новите масови общества просто не можели да продължат да вземат решенията си по стария егалитарен начин. Един милион души не били в състояние да седнат около огъня и да дискутират надълго и нашироко,

или дори (при отсъствието на каквито и да било средства за масови комуникации) да са наясно каква е темата, подложена на обсъждане. Проблемът с нарастването на броя на хората постулирал, че егалитаризмът трябва да си отиде — заповедите вече трябвало да произтичат от върха към основата на пирамидата, а всички, намиращи се долу, били принудени да им се подчиняват.

И тъй като човешките същества все още имали генетичен достъп до по-старото си приматно наследство, включващо точно такъв вид йерархична структура, за тях въобще не било трудно да преминат към подобен вид поведение (с малко напомняне от местните силни на деня, които бързали да се провъзгласят за богоподобни царе). Не е изненадващо, че всички тези масови общества били крайно милитаризирани, и въпреки че причината, която се изтъквала, обикновено включвала някаква заплаха отвън, доста трудно е да загърбим подозрението, че военните са се стремили да съхранят социалната йерархия. Ала най-важното и най-обнадеждаващото е, че човешките същества така и не се предали напълно на тиранията и отказали да възприемат докрай ценностите на маймуната крал.

Старите ценности на почитаността и равенството се съхранили навсякъде в поведението на хората, най-вече в малките им социални кръгове на семейството и приятелите. Новите популистки религии на масовите общества, възникнали преди 1500–2500 години, възплъщавали именно тези стари ценности, а не тези на държавата. Въпреки хилядите години законно налагано неравенство и систематично потискане, в които масовите общества третирали повечето хора като работни мравки, човешките същества никога не забравили кои са всъщност. И когато новите технологии на масовите комуникации накрая започнали да връщат възможността на милионите да вземат реално участие в колективните решения, те автоматично си поискали обратно изконното равенство.

Хобс и Русо едва успяват да зърнат зараждането на този процес. Към края на XVIII век в някои богати и технологично развити държави печатната преса и масовото огромяване дават на половината от населението достъп до дебата за природата и целите на обществото, така че става напълно възможно да си представиш общество, в което милионите равни един на друг хора вземат заедно решенията — масовата демокрация. От представата за това до реалното му

осъществяване има само една стъпка — така започват и революциите. И въпреки че хората през XVIII век знаят съвсем малко за човешкото минало и абсолютно нищо — за първобитните хора, самата дума, която измислят — „революция“#, възплава дълбокото им убеждение, че те „се обръщат назад“ към истинското равенство, към старите егалитарни ценности на човечеството.

[# Произлиза от глагола „revolve“, което означава „завъртам се“. — Бел. прев.]

На Запада са му необходими повече от две столетия, както и множество фалстартове и продължителни отклонения, докато успее да се демократизира. И през по-голямата част от това време почти всички били напълно убедени, че онова, на което стават свидетели, е изцяло западен културен феномен, заложен дълбоко в християнската и/или древната гръко-римска традиция. Тази огромна грешка не само успява да битува и до ден днешен, но и да се превърне в основа на яростната убеденост на Запада, че е натоварен с мисията да „донесе“ демокрацията на останалата част от света, като че ли светът никога не би могъл да го постигне със собствени средства и воля. Но истината е, че причините за този западен монопол върху демокрацията са чисто технически, а не културни.

До края на Втората световна война, преди началото на колониалните войни, само шепа общества извън западните разполагат със свободен достъп до масови комуникации на своите собствени езици. Става ясно, че в така наречения Трети свят изобщо не са съществували условия за начало на демократичните промени. Веднъж започнали обаче, изминава само едно поколение преди началото на демократичните революции и в тези страни. Новите демократи дори успяват да измислят как, за разлика от своите западни предшественици, да извършат революциите си безкръвно. От Филипините, Тайланд, Южна Корея и Бангладеш в края на 80-те, до площад Тянанмън, Берлинската стена и разпадането на Съветския съюз в края на същото десетилетие, а оттам и към края на апартейда в Южна Африка през 1994 година, Индонезийската революция от 1998 и Грузинската революция от 2003 — хората от всички култури и всички религии доказват, че те не само искат демокрацията, но и че могат да я получат (в повечето от случаите) без никакво насилие.

Живеем в разгара на огромна и на пръв поглед необратима трансформация, опосредствана от новите технологии на масовите комуникации, в която човешките същества си възвръщат древното наследство на егалитаризма. Удивително голямата честота на успеха на методите на ненасилие срещу репресивните режими очевидно също е свързана с напредъка на масовите комуникации — когато целият свят ги гледа, тираните предпочитат да се въздържат от употреба на сила срещу невъоръжени хора. И въпреки че прегръщането на демократичните ценности не винаги превръща хората в помирлюбовиви (в крайна сметка някогашните първобитни ловци надали могат да се нарекат особено мирлюбовиви), то в дългосрочен план ефектът им безспорно е точно такъв — демократичните държави продължават да водят войни, но почти никога не се бият една с друга.

Трябва да продължим да работим върху институциите, защото в противен случай нашият иначе по-равен, по-сътрудни-чещ си свят пак може да бъде преобърнат с главата надолу от войната — при това само от шепа държави, които настояват все така да играят старата игра. Но иначе действително разполагаме с известна част фундаментални социални и философски промени, които биха могли да ни помогнат да вървим напред. В последно време се наблюдава бавна, но напълно осезаема еволюция в човешкото съзнание — последната стъпка от нашето голямо завръщане към човечността.

През всички периоди от нашата история ние сме ръководили делата си, изхождайки от теорията, че съществува някаква специална категория хора (тоест, наши себеподобни), която считаме за пълнокръвни човешки същества, с права и задължения, приблизително идентични на нашите, и която не трябва да убиваме, дори и да се скараме с нея. През последните петна-десет-двадесет хиляди години все повече разширяваме обхвата на тази категория — от първоначалната си първобитна група, към все повече и повече групи. Първо е дошло племето, обхващащо няколко хиляди човека, свързани заедно по кръвна линия и ритуални сходства. После се е появила държавата, в която ние споделяме интересите си с милиони хора, които не познаваме и обикновено никога не опознаваме. И накрая идва цялата човешка раса.

В която и да от така изброените дефиниции няма нищо идеалистично или сантиментално. Тези общности са се появили,

защото са били изключително полезни като лостове за задвижване на материалните интереси на хората и за осигуряване на тяхното оцеляване. Същото важи и за последната стъпка — достигнали сме точката, където моралното ни въображение е длъжно да се развихри, за да обхване цялата човешка раса. Ако не го направим, ще загинем. И необходимото изместване на културната ни перспектива, и създаването на политическите институции, които ще я отразят, са все промени, за чийто завършек ще бъде нужно много време. Трудно е да се повярва, наистина, че сме едва на средата на пътя, въпреки че сме потопени в тази промяна вече повече от столетие.

Що се отнася до твърдението, че братството сред човечеството е напълно невъзможно и следователно всеки опит за излизане отвъд границите на настоящата система от национални държави е предварително обречен на провал, можем да кажем следното: естествено е, че никога няма да можем да се заоби-чаме безогледно, но пък и никой не иска подобно нещо от нас. В границите на националните държави също не съществуват неща като универсална любов и братство. Онова, което обаче съществува, и което трябва да излезе извън държавните предели, е взаимното признаване на факта, че всички ще живеем по-добре, ако уважаваме правата си и се съгласим да имаме за свой арбитър някой по-висш орган, вместо да се опитваме да се избиваме едни други, когато правата и интересите ни влязат в конфликт.

Няма нищо случайно във факта, че периодът, в който концепцията за националната държава най-сетне се поставя под въпрос от по-широката дефиниция за човечеството, е също така и периодът, който е станал свидетел на най-катастрофалните войни в историята — защото именно те представляват онзи стимул, който се превръща в двигател на въпросната трансформация. Без заплахата от нова война надали би имало някаква промяна, но и преходът към нова система е доста рисковано начинание. През всяка една година съществува, макар и много миниатюрна, опасност от поредна световна война, която окончателно ще сложи точка на целия този процес, а вероятно и на цялата цивилизация. Кумулативно погледнато, и като се има предвид колко време ще отнеме тази промяна, опасността става огромна. Ала това не е причина да не продължаваме да се опитваме.

Колкото и ограничени да са възможностите на Обединените нации, според мен тази организация е абсолютно необходима. Не съществуват никакви основания това усилие да не бъде направено — то трябва да бъде направено — особено когато всички сме наясно, че избутваме един огромен камък по особено стръмен склон. От време на време ще се подхлъз-ваме, и камъкът може би ще ни затиска, но сме длъжни да продължим да го бутаме нагоре. Защото, ако се откажем да го вършим, просто ще се примирим с унилата необратимост на предстояща нова световна война — на някакъв етап от бъдещето ни, този път ядрена.

Брайън Търкхарт

Задачата ни за следващите няколко поколения е да трансформиране света на независимите държави, който обитаваме в момента, в някакъв вид истинска, пълноценна международна общност. Ако успеем да създадем тази общност, независимо колко пълна с недоволства, кавги и несправедливости би била тя, то тогава ще можем да кажем, че ефективно и завинаги сме премахнали древната институция, наречена война. И толкова по-добре.

[1] Natalie Angier, „No Time for Bullies: Baboons Retool their Culture“, New York Times (Science Desk), 13 April 2004. ↑

[2] Goldman Sachs, „Dreaming with BRICs: The Path to 2050“ (October 2003). ↑

[3] Dwight Macdonald, Politics, August 1945. ↑

[4] Carl Sagan, „Nuclear War and Climatic Catastrophe: Some Policy Implications“, Foreign Affairs, Winter 1983–84, 275. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.